

ISSN 1814 - 6961

ОТАН ТАРИХЫ ҒЫЛЫМИ ЖУРНАЛ

**Үш айда бір рет шығатын ғылыми журнал
2018, № 3 (83)**

3/2018

Құрылтайшы:

Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі
Ғылым Комитеті
Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты

Бас редакторы: Зиябек Қабылдинов

Редакциялық алқа:

Абдырахманов Толобек Абылович, *т.ғ.д., профессор, И. Арабаев атындағы Қырғыз мемлекеттік университетінің ректоры (Қырғыз Республикасы).*

Акинер Ширин, *т.ғ.д., Лондон университетінің профессоры (Ұлыбритания).*

Аяған Бүркітбай Гельманович, *т.ғ.д., профессор, Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі Ғылым комитеті Мемлекет тарихы институтының директоры (Қазақстан Республикасы).*

Асылбекова Жамиля Мәлік-Айдаровна, *т.ғ.д., Халықаралық бизнес университетінің профессоры (Қазақстан Республикасы).*

Әбусейітова Меруерт Хуатовна, *т.ғ.д., профессор, Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі Ғылым комитеті Р. Сулейменов атындағы Шығыстану институты «Тарихи материалдарды зерттеу орталығының» директоры, ҰҒА корр.мүшесі (Қазақстан Республикасы).*

Әлімбай Нұрсан, *т.ғ.к., ҚР Мемлекеттік музейдің директоры (Қазақстан Республикасы).*

Әжіғали Серік Ескендірұлы, *т.ғ.д., профессор, Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі Ғылым комитеті Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты Антропология және этнология бөлімінің меңгерушісі (Қазақстан Республикасы).*

Байтанаев Бауыржан, *т.ғ.д., профессор, Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі Ғылым комитеті Ә. Марғұлан атындағы Археология институтының директоры (Қазақстан Республикасы).*

Буканова Роза Гафаровна, *т.ғ.д., профессор, Башқұрт мемлекеттік университетінің профессоры (Уфа қ.).*

Голден Питер, *Принстон университетінің профессоры (АҚШ)*

Жұмағұлов Қалқаман Тұрсынұлы, *т.ғ.д., профессор, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің профессоры, «Дүние жүзі тарихын зерттеу» орталығының директоры, Геттинген университетінің (Германия) құрметті профессоры.*

Исмағұлов Оразақ, *т.ғ.д., профессор (Қазақстан Республикасы).*

Карл Навроцкий, *PhD доктор, Екінші дүние жүзілік соғыс музейінің директоры (Польша, Гданьск қ.).*

Кенжебаев Ғабит Қапезұлы, *т.ғ.д., профессор, ҰҒА корр.мүшесі, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің оқу-методикалық істер жөніндегі проректоры (Қазақстан Республикасы).*

Көмеков Болат Ишмұхамедұлы, *т.ғ.д., профессор, ҰҒА академигі, Халықаралық қыпшақтану университетінің директоры (Қазақстан Республикасы).*

Ламин Владимир Александрович, *т.ғ.д., профессор, PFA корр.мүшесі, PFA Сібір бөлімінің Тарих институты (Россия Федерациясы).*

Мансура-Хайдар, *профессор, (Үндістан).*

Масов Рахим Масович, *т.ғ.д., профессор, А. Дониш атындағы Тарих, археология және этнография институты (Тәжікстан).*

Осман Мерт, *Ататүрк университетінің профессоры (Түркия Республикасы)*

Сидхарт С. Саксена, *Кембридж университетінің профессоры (Ұлыбритания).*

Сон Ен Хун, *Хангук шет тілдер университетінің профессоры (Оңтүстік Корея)*

Сыдықов Ерлан Бәтташұлы, *т.ғ.д., профессор, Л. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің ректоры (Қазақстан Республикасы).*

Якуб Алексей Валерьевич, *т.ғ.д., профессор, Ф.М. Достоевский атындағы Омбы мемлекеттік университетінің ректоры (Россия Федерациясы).*

Редакционная коллегия журнала

Абдырахманов Толобек Абылович, д.и.н., профессор, ректор Кыргызского государственного университета имени И. Арабаева (Кыргызская Республика).

Акинер Ширин, д.и.н., профессор Лондонского университета (Великобритания)

Аяган Буркитбай Гельманович, д.и.н., профессор, директор Института истории государства Министерства образования и науки Республики Казахстан Комитет науки (Республика Казахстан).

Абусейтова Меруерт Хуатовна, д.и.н., профессор, член корр. НАН РК, директор центра «Исследование исторических материалов» института Востоковедения имени Р. Сулейменова Министерства образования и науки Республики Казахстан Комитет науки.

Алимбай Нурсан, д.и.н., профессор, директор государственного музея (Республика Казахстан).

Ажигали Серик Ескендиринович, д.и.н., профессор, зав.отделом Антропология и этнология Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова Министерства образования и науки Республики Казахстан Комитета науки (Республика Казахстан).

Асылбекова Жаля Малик-Айдаровна, д.и.н., профессор университета международного бизнеса (Республика Казахстан).

Байтанаев Бауыржан, д.и.н., профессор, директор института Археологии имени А. Маргулана Министерства образования и науки Республики Казахстан Комитета науки (Республика Казахстан).

Буканова Роза Гафаровна, д.и.н., профессор Башкирского государственного университета (г. Уфа).

Голден Питер, профессор Принстонского университета (США).

Жумагулов Калкман Турсынович, д.и.н., профессор Казахского национального университета имени аль-Фараби, директор «Центра по изучению Всемирной истории», Почетный профессор Геттингенского университета (Германия) (Республика Казахстан).

Исмагулов Оразак, т.г.д., профессор.

Карл Навроцкий, доктор PhD, директор музея Второй мировой войны (г. Гданьск, Польша).

Кенжебаев Габит Капезович, д.и.н., профессор, член корр. НАН РК, проректор по учебно-методической работе Казахского национального университета имени Абая (Республика Казахстан).

Кумеков Болат Ишмухамедович, д.и.н., профессор, академик НАН РК, директор Международного кыпчакского университета (Республика Казахстан).

Ламин Владимир Александрович, д.и.н., профессор, член корр. РАН, директор Института истории Сибирского отделения Российской академии наук (РФ).

Мансура-Хайдар, профессор, (Индия).

Масов Рахим Масович, д.и.н., профессор, институт истории, археологии и этнографии имени А. Дониша (Таджикстан).

Осман Мерт, профессор Ататюркского университета (Турция)

Сидхарт С. Саксена, профессор Кембриджского университета (Великобритания).

Сон Ен Хун, профессор университета иностранных языков Хангук (Южная Корея).

Сыдыков Ерлан Батташевич, д.и.н., профессор, ректор Евразийского национального университета имени Л. Гумилева.

Якуб Алексей Валерьевич, д.и.н., профессор, ректор Омского государственного университета имени Ф.М. Достоевского (РФ).

Editorial Board of the Journal

Abdyrakhmanov Tolobek Abylovich, Doctor Historical Sciences, Professor, Rector of the I. Arabayev Kyrgyz State university (Kyrgyz Republic).

Akiner Shirin, Doctor of Historical Sciences, Professor of London University (Great Britain).

Ayagan Burkitbai Gelmanovich, Doctor of Historical Sciences, Professor, Director of the Institute of State History of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan Science Committee (Republic of Kazakhstan).

Abuseitova Meruert Huatovna, Doctor of Historical Sciences, Professor, Corresponding Member NAS RK, director of the Center for the Study of Historical Materials at the Institute of Oriental Studies named after R. Suleimenov of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan Science Committee (Republic of Kazakhstan).

Azhigali Serik Eskendirovich, *Doctor of History, Professor, Head of Department Anthropology and Ethnology of the Institute of History and Ethnology named after. C.C. Valikhanova Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan Science Committee (Republic of Kazakhstan).*

Asylbekova Zhamiliya Malic-Aidarovna, *Doctor of Historical Sciences, Professor of the University of International Business (Republic of Kazakhstan).*

Baytanaev Bauyrzhan, *Doctor of History, Professor, Director of the A. Margulan Institute of Archeology of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan Science Committee (Republic of Kazakhstan).*

Bukanova Roza Gafarovna, *Doctor of History, Professor of the Bashkir State University (Ufa).*

Golden Peter, *professor at Princeton University (USA)*

Zhumagulov Kalmaman Tursynovich, *Doctor of Historical Sciences, Academician, Professor of Al-Farabi Kazakh National University, Director of the Research Center on World History Studies, Emeritus Professor of Gottingen University (Germany) (Republic of Kazakhstan).*

Ismagulov Orazak, *Doctor of Historical Sciences, professor (Republic of Kazakhstan).*

Karol Nawrocki, *Ph.D, Director of the Second World War in Gdansk (Poland).*

Kenzhebaev Gabit Kapezovich, *Doctor of Historical Sciences, Professor, Corresponding Member NAS of RK, vice-rector for teaching and methodical work of the Abay Kazakh National University (Republic of Kazakhstan).*

Kumekov Bolat Ishmukhamedovich, *Doctor of Historical Sciences, Professor, Academician of NAS of RK, Director of International Kypchak University (Republic of Kazakhstan).*

Lamin Vladimir Alexandrovich, *Doctor of Historical Sciences, Professor, Corresponding Member. RAS, director of the Institute of History of the Siberian Branch of the Russian Academy of Sciences (RF).*

Mansura-Haydar, *Professor, (India).*

Masov Rakhim Masovich, *Doctor of Historical Sciences, A. Donish Institute of History, Archeology and Ethnography (Tajikstan).*

Osman Mert, *professor of the Ataturk University (Turkey).*

Sidhart S. Saxena, *Professor at Cambridge University (Great Britain).*

Son Yong Hong, *professor of the Hanguk University of Foreign Languages (South Korea).*

Sydykov Erlan Battashevich, *Doctor of Historical Sciences, Professor, Rector of the L. Gumilev Eurasian National University (Republic of Kazakhstan).*

Yakub Alexey Valerievich, *Doctor of Historical Sciences Professor, Rector of the F.M. Dostoevsky Omsk State University.*

Жауапты редактор:

Ф. Шамшиденова

Редактор:

Р. Көбеев

Редакцияның мекен-жайы:

050100, Қазақстан Республикасы,

Алматы қ., Шевченко көшесі, 28,

Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты,

«Отан тарихы» журналының редакциясы

Телефон: 272-68-46

E-mail: kazhistory@bk.ru

Электрондық мекен-жай:

www.iie.kz

**ДЕРЕКТАНУ ЖӘНЕ ТАРИХНАМА
ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ И ИСТОРИОГРАФИЯ
SOURCE STUDIES AND HISTORIOGRAPHY**

FTAMP 03.20.

Тоқтабай А.У.¹, Карамендина М.Ө.²

¹Тарих ғылымдарының докторы, профессор. Ш.Ш. Уәлиханов атындағы тарих және этнология институтының Бас ғылыми қызметкері.

Қазақстан. Алматы қ. E-mail: akhmet.t@mail.ru

²Педагогика ғылымдарының магистрі, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы тарих және этнология институтының ғылыми қызметкері.

Қазақстан, Алматы қ., E-mail: karamendina70@mail.ru

ӨЗБЕКСТАНДАҒЫ ҚАҢЛЫ, ШАНЫШҚЫЛЫ ТАЙПАЛАРЫНЫҢ АТА-ТЕГІ ЖӨНІНДЕ

Бұл мақалада Өзбекстандағы қаңлы және шанышқылы тайпаларының ата-тегі жөнінде айтылған. XVII ғ Қазақ хандығында үш жүз қалыптасып, соның ішінде ұлы жүз тайпалары Ташкенттің солтүстігі мен шығыс терістік аудандарын иемденіп, Орта Азия хандықтарымен іргелес отырған. Қазіргі Ташкент облысында сан жағынан қомақтысы да, көп тарағаны да қаңлылар. Өзбекстан жерінен археологтар көне Қаңлы мемлекетіне жататын Жамбас қала, Қойқырылған қала және т.б. ескерткіштер ашты. Шанышқылы болса жаңа болған ел деп есептеледі. Шежірелерде шанышқылыны қаңлының бауыры етіп көрсетеді. Басқа бір шежірелерде қарттар шанышқылының түпкі тегі қатаған еді, елге шанышқылы атауы кейін, тұтынған құралына байланысты пайда болған дегенді айтады. Демек, біздің пікірімізше, шанышқылы атауы көне заманнан Сыр бойын, Шыршық жағалауын мекендеген елдің балықшылық кәсіппен шұғылдануына орай шығуы әбден мүмкін.

Түйін сөздер: тайпа, қаңлы, шанышқылы ата-тегі, Өзбекстан, көне заман, ескерткіш, тұтыну құралы, балықшылық, өзен жағалауы.

Тоқтабай А.У.¹, Карамендина М.Ө.²

¹ Доктор исторических наук, профессор.

Институт истории и этнологии имени Ч.Ч. Валиханова.

Казахстан, г. Алматы. E-mail: akhmet.t@mail.ru

² Магистр педагогических наук, научный сотрудник Института истории и этнологии имени Ч.Ч. Валиханова.

Казахстан. г. Алматы. E-mail: karamendina70@mail.ru

**О ГЕНЕОЛОГИИ КАЗАХСКИХ ПЛЕМЕН ШАНЫШҚЫЛЫ И КАҢЛЫ
ПРОЖИВАЮЩИХ В УЗБЕКИСТАНЕ**

В этой статье говорится о генеологии казахских племен шанышқылы и канлы проживающих в Узбекистане. В XVII в. в Казахском ханстве образовались 3 подразделения (3 жуза: старший, средний, младший). Среди них племена старшего жуза жили в Северной и Северо-восточной части Ташкента и находились в соседстве с государствами Средней Азии. Канлы считается превышающим по численности и самым распространенным племенем в нынешней Ташкентской области. В Узбекистане археологи открыли такие памятники как Жамбас-кала, Койқырылған-кала и т.д. относящиеся к древнему государству Канлы. А племя шанышқылы считается новообразовавшимся. В одних родословных шанышқылы

является братом Канлы, В других родословных предком их является Катаган, а название племени шанышкылы появилось от используемого ими орудия труда. То есть название шанышкылы, по нашему мнению, тесно связано с занятием рыболовством жителей на берегах Сырдарьи и Шыршык с древних времен.

Ключевые слова: племя, шанышкылы, канглы, генеология, Узбекистан, древнее время, памятник, орудие труда, рыболовство, берег реки.

Toqtabai A.Y.¹, Karamendina M.O.²

¹ Doctor of Historical Science, professor. Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology, Kazakhstan, Almaty. E-mail: akhmet.t@mail.ru

² Master of Pedagogical Science, junior researcher of the Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology, Kazakhstan, Almaty. E-mail: karamendina70@mail.ru

GENEALOGY OF KAZAKH TRIBES SHANYSHKALY AND KANLY RESIDING IN UZBEKISTAN

Genealogy of Kazakh tribes Shanyshkaly and Kanly residing in Uzbekistan is talked about in this paper. In XVII century, three hordes (juz) were formed: Senior juz, middle juz and junior juz. Among them, the tribes of the Senior juz resided at the Northern and Northeastern regions of Tashkent and bordered to Central Asian countries. Kanly is the biggest and most spread tribe in today's Tashkent region. The memorials of Jambaskala, Koykyrylganets were found by archaeologists in Uzbekistan that related to ancient Kanly state. Shanyshkaly tribe is a new formation that considered as a brother of Kanly. The name of the tribe appeared from a tool used by them. We think that the name of the tribe is related to fishing on Syr Daria and Shyrshik from ancient times.

Key words: tribe, Shanyshkaly, Kanly, genealogy, Uzbekistan, ancient times, memorial, a tool, fishing, coast.

Kіріспе

Ташкент қаласы (1598-1780) 200 жылдай қазақ хандарының ту тіккен ордасы болды. Ташкенттің солтүстігі мен шығыс терістік аудандарын иемденіп, ХҮІІ ғасырда қазақтың ұлы жүз тайпалары Орта Азия хандықтарымен іргелес отырған. Ташкент хандары мен қала бастықтарының барлығы солардан сайланып отырған. Ш.Ш. Уәлиханов «...шанышкылылар мен қаңлылар ташкент наместнигі әскерінің басты күштерін құрады...», - дейді. Сондықтан Шыршық өзенінің жағалауын жайлаған қазақтың қаңлы, шанышкылы руларының генеологиясы мен этникалық ерекшеліктерін жаңа деректер арқылы анықтап, екі халықтың (өзбек, қазақ) көнеден келе жатқан мәдениеттерінің ықпалдастығын зерттеудің өзектілігі жоғары болып табылады.

Тарихнама

Қазіргі қазақ шежірелерінің барлығы ХVІІІ ғасырдың аяғында жинақталып, ХІХ ғасыр мен ХХ ғасырдың бас кезінде хатқа түскен. Жұмыста елдің қолында бар шежірелер, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы тарих және этнология институтының қорындағы, Ғылым Академиясының орталық кітапханасындағы, М. Әуезов атындағы институттың қолжазбалар қорындағы, Қазақстанның мемлекеттік архивіндегі шежірелер сараланып қаралды. Қаңлы, шанышкылы руларының ата тегі туралы материалдар орталық кітапхананың қолжазбалар қорынан алынды, сондықтан тұңғыш рет ғылыми айналымға түсіп отыр.

Методология

Иссапармен Ташкент өңіріндегі жергілікті тұрғындармен сұхбаттасқан мәліметтер қағазға түсірілді, әкелінген экспедиция материалдары шежіре

материалдарымен, жазба деректермен салыстырыла зерттелінді.

Негізгі бөлім

Қазіргі Ташкент облысы – ұлы жүз қазақтарының қаңлы, шанышқылы, қатаған қаңлы, жалайыр, үйсін, сіргелі, оймауыт, дархан, дулат т.б. ру қауымдастықтарының этникалық таралу ошақтарының бірі болып саналады. Аталған рулардың ішінде сан жағынан қомақтысы да, көп таралғаны да қаңлылар. Үлкен тайпаны құрайтын қаңлылар өз ішінен бірнеше аталарға: Сары қаңлы, Қара қаңлы, Қызыл қаңлы, Қара манас, Құмырсқа, Тоғанай және т.б. қаңлылар болып бөлінеді (Қалшабаева, 2011: 89). Хан патшалығының (м.б.206 – м.к.220) жылнамаларында қаңлы атауы м.б. III ғасырдан бастап кезігеді. Ғалым Нығмет Мыңжанұлының жазуынша қаңлы атауы миладтан бұрынғы отқақұлдардың (зороастризм) діни кітабы Авеста және үнді халқының эпосы Махабхарата туралы деректерде ханға түрінде кездеседі (Мыңжан 1994: 88). Р.Кузеевтің мәліметі бойынша: Қаңлылыр – Дешті-Қыпшақта көне этноним сақтап қалған печенег-қыпшақтың аралас тайпасы деп қарастырылады (Кузеев 1974). С.Толстов: «Осы алаптағы жартылай көшпелі көне массагет-гүноғыз халқының кірме (келімсек) кимақ-қыпшақтармен будандасуы негізінде XII-XIII ғғ-дағы тайпалардың бірқатар елеулі бірлестіктері қалыптасады, соның ішінде қаңлы деген атпен белгілі болған тайпа (печенегтің қаңғар этнонимімен бір нұсқасы); осының аясында бертіндегі қарақалпақ халқының этникалық тұғыры қалыптасады (күні бүгінге шейін көне кешенді шаруашылық дәстүрін сақтап отырған), сол сияқты «Алтынордалық» өзбектер деп аталатын тайпалар»-дейді (Толстов, 1947). Шежірелік аңыз бойынша, әуел басы «Тоқсан екі баулы қыпшақ» атанған Еділ, Жайық, Ертіс, Сыр – төрт өзеннің аралығында, сондықтан «Дешті қыпшақ» атанған, онан соң «Отыз екі баулы өзбек» атанған. Өзбектің үш баласы болған: Мың, Жүз, Қырық. Мыңнан өрбіген отырықшы халық болған. Жүзден өрбіген көшпелі халық болған. Сол жүздің ұрпағынан қазақ шыққан (Бабалар сөзі, 2012:20). Көне түркі тілдес ру-тайпалардың кейбіреулері қазақпен көршілес ноғай, қырғыз, өзбек, қарақалпақ, татар сияқты халықтар құрамына кірген, сондықтан «Өзбек өрістес ел, қырғыз қоныстас ел, қарақалпақ қарында ел, түрікпен тамырлас ел», «Ноғай, қазақ – бір кісі», «Өзбек – өз ағам, сарт – садағам», «Сарттың жаманы «қазақ болам» дер, Қазақтың жаманы «сарт болам» дер», сондай-ақ «Өзбектің кигенін ал, Қазақтың мінгенін ал», «Татарға тілмаш керек емес», «Қазақ қартайса, түйе бағады, Қарақалпақ қартайса, томар қазады» (Жәрдем, 2015:42) деген мақал-мәтелдер қалыптасқан. Қазақтың этникалық құрылымы рулардың жай ғана жиынтығы емес, олардың қатаң генеалогиялық тәртіпке мойынсұнып, жолына қарай сатыланы келіп, түбі бір атаға саятын арнасы (Артықбаев, 1997: 4). Қазақ құрамындағы қаңлылардың ұраны – Айрылмас, Бақтияр, Бәйтерек. Бұл ұрандар қазақтың байырғы шежіре дерегіндегі ұлы жүз Төбейдің ұрпақтары, қаңлылардың арғы аталарының аттары болып келеді (Мыңжани, 1993). XVII ғ. Қазақ хандығында үш жүз қалыптасып, соның ішінде ұлы жүз тайпалары «Іле алқабын, Шу, Талас өзендері өңірлері мен Сырдария бойын мекен етті. Олар Ташкенттің солтүстігі мен шығыс терістік аудандарын иеленіп, Орта Азия хандықтарымен іргелес отырды. ХҮІІІ ғасырда ұлы жүзді Жолбарыс хан биледі. Ұлы жүз «Ташкент Түркістан қаласы мен қала маңы қыстақтарын иеленген. Бұл өңір ежелден «үйсіннің ата мекені» еді (Мұқамедқанұлы, 1994:74).

Көне Қаңлы мемлекетіне қараған жерлерде көптеген қалалар болғандығы тарихтан белгілі. Қаңлы мемлекетінің оңтүстік өңірлеріндегі жазиралы аумақтарды мекендеген отырықшы қалалық тұрғындар, егін шаруашылығын негіз етіп, мал шаруашылығы және жеміс-жидек шаруашылық өндірісімен де айналысқан. Қаңлының оңтүстік иелік өңірлеріне егін шаруашылығымен қатар бағбаншылық кәсібі де айтарлықтай дамыған (Мұқамедқанұлы, 2000:149). Тұрғындардың негізгі кәсібі қолдан суару арқылы жүргізілген диқаншылық болған. Қаңлылардың

ежелгі мекені Сырдария өзенінің бойы мен Қаратау өңірі болатұғын. Сырдария өзені көшпенділер мен отырықшылар арасындағы табиғи шекара боп табылады (Қазақтар, 1998:20). «Жетіссең де жер жемісін жеті аса», - дейді халық. «Қазақтар тек мал бағумен шұғылданды, жер өңдеуден хабарсыз еді, оны тек кейінгі кезде орыстан я басқадан үйренді» деу қате пікір (Қалиев т.б.,1994:116). Оның себебі, көшпенділер қоғамының құрылымы да өз ішінде бір-бірінен ерекшелене отырып, «таза» көшпенділер болмайды, өйткені барлық көшпелі халықтар өзін өсімдік азығымен қамтамасыз етуші отырықшылықты білген. Көшпелінің диқаншылық өнімінсіз күн көре алмауы мүмкін, сол сияқты диқаншылық пен колөнершіліктің дамуы көшпелілердің сұранымына байланысты болмақ еді (Алтаев, 1994:31). Д.М. Оспанов өзінің зерттеуінде: «Қазақстанның оңтүстік аймағындағы қазақтардың негізгі күн көріс тағамы болып саналатыны: дән тағамдарын зерттеу, сөз жоқ, «көшпелі» деп есептелген қазақтардың бір бөлігінің ертеден егіншілік мәдениетін дамытқанын зерделеуге мүмкіндік береді», - дейді (Оспанов,1997:17). Егіншілікпен айналысудың дәлелі боларлық белгілер қазақ ескілігінің өзге түрлерінен де табылады (Уахатов, 1983:100). Мысалы, халқымыз бастан кешкен талай тарихи кезеңдердің куәсі боларлық мақал-мәтелдерді алайық. Қазақтар: «Тамыр тартан тарықпас», «Берген алар, еккенорар», «Егінші мәрт, жер жомарт», «Тамырың қашса, тары ек» деген сияқты ескілікті сөздер бар. Осындағынегізгі ой – аш өзегің талып, қарның ашса, қара жерден де тамыр тартып күн көруге болады деген пікір. «Арпа-бидай ас екен, алтын-күміс тас екен» деп, арпаның ас екенін білген ата-баба оның бабынтауыпбереген ету жағын ойлаған сияқты. «Егіннің жайын еккен білер, арбаныңжайынжеккенбілер», «Егін ексең тыңға ек», «Егіндікті кіз суар, кіз суарсаң жүз суар» - осындай мақсатта айтылған мақал-мәтелдер екеніне шүбәлануға болмайды (Карамендина, 2017:18).

Оңтүстік Қазақстан тұрғындары алғашқы егіншілік жұмыстарын көктемгі мереке – наурызды қарсы алудан бастайды. Қазақ диқаншылары егіншілікті әдеттен тыс күштің құдіреті, Тәңірдің ісі деп санаған (Алтаев, 1994:99). Мэри Бойстың пікірінше: «Ең үлкен зороастралық, наурыз мерекесін Зорастраның өзі жасаған. Пайғамбар Зороастр көне дәуір қойнауында өмір сүрген (Бойс 1994:10). Ерте замандағы қаңлылар зороастризм нанымын ұстанып, ай мен күнге, отқа табынған, сондықтан қаңлылардың тайпалық таңбасының бірі отқа арналған құрал - «/» көсеу, енді бірі) О (ай, күн таңба) (Мыңжан, 1994:90). Ә. Марғұлан дерегінде / үшкіл. Үшкіл таңбаның да ғарышқа қатысы бар (Карамендина, 2006:24). Шежіреде «шылбыр» делінген (Сәдібеков, 1994:91). Б.А. Литвинскийдің пікірінше қаңлы және олармен туысқан сармат тайпаларының ыдыстарында қой бейнесінің жиі кездесуі тікелей зороастризмге байланысты; өйткені қой отқақұлдықта тәңірдің нәрселенген халі еді (Литвинский, 1968:110).

Наурыз мейрамының ерекшелігі – табиғат құбылыстарын бақылаудан туған. Бұл мәдениеттің алғы шарты болған – егіншілік кәсіптің дамуына керекті алғы шарт болды (Оспанов, 1997:104). Ертеде қазақтар наурызда жыл басы ретінде өгіздің басын асататын екен. Аспан өгізінің (телец) - Көкөгіздің даралануы,оның Зодиак бастаушысы – жаңа жыл басы, күнтізбе бастауы болуында. Ертедегі түрік космологиясында Өгіз (Телец) Үркер-Саур жұлдызы ерекше көрсетілген. «Сәуір болмай тәуір болмайды» делінетін мақал – Сәуір айы тумай жақсылықты күтпе делінуі осыдан. Бұл жерде Сәуір-Наурыз – көктемгі күн мен түн теңелісі, бұдан соң Өгіз-Сәуір жерастына кетеді – жамбасқа түседі. Әйгілі Өгізхан аңызы Сәуір (Телец) екендігін аңғару қиын емес. Қазақ халқы Үркер жұлдызын аса қасиет тұтқан, қариялардың айтуы бойынша: «Үркер – жұлдыздардың ағасы»(Жәрдем, 2006:260). Аңыз бойынша Оғыз ханға соғысқа мінер атын және жабдықтарын тиейтін арбаны Қаңлы деген кісі жасап берген екен. Оғыз хан Үркер жұлдызының персонификацияланған эквиваленті болып табылады. Сол Оғыз хан – Үркер

өзінің арбасымен (өгіз арба) аспанда бірнеше жылдар бойы сапар шегеді. Ай мен Үркер тоғысқанда жаңа жыл – наурыз туады (Энциклопедия, 2012:186). Халықта «Диқан болсаң, қос өгізін тең болсын. Малшы болсаң, қос етегің кең болсын» деген мақал бар (Қазақтың мақал-м, 2012:32). Өгіз отырықшылық кезеңдегі негізгі культтің бірі болып табылады. Қазақтар Күн туралы: «Түске дейін көк өгізге мінеді, түстен кейін Күн көк жорғаға мінеді», - дейді екен. Демек, төрт түліктің бірі – жылқы – соғыс тотемі, яғни көшпелілік символы болса, өгіз – диқаншылық тотемі, отырықшылықтың символы болып шығады (Алтаев, 1994:120,131,147). «Үста кетпенімен, диқан сепкенімен» демекші ұсталықтың пірі – Дәуіт пайғамбар болса, егінге пайдаланатын соқаның, кетпеннің, орақтың т.б. заттардың иесі – «Егіншінің пірі – Диқан ата». С.П.Толстов: «Патша сонымен қатар абыз ретінде де есептелген... Егер қоғамдағы ең төменгі деңгейдегі құлдар мен жартылай құлдықта жүрген «кедейлер» десек, онда қожалық етуші ірі жер иелері өзінің егістік жерін өндеуге осы құлдар мен кедейлерді пайдаланған ақсүйектер. Осы ақсүйектілердің өкілі «диқан» деп аталған, бұл атау орта ғасырларда қазіргі «шаруа» деген мағынаға ие болды»-дейді (Толстов, 1947:84). Қаңлы мемлекеті негізінен көшпенді мал шаруашылығы және отырықшы егін шаруашылығы өндірістік тәсілін қолданған байырғы мемлекет болып табылады. Қытай жылнамаларында қаңлылардың көшпенді мемлекет екендігі, сондай-ақ олардың жылқы, сиыр, қой, түйе және қашыр қатарлы мал түліктерін өсіретіндігі анық жазылған (Мұқамедқанұлы, 2000). Геродот скифтерді: егінші, отырықшы, көшпелі және патшалық иесі деп төртке бөледі. Аспаннан түскен төрт затты осы төрт тайпамен салыстырып, олардың арасында таптық айырмашылық, тектік қуалаушылық болған деседі. Сак қоғамы үш әлеуметтік таптан құралған еді: 1) жауынгерлік 2) рұнбандық (жрец); 3) сиыршылар, диқандар (Бұлытай, 200:25). Ж.О.Артықбаевтың пікірінше: Көктен түскен алтын заттар қоғамның күрделі әлеуметтік құрылымының айғағы болса керек. Мәселен – мойын тұрық пен соқа – егіншілікті, айбалта – әскерді, тостаған – бақташылықты. Бұл символдар қазақ арасындағы ішінара бөліну тәртібін түсіндіретін – қалам, қауға, найза дәйектеріне ұқсас (Артықбаев, 1995:59).

Археологтар көне Қаңлы мемлекеті дәуіріне жататын Жанбас-қала, Қорғанша-қала, Базар-қала, Қойқырылған қала және т.б. ескерткіштер ашты. Қойқырылған қала диаметры 80 м шеңбер формасында салынған обсерватория. Ғылыми болжамдарға қарағанда Фомальгаут жұлдызы ең жарық жұлдыз болып, Қойқырылған қаласының салынуы сол астрал символға бағышталған. Фомальгаут араб тілінде «Күбыладағы балықтың аузынан аққан судың ақыры» мағынасын аңғартады. Яғни, жұлдыздың су стихиясымен байланыстылығын айтады. Әйгілі Хорезм диқаншылығында суға сыйынушылық (культ) үлкен орын алған (Қойқырылған, 1967:25).

Демек, Н. Мұқамедқанұлының тұжырымы бойынша, қаңлы мемлекеті – қаңлы әулетінің елі. Қаңлы елінде заң мен діни нанымдар өзара ұштастырылып атқарылған. Қаңлы мемлекетінде Ерте және Орта ғасырлардағы мемлекеттерде болатын мемлекеттік нысандардың барлығы дерлік болғандығы көзге ұрып тұрады. Қытай жылнамаларында жазылған Канцзюй мемлекеті деген қазақтар болса керек. Ғұндармен салттас, мал соңында үнемі көшіп-қонып тіршілік етеді, бір өңірде тұрақтап тұрмайды. Хан патшалығынан бері ұрпақтан-ұрпаққа жалғасып жойылмай келеді (Мұқамедқанұлы, 2000).

Шанышқылы

Шанышқылы туралы шежірелер мен сол шежірелерге сүйеніп 1980 жылдардың аяғынан бермен қарай қазірге дейін жазылған еңбектерде бір ізділік жоқ. Зерттеушілердің бәрі дерлік Н.А. Аристовтан бастап Қазақ энциклопедиясы, Х. Арғынбаев т.б. 5-6 авторды қайталай береді, содан соң әрине өздерінде бар шежірелерге сүйенеді. Мұндай зерттеулерде Шанышқылының ататегін анықтауда бірін-бірі жоққа шығаратын кереғар пікірлер бар. Мұндай «ауру» тек

Шанышқылының генеологиясын анықтауда ғана емес, бүкіл қазақ ру-тайпаларының генеологиясын жазуда кездеседі. Біздің ойымызша мәселе зерттеп отырған рудың, тайпаның кімнен қалай шыққандығында емес, оның тарихта қалған ізінде, тарихи деректерде көрініс беруінде, бүкілқазақтық, елдік ерлік оқиғаларға қатысуында.

Біздің ойымызша рудың көш жолдарын, жыл маусымдарына сәйкес жайлау-қыстау, көктеу-күзеу мекендерін атақты адамдарыныңбейттері мен әулие – әнбиелерін, табынатын қасиетті орындарын анықтау, кәсіпшілігі мен шаруашылығын, өнері мен жырларын зерттеу анағұрлым маңызды дер едік. Тағы бір ескертетін жай біздің пайдаланып жүрген қазақ шежірелерінің барлығы XVIII ғасырдың аяғында қазақ халқы ес жиып етегін жауып, қайта ел болғанда жинақталып, XIX ғасыр мен XX ғасырдың бас кезінде хатқа түскендер. Өз басым (А.Токтабай) ұзақ жылдар Қазақстанды аралап, елдің қолында бар шежірелерді, Ш. Ш. Уалиханов атындағы тарих және этнология институтының қорындағы, Ғылым Академиясының орталық кітапханасындағы, М. Әуезов атындағы институттың қолжазбалар қорындағы, әрәдік Қазақстанның мемлекеттік архивіндегі шежірелерді саралап қарағанда ең «кәрісі» XIX ғасырдың орта шендерінде жазылған боп шықты.

Мұнда тек ескеретін бір жай қазақ хандарының шежіресі туралы ортағасырлардан бастап XII-XVIII, XIX ғасырдың басына дейін жазба деректер баршылық, сондықтан Шыңғыс ханнан бастап қазіргі төре тұқымдарына дейін дәлме-дәл таратуға мүмкіншілік бар.

Ал, дәл Шанышқылының өзіне келсекте, басқа қазақтың тайпаларын алатын болсақ та, бұлардың кемінде 2- мың жылдан астам тарихы бар. Мұндай ұзақ уақыттағы тарихы бар елдің генеологиялық бұтағын тарату қазақты қойып, жазу-сызуы дамыған елдердің өзінде болған емес.

Сонымен қатар қазақ қоғамында шежіренің таза практикалықмаңызын ескерген жөн. Шежіре ең алдымен қан араластырмай ұрпақтың дені сау мықты болып өсуі үшін қажет, сондықтан қазақ 7- атаға дейін қыз алыспаған. Жеті ата дегеніміз әрбір жігіт 20 жастарда үйленеді деп есептесек 140-150 жыл одан әріге бармайды. Қазақта жаңа рулық құрылым жеті атадан асқан соң ғана жасалған.

Жеті атаға толыстық

Жеке ел болыстық, – деп, ақбозат сойып атап өткен. Сондықтан жеті атаны білу қазақ қоғамында міндет саналған, ел-ру тарихын жазып хатқа түсіріп отырған шежірешілер болмаса қарапайым қазақ жеті атаны, әрі кетсе он екі атаны білген. Одан әрі қарай таратудың күнделікті өмірде қажеттілігі болмаған. Сол себепті кез-келген адам жеті, он екі атасын тармақтап келеді де өзінің үлкен тайпасы Үйсінге, Дулатқа, Арғынға, Найманға тіреп, ең соңында Қазаққа Алашқа келіп бірақ тоқтап тәмәмдайтын. Сөйтіп барлық қазақ бір-бірімен туыс болып шығады. Асылы ең соңында рулық шежіре кез-келген қазақты барша қазақтың яғни ұлы атамыз Алаштан тарайтынын көрсетеді. Осы тұрғыдан алғанда шежіре әр адамды халықты ұлттық бірлікке шақыратын. Сол себепті шежірені жалпыалаштық идеологияның бір көрінісі демекпіз.

«Атамыз – Алаш

Керегеміз – ағаш»,- деген

тәмсіл бекер айтылмаған. Біз өз зерттеуімізде бұрын-сонды жазылған шежірелер мен әдебиеттерді қарай отырып, (Боранбаев,2004:200; Келімбетов, 1996:112; Омарбеков,2010:26-29; Үсенбаев,2008; Шанышқылы Аман, 2006) шамамыз келгенше архив деректерін, XIX ғасырда жазылған орыс тарихшыларының еңбектерін пайдаландық. Орыс дерекнамаларында шанышқылының және оған көршілес тайпалардың генеологиясынан көрі, орналасқан жерлері, тарихы, географиясы, жан саны нақты айтылады. Сондай-ақ бұрын ғылыми айналымға кірмеген ертеректе жазылып сақталған бірнеше шежірелерді келтірейік:

«Ұлы жүздің Қоғамнан: Бұлақбай, Алтай, Қожай, Бәйтерек (батыр) Байқоңыр. Одан Ерқоқты, Ергенекті, Құйысқаншы, Ашамайлы, Карқаралы аталықтары тарайды. Бәйтеректен Келдібек есепші шыққан»¹.

Шанышқылының түбі өзбек. Қаңлы болып жүрген Ерназар батыр да қаңлының жиені екен, Ерназар найзагер болғандықтан ол да шанышқылы атанған. Ерназардан Аталық, Тасжүрек, Бектау, Тандыр, Дархан, Қарақабат т.б. таралады. Ерназар батырдан тарағандардың бәрі де Шанышқылы болып аталған.

Жалайырдан Келімбет дейтін бір батыр үйсіндерге келіп сіңіскен. Үйсіндер мұны да Төбе бидің тұқымынан дейді. Бұл Келімбет² астындағы атының жалын екі жаққа айырып мініп жүреді екен. Сондықтан Жайдақ Келімбет (батыр) атанып кеткен» (АОҒК).

¹Ел аузындағы әңгімелерде Келдібек ерепайсыз (зерек) жұлдызнамашы болған. Ауа-райын болжағанда айтқаны келген, тіпті Шыршықтың бір жазда неше рет таситынында, әр тасу мөлшері қандай болатынын көрсеткен.

² тарихи әңгімелерде Келімбеттің камалы - қорғаны болған деп айтады. Ол камалдың орны Келімбет төбе деп аталынады. Оңтүстік Қазақстан аймағында деп естиміз.

«...Қаңлының жиені Шанышқылы (Ерназар батыр) Шәкәрім әпенді қаңлының шанышқылы деген бір тобы десе, оны да-мұны да Ұлы жүзге қоспайды. Әуелі шанышқылының табы өзбек қатаған деген елінің... Біздің қазақтың ханы Еңсегей бойлы Есімханның тұсында Ташкенттің қожасы Тұрсын хан еді осылар жанжалдасып жүріп Есімхан Тұрсын ханды өлтіріп қатағандарды қырды. Сонда қаңлының бір қызы Тұрсын ханның жақын бегінің қатыны... әлгі байынан буаз болып қаңлыға қашып келіп, Ерназар деген бала болады. Бұл Ерназар – найзагер батыр болды, сондықтан найзаға шаншыдық дейді, шанышқылы аталуы осыдан. Бұл шанышқылы жаңа болған ел. Ұлы жүзден басқа жұртта жоқ...» (Ботбайұлы).

Бұл оқиғаны М. Тынышбаев былай деп баяндайды: «1629 жылы Ер Есім Тұрсынды өлтіріп, оның қарауындағы қаңлылар мен қатағандарды тас-талқан етеді. Қатағандардың көпшілігі Батысқа, Сырдарияның арғы жағына қаша көшіп, ал қалғаны «шанышқылы» деген атпен қаңлыларға қосылады», - деп жазады (Тынышбаев, 1992). Есім хан қатағандардың бүлігін Көкім би бастаған қырғыздардың көмегімен басады. Қатағандар қазақ ханына да, моғол ханына да қараған. Қатағандардың қырғыз ішіндегі басты рудың бірі болғаны «Манас» жырындағы мәліметтерден аңғарылады. Қырғыздардың ел аузында «Қатағаннан хан Тұрсын, хан Тұрсынды ант ұрсын» деген мақал қалған (Махаев, 2015). Сондай-ақ «Қырғыз, қазақ, қатаған – бір атадан тараған» дейді қырғыз мақалы. Қазақтың шежірелерінде қатағандар құрама тайпа ретінде беріледі. Әбілғазы ханның шежіресінің дерегі бойынша да, қатағандар V ғасырдан белгілі. Есім хан Тұрсын ханды өлтіргенде қатағандардың үлкен тобы қаңлыларға келіп қосылады (Әбілғазы, 1992:45). Қазіргі Ташкент облысында қатаған қаңлы деген ру бар екен (Қалшабаева, 2011).

«Белгілі бір мерзімге дейін шанышқылы мен қаңлы бір тайпаның құрамында болған» - деп көрсетеді өзбек ғалымы К. Шаниязов (Шониезов, 1990:137). Мұндай пікірге профессор Т. Омарбеков келіспейді: «Алайда шежіредегідей Шанышқылыны Қаңлымен немесе Қатағанмен бірге туған ағайынды етіп көрсету XVI-XVII ғасырлардағы шежірешілердің қиялынан туған» (Омарбеков, 2010: 36).

К. Салғариннің пікірінше: шежірелердің кейбір нұсқаларында Шанышқылыны Қоғамнан туғызып, қаңлының бауыры етіп көрсетеді. Бірақ осы тайпаның ұрпағымыз дейтін бүгінгі көзі тірі жан білетін қарттардың әңгімесіне қарағанда бұл дұрыс емес секілді. Олардың айтуынша Қаңлы мен шанышқылының бұлайша бір аталуы олардың бір кіндіктен тараған бауырластығынан емес, керісінше, екі елдің ауылы аралас, қойы қоралас үнемі көрші отырғандықтарынан. Осындай жақын

көрші отырғандықтан олардың жауы да ортақ болған, бірлесіп оған қарсы тұрған, бірлесіп жорыққа шыққан. Сондықтан олардың жауға шапқанда «Айрылмас» деп үн қосар ортақ ұрандары да осы тату көршіліктен, өзара түсініскен ынтымақ-бірліктен туған секілді (Салгарин, 1993:118).

Н. Гродеков дерегі бойынша Қаңлы мен шанышқылының ұраны бірдей – Айрылмас. М.Тынышбаев дерегінде қаңлының ұраны – Бәйтерек. Дала мәліметтері бойынша «Айрылмас» деп бәйгеде ұрандап, ал жауға жапқанда – «Шанышқылы» деп ұрандайды екен (Востров, Мұқанов, 1968)

Жоңғар шапқыншылығы кезінде Шанышқылы елі Ташкент атрабынан басқа жаққа аумаған сияқты.

Амалсыз Шуға ауып Төле кетті,

Бұл соғыс бізге келген пәле депті.

Қоршаудан шыға алмаған сіргелілер,

Шанышқылы, елібайлар зар еңірепті (Қожаберген, 2000: 32).

Бұл өлең жолдарында Ұлы жүздің ханы Жолбарыс жаулардың қолынан опасыздықпен өліп, Төле Ташкент билігінен кетіп, орнына қырғыздың Қоқым биі қаланың бегі болып, Ташкент атырабындағы қазақ руларының біраз уақыт зардап шеккені баяндалады. Бірақ бұл Төле би тарапынан уақытша шегініс еді. Шуға барып күш жинап келген ол Ташкент маңын қайта өзіне қаратып, қаланы сумен қамтамасыз ететін тоғандарды байлап, қаланы өзіне алым-салық төлеуге мәжбүр еткен.

1798 жылы қазақ тайпаларының басының бірікпеуі салдарынан: алдымен дулаттың төрт руы: жаныс, сиқым, шымыр, ботбой өзара келіспеушілігінен, одан соң бір жағы дулат пен екінші жағы қаңлы, шанышқылы, рамадан руларының арасындағы қайшылықтан, қазақтар Ташкент билігінен мүлдем айрылды. Ташкенттің бегі болып Төле бидің атшысы, бәйге аттарын күтіп, баптап жаратушысы өзбектің қалша руынан шыққан Жүнісқожа (тарихи өзбектерде Юнусходжа А.Т.) болып кетті. Белгілі ғалым Ә. Диваевтың жазуынша Ташкент қаласының бегі Жүнісқожа өзінің әскерінің басшыларын және әскерлерін қазақтардан атап айтқанда қаңлы, шанышқылы, рамадан жігіттерінен жасақтаған. Осы деректе шанышқылының бірнеше батырлары айтылады. «Өзінің күш-жігері ер жүректігінің арқасында Жүнісқожа көптеген қалаларды, атап айтқанда, Шымкент, Сайрам, Әулие ата, Түркістан және Ақмешітті (Перовск) басып алды. Өз әскерлерін, сондай-ақ жігіттерін Жүнісқожа тек қазақтардан ғана сайлап алды. Бұған Қаңлы, Шанышқылы, сол сияқты Бағыс және Рамадан бөлімдерінің қазақтары енетін. Жүнісқожа әскерлеріне мына адамдар басшылық етті: Қаңлы руы, Омыртқа бөлімінен – Қожамсейіт батыр, Қарақұл батыр, Найзақұлақ батыр, Барлыбай батыр, Серқожа батыр, Ғайып мырза батыр, Бөлек батыр, Халы батыр; Шоқпар бөлімінен – Есенбай батыр, Хайдарбек батыр; Үшкіл бөлімінен – Құнан батыр; Қарамас бөлімінен – Қонақбай батыр, Шанышқылы руы, Саңырау бөлімінен – Тоқсан батыр, Жабағы батыр, Қырықсадақ бөлімінен- Ырысқұл батыр, Дартқан батыр, Балық бөлімінен – Жантелі батыр; Жаныс бөлімінен – Қазыбек батыр, Көлбай батыр, Бағыс бөлімінен – Айқынбай батыр, Мыңжасар батыр, Ырысбек батыр және Рамадан бөлімінен – Жолан батыр және Есенгелді батыр (Диваев, 1992: 216).

«Ұлы жүз ұлысына Сіргелі, Шанышқылы нәсілдері жатады... (АОФК). Ауызша тарихи шежірелерде, тарихи деректерде шанышқылылар мен қатар жүретін ел – ол сіргелілер. Ташкенттің қазіргі бір үлкен ауданы Сіргелі аталуы, сіргелілердің қадым замандардан Ташкент қаласының маңайында орналасқанын дәлелдейді. Орта ғасырлардағы Рузбеханның жазбаларында «Сіргелілер Сырдың орта ағысын ежелден мекендеген. Олар Сырдарияға қыстау үшін Еділ бойынан көшіп келетін» (Ибрагимов, 1960: 144). Сырдария өзені жағалау-жақтауларында жеті

мындай сіргелілердің көшіп-қонып жүретінін Н.А. Аристов та жазады (Аристов, 1897). Сіргелі – атауы шежіреде де, жеке мәлімет беруші көне көз қариялардың айтуы бойынша құлын енесін еміп қоймас үшін мұрнына кигізетін сіргеден шыққанын, яғни сірге салушылар, биені көп байлайтындар, қымызы көп ел екенін білдіреді (Өмірбеков Т.).

Қазақ ішінде біраз ру тайпалардың ықылым замандарда істеген кәсібіне, жүргізген шаруашылығына байланысты шыққаны анық. Мұндай атауларға мысалы: балықшы (адай), қармақшы (найман), ошақты (ұлы жүз), балталы, бағаналы, таракты (орта жүз), тұзақшы (найман- төртул), сиыршы (жалайыр), көн, тағашы (Кіші жүз Байұлы – есентемір). Ал, жылқыайдар атты ел қазақтың Үш жүзінде, көптеген рулардың бәрінде дерлік бар.

Шанышқылы таңбасы: немесе (барлық деректерде осылай) Қол таңба Шанышқылының таңбасы басқа рулардың таңбасына ұқсамайды. С.Аманжолов шанышқылыны негізгі тайпаға жатқызады (Аманжолов, 1959).

Келесі бір шежіреде (Тынышпайұлы, 1991) қарттар шанышқылының түпкі тегі Қағаған еді, елге шанышқылы атауы кейін, тұтыңған құралына байланысты пайда болған дегенді айтады. Бұлар осы атаумен беріде XVII-ғасырдан белгілі бола бастағанға ұқсайды делінеді. Шанышқы – судан балықты шаншып ұстайтын құралы болса керек. Балық шаруашылығының құралы – шанышқы қарақалпақ мүйтендердің де таңбасы. Зерттеуші А.С. Морозова (Морозова, 1932:53) мүйтендер мен қиятты тікелей қоңыраттың құрамына кіретін дербес тайпа деп есептейді. Қарақалпақ ішіндегі қоңыраттың жалпы ортақ таңбасы жоқ. Т. Жданко (Жданко, 1950.53): сірә, таңбасынан айрылып қалуы әлеуметтік мазмұнының өзгеруінің салдарынан болар, қарақалпақтар да (өзбектердегі сияқты) қоңырат тайпадан тайпа бірлестігіне айналып кетті, - дейді. С.Толстов: Ежелгі дәуірде мал шаруашылығынан бұрын неолитте отырықшылық балық шаруашылығымен айналысқанына тілдік фактор дәлел болады. Түркі тілдерінде «қала» атауына сай балықкөне терминінің түп тамыры „балық шаруашылығымен шұғылданатын батпақты елді мекен» деген ұғымдажатыр. Даму циклі бар нағыз көшпелі шаруашылықтың құрылу процесіне қозғаушы күш болған «кедейлердің отырықшылығы» емес, ол – байлардың мал табындарының ежелгі отырықшы елді мекендерден қол үзіп қалуы еді. Орта Азия үшін б.з. X-XI ғғ. деп мерзімін белгілеуге болады, - дейді (Толстов, 1947: 74). Геродоттың айтуынша «массагет» балықшы деген сөз және массагеттер сақтардың ең кедей тайпасы болатұғын (Бұлытай, 2000:27).

«Балық аулай алмаған суды лайлайды» деген мақал ертеден қалған. Оңтүстік Қазақстан жерінде Көк пен судың Тәңірі есептелуіне сәйкес балықтарды кие тұту сақталған екен (Алтаев, 1994: 122), себебі адамзат тұрмыс-салтында мал бағып, егін егуді үйренбей тұрғанда-ақ, аңшылықпен қатар балық аулаумен айналысқан. Халықта «Өзен жағалағанның өзегі талмайды» деген тәмсіл бар. Бұл – болмаса балығын аулап кәсіп етеді дегенді меңзейді (Бикүмар, 2013: 705). Өзен – өмір тірегі. «Балық жесен Сырға бар, қымыз ішсең қырға бар» дейді қазақ (Балтабаева, 2017: 98). Өзен мен көлдердің, теңіз қасында мекен еткен қазақтарда балық азық ретінде орын алатұғын (Сандыбаева, 2003: 82). Сыр балықшылары Қармақшы атаға тәу етеді. Ол балықтың, балықшылардың пірі (Токтабай, 2005: 125). «Балықтың пірі – Қарабай» деген де мәлімет бар. Ә. Марғұланның пікірінше ғұндар алғашында мәдени (жатақ) қауым болған-ды; олар м.б. VIII ғ. шамасында бұрынғы отырықшылық тұрмыстан шығып, төрт түлік мал өсіретін көшпелі тұрмысқа ауысқан. Деректер ғұн қоғамының отырықшылық дәуірінде мал мен жер-суға жеке меншік хукүк болғанын хабарлайды. Ә.Марғұлан: Қыпшақ, оғыз, қоңырат тайпаларын қият ұлысынан тараған, қият таңбасы бөрікүлак, - дейді (Марғұлан, 1985:58). Сонымен қатар, ғұндар кейін түрік қағанатына қосылады. Ұлы жүзде абақ, суан, албан, кіші жүзде кердері абдал (эфталит), адай, кете. Орта жүзде: арғын,

қыпшақ, қоңырат. Бұлардың барлығы ғұндардың ескі атасы қияттардан тарап, Ергене кең алабынан шыққан елдер,-деген пікір қосады. Р. Кузеев: «Түркілер эфталиттерді абдал деп атаған башқұрттың абдел, аптал деген ру тармақтарының атауы көне этнониммен әшейін ғана үндесіп тұрмаған болар»,- дейді. Башқұрт халқының бабасы Мүйтен,- деп шертеді үсерган шежіресі,- өз руымен Сырдарияны мекендеген. Шежіре бойынша үсерган мен күллі башқұрттың арғы тегі Мүйтен би деп есептеледі. Қарақалпақ мүйтендерінің таңбасы – шанышқы көне түркі таңбасының неғұрлым кейініректегі модификациясы болып табылады. Таңбаның дамуы былайша өтуі мүмкін: мүйтендер қарақалпақ тайпасының неғұрлым ежелгі тобы қатарына жатады. Мүйтендердің тарихын зерттеушілердің пікірі бойынша бұл тайпаның этникалық түбірі массагеттерге барып тіреледі; кейіннен мүйтендерге эфталиттердің, әсіресе қағанаттағы түркі көшпенділерінің ықпалы тиді (Кузеев, 1974: 43,129,141,143). Қарақалпақтарда қоңыраттың жалпы ортақ таңбасы болмағанымен, ұраны көне Ергене көң алабынан келе жатқан сыңайлы. Мүйтенде – Ақ Шолпан, қиятта – Арухан немесе Аружан (Жданко, 1950:43). Н.Аристов шанышқылының отаны Алтайдағы Бийдің бір саласы Аққу өзені мен Шошқалы, Шаңғылбұлақ, Қалжыр өзені ағып шығатын Марқакөлдің сағасындағы құмандар арасында деп түспалдайды. Қаңлы мен шанышқылының шығу тегі осы аңызда Бақтиярдың өкіл баласы Қатағанмен байланыстырыла қарастырылып, шанышқылының ежелгі мекені ретінде Алтай өлкесі айтылады (Аристов, 1897). Ш.Құдайбердиев мәліметі бойынша: Ұлы жүз ішінде қоңырат та бар. Ол басында орта жүз еді. Өкпелеп көшіп барған (Құдайбердіұлы, 1991: 53).

Демек шанышқылы атауы көне заманнан Сыр бойын, Шыршық жағалауын мекендегенелдің балықшылдық кәсіппен шұғылдандуына орай шығуы әбден мүмкін. Екіншіден, ерте заман адамдарының алғашқы тұтынған құралдарының бірі – шанышқы. Шанышқы тәріздес гарпун құралдар бүкіл дүние жүзінің көптеген халықтарында бар. Мұның өзі шанышқылы тайпасының өзіндік этникалық болмысы бар көне тайпа екеніне тағы бір дәлел болып табылады. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде шанышқылы сөзінің мағынасы: «Шанышқылы 1. (Маң, Маңт, Шевч.) айыр шанышқымен шөп үйіп жатыр (Маң, Шевч). Шанышқы сөзі Қазақстанның солтүстік өңірінде тамақ ішетін аспапты, Қызылорда жағында балық аулайтын құралды білдіреді. 2. (Алматы, Балқаш) тайыз сулардан балық аулайтын ағаш сапты басы үш не төрт тармақты темір құрал. Шанышқының жасалу формасы әр түрлі болады» (Қазақ т.а.сөздігі, 2005:734).

Шыршық өзенінің жағалаулары мен қойнауларын, Келес өзенінің қос жағалауы мен тұтастай Келес маңын қазақтар жайлайтындығын айта келе М.А. Терентьев: «Бірақ Шыршықтың арғы бетіне шанышқылы руы ғана өткен. Ангренге жақындаған сайын қазақтар сарттар мен құрамаларға қарағанда азая түседі» - деп мәлімдейді (Терентьев,1874). Бұл факті жоңғар шапқыншылығында барлық қазақ рулары сияқты телім-телім болғаншанышқылардың XIX ғасырдың басында есін жиып, саны көбейген соң бұрыңғы ата жұрты Шыршықтың арғы бетіне де өтіп қоныс тебе бастағанын көрсетеді. «Шыршық өзенінің жағалауын қазақтың қаңлы және шанышқылы рулары жайлаған» - деп көрсетеді өз еңбегінде С.П. Пашино (Пашино, 1868). XIX ғасырдың орта шенінде Ташкент уезінде шанышқылардың түтін саны қазақтың басқа руларынан көп болғаны жөнінде мына деректерге көңіл аударайық. «Ташкент уезінде Қазақтың Ұлы жүз өкілінен Қоңырат (қоңырат орта жүзге кіреді А.Т.) – 890 үй, Бестамғалы -3300, Дулат – 380, Сіргелі – 1410, Шанышқылы – 2000, Қаңлы – 1650 үй, Орта жүзден Арғын 350- үй, Найман – 115, Қыпшақ – 100, Кіші жүзден рамадан – 610, Қарақалпақ – 420 үй, барлығы 8255 үй» (Макшеев,1868:45). Шанышқылылардың жан саны Қазан төңкерісінен кейін неге азайып кетіпті десек оған бірақ себеп 1920-1930 жылдардың арасында өзбек болып жазылып кетіп, өзбектердің құрамына қосылып кетуінде деп есептейміз.

Шанышқылылардың бет-әлпетіне антропологиялық тұрпатына көңіл аударған алғашқы зерттеуші П. Пашино. «Шыршық өзенінің жағасында тұратын шанышқылылардың бас сүйегі атжақты болып келетін өзбектердің бас сүйегіне ұқсастығы бар» (Пашина, 1868).

«Шанышқылылардың 1000-дай үйінің жаз жайлауы Қазығұрт, қыс-қыстауы Шыршықтың арғы жағалауындағы тау қойнаулары, биі Күшық Токбаев», - деп көрсетілген архив деректерінде (Өзб. мем. арх.). Осы уақытта шанышқылылардың мекендеген аймақтары Шыршықтың қос жағалауынан бастап Шымкенттің Қазығұрт ауданының Қаратас селосына дейінгі жерлерді алып жатты делінген.

Шанышқылылар Ташкент облысындағы қазақ руларының үлкен бір бөлігінкүрайды. Сәрсек, Қарақалпақ, Қаратұқым, Қара бұқа, Ағанай, Дархан, Саңырау, Көрпік болып бөлінетін шанышқылылар қазіргі кезеңде де Шыршық өзені бойындағы елді мекендерде ата қонысын өзгертпей, бір көше бойына ру руымен орналасып, жергілікті халықтармен қатар өмір сүруде (Қалшабаева, 2011: 91).

Орта Азия университетінің профессоры Н.Г. Маллицкий 1925 жылы жазған өзінің қазақ халқының этнографиясына арналған еңбегінде: «...Ташкент облысында, Шыршық өзенінің төменгі ойпатында, сонымен қатар Шымкент, Әулиеата аймақтарында қазақ болып табылатын, Қазақ ордаларының біріне де кірмейтін шанышқылылар тұрады. Шанышқылылардың руға бөлінуі әрәдік қарақалпақтармен және қаңлылармен жақын... Осы атаумен ерте замандарда Ташкент оазисі Шаш атанған кезде Ташкент облысына келіп орныққан ерікті және еріксіз түркі қоныстанушылары болуы мүмкін. Сондықтан болар Шаш сөзі шанышқылының саспача және сасбұқа бөлімдерінде кездеседі. Оның (шанышқылының А.Т.) ата тегінде Сарька еске алынады, бұл көне жер бетінен жойылып кеткен Шахрухия қаласының атауы, ал рулық бөлімдерінде көне түркілер тотемизіміне тән (балық, теке...) кездеседі. Шанышқылылардың киіз үйлері қамыстан салынған, төбесі шошақ, кейде сыртын балшықпен сылайды...»(Маллицкий Н.).

Зерттеушінің Қазақ ордаларына кірмейді деп айтуына себеп Ташкент атрабында таралған өзбек, қазаққа ортақ шанышқылылардың дербес шежіресі кездеседі, соған сүйенген сияқты. «Саспача», «Сасбұқа», «Сарька» сөздері Сымыршық, Саңырау, Сырдым болуы мүмкін. Н.Г. Малицкийдің шанышқылылардың тарихын Шаш атауымен байланыстыруы, шанышқылылардың көне тайпа екеніне бұлтарысыз дәлел.

Қазіргі таңда Қытайда, Іле-Қазақ автономиялы облысының Тарбағатай, Толы деген жерлерінде, Біртоланың Шың ауданында, Тарбағатайдың Шиху ауданында, Шәуешек, Шағантоғай, Дөрбелжің деген жерлерде шанышқылардан 3000-н аса отбасы бар (Байкүлұлы Р.).

Шанышқылылар бұл жаққа қалай келді десек, XVIII ғасырдың аяғындағы Абылайхан заманындағы қазақ-қытай қарым-қатынасына назар аудару керек. Жоңғарды бір жағы Қытай, екіншіден Абылайхан бастаған қазақ әскері талқандап, 1758 жылы Жоңғария жер бетінен мүлдем жойылды. Екі жақ та: Қытай да, Қазақия да жанталаса қимылдап, жоңғардан босаған жерлерге өз елдерін қоныстандыра бастады. Абылай бастаған Қазақияға халықты қоныстандыру тұрғысынан өте-мөте қолайлы жағдай қалыптасты. Қытай жағы ішкі Қытайдан елін әкеле алмады, тек шекара заставаларын, сауда пунктерін ашумен шектелсе, Абылай бұрынғы ата-қонысымыз деп іргеде жатқан халқын көшіре бастады. Қазақтың бұл көші XVIII ғасырдың 60-жылдарынан басталып, XIX ғасырдың ортасына дейін яғни 100 жылға жуық мерзімге жалғасты. Жоңғарды талқандауда Абылайдың бас батырының бірі ерекше ерлігімен көзге түскен ШанышқылыБердіқожа батыр болды. Көнекөз қариялардың айтуынша, шанышқылылардың біраз бөлігі Бердіқожаға еріп, Ташкент атырабы Шыршық өзені бойынан Шығыс өңіріне Тарбағатай, Алтайға

келген (Бекжанов З.). Ол заманда деп айтады Аягөз өңірінің ауыл академигі атанған Қабылахмет Шәкеров: «Қай елдің батыры күшті болса, сол ел жердің шұрайлысын иемденуші еді, сол елдің мерейі қандай жағдай болсын үстем болушы еді. Біздің қазақ өмірі жерге тойған ба? Абылай заманында батырлар, палуандар, билер қалмақтан қалған жерді алып қаламыз деп бірінен-бірі асып түсуге тырысты» (Шәкеров Қ.). Біздің ойымызша, XVIII ғасырдың аяғында Шығыс өңіріне Бердіқожа батырға ілесіп, келген біраз шанышқылылар 40-50 жыл тұрып, 2-3 ұрпақ ауысып, көбейген соң, XIX ғасырдың 40-50 жылдары найман-керейлермен бірге Шыңжаңның Тарбағатай, Шәуешек жағына өткен.

Қорытынды

Жалпы қаңлы, шанышқылы руларының ата-тегін зерттеу үшін Шыршық өзенінің өң бойын түгелдей тексеру қажет. Жағрапиялық атауларды жинастыру, әулие, бейіт, мазарлардың орнын анықтау, ауызша тарих үлгілерін жинау т.с.с. Сонымен қатар жазба және архив деректерін, әсіресе Өзбекстан мемлекеттік архивының қорларын қарастыру керек. Бұл аз уақытта орындалатын жұмыс емес. Ел басының рухани жаңғыру бағдарламасына сәйкес Орталық Азия көшпенділерінің мыңжылдық тарихында жасырулы жатқан деректердің көзін ашып, еліміздің қажеттілігіне жарату мәселесі күн тәртібіне қойылу керек, сондықтан Ташкент өңіріндегі қазақ руларының үлкен бөлігін құрайтын қаңлы, шанышқылылардың шығу тегін тереңірек зерттеп, жас ұрпаққа жеткізудің тәжірибелік маңызы зор.

Әдебиеттер:

Алтаев Б.Ә. Оңтүстік Қазақстан қазақтарының егіншілікке байланысты дәстүрлері мен әдет-ғұрыптары. Тарих ғ.к.дисс. –Алматы, 1994.

Аманжолов С. Вопросы диалектологии и истории казахского языка. – Алматы, 1959.

Аристов Н.А Заметки об этническом составе тюркских племен и народностей и сведения об их численности. – СПбб, 1897. – Выпуск. 3-4. – С. 182.

Артықбаев Ж.О. Қазақ этнографиясы: этнос және қоғам. ХҮІІІ ғ.- Қарағанды, 1995.

Артықбаев Ж.ХҮІІІ ғ-дағы қазақ қоғамының этноәлеуметтік құрылымы. Тарих ғ.д.диссерт. Автореф. –Алматы, 1997.

Әбілғазы Түркі шежіресі.- Алматы, 1992.

Бабалар сөзі: жүзтомдық. Т.83: Шежірелік аңыздар. –Астана: «Фолиант», 2012.

Байкүлүлы Разақтың мәліметі, Қытай, Шыңжаң, Тарбағатай, Толы ауданының тұрғыны, 63 жаста.

Балтабаева Г.С., Карамендина М.Ө. Хайуанаттарға қатысты мақал-мәтелдердегі этнографиялық сарын. / Орталық Азия университетінің хабаршысы. 2017 ж. №1.

Бекжанов Зейнолла (1900-1987) Шығ.Қаз.обл. Зайсан ауданы, Көгедай селосы.

Бикұмар Қ. Қазақ халқының салт-дәстүрлері. Улаанбаатар, 2013.

Бойс М. Зороастрийцы. Верования и обычай. СПб.; 1994.

Боранбаев К. Шанышқылы көне тайпа. Алматы. Өнер, 2004.

Ботбайұлы. Қысқаша Үш жүз қазақтың шежіресі// ОҒК. Инв №1750.

Бұлытай М.Ж. Ата-баба діні? Түркілер неге мұсылман болды? – Алматы: «Білім», 2000.

Валиханов Ч.Ч. Соч. В 5-томах. Т.3. –Алма-Ата, 1985, стр.315.

Востров В., Мұқанов М. Родоплеменной состав казахского народа.-Алма-Ата: Наука, 1968.

Диваев Ә. Тарту / Алматы. «Ана тілі». 1992.

Жәрдем К. Қазақ мақал-мәтелдерінің Алтын кітабы. – Алматы, 2015.

Жәрдем Кейкін. Қазақы атаулар мен байламдар.-Алматы: «Өлке», 2006.

Жданко Т.А. Очерки исторической этнографии каракалпаков. –М.-Л.: 1950.

Ибрагимов С.К «Михманнаме и Бухара» Рузбихана как источник по истории Казахстана // Новые материалы по древней и средневековой истории Казахстана. Алма-Ата. - 1960. С. 144-145

Келімбетов Н. Шанышқылы – Сұрым шежіресі. – Алматы, 1996. – 112 б.

Кой кырылган кала – памятник культуры древнего Хорезма. IV в до н.э.- IV в н.э. – М.: «Наука», 1967.

Кузеев Р. Происхождение башкирского народа. - М., 1974.

Кіші жүз және Ұлы жүздер шежіресі // Академияның Орталық ғылыми кітапханасы (АОҒК). Инв № 1752.

Қазақ тілінің аймақтық сөздігі. – Алматы: Арыс, 2005.

Қазақтар. Қазақстан Даму институты. – Алматы, 1998.

Қазақтың мақал-мәтелдері (құраст.Садырбайұлы С.)- Алматы: «Қазақ университеті», 2012.

Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. Энциклопедия. II том. Е-И. - Алматы, 2012.

Қалиев С., Оразаев М., Смаилова М. Қазақ халқының салт-дәстүрлері. – Алматы: «Рауан», 1994.

Қалшабаева Б. Орталық Азия қазақтары (тарихи-этнографиялық зерттеу). – Алматы: «Қазақ университеті», 2011.

Қарамендина М.Ө. Егіншілікке қатысты мақал-мәтелдердегі этнографиялық сарын// «Қазақ тілі мен әдебиеті» 2017. №3.

Қарамендина М.Ө. Үшкіл таңбаның мәні/ «Қазақ тарихы», 2006. №3.

Күдайбердіұлы Ш. Түрік, қырғыз-қазақ һәм хандар шежіресі. –Алматы, 1991.

Литвинский Б.А. Кангуйско-сарматский фарн. –Душанбе, 1968.

Макшеев А.И. Географические, этнографические и статистические материалы о Туркестанском крае. СПб, - 1868.

Маллицкийдің Н.Т. жеке фондасы // Өзбекстан мемлекеттік архиві. № 2231 фонд, 1-тізбе, 49-іс. 6 б.

Марғұлан Ә.Ежелгі жыр аңыздар. –Алматы: «Жазушы», 1985.

Махаев А.Ш. Қазақ хандығы және қырғыздар: өзара байланыстарының тарихынан./Отан тарихы. 2015. №1 (69)

Морозова А.С. Библиографический указатель о Каракалпакской АССР. – Турткуль, 1932.

Мұқаметқанұлы Н. Қаңлы мемлекеті және оның мәдениеті(б.з.б.II-VI ғ.)// Жұлдыз. 2000.№7.

Мұқаметқанұлы Н. Тарихи зерттеулер: Шежірелік деректер.-Алматы, 1994.

Мыңжан Н. Қазақтың қысқаша тарихы. –Алматы: «Жалын», 1994.

Мыңжани Н. Қазақтың көне тарихы. –Алматы, 1993.

Омарбеков Т. Шанышқылы. // Шәмші. (Журнал) 2010. №3. 26-29 бб.

Оспанов Д.М. Қазақстанның оңтүстік аймағындағы қазақтардың дәннен жасалған ұлттық тағамдары (XIX ғ. Аяғынан қ.д.). Тарих ғ.к.дисс. –Алматы, 1997.

Өзбекстан мемлекеттік архиві №336 фонд, 1 тізбе 1-іс, 54 б. Өзбекстан мемлекеттік архиві №336 фонд, 1 тізбе 1-іс, 54 б.

Өмірбеков Т. Ташкент облысы, Бостандық ауданы қазақтарыныңшежіресі// Ш.Ш.Уәлиханов атындағы институттың шежіре қоры.

Пашино П.И. Туркестанский край в 1866 году // Путевые заметки. СПб, - 1868.

Салғарин Қ. Қазақтың қилы тарихы. –Алматы,1993.

Сандыбаева А.Д.Қазақ халқының еттен дайындайтын ұлттық тағамдары. Тарих ғ.к.дисс. –Алматы, 2003.

Сәдібеков З. Қазақ шежіресі.-Ташкент: «Өзбекстан», 1994.

Тереньтев М.А. Статистические очерки Средне-азиатской России. СПб: Типография им. Акад.наук. – 1874.

Тоқтабай А.У. Қазақтың аңшылыққа, күсбегілікке, балық аулауға байланысты жора жосындары.//Қазақ халқының дәстүрлері мен әдет-ғұрыптары. Т.І. –Алматы: «Арыс», 2005.

Толстов С. Города гузов.//СЭ.-1947.№3.

Толыбайұлы Қожаберген. Елім-ай (жырлар жинағы). Петропавл.- 2000.

Тынышбаев М. Материалы к истории киргиз-казацкого народа// Великие бедствия (ақтабан-шұбырынды). Алматы. Жалын. - 1992.

Тынышбайұлы М. Қазақ халқының тарихына қатысты материалдар//Қазақ шежіресі. –Целиноград: «Қаламгер», 1991.

Уахатов Б. Қазақтың тұрмыс-салт жырларының типологиясы. –Алматы: «Ғылым», 1983.

Үсенбаев Т. Қазақ шежіресі: Үйсін, Қаңлы, Шанышқылы (Қатаған) Сіргелі 3-том Ұлы жүз Ақ арыс. Алматы. Полиграф-Комбинат. 2008. -328 сурет.

Шанышқылы Аман сөзі: Қарауыл Төкіш сөзі; Омбы ақсақалдарының соңғы сөзі. // Жаңа Сарыарқа. 2006. № 5. 75 б.

Шәкеров Қабылахмет(1910-1999) Шығ.Қаз.обл. Аягөз қаласы.

Шониёзов К.Ш. Қанг даблати ва қаңғлилар. – Ташкент: «Фан», 1990

References:

Altaev B.B. Oñtystik Qazaqstan qazaqtarynyñ eginshilikke baılanysty dñstýrleri men dñet-ǵuryptary. Tarih ǵ.k.diss. –Almaty, 1994[in Kazakh].

Amanjolov S. Voprosy dialektologii i istorii kazahskogo iazyka. – Almaty, 1959 [in Russian].

Aristov N.A. Zametki ob etnicheskom sostave tǵrkskih plemen i narodnostei i svedeniia ob ih chislennosti. – SPBb, 1897. – Vypǵsk. 3-4. – S. 182[in Russian].

Artyqbaev J.O. Qazaq etnografiyası: etnos jñne qoǵam. HÝIII ǵ.- Qaraǵandy, 1995[in Kazakh].

Artyqbaev J.XVIII ǵ-daǵy qazaq qoǵamynyñ etnobleǵmettik qurylymy. Tarih ǵ.d.dissert. Avtoref. –Almaty, 1997[in Kazakh].

Bbilǵazy Tǵrki shejiresi.- Almaty, 1992[in Kazakh].

Babalar syzi: jǵztomdyq. T.83: Shejirelik ańyzdar. –Astana: «Foliant», 2012[in Kazakh].

Baiqululy Razaqtyñ mñlimeti, Qytai, Shynjañ, Tarbaǵatai, Toly aǵdanynyñ tǵrgyny, 63 jasta[in Kazakh].

Baltabaeva G.S.,Karamendina M.Y. Naǵzanattarǵa qatysty maqal-mñtelderdegi etnografialyq saryn./Ortalyq Azıa ǵnıversitetiniñ habarshysy.2017j №1[in Kazakh].

Bekjanov Zaimolla(1900-1987) Shyǵ.Qaz.obl. Zaisan aǵdany, Kygedai selosy[in Kazakh].

Bıqumar Q. Qazaq halqynyñ salt-dñstýrleri. Ǵlaanbaatar, 2013[in Kazakh].

Bois M. Zoroastrıtsy. Verovaniia i obychai. SPb.; 1994[in Russian].

Boranbaev K. Shanyshqyly kyne taipa. Almaty. Yner, 2004[in Kazakh].

Botbaıuly. Qysqasha Ыsh jǵz qazaqtyñ shejiresi// OǵK. Inv №1750[in Kazakh].

Bulytai M.J. Ata-baba dini? Tǵrkiler nege musulman boldy? – Almaty: «Bilim», 2000[in Kazakh].

Valıhanov Ch.Ch. Soch. V 5-tomah. T.3. –Alma-Ata, 1985, str.315[in Russian].

Vostrov V.,Muqanov M. Rodoplemennoi sostav kazahskogo naroda.-Alma-Ata: Naǵka, 1968[in Russian].

Dıvaev B. Tartǵ. Almaty. «Ana tili». - 1992[in Kazakh].

Jñrdem K. Qazaq maqal-mñtelderiniñ Altyn kitabı. –Almaty, 2015[in Kazakh].

Jñrdem Keikin. Qazaqy ataǵlar men baılamdar.-Almaty: «Yıke», 2006[in Kazakh].

Jdanko T.A. Ocherki istoricheskoi etnografii karakalpakov. –M.-L.: 1950[in Russian].

Ibragimov S.K «Mıhmanname i Bñhara» Rǵzbihana kak istochnik po istorii Kazahstana // Novye materialy po drevnei i srednevekovoi istorii Kazahstana. Alma-Ata.

- 1960. S. 144-145[in Russian]
 Kelimbetov N. Shanyshqyly –Suryym shejiresi. Almaty.1996. – 112 b[in Kazakh].
 Koikyrylgan kala – pamiyatnik kəltəry drevnego Horezma. Гb v do n.e.- Гb v n.e. –M.: «Наэка», 1967[in Russian].
 Kəzeev R. Proishojdenie bashkırskogo naroda.-M.: 1974[in Russian].
 Kishi jьz jбne Uly jьzder shejiresi// Akademıanyń Ortalyq ғыlymı kitaphanası(AOГK). Inv № 1752[in Kazakh].
 Qazaq tiliniń aimaqtyq syzdigi. Almaty. Arys. 2005[in Kazakh].
 Qazaqtar. Qazaqstan Damə instituty. –Almaty,1998[in Kazakh].
 Qazaqtyń maqal-mбtelderi (qurast.Sadyrbauly S.).- Almaty: «Qazaq əniversiteti», 2012[in Kazakh].
 Qazaqtyń etnografıalyq kategorıalar, uғыmdar men ataəларыnyń dбstьrli jьesi. Entsiklopedıa. II tom.E-I:- Almaty, 2012[in Kazakh].
 Qaliev S., Orazaev M., Smailova M. Qazaq halqynyń salt-dбstьrleri. –Almaty: «Rəzan», 1994[in Kazakh].
 Qalshabaeva B. Ortalyq Azıa qazaqtary (tarıhı-etnografıalyq zertteə). –Almaty: «Qazaq əniversiteti», 2011[in Kazakh].
 Qaramendina M.Y. Eginshilikke qatysty maqal-mбtelderdegi etnografıalyq saryn// «Qazaq tili men dбbieti» 2017. №3[in Kazakh].
 Qaramendina M.Y. Ыshkil tańbanyń mбni/ «Qazaq tarıhy», 2006. №3[in Kazakh].
 Qudaiberdiuly Sh. Tьrik, qyrғыz-qazaq hбm handar shejiresi. –Almaty, 1991[in Kazakh].
 Litvinskiı B.A. Kangıəsko-sarmatskiı farn. –Dəshanbe, 1968[in Russian].
 Maksheev A.I. Geograficheskie, etnograficheskie ı statisticheskie materialy o Tьrkestanском krae. SPb, - 1868.
 Mallıtskiıdıń N.T. jeke fondysy // Yzbekstan memlekettik arhivi. № 2231 fond, 1-tizbe, 49-is. 6 b[in Kazakh].
 Margulan B.Ejelgi jyr aңызdar. –Almaty: «Jazəshy», 1985[in Kazakh].
 Mahaev A.Sh. Qazaq handygy jбne qyrғыzdar: yzara baılanystarynyń tarıhınan./ Otan tarıhy. 2015. №1 (69)[in Kazakh].
 Morozova A.S. Bibliograficheskiı əkazatel o Karakalpakskoi ASSR. –Tьrtkəl, 1932[in Russian].
 Muqametqanuly N. Qańly memleketi jбne onyń mбdenieti(b.z.b.II-VI ғ).//Juldyz. 2000.№7[in Kazakh].
 Muqametqanuly N. Tarıhı zertteəler: Shejirelik derekter.-Almaty, 1994[in Kazakh].
 Myńjan N. Qazaqtyń qysqasha tarıhy. –Almaty: «Jalyń», 1994[in Kazakh].
 Myńjanı N. Qazaqtyń kyne tarıhy. –Almaty, 1993[in Kazakh].
 Omarbekov T. Shanyshqyly. // Shбmshi. (Jьrnal) 2010. №3. 26-29 bb[in Kazakh].
 Osparov D.M. Qazaqstanynyń ońtьstik aimaғыndaғы qazaqtardyń dбnnen jasalğan ulttyq taғamdary (XIX ғ. Aıaғыnan q.d.). Tarıh ғ.k.diss. –Almaty, 1997[in Kazakh].
 Yzbekstan memlekettik arhivi №336 fond, 1 tizbe 1-is, 54 b. Yzbekstan memlekettik arhivi №336 fond, 1 tizbe 1-is, 54 b[in Kazakh].
 Ymirbekov T. Tashkent oblysy, Bostandyq ədany qazaqtarynyńshejiresi//Sh.Sh. Əblihanov atyndaғы instituttyń shejire qory[in Kazakh].
 Pashino P.I. Tьrkestanıı kraı v 1866 godə // Pətevye zametki. SPb, - 1868[in Russian].
 Salgarın Q. Qazaqtyń qıly tarıhy. –Almaty,1993[in Kazakh].
 Sandybaeva A.D.Qazaq halqynyń etten daıyndaityn ulttyq taғamdary. Tarıh ғ.k.diss. –Almaty, 2003[in Kazakh].
 Sбdibekov Z. Qazaq shejiresi.-Tashkent: «Yzbekstan», 1994[in Kazakh].
 Terentev M.A. Statisticheskie ocherki Sredne-aziatskoi Rossii. SPb: Tipografiya im. Akad.nək. – 1874[in Russian].
 Toqtabaı A.Ə. Qazaqtyń ańshylyqqa, qusbegilikke, balyq əzləəga baılanysty jora

josyndary.//Qazaq halqynyń dǵstǵrleri men ǵdet-ǵuryptary. T.I. –Almaty: «Arys», 2005[in Kazakh].

Tolstov S. Goroda gǵzov.//SE.-1947.№3[in Russian].

Tolybauuly Qojabergen. Elim-aı (jyrlar jınaǵy). Petropavl.- 2000[in Kazakh].

Tynyshbaev M. Materialy k istorii kirgız-kazakskogo naroda// Velikie bedstviia (aqtaban-shubyryndy). Almaty. Jalyn. - 1992[in Russian].

Tynyshbauly M. Qazaq halqynyń tarihyna qatysty materialdar//Qazaq shejiresi. – Tselinograd: «Qalamger», 1991[in Kazakh].

Ǵahatov B. Qazaqtyń turmys-salt jyrlarynyń tipologiasy. –Almaty: «Ǵylym», 1983[in Kazakh].

Ǵsenbaev T. Qazaq shejiresi: Ǵysin, Qańly, Shanyshqyly (Qataǵan) Sirgeli 3-tom Uly jǵz Aq arys. Almaty. Poligraf-Kombinat. 2008. -328 sǵret[in Kazakh].

Shanyshqyly Aman syzi: Qaraǵyl Tykish syzi; Omby aqsaqaldarynyń sońgy syzi. // Jańa Saryarqa. 2006. № 5. 75 b[in Kazakh].

Shǵkerov Qabylahmet(1910-1999) Shyǵ.Qaz.obl. Aıagyz qalasy[in Kazakh].

Shoniǵzov K.Sh. Qang dablata va qańǵlilar. Tashkent. «Fan». – 1990[in Kazakh].

Бекназаров Р.А.¹

¹доктор исторических наук, профессор Актюбинского регионального государственного университета им. К. Жубанова
г. Актобе, Республика Казахстан r.beknazarov@gmail.com

РЕЛИГИОЗНЫЕ ДЕЯТЕЛИ И МЕЧЕТИ XIX – НАЧАЛА XX ВВ.: ИССЛЕДОВАНИЕ НА МАТЕРИАЛАХ АКТЮБИНСКОЙ ОБЛАСТИ*

В статье рассматривается религиозная и просветительская деятельность личностей XIX – начала XX в., внесших огромный вклад в распространение ислама в Западном Казахстане и, в частности, в Актюбинской области, в строительство мечетей, медресе, обучения детей казахов, в деле просвещения населения – Досжан ишан, Марал ишан, Нурпеке хазрет, Кердери Абубакир и др. Эти личности являются своего рода первыми просветителями-теологами. Одним из главных целей данной статьи является освещение жизни и деятельности проповедников ислама, выходцев Актюбинской области, имена которых хорошо сохранились в памяти народа, широко фиксируются в архивных документах, материалах краеведческих трудов, народных легендах, шежере, а также тесно связаны с мемориально-культовыми памятниками – культово-жилищными комплексами, мечетями и т.д.

Ключевые слова: религия, ислам, просветительство, религиозные деятели, ишаны, муллы, ходжи, мечети, культово-жилищные комплексы, медресе.

Бекназаров Р.А.¹

¹Тарих ғылымдарының докторы,
Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе аймақтық мемлекеттік университетінің
профессоры, Ақтөбе қ., Қазақстан Республикасы. r.beknazarov@gmail.com

Мақалада XIX–XX ғ. басында Батыс Қазақстанда, нақтылай айтсақ, Ақтөбе облысында ислам дінінің таралуына орасан зор үлес қосқан, қазақ балаларын оқытуға және тұрғылықты халықты ағарту ісінде мешіттер мен медреселер салдыртқан Досжан ишан, Марал ишан, Нурпеке хазірет, Кердері Әбубәкір және т.б. тұлғалардың діни және ағартушылық қызметі қарастырылады. Бұл тұлғалар ең алғашқы ағартушы-теологтар. Мақаланың ең басты мақсатының бірі Ақтөбе өңірінен шыққан, халықтың жадында жақсы сақталып қалған, мұрағат құжаттарында, өлкетанушылардың еңбектерінде, ел аузында, шежіреде көп кездесетін, сонымен қатар мемориалды-діни ескерткіштерде – ғибадаттық-тұрған жай кешенімен, мешіттермен тығыз байланыста болған исламды уағыздаушылардың өмірі мен қызметін баяндау болып табылады.

Түйін сөз: дін, ислам, ағартушылық, діни қайраткерлер, ишандар, молдалар, қожалар, мешіттер, ғибадаттық-тұрған жай кешенідері, медресе.

Beknazarov R.A.¹

¹Doctor of historical sciences, professor of the K. Zhubanov Aktubinsk regional State university, Aktobe city, Republik of Kazakhstan beknazarov@gmail.com

RELIGIOUS FIGURES AND MOSQUES OF THE XIX - THE BEGINNING OF THE

* Статья подготовлена в рамках грантового проекта КН МОН РК «Мечети и религиозные деятели XIX – начала XX вв.: исследование на основе материалов Актюбинской области» (науч. рук. проекта Р.А. Бекназаров, ИРН проекта: AP05133586)

XX CENTURIES: RESEARCH ON THE MATERIALS OF THE AKTUBINSK REGION

In this paper the author considered the religious and educational activities of persons of the XIX - early XX centuries, who made a great contribution to the spread of Islam in Western Kazakhstan and in particular, in the Aktobe region (in the construction of mosques, madrasas, teaching Kazakh children, and in public education) – Doszhan Ishan, Maral Ishan, Nurpeke Hazrat, Kerderi Abubakir and others. These persons are sort of the first educators, theologians.

One of the main purposes of this paper is to highlight the life and activities of the preachers of Islam, natives of Aktobe region, whose names are well preserved in the memory of the people, widely recorded in archival documents, materials, local history publications, folk legends, shezhire, and are closely related to the memorial monuments - cult-housing complexes, mosques, etc.

Keywords: religion, Islam, enlightenment, religious figures, Ishans, mullahs, Khoja, mosques, religious-housing complexes, madrassas.

В отечественной историографии наряду с изучением вопроса распространения ислама на территории Казахстана, не меньший интерес представляет проблема исследования биографий людей, проделавших огромный труд в религиозной просветительской деятельности населения казахской степи, строительстве одного из объектов исламской культуры, как молельного дома мусульман – мечетей, с периода начала их строительства в казахской степи IX в. вплоть до начала XX в. В связи с этим, в рамках общего направления как памятниковедение, учеными этноархеологами, этноархитекторами, этнографами планомерно проводятся полевые экспедиционные, архивно-библиографические изыскания по генезису таких архитектурных сооружений как мечетей, построенных в честь того или иного служителя ислама, на основе сохранившихся до наших дней в степи культовых сооружений – подземные мечети, мечети в пещерах, наземные мечети, мечети-мавзолеи, ханака и мн. др.

Особо заслуживают внимания биографий общественных деятелей – мулл, ишанов, ахунов, хазретов, ходжей, которые внесли огромный вклад в распространение ислама в казахской степи, строительство мечетей (вопросам организации работы по строительству молельных домов), обучения детей казахов, в деле просвещения населения. Одним из главных целей данной статьи является освещение жизни и деятельности проповедников ислама, выходцев Актюбинской области, имена которых хорошо сохранились в памяти народа, до сих пор широко фиксируются в архивных документах, материалах краеведческих трудов, народных легендах, шежире.

Изучение религиозного и просветительского пути личностей XIX – начала XX в., внесших непосильный вклад в распространение ислама в регионе, строительство мечетей, медресе (Досжан ишан, Марал ишан, Нурпеке хазрет, Кердери Абубакир и др.) получает новый импульс именно с периода получения независимости Казахстаном. Действительно, эти личности являются своего рода первыми просветителями-теологами. Получить религиозный сан сопы, ишана, ахуна, хазрета в вышеназванный период было очень сложно, а в некоторой степени и не безопасным. Несомненно, это было итогом их проповедческой деятельности, заслугой перед народом за знание ими всех норм шариата. Путь пройденный религиозными деятелями, их желание к знанию, многие годы привлекало население к обучению в Бухаре, Хиве, Уфе, Оренбурге, Казани, Стамбуле, в религиозных центрах арабских странах. Несмотря на тяготы, перенесенные на этом сложном пути, они совершенствовали свои знания, возвращались в степь и проводили просветительскую деятельность у себя на родине.

Как известно, первые факты проникновения ислама на территорию Казахстана, в частности в ее южной половине, отмечаются уже в VIII в. (после Таласского сражения 751 г.), строительства скальных и подземных мечетей на полуострове Мангышлак (Шахпак-ата, Шопан-ата и др.) в XI в. (Астафьев 2010: 357; Ажигали 2002: 34) и т.д. Однако, в силу объективных причин кочевого быта и хозяйства, ислам не имел той адекватной силы, как например, в среде представителей оседлых народов Средней Азии. И такая ситуация сохранялась вплоть до XIX в. В частности, в работе русского ученого П.И. Рычкова «Топография Оренбургской губернии», изданной в 1762 г. приводятся некоторые факты из религиозной жизни казахов, что, например, «вера у них (т.е. у казахов – Р.Б.), как и у прочих татар, магометанская. Но понеже междуми грамотных людей и обызвов весь мало, то они и содержат закон сей слабо, и никаких мечетей в орде у них нет» (Рычков 1762: 86). В западной историографии до сих пор бытует мнение о распространении ислама через русскую экспансию. «В течение русского завоевания, в XVIII веке, они (т.е. казахи – Р.Б.) не были еще мусульманскими, и им они стали при соприкосновении с русскими служащими. Им построили мечети, им послали муллу; понемногу они к этому приучились, но их религиозное усердие еще очень умеренно» – отмечает, например, в своих работах И. Войеков (Woeikof 1914: 334).

Несомненно, одной из причин утверждения такого мнения в западной историографии являлось реальное влияние русского самодержавия на восточных территориях империи, включая и Казахстан, укрепления позиции русской империи, и не в последнюю очередь, в области религиозной политики, что отражалось, в частности, в императорских указах. Например, 28 января 1783 года выходит именной указ Екатерины II «О дозволении подданным магометанского закона избирать самим у себя ахунов» (Ногманов 1998: 104). С этого момента прекращается практика утверждения мулл из среднеазиатских государств. Начинается целенаправленное распространение «нужного» ислама на восток, ускоренное строительство мечетей в казахских степях, находя в этом «действенное средство вовлечения тамошних народов в российское подданство и держания их в повиновений...», а также, что «таковое сооружение мест для публичной молитвы привлечет и прочих в близости кочующих или обитающих к границам нашим: сие и может послужить со временем к воздержанию их от своевольств лучше всяких строгих мер» (Ногманов 1998: 105). Конечно, следует признать, что таковое «потепление» позиции самодержавия к исламу, являлось вынужденной мерой на резкое обострение вопросов антиколониального движения народов Поволжья и Казахстана. Не менее важное влияние на изменение отношения колониальной системы к религиозному вопросу оказали русско-турецкие и кавказские войны. Уроки этих событий, по мнению Е. Смирнова, должны были учтены в последующем при колонизации русского мусульманского Востока, т.к. «значительно более сильный отпор, если не активный, то пассивный, окажут сарты, таджики и вполне омусульманившиеся турки, смотрящие на себя как на свет и опору ислама, сохранившегося здесь в большей чистоте, чем где-либо» (Сыр-Даринская область 1887: 272). Заметим также, что такая же аналогичная работа проводилась и с южного направления еще с XV–XVI вв., а именно «приручение» ведущих и признанных религиозных деятелей, налаживание контроля за мечетями и т.д. (Бабаджанов 2006: 254).

Отметим, что большая часть кочевых казахов, наряду с кочевниками-туркменами, на фоне оседлых народов Средней Азии, действительно продолжительное время выглядели, как «язычники». Пастьба скота, непрерывное кочевание объективно не располагало теми возможностями, которыми обладали оседлые народы. Поэтому ислам в кочевой среде (если так можно выразиться «степной ислам») претерпевал некоторые трансформации. В целом ислам, по мнению А.К. Муминова, в этом регионе условно подразделяется на «ислам в оседлых регионах – Мавераннахре

и ислам в кочевых регионах – Туркестане (мусульманские регионы к востоку от Сырдарьи)» (Муминов 2004: 109). При этом последний в зависимости от среды бытования имеет свои особенности (мусульманские общества казахов, каракалпаков, кыргызов и т.д.). И здесь определяющую роль играли такие факторы как бытовая ислам, суфизм и культ святых (Муминов 2004: 113; Алимбай 1998; Галиев 1992; Мустафина 2006).

Зачастую в качестве мечетей казахи Северного Приаралья обычно использовали собственные юрта – «*өз үйім – мешітім*» (мой дом, моя мечеть). Аналогичную же ситуацию отмечал М.Н. Галкин у туркмен восточного побережья Каспийского моря. Для этого они «устраивают отдельные на зиму кибитки; а летом вырывают круглую большую яму, в которой сходятся молящиеся, оставляя верхнюю обувь у спуска в нее, или за насыпью, которой окружают подобные молельни» (Галкин 1868: 35). В качестве мулл приглашались религиозно образованные казахи, «сарты, оренбургские и сибирские татары» (Смирнов 1897: 25). Как отмечал Н. Рычков в 1771 г. казахи «не имеют собственных своих священников; но вместо того в осеннее время посещают их Ходжи, Ахуны и Муллы, приезжающие из Ташкента, Туркестана и Хивы» (Дневные записки 1772: 26). Некоторую часть мулл составляли пленники казахов из числа представителей среднеазиатских народов. Например, у Букей хана служили три муллы – Мурсалим Муртазаев, Абдраш Кутушев и Наис Мухамадрахимов, которые были взяты в плен, женились на казашках, «имеют детей, а сие причины и обязывают кочевать у хана Букея». Первый из них в 1801 г. «когда Букей перешел в российское подданство в то время с ним прибыл на сию сторону», т.е. получил русское гражданство (Дело об указе 1812: 11).

Как показывают исторические источники и полевые этнографические материалы, строительство мечетей в степной части Казахстана начинает набирать силу с переходом казахов к полуседлости, с образованием здесь стационарных поселений и жилищ, т.е. с конца XVIII до нач. XX вв. И здесь четко прослеживается борьба двух направлений распространения ислама в среде казахов: с юга религиозных школ Туркестана, Хивы, Бухары, в большей степени суфийского направления, и с севера официальных теологических центров Казани и Уфы. Полевые изыскания последних годов этноархеологов Казахстана дают в некоторой степени условную границу сфер влияния этих двух направлений распространения ислама – это бассейн реки Эмба, южные отроги гор Мугаджар, нижнее течение реки Ирғиз, вплоть до местности Курдым.

Основными типами мечетей в северной части, нами условно проведенной границы, являются мечети «татарского типа», в которых имеется помещение (куда помимо основного молельного зала входят тамбур, кебихана, библиотека) прямоугольной планировки, ориентированной продольной осью с ЮЮЗ на ССВ, с северной стороны которых возводился минарет (на крыше, над входом, в углу здания) (Харузин 1888: 162–163). Как отмечает В.В. Бартольд, минарет завершался мусульманским знаком полумесяцем, «как религиозный символ, имевший для мечетей то же значение, как крест для христианских храмов», однако, он был характерен «не для ислама вообще, но специально для турецко-османского ислама, и например на туркестанских мечетях не встречался до русского завоевания» (ГАОО: 476). В юго-западной стене мечети обязательно делается михрабная ниша. Они возводились из разного строительного материала: дерева (мечеть в местности Уштерек в Нарын-кумах), камня (мечеть Атыюлла-Казырета бассейна р. Илек) (Бекназаров 2001: 188), красного жженого кирпича (мечеть Самурата, пос. Жабасак, водораздел Ирғиз–Олькейек, «Қожасайдың көк мешіті» на Эмбе) (Ажигали 2001: 166–167), сырцового кирпича (мечеть Жоламана, район Саздинского водохранилища, южнее г. Актобе) (Бекназаров 2001: 191), иногда использовали и дерн–шым (мечеть Дильмагамбета, юго-восточные отроги гор Мугаджар)

(Бекназаров 2005: 103). О нескольких мечетях, в частности, отмечает инженер фон-Шульц, при изучении маршрута прокладки железной дороги Оренбург–Ташкент. «На 185-й версте от Оренбурга (в сторону Актюбинска – Р.Б.) выстроена прекрасная мечеть из обожженного кирпича, медресе (школа) и несколько деревянных домов, принадлежащих мулле, Аульному старшине и Аульному бию (судье); множество зимовок окружают эти здания, так что образуют зимой настоящее село...» (фон-Шульц 1884: 7). Далее он пишет, что в южнее Актюбинска в Бестамаке имеется «несколько деревянных домов и стены строящейся мечети не мало оживляют картину» (фон-Шульц 1884: 18). Как показали этноархитектурные исследования этих памятников обязательной архитектурной особенностью этих зданий являлось проектирование и возведение осветительных окон.

Одним из инициаторов строительства мечетей для казахов в Западном Казахстане был Досжан ишан (1812–1896), сын муллы Кашака, из рода Табын, племенного объединения Жетыру Младшего жуза (Шөмішті табын → Қарақойлы → Қоңыр → Жанқара → Бекше → Баспан → Қашақ). Он является одним из активных религиозных деятелей XIX в. не только Западного Казахстана, но и всей территории, заселяемой казахами, считается одним из первых казахов, совершивших хадж в Мекку, в последующем Досжан-ишан занимался именно организацией паломничества к святым местам в арабских странах казахов, являлся одним из организаторов строительства дома «Тәкия үйі» (гостиницы) для мусульман-паломников из Казахстана в Мекке, принимал непосредственное участие в реформе «казахского шежира», доказав принадлежность казахов к мусульманскому миру, а в 80-х годах XIX в. был активным лидером в деле открытия отдельного муфтията для казахов (Үрпақұлы 2000; Шангереев 2000; Әжіғали 2001). «Примерно в 1875–1876 гг. Досжан совершил хадж в Мекку и Медину, построил несколько мечетей, из которых нам известны две: в Доңызтау в оазисе Кайнар, а также в местности Шийлису в верховьях р. Уил около современного пос. Шубаркудык. Последний комплекс получил наименование Ишан-ата и явился конечным пристанищем хазрета. Все эти памятники очень близки по структуре, а вышеупомянутая мечеть Дуйсеке и мечеть Ишан-ата фактически идентичны (строились по одному проекту?). Строительство памятников приписывается Бірману-уста» (Ажигали 2002: 132). О деятельности этого мастера в области строительства мечетей в 2008 г. была записана информация у БірманҒалымжанСәлімұлы – внука Бірман-уста, бывшего директора школы, ныне пенсионера пос. ЖанаталапХобдинского района. Внук последнего БірмановҚайрат, историк, выпускник АГУ им. К. Жубанова принимал активное участие в изучении своего легендарного предка.

Досжан-ишан для своего времени был высокообразованным человеком, распространял идею перехода к оседлой культуре среди казахов этого региона, подготавливал почву для сопротивления русской колонизации. О факте его поездки в хадж нами, например, было отмечено в архиве г. Оренбурга на страницах газеты «Оренбургский листок». «Юнус Ишан (башкир – Б.Р.) из старых полонников, он не успел возвратиться из Константинополя с киргизами и муллой Нурпеис-хозретом, как вторично отправился туда с Досчаном (Досжан-ишан – Б.Р.)». Доподлинно известно, что в одной из поездок в хадж с ним были Кунанбай (дед Абая Кунанбаева) и Мырқы-жаппас.

Заметим, что к концу XIX в. русской администрацией немаловажная роль отводилась именно вопросу хаджа «русских мусульман». По данным 1898 г., приводимым Давлетшиным, «по сословным занятиям – все киргизы – местные баи-кочевники», между ними он видел только «двух мулл, приехавших за плату для совершения хаджа вместо других (бедэль)» (Давлетшин 1899: 86). Все паломники по возрасту были людьми преклонного возраста – 50–60 лет. Интересно его замечание о подготовке провизии к путешествию, которая помимо русского самовара, чая и

сухарей, включала запасы «соленой конины, жирными колбасами, сухим соленым сыром (крут)» (Давлетшин 1899: 86). При этом существовало два маршрута: первый – железнодорожным транспортом через Европу в Константинополь, второй – морем на кораблях через порты в Одессе и Севастополе. С этого же периода появляются специальные гостиницы в Мекке, закрепленные за «русскими мусульманами» (Давлетшин 1899: 96).

Итак, культово-жилищный комплекс в Донузтау в оазисе Кайнар состоит из большого некрополя, жилых построек, комплекса мечети и отдельного колодца-шынырау. Источник воды является единственным в округе местом с обильным выходом пресной воды. Колодец вырыт в толще камня-ракушечника, устье его обложено кольцевой выкладкой. Здесь же имеются остатки каменных корыт, с которых очевидно производился водопой скота.

Особенность комплекса – наличие целой системы культовых, административных (?) сооружений, хозяйственных построек, включающий в себя непосредственно мечеть, медресе, библиотеку (?) и т.д. Материал стен сырцовый кирпич с чередованием каменных блоков. Перекрытие всех сооружений – купольные своды и купола, с каменными желобами для стока дождевой воды по периметру крыши. Внутренняя часть зданий сохранила следы былой качественной штукатурки и побелки. Центральное место занимает сама мечеть, с четырьмя куполами на крыше, внутри которой имеется опорная центральная колонна. Некрополь Кайнар на сегодняшний период является одним из крупнейших и уникальных кладбищ Донузтау и Устюрта, включает в себя все образцы казахского камнерезного искусства в области культового зодчества – кулпытасы, койтасы, сандыктасы, саганатамы и мавзолеи. Имеются захоронения казахских родов табын, шекты, адай и др.

Близ пос. Шубаркудык Темирского района Актюбинской области имеется великолепный культово-жилищный комплекс Досжан-ишана, состоящий из мечети и казахского корыма. Кладбище комплекса Досжан-ишана расположено в низине на пологом спуске к степной реке и занимает площадь овальной планировки (250 x 330 м), вытянуто продольной осью с запада на восток. Некрополь действующий, поэтому почти по всему периметру его расположены новые захоронения из силикатного, красного жженого кирпича и бетона. Старая внутренняя часть кладбища представлена в большей своей массе сильно оплывшими земляными и сырцовыми насыпями и оградами. Отчасти здесь присутствуют каменные ограды из бурого железистого песчаника, серого гранита и мелового известняка. На многих могилах первоначально были установлены стелы-кулпытасы из известняка-песчаника и известняка-ракушечника, которые сейчас находятся почти все в разбитом состоянии. По эпиграфике кулпытасов и тамговым знакам было установлено, что здесь были захоронены представители следующих родов: табын, ожырай-кете, шекті, кердері. При этом некоторые кулпытасы представляют собой великолепные шедевры народного камнерезного искусства казахов района Темира. Наряду с Досжан-ишаном в Актюбинской области в XIX – начале XX вв. религиозную и просветительскую работу активно проводил *Нурпекке-хазырет*. Настоящее его имя Нурфайыз (Нурфайз), происходил из рода Тама – Кенжебай племенного объединения Жетыру Младшего жуза. Родился в местности Шынгырлау современной Западно-Казахстанской области. Отец его Байкара был известным баем (один из героев романа Х. Есенжанов «Ақжайық»), который заметив природную одаренность и тягу к знаниям своего сына, всячески способствовал получению образования Нурфайыза.

Одним из соратников Нурпекке в деле проведения просветительской деятельности, в становлении его как ученого-теолога являлся Досжан-ишан. Их имена во многих источниках приводятся всегда вместе. В частности, в данных

акына Кашагана (ҚашағанКүржіманұлы (1841–1929)) пишется:

«Қазақтан өткен жақсы адам:

Рахметолла, Қитеке,

Нұрпеке мен Досеке,

Қаратаздыңішінде

Наурыз, Әлі, Дүйсеке,

Еркебай мен Жореке,

АлашадаҚошеке –

Бұлар да кеткенжақыншамада.

Алдымыздағызаманға

Солардайадамболсаегер

Қабылекентілегі» <http://adyrna.kz/?p=4391> 2015).

Нурпеке несколько раз ездил на хадж в Мекку с Досжан-ишаном, являлся одним из теологов, доказавших на материалах народной истории – шежире, что казахи являются мусульманами. Например, в шежире Жанибека Абилпеисова (1968 г.р., жителя пос. Атамекен Акжайкского р-на Западно-Казахстанской области), составленного его отцом Куттымуратом приводятся данные по обоснованию формирования этих данных, что «жалпы бұл шежіренің шығу тарихы былай болған екен: бір қазақ айдалада келе жатып, орыстың аюға (?) құрған қақпанына түсіп қалыпты. Қақпанға түсіп, қапа болып жатқан жігітке қақпанның иесі келіп: «Сен кімсің?» – деп сұрайды. «Мен қазақпын», – дейді жігіт. Орыс таңғалып: «Қазақ деген кім? Сондай ұлт бар ма еді? Сен киргиз шығарсың? Қазақ қайдан шыққан?» – деп сұрайды. Сонда қазақтың қайдан шыққанын, түп-төркінін білмейгін жігіт не айтарын білмей қалады. Кейін еліне келген соң, сол төңіректегі ғұлама Нұрпеке хазіретке барып, қазақтың қайдан шыққанын сұрапты. Сонда Нұрпеке хазірет басын шайқап, ойланып отырып: «Апырай, мынау бір ойланатын, керек нәрсе екен-ау! Мұны бір жүйеге келтіріп, бүкіл қазаққа тарату керек екен!» – дейді. Кейін қажылыққа, Мекке-Мединеге барған сапарында қазақтың ғұламалары жиналып, қазақтың қайдан шыққандығы туралы шежірені бір үлгіге түсіріп, бүкіл үш жүзге таратқан екен дейді» (Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының Оразов 2014: 5).

На территорию Актюбинской области в 1865 г. Нурпеке-хазрет был специально приглашен известным в XIX в. меценатом, представителем рода жагалбайлыДербисалыБеркинбаевым. Для этого в пойме р. Каргалы было специально выделено место, в последующем послужившее основой формирования поселка Карабутак (в советский период совхоз «30 лет Казахстана»). По данным краеведа Б. Мырзабая Дербисалы Беркинбаев построил специально 10 жилых помещений из сырцового кирпича, постепенно округа стала заселяться севшими казахами и поселок к концу XIX в. насчитывал около 60 домов.

Первоначально мечеть Нурпеке-хазырет построил в 1875 г. из деревянного сруба. В последующем ее несколько раз перестраивали и в 1902 г. начав, в 1905 г. завершили капитальное задние из жженого красного кирпича на каменном фундаменте, которая сохранилась до сих пор и используется сейчас в качестве спортивного зала и мастерской для уроков труда местной школы. Приведем описание этого здания.

Здание прямоугольное в плане, вытянуто по оси ССВ–ЮЮЗ, с крыльцом на северном фасаде, граненым выступающим михрабом на южном фасаде и подквадратной в плане небольшой пристройкой по центру восточной стены. На западном и восточном фасадах имеются два ряда окон в соответствии с первоначальной двухэтажной структурой строения. Окна нижнего ряда высокие с выступом-карнизом в верхней части. Часть окон заложена. Окна второго , где по данным старожилов поселка изначально размещалась библиотека, по высоте вдвое

меньше первых. Перекрытие здания балочно-стропильной конструкции, перекрыто листовым шифером. В начале кровля была железной. Внутренняя планировка мечети – анфиладная, состоит из трех прямоугольных помещений (входная комната, средней и большой молельный залы). В входной комнате имеется небольшое помещение, которое прежде являлось местом лестницы на второй этаж, последняя была полностью разобрана при перестройке в спортивный зал. Разрушению была подвержена и башня минарета. Михрабная ниша, в отличие от внешней части, полукруглая в плане и перекрыта полусводом. Стены как снаружи, так и с внутри оштукатурены и побелены. По данным информаторов к юго-востоку в 60–70 м от мечети имеется родник, на месте которого стояло небольшое здание (даретхана, тахаратхана), в котором проводили ритуальное омовение перед посещением мечети (Бекназаров 1995: 15–16).

Таким образом, деятельность Досжан-ишана, Нурпеке-хазырета следует рассматривать не только как религиозных деятелей, но и как личности из среды народа, внесших огромный вклад в дело просвещения казахского населения степи, распространителя культуры оседлых народов, хранителей народных традиции и т.д. В дальнейшем требуется углубленное научное изучение всех религиозных деятелей XIX – начала XX вв.

Литература:

Ажигали, 2001 – *Ажигали С.Е.* Памятники Северного Приаралья // История и культура Арало-Каспия: сб. ст. – Алматы: Құсжолы, 2001 – Вып.1. – С. 150–183.

Ажигали, 2002 – *Ажигали С.Е.* Архитектура кочевников – феномен истории и культуры Евразии (памятники Арало-Каспийского региона). – Алматы: Ғылым, 2002. – 654 с.

Алимбай и др., 1998 – *Алимбай Н., Муқанов М.С., Аргынбаев Х.* Традиционная культура жизнеобеспечения казахов. Очерки теории и истории. – Алматы, 1998. – 233 с.

Астафьев, 2010 – *Астафьев А.Е.* Новые направления изучения подземных мечетей Мангыстау // Роль кочевников в формировании культурного наследия Казахстана. Научные чтения памяти Н.Э. Масанова: сб. мат-лов Межд. науч. конф. – Алматы: Print-S, 2010. – С. 351–358.

Әжіғали, 2001 – *Әжіғали С.Е.* Досжан-ишан Қашақұлы (1812–1896) // Қазақстан ұлттық энциклопедия. Т 3. – Алматы, 2001. – 373-б.

Бабаджанов, 2006 – *Бабаджанов Б.* Среднеазиатское духовное управление мусульман: предыстория и последствия распада // «Власть и общество в истории»: матер. межд. летней школы молодых историков стран-участниц СНГ. – М., 2006. – С. 253–269.

Бекназаров, 1995 – *Бекназаров Р.А.* Отчет о работе архитектурно-искусствоведческой экспедиции 1995 г. на территории Актюбинской области. – Актюбинск–Алматы, 1995. – 42 с.

Бекназаров, 1995 – *Бекназаров Р.А.* Новые данные по памятникам мемориально-культовой архитектуры на севере Арало-Каспия (бассейн р. Илек) // История и культура Арало-Каспия: сб. ст. / под общ. ред. С. Ажигали. – Алматы: Құс жолы, 2001. – Вып. 1. – С.184–195.

Бекназаров, 2005 – *Бекназаров Р.А.* Отчет Актюбинской комплексной этноархеологической экспедиции 2005 г. – Актюбе, 2005. – 111 с.

Галиев, 1992 – *Галиев В.З.* Культура Казахстана во второй половине XIX – начале XX веков.: учебное пособие по истории Казахстана с древнейших времен до наших дней. – Алма-Ата, 1992. – С. 88–98.

Галкин, 1868 – *Галкин М.Н.* Этнографические и исторические материалы по Средней Азии и Оренбургскому краю. – СПб., 1868. – 337 с.

ГАОО. Ф.6. Оп. 10. Д. 3487.

Давлетшин, 1899 – *Давлетшин*. Отчет штабс-капитана Давлетшина о командировке в Хиджаз. – СПб., 1899. – 145 с.

Дело об указе муллам Муртазаеву и Кутушеву об их пребывании в орде. 30 апреля 1812 г. // ГАОО. Ф. 1. Опись 3. Том 2. Дело № 868. – 11 л.

Муминов, 2004 – *Муминов А.К.* Ислам в Центральной Азии: особенности в кочевой среде // Матер. межд. конф. «Урбанизация и номадизм в Центральной Азии: история проблемы». – Алматы, 2004. – С. 108–116.

Мустафина, 2006 – *Мустафина Р.М.* Бытовой Ислам у казахов (XIX–XX вв.) (историко-этнографическое исследование): дис. ... док.ист.наук. – Алматы, 2006. – 322 с.

Ногманов, 1998 – *Ногманов А.* Екатерина II: «...повелеваем... наблюдать, дабы к исправлению духовных должностей Магометанского закона употребляемы были люди в верности надежные и доброго поведения» // Историко-документальный журнал «Эхо веков». – Казань, 1998. – № 1–2. – С.103–106.

Рычков, 1762 – *Рычков П.И.* Топография Оренбургская, т.е. обстоятельное описание Оренбургской губернии. – Оренбург, 1762.

Рычков, 1771 – Дневные записки путешествия капитана *Николая Рычкова* в киргиз-кайсацкой степи в 1771 году. – СПб., 1772. – 105 с.

Смирнов, 1887 – Сыр-Даринская область. Описание, составленное по официальным источникам *Е. Смирновым*. – СПб.:Типогр. М.М. Стасюлевича, 1887. – 356 с.

Смирнов, 1897 – *Смирнов А.П.* Быт и нравы киргизов – изд. 2-е. – СПб., 1897. – 27 с.

Үрпақұлы, 2000 – *Үрпақұлы Т.* Ойшыл, ағартушы, хазірет // «Темір» (Ақтөбеоблысындағы газет), 2000. 13-мамыр. – 3-б.

Фон-Шульц, 1884 – *Фон-Шульц К.К.* Некоторые результаты нивелировочных исследований, произведенных между Оренбургом, Аральским морем и Кара-Тугаем // ЗИРГО ОГ. – 1884. – Т. 12, вып. 3. – С. 1–40.

Харузин, 1888 – *Харузин А.* Степные очерки (Киргизская Букеевская орда). Странички из Записной книги с 13 фототипными таблицами. – М., 1888. – 192 с.

Ш.Уәлиханов атындағы ТЭИ есебі, 2014 – *Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының ғылыми қызметкерлері* – Р. Оразов, Н. Жетпісбай, Қ. Қожаханова, Г. Омарова және Қ. Мырзақожаевтың «Жүз ауыл, жүз қария» бағдарламасы шеңберінде Батыс Қазақстан облысына жасаған ғылыми іссапарының есебі. – Алматы, 2014. – 95 б.

Шаңгереев, 2000 – *Шаңгереев Е.* Кіші жүз пірі – Досжан хазірет // «Темір» (Ақтөбе облысында шығатын газет), 2000. 9-қыркүйек. – 3 б.

<http://adyrna.kz/?p=4391> от 31 марта 2015 г.

Woeikof, 1914 – *Woeikof I.* Le Turkestan russe. – Paris: A. Colin, 1914 – 360 p.

Сураганова З.К.¹

¹Кандидат исторических наук. Национальный музей Республики Казахстан.
Республика Казахстан, г. Астана. E-mail: suraganova_zk@mail.ru

ПРАЗДНИКИ САРЫ-АРКИ: РЕСУРСЫ СОХРАНЕНИЯ И ФОРМЫ РЕПРЕЗЕНТАЦИИ В СОВРЕМЕННЫХ УСЛОВИЯХ

В статье рассматриваются казахские традиционные обряды весеннего календарного цикла и современные городские праздники Сары-Арки. Для представления самобытности традиционной праздничной культуры Сары-Арки автор, опираясь на работы своих предшественников, обращается к пониманию терминов «арка» и «Сары-Арка». Указанные понятия отражают географические, исторические и культурные особенности огромного степного пространства, на просторах которого сформировалась самобытная культура коневодов. Одной из важных традиций коневодов Сары-Арки остается праздничная обрядность весеннего календарного цикла. Праздничные обряды коневодов сохраняют свою устойчивость и становятся идеологемой и этнокультурным ресурсом современной праздничной культуры Казахстана в целом и Сары-Арки в частности, актуализируясь в формате городских праздничных мероприятий с этнографическим характером.

Ключевые слова: казахи, Казахстан, коневоды, нематериальное культурное наследие, кумыс, праздник, Сары-Арка, степь.

Сұрағанова З.К.¹

¹Тарих ғылымдарының кандидаты. Қазақстан Республикасы Ұлттық музей.
Қазақстан Республикасы, Астана қ. E-mail: suraganova_zk@mail.ru

САРЫАРҚА МЕЙРАМДАРЫ: ҚАЗІРГІ ЖАҒДАЙДАҒЫ САҚТАЛУ ҚОРЫ МЕН РЕПРЕЗЕНТАЦИЯ ТҮРЛЕРІ

Мақалада қазақтың көктемгі күнтізбелік циклінің дәстүрлі рәсімі мен Сарыарқаның қазіргі қалалық мерекелері қарастырылады. Автор өзінің алдындағы зерттеушілердің жұмысына сүйеніп, Сарыарқаның дәстүрлі мерекелік мәдениетінің ерекшелігін көрсету үшін «арқа» және «Сарыарқа» терминдерінің түсінігіне тоқталады. Аталған ұғым ұлан байтақ даланың жылқы өсірудегі ерекше мәдениетінің қалыптасуына әсер еткен географиялық, тарихи, мәдени ерекшеліктерін көрсетеді. Сарыарқадағы маңызды дәстүрлерінің бірі, көктемгі күнтізбелік цикл. Жылқы өсірудің мерекелік рәсімдері өзінің тұрақтылығын сақтап, идеологемаға, Қазақстанда және Сарыарқада қазіргі мерекелік мәдениеттің этномәдени қорына айналып, этнографиялық сипаттағы қалалық мерекелік шаралар түрінде өзекті болуда.

Кілт сөздер: қазақтар, Қазақстан, жылқышылар, материалдық емес мәдени мұра, қымыз, мейрам, Сары-Арка, дала

Suraganova Z.K.¹

¹Candidate of Historical Sciences.
National Museum of the Republic of the Kazakhstan,
Kazakhstan, Astana. E-mail: suraganova_zk@mail.ru

SARA-ARKA HOLIDAYS: THE RESOURCES OF CONSERVATION AND THE FORMS OF REPRESENTATION IN MODERN CONDITIONS

The objects of the research in this article are the Kazakh traditional rites of the spring calendar cycle and the modern city holidays of Sary-Arka. In order to represent the identity of the traditional festive culture of Sary-Arka, the author, relying on the work of his predecessors, emphasizes the importance of understanding the terms “arch” and “Sary-Arka”. These concepts reflect the geographical, historical and cultural features of the vast steppe space, which influenced the formation of an original culture of horse breeders. One of the remaining important traditions of the horse-breeders of Sary-Arka are the festive rituals of the spring calendar cycle. Appearing in the format of city festive events with an ethnographic character, the festive rites of the horse breeders retain their stability and become the ideological and ethno-cultural resources of modern festive culture both in Kazakhstan in general, and in Sary-Arka in particular.

Keywords: Kazakhs, Kazakhstan, horse breeders, intangible cultural heritage, koumiss, celebration, Sary-Arka, steppe.

Введение

В условиях современности праздничная культура остается значимым объектом исследования, поскольку в общественной жизни именно она отражает уровень сохранения и трансляции традиций, ценностных ориентаций, идентичности. Аксиологическая составляющая живой праздничной традиции отсылает его участников во времена оные. Она дает возможность погрузиться в мифологические глубины миротворения и узреть ключевые элементы этнической картины мира.

Праздники, обряды и ритуалы играют важную роль в жизни общества. Они способствуют удовлетворению духовных и эстетических потребностей человека, позволяют прикоснуться к своей истории, проникнуться, почувствовать неосозаемое очарование подлинно народного духа и поэтики.

Социально-культурную значимость приобретает изучение процесса поиска индигенным населением новых общественных и личностных ценностей, форм верований, культов и, что самое важное для нас, – праздников.

Основной целью настоящей работы является определение ресурсов сохранения и форм репрезентации праздничной культуры на территории Сары-Арки.

Статья выполнена в рамках реализации проекта «Изучение, сохранение и популяризация культурного наследия Сарыарки» (ИРН № BR05236868. Программно-целевое финансирование Министерства культуры и спорта Республики Казахстан (102). Развитие науки 217).

Материалы и методы

Современная этнографическая наука отличается от науки XX века, прежде всего, методологией. Если в прошлом изучалось прогрессивное развитие этнических обществ, то сегодня актуальным становится исследование многоаспектной этнокультурной динамики, которое можно получить в результате полевых наблюдений и попытаться их проинтерпретировать впоследствии. Полевые материалы автора собраны в течение последних пяти лет на территории Российской части Алтая (2015 г.), а также Павлодарской (2015 г.) Восточно-Казахстанской (2014 г.) и Карагандинской (2018 г.) областей.

Основой работы стали полевые материалы автора, труды К. Халида, современных отечественных исследователей, обратившихся к теме праздников в Сары-Арке, материалах средств массовой информации.

Автор при подготовке статьи опирался на сравнительный анализ традиционных и городских праздников. Такой подход позволил выявить культурный потенциал традиционных обрядов, которые становятся сегодня ресурсом для формирования концептуальных основ городских праздников в Казахстане. В статье использованы

теоретические положения концепции фронта. Указанные положения позволили обозначить территории фронта и территории, где, в силу особенностей ландшафта, устойчивым было доминирование индигенного населения, что способствовало сохранению как хозяйственно-культурного типа в виде мобильного коневодства, так и идеологии коневодов.

Важным подспорьем в работе стали международные и отечественные законодательные акты, отражающие изменение интереса в Казахстане к нематериальному культурному наследию и к хозяйственному освоению земель.

Обзор литературы

Современные народные праздники коневодов Сары-Арки стали предметом изучения музееда Б. С. Кожаметова, археолога Э. Усмановой, а также искусствоведов М. Э. Султановой и Ж. Н. Шайгозовой. В своем лирическом этюде «Вся степь – одна страна» известный в Казахстане археолог, антрополог, специалист по эпохе бронзы Э. Усманова дает описание традиционного весеннего календарного праздника, который наблюдала в селе Терсаккан в Улутауских горах. Она указывает на сроки его проведения – 1–2 мая, отмечает основательную подготовку праздника сельчанами. «К этому событию жители начинают готовиться еще зимой. Хозяева табунов заранее ищут для своего табуна достойного жеребца. В небольшом селе, которое насчитывает всего 50 домов, есть 18 табунов, в каждом – не менее 25 голов. Хозяев лучших жеребцов приглашают в гости, дарят подарки, заводят дружбу, пытаются договориться об обмене жеребцами» (Усманова 2012: 33). «Не исключено, – замечает она, – что обряд появился в эпоху бронзы и был связан с культом плодородия» (Усманова 2012: 33). Возможно и в более позднее время, поскольку известно, что человечество приручило лошадь и перешло от пешей коммуникации к конной в эпоху энеолита (Зайберт 2015: 43).

Совместная работа искусствоведов М. Э. Султановой и Ж. Н. Шайгозовой также основана на полевых наблюдениях. Исследователи приняли участие в составе экспедиции Национального комитета по охране нематериального культурного наследия при Национальной комиссии Республики Казахстан по делам ЮНЕСКО и ИСЕСКО в мае 2016 года. Согласно сведениям данных авторов, обычно праздник отмечался 9–10 мая. Проведение праздника 1–2 мая в 2016 году было обусловлено проведением этнофестиваля «Терсакканская весна» (Султанова, Шайгозова 2017: 206).

Основная часть

Сары-Арка – часть Великого степного пояса Евразии, где господствовали разноплеменные народы, по-своему называвшие родную им степь. Арии называли ее своим простором – Арианам Вайджа (Кляшторный, Султанов 1992: 19-31), кыпчаки – Дешт-и Кыпчак, а казахи дали ей имя Сары-Арка.

Что сегодня понимается под словом Сары-Арка? Какой смысл несет в себе это, казалось бы, известное всем географическое понятие? Эти вопросы далеко не праздные. Неслучайно определение границ и понимания Сары-Арки в народной памяти казахов и научном дискурсе стало центральной темой в одной из статей известного отечественного археолога А. З. Бейсенова. Ученый показал, как и каким образом слова «арка» и «Сары-Арка» в научном дискурсе изменили представление о географических границах этого обширного степного пространства Евразии, ограничив его Казахским мелкосопочником. Рассматривая понятие «Сары-Арка», А. З. Бейсенова убедительно реконструирует его значение, опираясь, в том числе, на народное понимание, бытующее до сих пор у казахов.

Научное определение границ Сары-Арки изменилось, как отмечается указанным автором, в результате появления в 1948 г. статьи казахстанского ученого-геолога Г. Ц. Медоева (Бейсенов 2000: 113). Геолог, применив геоморфологический принцип, ограничивает Сары-Арку территорией Центрального Казахстана,

поскольку главным для него стала интерпретация слова «арка» в значении – «спина», «хребет», «столовая страна». Автор статьи, А. З. Бейсенов, используя лингвистический анализ и исторические источники, слово «арка» понимает в значении «тыл», «тыловая сторона», «позади остающаяся страна» (Бейсенов 2000: 116). В среднеазиатско-казахстанском ареале слово «”арка” у тюркских народов... исторически обладает качеством “тыла”, “оставшейся позади страны”», – подчеркивает он (Бейсенов 2000: 116).

Обстоятельно объяснение генезиса названия «арка» дается в книге «Таварих-и хамса-ий шарки» – «Очерки истории пяти восточных народов» казахстанского историка и этнографа Курбангали Халиди (1848–1913), которая была издана издательством «Урнэк» в г. Казани в 1910 г. В научный оборот труд К. Халиди был введен известным советским этнографом, специалистом по этнографии народов Средней Азии и Казахстана Дж. Х. Кармышевой. Сожалея, что труд К. Халиди не был упомянут в серьезной работе Э. А. Масанова «Очерк истории этнографического изучения казахского народа в СССР» (1966 г.), Дж. Х. Кармышева подчеркивает одну важную особенность «Таварих-и хамса-ий шарки». Автор трактата писал на турецком, татарском и староузбекском (чагатайском) языках. Именно поэтому данное «обстоятельство, усугубленное крайней насыщенностью текста арабизмами, приводит к тому, что книгу трудно читать без специальной подготовки», – подчеркнула этнограф (Кармышева 1971: 103). В 1992 г. в г. Алматы была издана переведенная на казахский язык версия этой книги.

В своем сочинении К. Халиди дает ясное определение границ Сары-Арки. По протяженности с востока на запад Арка начинается с Алтая и до Уральских гор и составляет примерно 2 500 км. По ширине – от истоков Черного Иртыша до верховьев Оби на востоке и до Челябинского укрепления на западе. При этом, как отмечает К. Халиди, Арка делится на Оң Арқа – «Правую Арку» и Сол Арқа – «Левую Арку» (Халид 1992: 175). Под Сол Арқа – «Левой Аркой» – Халиди подразумевает междуречье Оби и Иртыша, а под Оң Арқа – «Правой Аркой» – территорию, начинающуюся с юга левобережья Иртыша до реки Орь на западе (Халид 1992: 177). Река Орь – левый приток Урала – протекает в Актубинской области Казахстана и Оренбургской области России. Такое описание полностью совпадает с народными представлениями казахов об Арке. «Этот народный принцип пришел из глубины веков, хорошо сохранился в устном и письменном творчестве представителей народной культуры, писателей, поэтов и др. Именно это значение знают люди, хорошо владеющие казахским языком и знающие традиционную казахскую культуру не по учебникам», – подчеркивает А. З. Бейсенов (Бейсенов 2000: 113).

Итак, степные пространства Сары-Арки представляют собой часть Восточного Дешт-и Кыпчака и простираются от Южного Зауралья с запада до гор Саур-Тарбагатай включительно – на востоке. По самым приблизительным данным, площадь Сары-Арки превышает 500 тыс. кв. км, что равно территории Испании и превышает территорию таких стран, как Швеция, Марокко, Ирак, Германия, Финляндия и др.

Сары-Арка не однородна в географическом значении, она включает Казахский мелкосопочник и горные массивы: Көкшетау, Қарқаралы, Шыңғыстау, Қызылрай, Кент, Баянауыл и др., а также бассейны крупных рек: Оби, Иртыша, Тобола, Нуры, Ишима и Урала (Халид 1992: 177). По мнению специалистов в Сары-Арке – северо-западной части степного пространства Внутренней Азии – «отмечаются такие явления природного характера, как максимально выраженная в масштабах планеты континентальность климата (...), обилие, по сравнению с равнинными территориями, озерных и речных ландшафтов, а также скачок «биоразнообразия» животных и растительных форм на фоне вертикального типа поясности

ландшафтов, экспозиционных различий горных склонов и разновысотных выровненных поверхностей (горно-котловинные и сыртовые)». Определяя этот макрорегион, исследователи указывают на границу, которая делит тюркские (Причерноморско-Казахстанские – равнинный и горный) и монгольские (Даурско-Монгольские степи – преимущественно равнинные) миры (Соколов 2015:43).

Эта территория имеет и исторически, и культурно очерченные границы. Опираясь на опыт археологов, которые используют «представление о фронтире как зоне формирования новых социальных структур, культурных взаимодействий и пр.», считаем для себя возможным обратиться к этому феномену. Граница Сары-Арки в результате функционирования международных торговых путей и троп в средневековье, интеграции Казахстана в общеимперское пространство в XIX веке и активной советской модернизации в XX веке была окружена по периметру и испещрена внутри локальными зонами фронта. Фронт рассматривается нами как «территория мультикультурности, зона формирования стереотипов, которые отличны от соседствующих групп и исходных традиций» (Епимахов 2018: 208), как зона неустойчивого равновесия, где «обитатели зоны фронта оказываются носителями традиций, нетождественных соседствующим группам...» (Епимахов 2018: 210). В числе качественных характеристик фронта применительно к Сары-Арке можно отметить такое явление, как мультикультурность. Фронт воспринимается исследователями как «пространства гибридности», зона новаций, которые порождает сама жизнь, и мультикультурности... (Епимахов 2018: 210). Зонами фронта в Сары-Арке стали земли, удобные для земледелия, лесные и речные территории, – здесь мы наблюдаем появление и развитие переселенческих поселков, которые изменили ландшафт и, соответственно, оказали влияние на демографическую, социокультурную и экономическую системы степи. В границах фронта изменениям подверглась прежде всего традиционная культура, ее основа – хозяйственные стратегии и, соответственно, духовная ее составляющая. Доминирующей формой хозяйствования, как известно, вплоть до середины XIX века в Казахстане оставалось кочевое и полукочевое скотоводство, которое в силу разных факторов субъективного и объективного характеров переживало глубокие и тотальные трансформации на протяжении последующего столетия.

Хотя, как известно, были и исключения. Так, в первые два года Великой Отечественной войны из-за нехватки кормовой базы на севере Казахстана впервые после массовой и в основном насильственной седентаризации советское руководство использовало тактику отгонного животноводства, что позволило значительно сократить «расход кормов, падеж скота, содержащегося на зимних пастбищах, оказался меньшим, чем при стойловом содержании. В Кустанайской области выпас скота на летних и зимних пастбищах был организован внутри области. Ее северные районы принимали стада на летний выпас в июле–августе. Зимой же скот перегонялся в южные районы – Амангельдинский и Тургайский. Для зимовки скота в 1941–1942 гг. было намечено для перегона до 1000 лошадей (кроме племенных и рабочих), а также крупный рогатый скот до 1000 голов» (Орынбаева). При этом расстояние между летним и зимним пастбищами составляло более 300 км (Орынбаева).

Наиболее очевидные последствия фронта ощущаются в Северном Казахстане во второй половине XX века. Здесь казахские аулы во время тотальной распашки так называемых целинных земель были превращены в отделения советских хозяйств – совхозов. Жителями вновь появившихся поселков стали первоцелинники-комсомольцы – молодые люди, откликнувшиеся на призыв Коммунистической партии СССР освоить новые земли за Уралом. Казахские аулы, с их уже измененным укладом, в 1920–30-е годы подверглись очередной социально-экономической модернизации. Так, совхозы с доминирующим славянским

населением стали центральными усадьбами, а казахские аулы – отделениями этих самых совхозов со всеми вытекающими последствиями.

Земли, неудобные для земледелия: полынные степи, полупустыни и пустыни – в значительной мере остались нетронутыми и не подверглись хозяйственной и социокультурной трансформации, которую испытывали казахские аулы – отделения целинных совхозов. На этих землях Сары-Арки устойчивыми остались некоторые элементы традиционной формы хозяйствования (отгонное скотоводство). Здесь устойчивость сохранили и некоторые элементы адаптивного по отношению к ландшафту поведения, сформированного в результате длительного исторического периода, и, соответственно, культурные стереотипы.

«Фронтир – феномен, ограниченный не только в пространстве, но и во времени. Его финал может быть разным – оформление стабильной границы между взаимодействующими субъектами, ассимиляция» (Епимахов 2018: 210). Крушение СССР привело к тому, что процесс социокультурной ассимиляции был приостановлен, что сказалось и на состоянии хозяйственной деятельности. Степная, полупустынная и пустынная части Сары-Арки остались малоосвоенными в советское время, и сегодня они становятся местами, откуда начинается возвратная диффузия исходных степных коневодческих традиций.

Известный российский историк, иностранный член Британской академии, почетный профессор Университета Висконсина в Медисоне А. М. Хазанов в одной из своих последних работ дает детальный обзор состояния мобильного скотоводства в посткоммунистических странах Центральной Азии. Три из десяти страниц текста статьи он посвятил Казахстану. Одним из важных для нас выводов в указанной работе является вопрос о состоянии и развитии отгонного, или мобильного, скотоводства, который, по мнению уважаемого ученого, остается пока открытым (Хазанов 2017: 62).

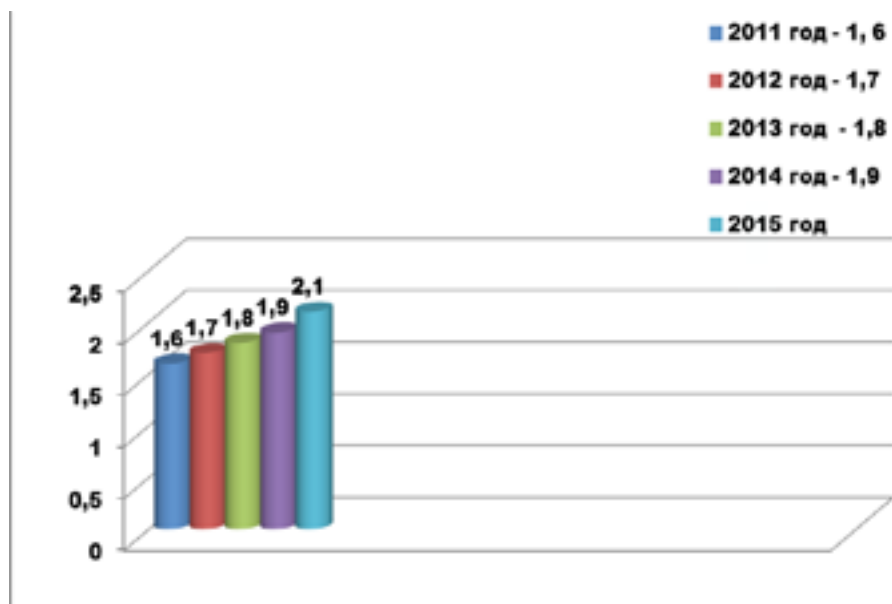
Полевой материал, полученный в восточной и центральной частях Сары-Арки, в Абайском районе Восточно-Казахстанской области в Жанааркинском и Улытауском районах Карагандинской области, позволяет говорить о возрождении и развитии табунного мобильного коневодства, несмотря на то что в последние годы советского периода пастбища и основное поголовье скота принадлежали государству, наблюдались эрозия пастбищных угодий, утрата традиционных коневодческих навыков и т.д. (Хазанов 2017: 59).

О росте потребности на пастбищные и отгонные угодья свидетельствует утверждение в 2017 году Закона «О пастбищах». Согласно п. 3 статьи 16, преимущественным правом «на предоставление отгонных пастбищ имеют физические лица, постоянно проживающие на территории населенного пункта, или юридические лица, зарегистрированные на территории населенного пункта, расположенного в непосредственной близости к участкам отгонного пастбища на расстоянии, определяемом Планом по управлению пастбищами и их использованию» (О пастбищах 2017: ст. 16). В целях эффективного использования пастбищ указанным нормативным актом предусмотрено предоставление отгонных пастбищ, «находящихся на территории одной области, в долгосрочное пользование другой области» (О пастбищах 2017: ст. 16). При этом под отгонными пастбищами понимаются «пастбища, которые используются для ведения отгонного животноводства на отдаленных от населенных пунктов территориях» (О пастбищах 2017: ст. 1).

Сегодня возрождение мобильного коневодства и соответствующих ему навыков дает возможность не только увеличивать поголовье коней, но и в условиях фермерских хозяйств создавать полноценную производственную линию, в которой продукция коневодства становится товаром.

Поголовье лошадей (из Диаграммы 6 «Численность поголовья животных, млн.

голов») за последнее время, согласно данным Министерства сельского хозяйства Республики Казахстан, медленно, но неуклонно растет.

Из диаграммы 6 «Численность поголовья животных, млн. голов» (Госпрограмма АПК РК на 2017–2021 гг.)

Рост поголовья лошадей дает возможность мелким сельским производителям и крупным хозяйственным субъектам наладить производство кумыса из кобыльего молока. Полевые материалы дают автору все основания говорить о росте производства напитка, традиционно любимого казахами. В настоящее время в Казахстане изготовлением кумыса занимаются практически все владельцы лошадей. В 2015 году в Республике, только по материалам автора, семь компаний производили кумыс. Среди них три товарищества с ограниченной ответственностью (ТОО «Астана өнім», ТОО «Евразия Инвест ЛТД») в Акмолинской и Карагандинской областях, одно акционерное общество (АО «Женис») в Карагандинской области, четыре крестьянских хозяйства (КХ «Нияз батыр», КХ «Сағып», КХ «Амантай», КХ «Аркалык») из Карагандинской, Павлодарской и Северо-Казахстанской областей (ПМА 2015).

По всей территории Сары-Арки открываются цеха по производству и розливу кумыса. В 2016 году в Кобдинском районе Актюбинской области были открыты два цеха (Два цеха по производству кумыса... 2016). В этой же области, в Мартукском районе, в 2011 году КХ «Жан Серик» снабжало кумысом санаторий «Чайка» и планировало открыть кумысолечебницу (Кумыс льется рекой 2011).

Изготовление кумыса, по словам фермера из российской части Алтая, этнической казашки Жайнагуль Сексеновны Жумабаевой (1952 г. р.) становится прибыльным делом. Хозяйство начало работать в 1995-1996 гг. в местности Қара су, между Кош-Агачем и Жана аулом (Кош-Агачский район Республики Алтай Российской Федерации) с пяти кобыл (ПМА 2015). В 2015 г. они уже доили 22 кобылы. В 3 часа утра – пригоняют на дойку. Первая дойка – в 6 час утра. Последняя – в 7 часов вечера. Кобылу доят лет до двадцати. В 2010–2012 гг. их хозяйство поставило кумыс в больницу Кош-Агача (по 80 руб. за 1 л). Сейчас поставляют кумыс в Манжерок. Грузят в Кош-Агаче, оптовик сам оплачивает такси – 500 руб. За вырученные от продажи кумыса деньги построили стоянку. Купили грузовую

машину. В день производят от 50–60 л кумыса (ПМА 2015).

Глава крестьянского хозяйства «Сағып» в Павлодарской области Т. К. Кушманова поставила себе целью сделать кумыс всемирно известным напитком (ПМА 2015). В хозяйстве, помимо фермы для лошадей, построены дом для скотоводов, офис с разливающим цехом, где установлена линия по разливу кумыса в пластиковую и стеклянную тару. Стоимость кумыса, изготовленного в «Сағып», в розничной торговле составляла в 2015 году 342 тг за 0,5 л, 305 тг за 0,33 л. (ПМА 2015). В 2015 году КХ «Сағып» приняло участие в Первом международном фестивале «Кумыс – айыы аһа» («Кумыс – божественный напиток»), который был организован Окружной администрацией городского округа города Якутска (Россия). Фестиваль проходил в рамках традиционного якутского праздника «Ысыах Туймаады». Победителям был вручен сертификат на 50 000 рублей. Сегодня крестьянское хозяйство «Сағып» – постоянный участник городских торжеств. На один из праздников первого кумыса оно выделило более тонны кумыса (Праздник национального бренда 2017).

Небольшой аул «Саржал» в Абайском районе Восточно-Казахстанской области, по словам местных производителей, ежедневно отправляет на рынки Алматы, Астаны и Семей несколько тонн кумыса (ПМА 2014).

Возрождение навыков коневодства, как показывает практика, ведет к ревитализации части идеологии этой традиции в Казахстане. Их важной составляющей остается календарная обрядность, народные праздники. Традиционными у казахов остаются коневодческие праздники: Бие байлау, Айғыр қосу, Қымызмұрындық.

Праздник, посвященный первому кумысу, возрождается в Казахстане как значимая часть календарной обрядовой культуры. Об этом напитке писали Геродот (ок. 484 г. до н. э. — ок. 425 г. до н. э.) в V в. до н. э., францисканские монахи Джиованни дель Пано Карпини и Гильом де Рубрук в XIII веке. Отечественный археолог В. Зайберт утверждает, что лошадь впервые на планете была одомашнена в степях Северного и Центрального Казахстана – Сары-Арке в IV тыс., и именно здесь появляется кумыс (Зайберт 2015: 43). Ученый выступает с инициативой открытия на указанном археологическом памятнике музея кумыса.

В современной этнографической реальности традиционные коневодческие праздничные обряды в казахских аулах находятся в разной степени сохранности.

Так, в аулах Абайского района автор наблюдал праздник «Бие байлау», который, как сообщили информаторы, является праздником первого кумыса. Его отмечают в рамках семьи с приглашением родных и соседей (ПМА 2014). В ауле Терисаккан Улытауского района Карагандинской области этот праздник является составной частью обрядово-ритуального цикла, в который также входят обряды «Айғыр қосу» и «Қымызмұрындық». Неслучайно исследователи утверждают, что обрядовый комплекс в компактном виде сохранился в Сарыарке лишь в селе Терсаккан (Усманова 2012: 33). Жители этого аула рассматривают обряд «Бие байлау» как ритуал первой дойки кобылы. Второй обряд «Айғыр қосу» представляет собой брачные игры жеребцов, которых выпускают в табун после долгого заключения в кошаре: «Люди с упоением и волнением наблюдают за всеми событиями этого праздника и конечно же переживают за своих любимцев. Ведь от жеребца зависит сохранность и приумножение табуна. Лошади – это единственное богатство терисакканцев. Гордость их степной жизни. В табунах лошади очень красивые: есть разноцветные – серые с черной гривой или рыжие с серой, встречается и редкая масть – караковая, черная с подпалиной. Такое разнообразие объясняется, наверное, тем, что они сами выбирают, кого им любить» (Кожаметов, Усманова 2018: 97). Надо сказать, что эти же обряды проводятся в Восточно-Казахстанской области (Абайский район) и в соседнем с

Улытауским Жанааркинском районе Карагандинской области. Разница лишь в том, что в этих регионах все три обряда отдалены друг от друга по времени на несколько дней или две–три недели, но следуют в той же последовательности: «Бие байлау» – «Айғыр қосу» – «Қымызмұрындық». С другой стороны, обряд «Айғыр қосу» в этих регионах проводится в рабочей неспешной обстановке. Каждая семья, владеющая несколькими косяками коней, заранее к нему готовится. Обычно не все жеребцы выпускаются в один день, а на протяжении определенного периода – по одному жеребцу в течение недели, каждый из которых возвращается в свой старый косяк. Если это молодой жеребец, то ему дается время для формирования своего косяка. Опытные жеребцы имеют в косяках по 10–15 кобыл. Молодые – от 5 до 7 кобыл (ПМА 2014, 2018).

Терисакканский обрядовый комплекс отличается целостностью – в один день проводят все три ритуала. Полевые наблюдения коллег позволили им прийти к следующим выводам: «В отличие от обрядов бие байлау и айғыр қосу, которые имеют выраженный интимный характер (участвуют только члены семьи и близкие родственники), кымызмұрындық – третья и заключительная часть цикла призвана вовлечь в свою орбиту как можно больше людей. Чем больше гостей – тем громче и чаще звучат их добрые пожелания в адрес хозяев» (Султанова, Шайгозова 2017:205).

Возникший в глубокой древности производственно-обрядовый комплекс кумысных праздников обретает сегодня черты культурного наследия, которое используется для организации и проведения городских мероприятий. В районных центрах и городах коневодческие праздничные обряды выступают в формате урбанистических праздников-фестивалей с соответствующим содержанием.

Начиная с 1992 года, по всему Казахстану в весенне-летний период отмечают праздник первого кумыса. По словам заслуженного работника культуры, члена Ассамблеи народа Казахстана А. Кусаиновой, первый фестиваль кумыса в г. Целинограде (ныне г. Астана) был организован в 1992 году (Праздник национального бренда, 2017).

В июне 2009 года в г. Алматы был проведен первый фестиваль «Қымызмұрындық», посвященный 6000-летней истории кумыса (Кумыс доброй надежды 2009). В г. Астане фестиваль кумыса и баурсаков был организован на сельскохозяйственной ярмарке Карагандинской области в октябре 2011 года.

В июле 2016 года в Астане стартовал Первый международный фестиваль «Қымызмұрындық».

В Улытау по инициативе Национального историко-культурного и природного музея-заповедника «Улытау» Министерства культуры и спорта РК в 2017 году состоялся Первый международный этнофестиваль «Улытау кымызы» (Константинов 2017).

В июне 2012 года в Павлодаре состоялся областной праздник «Қымызмұрындық». В мае 2017 года его в этом городе отпраздновали еще раз. На праздник приехали делегации из России и Кыргызстана. Каждая из 14 юрт приготовила по 100 литров кумыса и бесплатно раздала пришедшим на праздник гостям (Праздник национального бренда 2017). В июне 2017 года в Петропавловске провели первый фестиваль кумыса «ҚымызFest».

Для Казахстана на примере праздника Наурыз можно отметить следующие общие черты: сценическое воспроизведение казахских традиционных ритуалов поклонения Солнцу (наличие персонажей: Аз-Наурыз, Кызыр баба), спортивная программа и др. Наряду с этим мы наблюдаем отчетливый оттенок советских сценариев, который выражается в таких чертах, как торжественная часть, торговля и банкет, принудительный характер сбора людей из числа учащейся молодежи и преподавателей. В Казахстане до сих пор не разработана национальная концепция

Наурыз – самого главного праздника. Между тем Наурыз способен объединить весь народ, поскольку его основа – экологическое мышление и общечеловеческие ценности мира, света и добра.

Праздники, согласно статье 2 Международной конвенции об охране нематериального культурного наследия, определяются в качестве нематериального культурного наследия. В настоящее время, наряду с традиционным казахским календарным праздником Наурыз (№ 1), по инициативе и при участии жителей села «Терисаккан» и музея-заповедника «Улытау» традиционные весенние праздничные обряды казахских коневодов – Бие байлау, Айғыр қосу, Қымызмұрындық – внесены под номером № 47 в Национальный список нематериального культурного наследия Республики Казахстан в категории «Обычаи, обряды, празднества». Все три номинации имеют прямое отношение к коневодству и его производному – напитку из сквашенного кобыльего молока – кумысу. В нынешнем году элемент «Традиционные весенние праздничные обряды казахских коневодов – Бие байлау, Айғыр қосу, Қымызмұрындық» в категории «Обычаи, обряды и празднества» будет представлен в ЮНЕСКО для включения его в репрезентативный список Всемирного нематериального культурного наследия.

Степи Сары-Арки имеют разный облик, отличный друг от друга ландшафт, но именно в ее глубинах сохранилась и живет древняя традиция коневодов. В Сары-Аркасформировалась и сохраняется самобытная культура, которая находит свое яркое выражение в праздниках календарного цикла.

Заключение

Таким образом, полевые наблюдения автора и коллег позволяют утверждать, что в Сары-Арке в настоящее время в качестве ресурса сохранения праздничной культуры выступают традиции коневодческих ритуалов Великой степи. Казахи Сары-Арки, следуя традициям, способствуют тем самым их сохранению.

Полевой материал автора и других исследователей свидетельствует о том, что праздничные номинации Бие байлау, Айғыр қосу, Қымызмұрындық и связанные с ними обряды продолжают не только бытовать в Сары-Арке, но и получают новый импульс в своем развитии.

Воссоздавая праздничную обрядность, казахское население этого огромного степного пространства вносит свой вклад в культурное разнообразие и дает возможность проявиться творческому потенциалу местного сообщества, показать самобытность его культуры. Праздники Сары-Арки, в основе которых покоятся древние ритуалы коневодов, становятся основанием для развития туристских дестинаций и событийного туризма, урбанизированных форм праздничной культуры.

В качестве форм репрезентации праздников Сары-Арки в этнографической реальности выступают традиционные казахские обряды весеннего календарного цикла, отмечаемые в рамках аульных сообществ, а также этнографических фестивалей и праздников: «Терисакканская весна», «Қымызмұрындық», «Көкмайса» и др.

Литература:

Боранбаев Н. (2017) Сарыарка – сакральное место в сознании казахов. //ИА Кокшетау Азия 18 марта 2017. 10:57. [Электронный ресурс]. URL: /interesnoe/16365-saryarka-sakralnoe-mesto-v-soznanii-kazakhov (дата обращения: 11.04.2018).

Бейсенов А.З. (2000) О значении термина «Арка» в ареалах расселения тюркоязычных народов Среднеазиатско-Казахстанского региона // Ош и Фергана: археология, новое время, культурогенез, этногенез. НАН Кыргызской Республики. Государственная дирекция «Ош-3000» при Правительстве Кыргызской Республики. Вып. 4. Бишкек: «МУРАС». - С.113-116

Более 2 тыс. любителей кумыса стали гостями первого областного праздника «Қымызмұрындық» в Павлодаре // Kaztag.kz 16:43, 09-06-2012[Электронный ресурс]. URL: <https://www.kaztag.kz/ru/news/bolee-2-tys-lyubiteley-kumysa-stali-gostyami-pervogo-oblastnogo-prazdnika-ymyzm-tyndy-v-pavlodare> (дата обращения: 08.05.2018).

Государственная программа развития агропромышленного комплекса Республики Казахстан на 2017-2021 годы и внесении изменения и дополнения в Указ Президента Республики Казахстан, утвержденной Постановлением Правительства Республики Казахстан от 19 марта 2010 года № 957 «Об утверждении Перечня государственных программ», утвержденные Указом Президента Республики Казахстан от 14 февраля 2017 года № 420. с.14 // [Электронный ресурс].URL: <http://mgov.kz/ru/aza-stan-respublikasyny-a-k-damytydy-2017-2021-zhyldar-a-arnalan-memlekettik-ba-darlamasy/> (дата обращения: 09.01.2018).

Два цеха попроизводству кумыса откроют в Кобдинском районе // Diarazon.kz.05.04.2016

Епимахов А. (2018) Теория фронта и археология бронзового века Урала // QuastioRossica. № 1. Т. 6. - С.207-219.

Зайберт В.Ф. (2015). Ботайская культура (к проблеме реконструкции историко-культурного контекста) // Материалы международной научно-практической конференции «Козыбаевские чтения - 2015: перспективы развития науки и образования». Петропавловск. - С. 43-47

Кармышева Дж. Х. (1971) Казахстанский историк-краевед и этнограф Курбангали Халиди // Советская этнография. № 1. - С.100-110

Кожакметов Б., Усманова Э. (2018) Любит – не любит. Праздник «Сватанье жеребца» // Форум-Плюс. № 2. - С. 94-97

Кляшторный С.Г., Султанов Т.И. (1992) Казахстан. Летопись трех тысячелетий. – Алма-Ата: «Рауан». - 375 с.

Константинов В. (2017) Семь кумысов на неделе // Индустриальная Караганда. 4 июля 2017 года.

Кумыс доброй надежды // Время. Общественно-политическая газета. 2 июня 2009.

Кумыс льется рекой // Diarazon.kz. 30.06.2011

О пастбищах. Закон Республики Казахстан от 20 февраля 2017 года № 47-VI ЗРК. [Электронный ресурс]. URL: <http://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1700000047#z1> (дата обращения: 14.05.2018).

О ратификации Конвенции об охране нематериального культурного наследия. Закон Республики Казахстан от 21 декабря 2011 года № 514-IV.

Орынбаева Г.У. (б.г.) Повседневная жизнь Казахстанского села в период Второй Мировой войны (на примере Кустанайской области) // [Электронный ресурс]. URL: Электронный научный журнал «edu.e-history.kz» № 3 (11) <http://edu.e-history.kz/ru/publications/view/714>(дата обращения: 11.06.2018).

Полевой материал автора. 2014 год. Абайский район, Восточно-Казахстанская область.

Полевой материал автора. 2015 год.г. Павлодар.

Полевой материал автора. 2015 год. Кош-Агачский район. Республика Алтай. Российская Федерация.

Праздник национального бренда // Звезда Прииртышья. Павлодарская областная газета. 23.05.2017.

Соколов А.В. (2015) Историко-географические этапы и эколого-географические модели скотоводства запада Внутренней Азии и ее горного обрамления // Ежелгі Торғай – Ұлы дала төсіндегі асыл алқа = Древний Торғай и Великая степь: часть и целое - Костанай-Алматы. - С.43-61

Султанова М.Э., Шайгозова Ж.Н. (2017) Живое наследие Терисаккана: первый

кумыс и священное гостеприимство в праздничной весенней обрядности // Известия Национальной академии наук Республики Казахстана. № 5 (315). Серия общественных и гуманитарных наук. - С.203-2012

Усманова Э. (2012) Вся степь – одна страна // Декоративное искусство стран СНГ. № 3 (413). - С. 32-33

Хазанов А. М.(2017) Мобильное скотоводство в посткоммунистических странах Центральной Азии // Этнографическое обозрение. № 6. - С.59-75

Халид К. (1992) Тауарих хамса: (Бес тарих) / Ауд. Б. Төтенаев, А. Жолдасов. – Алматы: Қазақстан. - 304 б.

References:

BoranbayevN. (2017) Saryarka – sakral'noyemestovsoznaniikazakhov [Saryarka - asacredplaceintheconsciousness of Kazakhs] // IA Kokshetau Asia.18 march 2017. 10:57 [in Russian].

Beysenov A.Z. (2000) O znachenii termina «Arka» v arealakh rasseleniya tyurkoyazychnykh narodov Sredneaziatsko-Kazakhstanskogo regiona [On the meaning of the term “Arch” in the areas of settlement of the Turkic-speaking peoples of the Central Asian-Kazakhstan region] // Osh and Fergana: archeology, modern times, cultural genesis, ethnogenesis. NAS of the Kyrgyz Republic.State management “Osh-3000” under the Government of the Kyrgyz Republic.Issue. 4. Bishkek: MURAS. - pp.113-116. [in Russian].

Boleye 2 tys.lyubiteley kumysa stali gostyami pervogo oblastnogo prazdnika «Kymyzmyrnydyk» v Pavlodare [More than 2 thousand amateurs of koumiss became guests of the first regional holiday “Kymysmyrundy” in Pavlodar] // Kaztag.kz 16:43, 09-06-2012 [in Russian].

Gosudarstvennaya programma razvitiya agropromyshlennogo kompleksa Respubliki Kazakhstan na 2017-2021 gody i vnesenii izmeneniya i dopolneniya v Ukaz Prezidenta Respubliki Kazakhstan, utverzhdennoy Postanovleniyem Pravitel'stva Respubliki Kazakhstan ot 19 marta 2010 goda № 957 «Ob utverzhdenii Perechnya gosudarstvennykh programm», utverzhdennoye Ukazom Prezidenta Respubliki Kazakhstan ot 14 fevralya 2017 goda № 420 (2017) [The State Program for the Development of the Agro-Industrial Complex of the Republic of Kazakhstan for 2017-2021 and the introduction of amendments and additions to the Decree of the President of the Republic of Kazakhstan approved by the Decree of the Government of the Republic of Kazakhstan dated March 19, 2010 No. 957]On Approval of the List of State Programs” approved by the Decree of the President of the Republic of Kazakhstan dated 14 February 2017 № 420. [in Russian].

Dva tsekha po proizvodstvu kumysa otkroyut v Kobdinskom rayone [Two shops for the production of koumiss will be opened in the Kobdinsky district] // Diapazon.kz. 05.04.2016. [in Russian].

Yepimakhov A. (2018) Teoriya frontira i arkheologiya bronzovogo veka Urala [Frontier theory and archeology of the Bronze Age of the Urals] // QuastioRossica.№ 1. T. 6. pp.207-219. [in Russian].

Zaybert V. F. (2015) Botayskaya kul'tura (k probleme rekonstruktsii istoriko-kul'turnogo konteksta) [Botayskaya culture (to the problem of reconstruction of the historical and cultural context)] // Materials of the International Scientific and Practical Conference “Kozybaev Readings - 2015: Prospects for the Development of Science and Education”. Petropavlovsk.- pp. 43-47. [in Russian].

Karmysheva Dzh.H. (1971) Kazakhstanskiy istorik-krayeved i etnograf KurbangaliKhalidi // [The Kazakhstan historian-ethnographer and ethnographer Kurbangali Khalidi] // Soviet ethnography.Nr. 1. - pp.100-110. [in Russian].

Kozhakhmetov B., Usmanova E. (2018) Lyubit – ne lyubit. Prazdnik «Svatan'ye zherebtsa» [Loves - does not like. Celebration “Match of the stallion”] // Forum-Plus.Nr.

2.- pp. 94-97. [in Russian].

Klyashtornyy S.G., Sultanov T.I. (1992) Kazakhstan. Letopis' trekh tysyacheletiy [Kazakhstan. Annals of three millennia]. Alma-Ata: "Rauan". - 375 p. [in Russian].

Konstantinov V. (2017) Sem' kumysov na nedele [Seven koumiss in the week] // Industrial Karaganda. July 4. [in Russian].

Kumys nadobroy nadezhdy. Vremya. Obshchestvenno-politicheskaya gazeta. 2 iyunya 2009 [Koumiss good hope] // Time. The socio-political newspaper. June 2, 2009. [in Russian].

Kumys l'yetsya reky [Koumiss flows down the river] // Diapazon.kz. 30.06.2011. [in Russian].

O pastbishchakh. Zakon Respubliki Kazakhstan ot 20 fevralya 2017 goda № 47-VI ZRK (2017) [About pastures. Law of the Republic of Kazakhstan of February 20, 2017 Nr. 47-VI ZRK] [in Russian].

O ratifikatsii Konventsii ob okhrane nematerial'nogo kul'turnogo naslediya. Zakon Respubliki Kazakhstan [On the ratification of the Convention for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage. Law of the Republic of Kazakhstan] / December 21, 2011, Nr. 514-IV. [in Russian].

Orynbayeva G.U. Povsednevnyaya zhizn' Kazakhstanskogo sela v period Vtoroy Mirovoy voyny (na primere Kustanayskoy oblasti) [The daily life of the Kazakh village during the Second World War (on the example of the Kustanai region)]. Electronic scientific journal «edu.e-history.kz» Nr 3(11). [in Russian].

Polevoymaterialavtora. [Field material of the author] Abay district, East Kazakhstan region, year 2014.

Polevoy material avtora [Field material of the author]. Pavlodar city, 2015 year.

Polevoy material avtora [Field material of the author]. Kosh-Agach region. Altai Republic. Russian Federation, 2015 year.

Prazdnik natsional'nogo Brenda [National brand holiday] // StarPriirtyshya. Pavlodar regional newspaper. 05.23.2017. [in Russian]

Sokolov A.V. (2015) Istoriko-geograficheskiye etapy i ekologo-geograficheskiye modeli skotovodstva zapada Vnutrenney Azii i yeye gornogo obramleniya [Historical and geographical stages and ecological and geographical models of cattle breeding in the west of Inner Asia and its mountain frame] Ezhelgi Tor'ai-uly gave tesindegi asyl alva = Ancient Torgai and the Great Steppe: part and the whole - Kostanai-Almaty. pp.43-61. [in Russian].

Sultanova M.E., Shaygozova Zh.N. (2017) Zhivoye naslediyе Terisakkana: pervyy kumys i svyashchennoye gostepriimstvo v prazdnichnoy vesenney obryadnosti [The living heritage of Terisakkan: the first koumiss and sacred hospitality in the festive spring ritual] // News of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan. A series of social and human sciences. Nr. 5 (315). - pp.203-2012. [in Russian].

Usmanova E. (2012) Vsyа step' – odna strana [The whole steppe is one country] // Decorative art of the CIS countries. Nr. 3 (413). - pp. 32-33. [in Russian].

Khazanov A. M. (2017) Mobil'noye skotovodstvo v postkommunisticheskikh stranakh Tsentral'noy Azii [Mobile cattle breeding in post-communist countries of Central Asia] // Ethnographic Review. Nr. 6, pp.59-75 [in Russian].

Halnd Q. (1992) Tawarinhamsa: (Bes tarnh) [Tawarikh Hamza: (Five Stories)] / Audition. B. Totenev, A. Zholdasov. Almaty: Kazakhstan. - 304 p. [in Kazakh].

**Джумабекова Г.С.¹, Ахияров И.К.², Дүйсенбай Д.Б.³,
Джуманазаров Н.Ш.⁴, Базарбаева Г.А.⁵**

¹К.и.н., ведущий научный сотрудник;

²магистр гуманитарных наук, младший научный сотрудник;

³магистр гуманитарных наук, научный сотрудник;

⁴инженер; ⁵к.и.н., ведущий научный сотрудник

Институт археологии им. А.Х. Маргулана, г. Алматы, Казахстан

E-mail: galiya2002@gmail.com

ПРЕДВАРИТЕЛЬНЫЕ ИТОГИ АРХЕОЛОГИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ БАССЕЙНА РЕКИ БЫЖЫ (УЧАСТОК «КАСПАН», ЖЕТЫСУСКИЙ АЛАТАУ)

В статье рассматриваются предварительные результаты поисково-разведывательных работ, проведенных в Кербулакском районе Алматинской области. Тополандшафтные условия местонахождений поселений, могильников бронзового и раннего железного веков, зимовок этнографического времени позволяют связать их с изменениями климата. Намечены поисковые признаки для поселений эпохи поздней бронзы, расположенных под слоями казахских зимовок. Район исследований демонстрирует большие перспективы для археологических и этнографических исследований в аспекте реконструкции процесса становления и развития скотоводческого хозяйства. Предстоит выяснить места дислокации поселений эпохи ранних кочевников.

Ключевые слова: археология, этнография, эпоха бронзы, ранний железный век, казахи, поселения, курганы, ландшафт.

**Жұмабекова Г.С.¹, Ахияров И.К.², Дүйсенбай Д.Б.³,
Жұманазаров Н.Ш.⁴, Базарбаева Г.А.⁵**

¹Т.ғ.к., жетекші ғылыми қызметкер;

²гуманитарлықғылымдардың магистрі, кіші ғылыми қызметкер;

³гуманитарлықғылымдардың магистрі, ғылыми қызметкер;

⁴инженер; ⁵Т.ғ.к., жетекші ғылыми қызметкер

Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институты, Алматы қ., Қазақстан

E-mail: galiya2002@gmail.com

БЫЖЫ ӨЗЕНІ БАССЕЙНІНДЕГІ АРХЕОЛОГИЯЛЫҚ ЗЕРТТЕУДІҢ АЛҒАШҚЫ ҚОРЫТЫНДЫЛАРЫ («КАСПАН» УЧАСТОҒЫ, ЖЕТІСУ АЛАТАУЫ)

Мақалада Алматы облысы Кербұлақ ауданында жүргізілген іздеу-барлау жұмыстарының алғашқы қорытындылары қарастылады. Қола және ерте темір дәуірінің қоныс, қорымдарының, этнографиялық уақыттағы қыстаулар орналасқан жерінің тополандшафтық жағдайы оларды климаттың өзгеруімен байланыстыруға мүмкіндік береді. Қазақ қыстауларының қабатында орналасқан қола дәуірінің қоныстарына іздеу жұмыстары жоспарланды. Зерттеу ауданы мал шаруашылығының қалыптасуы мен даму процесін қайта қалпына келтіру аспектісінде болашақта археологиялық және этнографиялық зерттеулер жүргізу үшін қолайлы. Ерте темір дәуірі қонысының орналасу орнын анықтау қажеттігі туындап отыр.

Кілт сөздер: археология, этнография, қола дәуірі, ерте темір дәуірі, қазақтар, қоныс, қорған, ландшафт.

**Jumabekova G.S.¹, Akhiyarov I.K.², Duisenbay D.B.³,
Jumanazarov N.Sh.⁴, Bazarbayeva G.A.⁵**

¹Cand.Sc., leading researcher; ²MA, junior researcher; ³MA, researcher;

⁴Engineer; ⁵Cand.Sc., leading researcher

A.Kh. Margulan Archaeology Institute, Almaty, Kazakhstan

PRELIMINARY RESULTS OF ARCHAEOLOGICAL RESEARCHES IN THE BASIN OF THE RIVER BYZHY («KASPAN» AREA, ZHETYSU ALATAU)

The article considers the preliminary results of exploration works carried out in the Kerbulak area of the Almaty region. Topological and landscape conditions of the locations of settlements, cemeteries of the Bronze and Early Iron Ages, wintering places of ethnographic time allow to link them with climate changes. The search characteristics for the settlements of the Late Bronze Age situated under the layers of the Kazakh wintering areas are distinguished. The research area has great prospects for further archaeological and ethnographic researches in the aspect of reconstruction of the cattle-breeding development process. It is necessary to find out the locations of the settlements of the early nomads era.

Key words: archaeology, ethnography, Bronze epoch, Early Iron Age, Kazakhs, settlements, barrows, landscape.

Введение

Статья посвящена результатам поисково-разведочных работ в районе пос. Каспан (Кербулакский район Алматинской обл.) (рис. 1; 2). В качестве задачи проводимых исследований предпринималась попытка установления закономерностей расположения археологических памятников на отдельном участке Джунгарского/Жетысуского Алатау. Ранее здесь были выявлены курганные

Рис. 1. Район исследований на карте Казахстана. Исполнитель Н.Ш. Джуманазаров

могильники эпохи ранних кочевников, расположенные в межгорной долине. Актуальным представляется выявление поисковых признаков для установления местонахождений поселений населения, оставившего эти курганы.

Рис. 2. План расположения памятников в окрестностях с. Каспан. Исполнитель Н.Ш. Джуманазаров

Участок долины р. Быжы, на котором проводились исследования, относится к восточной части Жетысу. Быжы является притоком одной из крупных рек Жетысу - Каратал. Рельеф образован межгорными долинами, увалами и грядами. Местами долина Быжы принимает вид узкого ущелья, каньона. Местные жители возводят название местности Каспан к имени казахского батыра, некогда приведшего сюда своё племя. Основные направления поисков памятников археологии и этнографии сосредоточены в долине реки Быжы и окружающих увалов и гор (Кумалакты, Балакунгей, Каспан, Аркалык и др.), стекающих с них речушек, в том числе ныне высохших Дуйсен, Кайнарлы, Ыклас.

В Жетысу ландшафт местности и обилие водных источников предопределили тип скотоводческого хозяйства с небольшой амплитудой перекочетов, формирование которого началось еще в эпоху бронзы.

В широкой части долины по левому берегу р. Быжы в окрестностях с. Каспан ранее были зафиксированы курганные могильники эпохи ранних кочевников, представленные параллельными цепочками курганов, вытянутыми вдоль долины по линии север-юг. Часть из них образована наиболее крупными сооружениями высотой около 2 м и диаметром 30 и более метров. Исследованиями сотрудников

Института археологии им. А.Х. Маргулана с участием Центра научных исследований Легабуе (Италия) под руководством А.З. Бейсенова в результате раскопок двух больших курганов в могильнике Каспан-6 были выявлены особенности погребальных конструкций ранних кочевников. К таковым относятся: достаточно большие погребальные камеры, использование дерева и влажной чистой глины в конструкции, дромос с восточной стороны с перекрытием из жердей, каменные стелы, трепанация черепа умерших и т.д. Многие из них находят параллели в погребальном обряде населения тасмолинской культуры в Центральном Казахстане, ранних кочевников Приаралья, Тувыи др. В лаборатории радиоуглеродного датирования в г. Белфаст (Великобритания) были получены калиброванные даты, определяемые интервалом с конца VIII по середину V вв. до н.э. (Бейсенов, Джумабекова, Базарбаева, Баринова, Крешиволи 2015).

Материалы и методы

При поиске поселений нужно исходить из того, что для их обустройства люди выбирали наиболее удобные места: защищенные от ветра, с источником воды поблизости, с ровной поверхностью и т.д. В течение тысячелетий климат менялся и, соответственно, это вызывало передислокацию поселений и могильников, отражавшую изменения в ведении хозяйства и миграции населения, адаптацию населения к изменяющимся условиям.

Основное внимание при обследовании местности и поиске поселений ранних кочевников было уделено фиксации казахских зимовок как своеобразных реперов. Данный посыл обусловлен наблюдениями, которые были сделаны при выявлении поселений раннего железного века в других регионах, где они находятся под слоем казахских зимовок, по соседству с казахскими зимниками (кыстау), в частности в Сарыарке. Так, по данным А.З. Бейсенова, поселения раннего железного века расположены на склонах, чаще - на верхних склонах каменистых возвышенностей. Примечательно, что склоны имеют южную или юго-восточную экспозицию. Помимо крупных жилищно-хозяйственных комплексов (Сарыбуйрат, Керегетас-2), основная часть поселений представлена несколькими строениями – приземистыми, с мощным каменным основанием (Бейсенов 2015: 23). Датируются памятники раннесакским временем VII–VI (V) вв. до н.э.

Автор исследований предполагает, что это зимники. Ряд показательных признаков – удаленность от жилищ эпохи бронзы на речных побережьях, укрытость, применение большого количества камня в широких основаниях стен, скученная застройка свидетельствуют, очевидно, о стремлении древних жителей спрятаться от холода (Бейсенов 2015: 24-25).

В этом аспекте стоит посмотреть на ситуацию в степной и горно-долинной части Восточной Евразии. По мнению специалистов, последняя треть II – начало I тыс. до н.э. – поздняя, финальная бронза и начальный этап раннего железного века – характеризуется экологическим кризисом, который сопровождался разрушением пастушеско-земледельческой системы хозяйствования, подрывом ее металлургической базы. По мнению Л.Т. Яблонского, накануне раннего железного века степь превратилась в арену разнонаправленных перемещений различных в количественном и качественном отношении группировок. Следы материальной и духовной культуры степняков, комплексы признаков их физического типа прослеживаются им в областях, расположенных далеко к югу от глубинных районов степной полосы (Яблонский 2015).

Одна из причин - глобальный экологический кризис - вынудила степняков преодолевать непривычные ландшафты и осваивать новые для них экологические ниши.

На сегодняшний день разработана довольно подробная схема климатических изменений. В частности, выяснено, что за последние 5000

лет произошло около пяти значительных похолоданий. В серии аридных континентальных пиков реконструируется таковой 3100–2900 лет назад. В конце II – начале I тыс. до н.э. было суше, чем в настоящее время. Произошло изменение типа почв и растительности, вследствие чего продуктивность пастбищ уменьшилась. Периоды таких глобальных похолоданий сопровождаются аридизацией обширных степных и полупустынных регионов. Холодная пльвиальная фаза установилась 2600–2200 лет назад (Сала, Деом 2016: 57-58). На раннесубатлантическое время (2,5–2,2 тыс. л.н.) приходится одно из наиболее значительных похолоданий.

На основе колебания уровня воды в оз. Балхаш, определяемого степенью увлажненности на Тянь-Шане, установлено, что увеличение увлажненности во второй половине суббореального периода привело к новобалхашской трансгрессии (2690–3580 л.н.). Для осадков новобалхашской регрессии получена радиоуглеродная дата 2690 ± 120 лет (Аубекеров, Ерофеева, Сала, Нигматова, Деом 2010).

Таким образом, примерно к началу VII в. до н.э. состояние увлажненности было близко современному, во вторую половину I тыс. до н.э. увлажненность была выше современной, продуктивность пастбищ возросла. Более влажный и прохладный климат – с VII в. до н.э. - создает предпосылки для кочевий в течение почти всего лета (Аубекеров, Чалыхьян, Жакупова 1989). В горах и на равнинах происходили разнонаправленные изменения, связанные с изменениями климата.

На изменение климата (увеличение количества осадков, холодный климат) с VII в. до н.э. (после предшествующего периода аридизации) указывает анализ топографических условий местонахождений раннесакских поселений Сарыарки (VII–VI вв. до н.э.). Для них фиксируется изменение привычной топографии, выявленной для поселений бронзового века (Бейсенов 2009: 81; 2014а: 95; 2014б), стремление спрятаться в горах. Для поселений предполагается сезонный характер – зимовка (Бейсенов 2014: 177-178). На основании анализа керамики и их аналогии с материалами Алтая дата поселений определена в рамках VII–VI (V) вв. до н.э. (Бейсенов 2015: 25, рис. 2). В целом для Центрального Казахстана на период от 2500 лет назад фиксируется существенное понижение температур, наступает холодный и влагообеспеченный этап (Аубекеров, Сала, Нигматова, Деом 2009: 54).

Климатические изменения вызывали изменения границ ландшафтных зон не только на равнинах, но и более значительные изменения в горах и предгорных зонах. Эти изменения могли существенно повлиять на условия жизни людей того времени. По заключению специалистов, колебания климата определяли процессы осадконакопления. В эпоху бронзы, вследствие этого, использовались нижние части склонов положительных форм в качестве мест погребения (нижние части склонов), а для устройства поселений - высокогорья. Климат в горах был прохладный и относительно сухой, для эпохи поздней бронзы реконструируется аридизация. Выявленные в горной местности памятники (Кеген, Ассы, Бутакты) показали заселение в эпоху бронзы как равнинной части, так и высокогорных плато и межгорных впадин (Аубекеров, Нигматова, Сала, Деом 2009).

Ранний железный век отмечен наступлением холодного и влажного климата, что сказалось на освоении ландшафтных зон кочевниками. Погребальные памятники саков стали фиксироваться на возвышенных местах, на ровных площадках (террасы) и вершинах положительных форм; фиксируется передислокация поселений. Максимум увлажненности и холода реконструируется для древнетюркского периода, о чем свидетельствуют и могильники на наиболее высоких вершинах увалов (Аубекеров, Нигматова, Франчетти 2003).

В связи с колебаниями климата и миграцией населения в эпоху поздней бронзы существует мнение, что часть населения степных районов Казахстана с середины II тыс. до н.э. начала активно «мигрировать на юг в предгорные и горные районы Жетысу» в связи с аридизацией климата и увеличением численности населения

(Горячев, Сараев, Егорова 2016). На основе материалов памятников эпохи бронзы Шу-Илейских гор (Ойжайлау (Ой-Джайлау), Хантау, Тамгалы) можно предположить, что возникновение их связано с процессом переселения групп племен из Центрального Казахстана в XIV–XIII в. до н.э. (Горячев 2013: 27). Проникновение в среду местного населения новых традиций и адаптацию населения к изменившимся климатическим условиям реконструируют многие исследователи, например, А.Н. Марьяшев, А.А. Горячев (Марьяшев, Горячев 2011).

Но в целом, в бронзовом и раннем железном веках ландшафты и растительный покров Восточного Жетысу (пустыни, предгорные степи, лесной и альпийские пояса) были близкими к современным.

Население занимало пригодные места для проживания, адаптировалось к местным условиям, ландшафтам в предгорных и горных районах Северного Тянь-Шаня. А.А. Горячев выяснил, что поселения, начиная с эпохи бронзы, «располагались на высоких лессовидных берегах или останцах горных рек, либо врезались в глинистые борта склонов горных ущелий с южной экспозицией». Поселки, расположенные на выходе из крупных горных ущелий отличаются от семейно-родовых поселений древних скотоводов внутри горных ущелий (Горячев 2013: 22). Забегая вперед, обратим внимание на то, что поселения в районе с. Каспан, давшие материал финальной бронзы, находятся на выходе из небольшого сая и внутри ущелья. Первое из них, очевидно, небольшое.

Каким образом наши разведочные археологические данные подтверждают или опровергают выводы геоморфологов и археологов. В результате проведенной разведки в округе с. Каспан были выявлены курганные могильники эпохи ранних кочевников, тюркского времени, могильник эпохи бронзы, участки с поселениями эпохи бронзы и ранних кочевников, этнографические памятники (зимовки, могилы). Всего более 200 объектов. Из них около 30 казахских зимовок; 7 древних поселений, три тюркских могильника, более 10 могильников ржв.

Результаты исследования

Казахские зимовки обнаружены повсеместно, они находятся в ущельях, саях; либо в их устьях, на террасах рек у склонов (Быжы, Ыклас). Как правило, зимовки прижимаются к значительному скальному выходу, имеют чаще южную либо западную экспозицию. Водный источник фиксируется в виде реки, ручья, высохшего русла ручья, но в некоторых случаях его нет. Очевидно, жители использовали скалы в качестве естественных термоаккумуляторов. Вероятно, воду для собственных нужд на зимовках можно было получать, например, растапливая снег, отгоняя скот на водопой к реке. Зимовки фиксируются в виде западин с основаниями каменных стен. Ширина стен, как правило, составляет 0,5 м, отмечены стены шириной 1,20 м и высотой 1 м. Зимовки образуются, обычно, несколькими западинами, в которых можно определить многокамерные жилые помещения, хозяйственные постройки, загоны для скота. Размеры помещений различные: 5x10 м; 6x12,5 м; 8x10,5 м; 6,5x11 м.

В частности, в качестве примера можно привести описание двух зимовок.

Зимовка и поселение на пологом склоне Балакунгей, выходящего в равнину с курганами, с юго-западной экспозицией, в устье небольшого сая, с каменистым дном высохшего ручья. Находится в 3,2 км к северу от с. Коксай; в 4,7 км к югу от с. Каспан, в 412 м к СВ от летовки Балакунгей, в 1,1 км к СВ от трассы на с. Каспан.

Площадка с зимовкой плотно прижата к двум скальным выступам; сильно задернована, затянута делювиальными наносами. На поверхности фиксируются каменные основания стен, позволяющие предположить, что зимовка состоит из одного сооружения жилого типа и меньшего строения хозяйственного назначения, расположенного восточнее.

Жилая конструкция длиной 24 м, шириной 14 м, состоит из пяти помещений.

Северное помещение (8x8 м), имеет выход в восточной стене, которая отгораживает его от основного помещения. Южнее расположены два малых помещения: западное (3x4 м), с выходом на запад, также отделено стеной от основной конструкции, и восточное сооружение (3x4 м), с проходом в южной стене в центральную часть всей конструкции.

Центральная часть комплекса представляет собой западину, со сторонами 12x12 м, с выходом, расположенным посередине южной стены. Высота сохранившихся стен составляет 0,3-0,4 м, ширина - от 0,2 до 0,5 м. С восточной стороны находится пристройка подовальной в плане формы, с выходом на южную сторону, она не соединяется проходом с центральным сооружением, по середине разделена перегородкой, идущей от восточной стены.

В 15 м к востоку от жилой конструкции расположено, по-видимому, хозяйственное сооружение, пристроенное к скальному выходу с северной стороны. Стены ее сложены из крупных камней. Параметры сооружения - 6,5x12 м.

В текущем году был заложен разведочный шурф на юго-восточном участке восточного помещения зимовки. После снятия дерна мощностью до 0,20 м проявились стены зимовки, для которой, по всей видимости, использовались камни с близлежащих скальных выходов. Средние параметры камней достигают 0,25x0,2x0,1 м.

В ходе дальнейшего углубления, на отметке 0,9 м от уровня современной дневной поверхности оконтурился большой камень-валун, как впоследствии выяснилось, он являлся частью стены древнего поселения. Материковый уровень был достигнут на отметке 1,6 м в южной части шурфа и 1,7 м в северной части. В результате выяснилось, что памятник является трехслойным, за дерново-гумусовым слоем следовал слой светло-коричневой супеси мощностью до 0,5 м, затем - смешанный слой супеси и суглинка мощностью до 0,6 м, и последний слой - темно-коричневый суглинок толщиной до 0,4 м. В общей сложности в шурфе было найдено 70 фрагментов керамики, среди них 16 венчиков, 12 каменных орудий труда или их заготовок, большое количество костей животных.

Фрагменты керамики – венчики сосудов с «жемчужинами» и валиками позволяют предположить, что нижний слой памятника датируется переходным от эпохи бронзы к раннему железу периодом.

Поселение и зимовка Дуйсен-5: находится в 6,3 км к востоку от с. Каспан, в 4,2 км к ЮВ от зим. Шаган, в 3,2 км к ЮВВ от пос. Дуйсен.

Поселение расположено в глубине ущелья, на обоих берегах горной речки Дуйсен. Часть поселения, расположенная на правом берегу реки (северо-западная часть), фиксируется по проступающим контурам конструкций. Часть поселения, расположенная на левом берегу (юго-восточная часть), сильно подверглась делювиальным наслоениям, поверх его впоследствии была сооружена казахская зимовка. С северной стороны поселение прижато к массивному вертикальному скальному выходу.

Поселение на правом берегу речки Дуйсен представляет собой подквадратные в плане сооружения, по большей части без сохранившихся северных стен. В общей сложности было обнаружено четыре обособленных друг от друга сооружения, со средними параметрами 8x10 м. Поселение на левом берегу можно условно разделить на две части. Северо-восточная состоит из трех отдельных сооружений. Первое, крайнее северное, подквадратной в плане формы, 2x5 м; второе, центральное, вытянутой формы, длиной до 19 м, шириной до 6 м и третье, западное, подпрямоугольной в плане формы, 6x10 м.

Юго-восточная часть поселения расположена на небольшой возвышенности и состоит из двух строений. Первое, северное, 7x9 м; второе, южное, стены которого сохранились фрагментом в 2 м. На данном участке был заложен разведочный шурф,

в глубину достигавший 1 м. На глубине 0,1 м обнажилось основание стен зимовки, камни стен самого поселения были обнаружены ниже. Средние параметры камней 0,1x0,1 м. За дерновым слоем толщиной 0,1 м следовал гумусный слой мощностью 0,3 м, далее вплоть до материка продолжается супесь темно-коричневого оттенка. В ходе шурфовки объекта было обнаружено 39 фрагментов керамики, среди них три венчика, также два каменных орудия и немногочисленные кости животных.

В этом же ущелье на ровных участках террасы выявлены казахские зимовки.

На основе материалов шурфов и подъемного материала можно предварительно сделать вывод о том, что древние поселения в этой части Жетысуского Алатау фиксируются в виде удобных площадок с небольшими западинами или остатками каменных конструкций, прижатых к скальным выходам. Используются ущелья, присклоновые части гор, устья саев, речные террасы у вертикальных скальных выходов. Поселения Балакунгея отличает открывающийся вид на элитарный курганный могильник; на цепочки многочисленных, в том числе крупных курганов в долине.

Поселения периода поздней бронзы и ранних кочевников, судя по подъемному материалу и данным шурфов, расположены под зимовками казахов, датированных фрагментами фарфора Кузнецовых. В некоторых случаях – рядом. Подъемный материал представляет собой разновременную и разнообразную коллекцию. Он содержит кремневые находки – отщеп, скол с нуклеуса (?); фрагменты керамических сосудов, пряслица; каменную зернотерку, а также фрагменты фарфоровой посуды (фабрики Кузнецовых).

Казахские зимовки фиксируются по остаткам жилых и хозяйственных сооружений и загонов для скота, а также по фрагментам фарфоровой посуды фабрики Кузнецова (XIX – нач. XX в.). Как правило, зимовки расположены в укромных, уютных, защищенных со всех сторон местах. Эти же участки выбраны в эпоху финальной бронзы – в период аридизации и холодного климата.

Характер археологических памятников позволяет сделать вывод о длительной истории освоения региона в древности, новое и новейшее время, об использовании различных типов ландшафта. В горной зоне Жетысу кочевники освоили наиболее приемлемые и удобные экологические ниши. Справедливо отмечено, что горная местность достаточно благоприятна для жизни: здесь менее ветрено, теплее и влажнее, много родников и пастбищ (Сала, Деом 2016: 57).

Для предварительной датировки выявленных поселений могут быть использованы фрагменты керамики, в том числе с декором в виде «жемчужин», валиком под венчиком. Сходные керамические материалы были получены, например, на раннесакском поселении Тагыбайбулак в Центральном Казахстане и др. В лаборатории радиоуглеродного датирования в Королевском Университете Белфаста (Северная Ирландия, Великобритания) в 2013 г. была получена калиброванная дата жилища 2 поселения Тагыбайбулак -вторая пол. VIII – третья четв. V в. до н.э. (Бейсенов 2014в: 37, 39). В целом, керамика жилища 2 поселения Тагыбайбулак идентична посуде остальных поселений раннесакского времени Центрального Казахстана (Сарыбуйрат, Керегетас-2, Кызылсуир-2, Едирей-3 и др.). К финальной бронзе относит керамику с «жемчужинами» из памятников Жетысу Т. Карабаспакова (Карабаспакова 2011: 135-142). Однако для более точной датировки и определения культурной принадлежности памятников материала, конечно, не достаточно.

Курганы ранних кочевников расположены, в основном, на уплощенных гребнях увалов, вытянутых перпендикулярно к руслу Быжы. Сходная ситуация прослеживается для соседних районов Жетысу. Например, долины р. Коксу.

Следует отметить одну подмеченную особенность: курганы ранних кочевников занимают гребни определенных увалов, в то время как поселения и казахские зимовки расположены в саях и ущельях гор. Таким образом, жилые

зоны и могильники дистанцируются друг от друга. Могильник эпохи бронзы с проступающими на поверхности земли каменными ящиками расположен на склонах невысоких увалов на левом берегу р. Быжы (у места впадения высохшего ныне ручья/речки в Быжы), курганы ранних кочевников расположены на этом участке местности выше, на уплощенных гребнях увалов. Возможно, объясняется как прохладным и влажным климатом эпохи ранних кочевников, так разными критериями к устройству сакральной территории с могилами предков. Древнетюркские же курганы занимают наиболее высокие гребни увалов и вершины по соседству с казахскими зимовками, расположенными ниже. Курганы древних тюрков, как правило, занимают самые высокие точки – они тянутся цепочками по гребням увалов. Видимо, влажный и холодный климат, реконструируемый для древнетюркского периода, явился одним из факторов, обусловивших такое расположение могильников: локализация памятников на гребнях увалов или в низинах зависело, в частности, от степени увлажненности.

Критерии к выбору места погребений элиты диктовались как климатическими и ландшафтными условиями, так и религиозно-мифологическими представлениями. Это можно увидеть на многочисленных примерах локализации «царских» могильников не только Жетысу, но и других регионов горно-долинной зоны Восточной части Евразии.

Район наших исследований входит в полосу горных долин с благоприятными условиями - от Каратау, Шу-Илейские горы и до северо-западных отрогов Жетысуского Алатау. В такой местности могут соседствовать зимние и летние пастбища (северный и южный склоны гор). Соответственно, поселения обустраивали на пастбищах, вблизи водных источников, на защищенных от ветров участках. Анализируя условия, требуемые для устройства зимовок, исследователи подчеркивали, что «изрезанный, пересеченный рельеф — наилучшее пастбище в зимний период года» (Масанов 1995: 314).

Обсуждение

Этнографические материалы, собранные известным исследователем – М.С. Мукановым, свидетельствуют о том, что казахи, зимовавшие в Жетысу, на лето уходили в предгорья Алатау, с берегов Шу — на верховья Сырдарьи и т.д. Весенние пастбища жителей Капальского уезда, куда ранее входила исследуемая территория, располагались в центральной части уезда, а летние — в горах Жетысуского Алатау и Малайсары. Основную ценность для казахов представляли призимовочные участки, сенокосные места.

Отметим, что на западе с Капальским уездом граничил Лепсинский уезд. Из данных М.С. Муканова следует, что род каракерей зимовал по реке Аягуз, в предгорьях Жетысуского Алатау; род садыр имел зимовки в Прибалхашье, между Балхашом и рекой Аксу, по берегам реки Лепсы, на юго-восточном берегу озера Сасыкколь и др. местах; роды тортул и матай - на урочищах Узунагаш, Каракога, Жантезек и др. Летние пастбища находились недалеко от зимовок, в урочищах многочисленных рек и в предгорьях Жетысуского Алатау (Муканов 1991).

На примере поселений и зимовок в горной местности становится очевидным, что наиболее выгодные в геоморфологическом аспекте участки использовались в течение тысячелетий – от эпохи бронзы до этнографического периода (Аубекеров, Нигматова, Франчетти 2003; Аубекеров, Сала, Нигматова, Деом 2009).

Начало этому положено в глубокой древности, один пример - пос. Каскарау в Жетысуском Алатау: древнее население использовало южные склоны гор, которые прикрывали жилища от северных ветров и аккумулировали солнечное тепло. Скалы использовали как часть конструкции жилища. Этот памятник связан с освоением жайляу – переход к летним пастбищам на северные склоны Жетысуского Алатау составлял несколько часов (Марьяшев, Горячев 2011: 331).

Поселение Бигащ, в долине р. Коксу в Жетысуском Алатау: исследования и 34

пробы, взятые с памятника, показали непрерывную хронологию заселения участка с 2470 г. до н.э. до 1850 г. без существенных перерывов. По мнению М. Фрачетти, данные указывают на развитие социально значимых участков в жизни скотоводческих обществ. Наблюдается 4000 лет одновременного использования места. Анализ материалов позволил предположить, что Бигаш – место, предназначавшееся для сезонного скотоводческого поселения (Фрачетти, Марьяшев 2009: 72).

Очень важно: материалы позволили сделать вывод о том, что уже в эпоху бронзы летом население Бигаш использовало богатые высокогорные пастбища. Для зимнего времени местоположение Бигаша было удобным: в ущелье защищено от ветра, испытывало тепловое воздействие скальных склонов из черного камня, очевидна реконструируемая полугодовая схема вертикального перемещения. Бигаш – зимнее поселение, зимник (Фрачетти, Марьяшев 2009: 79). Очевидно, что скотоводческий способ хозяйства, вертикальное кочевание в горах появились в Жетысу уже 2450 г. до н.э.

На северных склонах Жетысуского Алатау в устье ущелья, на высокой надпойменной террасе, на выходе реки из ущелья в равнину (1900 м над у.м.) расположено пос. Музбулак-1; на 400 м выше – Музбулак-2. Здесь зафиксированные слои эпохи поздней и финальной бронзы находились под слоями раннего железного века. Среди керамики присутствуют фрагменты с «жемчужинами» (Марьяшев 2003).

Археологический материал порядка 60 поселений предгорной и горной зоны Иле Алатау (Заилийский Алатау) позволил выяснить, что хозяйственная система, при которой поселения земледельцев сосредотачиваются преимущественно на выходе из горных ущелий, а древние скотоводы осваивают горные ущелья и высокогорные плато, начала складываться еще в эпоху бронзы, окончательно сформировавшись (освоение всех экологических ниш горной и предгорной зоны Иле Алатау), в раннем железном веке. По мнению специалистов, «окончательное формирование экономической системы в раннем железном веке, основанной на зональном разделении земледельцев и скотоводов северных склонов Иле Алатау, привело к становлению новых форм хозяйствования»: развивается яйлажное скотоводство. Ими выявлены поселения - хозяйственно-ремесленные центры для жителей каждого крупного ущелья (Горячев, Сараев 2015: 8-10; Горячев, Сараев 2017: 128).

Для северных склонов Иле Алатау также установлено, что на всем протяжении предгорной зоны следы поселений раннего железного века обнаруживаются в каждом отдельном ущелье, где имеется малейший источник воды, удобная площадка с южной экспозицией (Горячев, Сараев 2015: 7; Горячев, Сараев, Егорова 2016: 128). В низкогорье Жетысуского Алатау, менее обводненном, казахские зимовки расположены по такому принципу – на каждом удобном участке. Часть из них перекрывает древние поселения.

Анализируя природно-климатические и ландшафтные условия расположения поселений, соседство с казахскими зимовками, можно предположить скотоводческий характер для пос. Дуйсен. На такое предположение наталкивают и материалы хорошо исследованных памятников, таких как Бутакты на северных склонах Иле Алатау. Крупные поселки земледельцев и ремесленников расположены в устье горного ущелья, а хозяйственные комплексы скотоводов группируются вокруг них, в глубине ущелья, образуя единую родоплеменную группу.

Поселки располагаются на характерных участках: на ровной террасе реки, упирающейся в отроги северного склона хребта Иле Алатау (южная экспозиция), на территории поселения эпохи бронзы (Бутакты-I); на возвышенном месте, у глинистого склона с южной экспозицией, выходы из жилых помещений выводят ко

дну ущелья, вписаны внутрь полуземлянок эпохи бронзы (Бутакты-III), на ровных площадках склонов ущелий с южной экспозицией (Горячев, Егорова 2015: 90-92). Такие поселения как Бутакты-I, расположенные на выходе из ущелий со стационарным жилищами, представляли собой хозяйственно-ремесленные центры каждого крупного ущелья. Такая дифференциация памятников свидетельствует о процессе выделения отдельных коллективов скотоводов в комплексной системе хозяйствования, о складывании формы яйлажного скотоводства в горной местности в эпоху раннего железа (Горячев, Егорова 2015: 96-98).

В качестве сравнения приведем данные по комплексу Кулжабасы, детально проработанному А.Е. Рогожинским, который находится в юго-западной части Шу-Илейского водораздела. Здесь также руины каменных построек жилого и хозяйственного назначения второй пол. XIX- нач. XX в. зафиксированы «во всех обеспеченных водой ущельях», на расчищенных участках горных долин найдены остатки небольших пашен и огородов, что говорит об увеличении роли земледелия в хозяйстве казахов (Рогожинский 2012: 41).

Памятники Кулжабасы более раннего времени распределяются по определенному принципу: поселения эпохи бронзы и раннего железа расположены выше по уровню, а средневековья и этнографического времени – ниже. Поселения со строениями выявлены во внутренней части долин, где есть источники воды, в средней и верхней частях наиболее влажных и защищенных долин – поселения бронзового века. Однако террасы, где выявлены поселения эпохи бронзы, оказались необитаемы в последующие периоды. Поселения раннего железного века – выявлены в тех же долинах, на соседних таких же или более сухих террасах, что соотносится с колебаниями климата. Могильники находятся на аллювиальных конусах выноса в устье долин, «распределены неравномерно по долинам и периодам» пастбищ – в устьях ущелий, в предгорьях и на конусах выноса, могилы эпохи бронзы больше сосредоточены в устье долин, у входа в лучшие долины; курганы также находятся в устье всех долин, но наиболее крупные – перед ущельем и сухой долины, реже - на горных перевалах (Сала, Деом 2016: 59; Рогожинский, Аубекеров, Сала 2004: 68).

Возможно, поселения эпохи ранних кочевников (после VII в. до н.э.) в районе с. Каспан также будут находиться в иных условиях, на более сухих участках. Для курганных могильников, как уже упоминалось, предпочтение отдавалось гребням увалов либо широкой долине.

Более полный анализ данных по памятникам Жетысу сделан в работе А.Н. Марьяшева и А.А. Горячева (Марьяшев, Горячев 2011). Выявлено, что поселения в эпоху бронзы устраивались на выходе из горных ущелий или саев. Более высокая продуктивность пастбищ на высоте более 1500 м над у.м. объясняется, вероятно, общей аридизацией климата в эпоху поздней бронзы. Это обусловило, среди прочего отличие хозяйственной системы горной и степной зон. Археологический материал поселений свидетельствует о переселении в горную зону Жетысу племен Центрального и Восточного Казахстана, начиная с XVII–XV вв. до н.э.

Места для поселений в эпоху поздней бронзы выбирали закрытые от ветров, о холодных условиях свидетельствует и тип жилищ – полуземлянки с каменными основаниями фундаментов стен (Марьяшев, Горячев 2011: 322).

Посуда с поселений эпохи поздней бронзы в основном неорнаментированная, 15% - декорированная в верхней части сосудов. Ряд венчиков украшен «жемчужинами» и наlepным валиком. Аналогии прослеживаются в материале саргаринских поселений Центрального Казахстана, поздней бронзы Алтая (Марьяшев, Горячев 2011: 325; Горячев, Сараев 2018).

Заключение

Приведенные материалы свидетельствуют о сходных принципах расположения

памятников археологии и этнографии в горной зоне Жетысу, обусловленных природно-климатическими условиями, способом ведения хозяйства, размерами пастбищ и др. Долина с элитарными курганами, видимо, - часть семиотического ландшафта, соответствующего определенным канонам и требованиям древних кочевников. Перемены в дислокации памятников связаны с изменениями природно-климатических условий, адаптацией населения к этим изменяющимся обстоятельствам. Район с. Каспан имеет большие перспективы для поиска поселений раннего железного века и выяснения функциональной значимости предгорной и горной зоны участка Жетысуского Алатау в разные периоды истории.

Благодарности

Работа выполнена при финансовой поддержке Комитета науки Министерства образования и науки Республики Казахстан, ИРН проекта BR05236565.

Литература:

Аубекеров Б.Ж., Чалыхьян Э.В., Жакупова Ш.А. Изменение климата и палеогеографических условий Центрального Казахстана в позднеледниковье и голоцене // Палеоклиматы позднеледниковья и голоцена. М.: Наука, 1989. С. 98-102.

Аубекеров Б.Ж., Нигматова С.А., Фрачетти М. Геоморфологические особенности района археологического памятника Бегаш Северной Жонгарии // Актуальные проблемы геосистем аридных территорий: матер. междунауч.-практ. конф. «Вторые Жандаевские чтения». 20-22 мая 2003 г. Алматы, 2003. С. 287-289.

Аубекеров Б.Ж., Сала Р., Нигматова С.А., Деом Ж.-М. Климат, ландшафты и исторические события эпохи кочевников на территории Казахстана (зарождение, расцвет и затухание кочевничества) // Научные чтения памяти Н.Э. Масанова: сб. матер. науч.-практ. конф. Алматы, 25-26 апреля 2008 г. Алматы, 2009. С. 48-58.

Аубекеров Б.Ж., Ерофеева И.В., Сала Р., Нигматова С.А., Деом Ж.-М. Геоархеологическое изучение озера Балхаш как географического центра кочевых культур Казахстана // Роль кочевников в формировании культурного наследия Казахстана. Научные чтения памяти Н.Э. Масанова: сб. матер. междунауч. науч. конф. Алматы: Print-S, 2010. С. 37-45.

Бейсенов А.З. Поселения раннего железного века Центрального Казахстана и некоторые вопросы этнографии // Этнос. Общество. Цивилизация: II Кузеевские чтения: матер. междунауч.-практ. конф., посвящ. 80-летию Р.Г. Кузеева / Под ред. А.Б. Юнусовой. Уфа: Уфимский полиграфкомбинат, 2009. С. 79-82.

Бейсенов А.З. Поселения раннесакского времени Центрального Казахстана // Записки Института истории материальной культуры РАН. СПб.: «Дмитрий Буланин», 2014а. С. 92-102.

Бейсенов А.З. Экологический фактор в устройстве поселений сакского времени в Центральном Казахстане // Вестник ВЭГУ. 2014б. №6 (74). С. 170-179.

Бейсенов А.З. Поселение Тагыбайбулак в Центральном Казахстане // Известия АлтГУ. 2014в. №4-1 (84). С. 35-41.

Бейсенов А.З. Центральный Казахстан в раннем железном веке // Историческая и социально-образовательная мысль Historical and Social Educational Ideas. Т. 7, №6, часть 2. 2015. С. 22-31.

Бейсенов А.З., Джумабекова Г.С., Базарбаева Г.А., Баринаева Е., Крешиоли Л. Археологические исследования могильника раннего железного века Каспан 6 в Жетысу // Сакская культура Сарыарки в контексте изучения этносоциокультурных процессов Степной Евразии: сб. науч. ст., посвящ. памяти археолога К.А. Акишева. Алматы: НИЦИА «Бегазы-Тасмола», 2015. С. 59-70.

Горячев А.А. О погребальных традициях племен эпохи бронзы Шуилийских гор // Известия НАН РК. 2013. №3. С. 3-28.

Горячев А.А., Егорова Т.А. Поселения раннего железного века в ущелье

Бутаковка (юго-восточная окраина Алматы) // Сакская культура Сарыарки в контексте изучения этносоциокультурных процессов Степной Евразии: сб. науч. ст., посвящ. памяти археолога К.А. Акишева. Алматы: НИЦИА «Бегазы-Тасмола», 2015. С. 90-99.

Горячев А.А., Сараев В.В. Поселения раннего железного века на северных склонах Иле Алатау // Археологическое наследие Центрального Казахстана: изучение и сохранение. Сборник научных статей, посвященный 70-летию организации Центрально-Казахстанской археологической экспедиции Академии наук Казахстана. Алматы: Научно-исследовательский центр истории и археологии «Бегазы-Тасмола», 2017. Т. 2. С. 125-135.

Горячев А.А., Сараев В.В. Древние археологические комплексы южной части гор Хантау // Самарский научный вестник. 2018. № 2 (23). С. 145-150.

Горячев А.А., Сараев В.В., Егорова Т.А. К вопросу о хозяйственно-культурном развитии древнего населения Алматы // CentralAsianJournalofArtStudies. 2016. №3. С. 18-30.

Карабаспакова К.М. Жетысу и Южный Казахстан в эпоху бронзы. Алматы, 2011. 220 с., ил.

Марьяшев А.Н. Поселения и металлургические комплексы в ущелье Музбулак. Известия НАН РК. Сер.обществ. наук. 2003. №1. С. 20-34.

Марьяшев А.Н., Горячев А.А. Итоги изучения памятников эпохи бронзы Жетысу // Свидетели тысячелетий: Археологическая наука Казахстана за 20 лет (1991-2011): сб. науч. ст. Алматы, 2011. С. 313-337.

Масанов Н.Э. Кочевая цивилизация казахов: основы жизнедеятельности кочевнического общества. Алматы-М., 1995. 320 с.

Муканов М. С. Этническая территория казахов в XVIII— начале XX веков. Алма-Ата: Казахстан, 1991. 64 с.

Рогожинский А.Е. Комплекс Кулжабасы: итоги первого десятилетия исследований (2001-2011 гг.) // Известия НАН РК. Сер.обществ. наук. 2012. №3. С. 35-53.

Рогожинский А.Е., Аубекеров Б.Ж., Сала Р. Памятники Казахстана // Памятники наскального искусства Центральной Азии. Общественное участие, менеджмент, консервация, документация. Алматы, 2004. С. 45-92.

Сала Р., Деом Ж.-М. Пространственный анализ археологического комплекса Кулжабасы // Новые методы исследования в археологии: матер. межд. научн.-практ. конф. в рамках государственной программы «Народ в потоке истории», приуроченной к 25-летию Независимости Республики Казахстан. 30 ноября 2016 г. Алматы, 2016. С. 55-72.

Фрачетти М., Марьяшев А.Н. Периодизация и хронология долговременного поселения Бигаш: по материалам эпохи раннего, среднего и позднего периодов бронзового века // Известия НАН РК. Серия обществ. наук. 2009. №1. С. 70-84.

Яблонский Л.Т. Саки в дельте Окса (теория и практика этногенетического исследования). М.: «Новое Время», 2015. 312 с.

References:

Aubekero B.J., Chalyihyan E.V., Jakupova Sh.A. Izmenenie klimata i paleogeograficheskikh usloviy Tsentralnogo Kazahstana v pozdnelednikovoe i golotsene [Climate change and paleogeographic conditions of Central Kazakhstan in late glacial and Holocene]. *Paleoclimate of late glacial and Holocene*. Moscow: Nauka, 1989. Pp. 98-102 [in Russian].

Aubekero B.J., Nigmatova S.A., Frachetti M. Geomorfologicheskie osobennosti rayona arheologicheskogo pamyatnika Begash Severnoy Zhongarii [Geomorphological features of the area of the archaeological monument of Begash Northern Zhongaria]. *Actual problems of geosystems of arid territories: mater. Int. scientific-practical.conf.*

“*The Second Zhandayev Readings*”. May 20-22 2003. Almaty, 2003. Pp. 287-289 [in Russian].

Aubekerov B.J., Sala R., Nigmatova S.A., Deom Zh.-M. Klimat, landshaftyi i istoricheskie sobyitiya epohi nomadov na territorii Kazahstana (zarozhdenie, rastsvet i zatuhanie nomadizma) [Climate, landscapes and historical events of the nomadic epoch in the territory of Kazakhstan (the birth, flowering and fading of nomadism)]. *Scientific readings of the memory of N.E. Masanov: Sat. mater. scientific-practical. conf.* Almaty, April 25-26, 2008. Almaty, 2009. Pp. 48-58 [in Russian].

Aubekerov B.J., Erofeeva I.V., Sala R., Nigmatova S.A., Deom Zh.-M. Geoarheologicheskoe izuchenie ozera Balhash kak geograficheskogo tsentra kochevyih kultur Kazahstana [Geoarcheological study of Lake Balkhash as a geographical center of nomadic cultures of Kazakhstan]. *The role of nomads in the formation of the cultural heritage of Kazakhstan. Scientific readings in memory of N.E. Masanov: Sat. mater. Int. scientific.conf.* Almaty: Print-S, 2010. Pp. 37-45 [in Russian].

Beisenov A.Z. Poseleniya rannego zheleznogo veka Tsentralnogo Kazahstana i nekotorye voprosy etnografii [Settlements of the Early Iron Age of Central Kazakhstan and some issues of ethnography]. *Ethnos. Society. Civilization: II Kuzeev Readings: Mater. Int. scientific-practical. conf., dedicated. To the 80th anniversary of R.G. Kuzeev / Ed. A.B. Yunusova.* Ufa: Ufimskiy poligrafkombinat, 2009. Pp. 79-82 [in Russian].

Beisenov A.Z. Poseleniya rannesakskogo vremeni Tsentralnogo Kazahstana [Settlements of the Early Saka time of Central Kazakhstan]. *Notes of the Institute of the History of Material Culture of the Russian Academy of Sciences.* Sankt-Petersburg: «Dmitriy Bulanin», 2014a. Pp. 92-102 [in Russian].

Beisenov A.Z. Ekologicheskii faktor v ustroystve poseleniy sakskogo vremeni v Tsentralnom Kazahstane [Ecological factor in the arrangement of Saka times in Central Kazakhstan]. *Bulletin VEGU.* 2014b. № 6 (74). Pp. 170-179 [in Russian].

Beisenov A.Z. Poselenie Tagyibaybulak v Tsentralnom Kazahstane [Settlement Tagyibaybulak in Central Kazakhstan]. *News of Altay State University.* 2014c. №4-1 (84). Pp. 35-41 [in Russian].

Beisenov A.Z. Tsentralnyy Kazahstan v rannem zheleznom veke [Central Kazakhstan in the Early Iron Age]. *Historical and Social Educational Ideas.* T. 7, №6, part 2. 2015. Pp. 22-31 [in Russian].

Beisenov A.Z., Jumabekova G.S., Bazarbayeva G.A., Barinova E., Kreshioli L. Arheologicheskie issledovaniya mogilnika rannego zheleznogo veka Kaspan 6 v Jetysu [Archaeological research of the cemetery of the early Iron Age Kaspan 6 in Jetysu]. *Saka culture of Saryarka in the context of the study of the ethno-sociocultural processes of Steppe Eurasia: coll. scientific. art., dedicated. memory of archaeologist K.A. Akisheva.* Almaty: NICIA «Begazy-Tasmola», 2015. Pp. 59-70 [in Russian].

Goryachev A.A. O pogrebalnykh traditsiyah plemen epohi bronzyi Shuiliyskikh gor [On the funeral traditions of tribes of the Bronze Age of the Shuili Mountains]. *Izvestiya NAS RK.* 2013. №3. Pp. 3-28 [in Russian].

Goryachev A.A., Egorova T.A. Poseleniya rannego zheleznogo veka v uschele Butakovka (yugo-vostochnaya okraina Almaty) [Settlements of the early Iron Age in the gorge Butakovka (south-eastern outskirts of Almaty)]. *Saka culture of Saryarka in the context of studying the ethno-sociocultural processes of Steppe Eurasia: coll. sci. art., dedicated. memory of archaeologist K.A. Akishev.* Almaty: NICIA «Begazy-Tasmola», 2015. Pp. 90-99 [in Russian].

Goryachev A.A., Saraev V.V. Poseleniya rannego zheleznogo veka na severnykh sklonakh Ile Alatau [Settlements of the Early Iron Age on the northern slopes of Ile Alatau]. *Archaeological heritage of Central Kazakhstan: study and preservation. A collection of scientific articles dedicated to the 70th anniversary of the organization of the Central Kazakhstan archaeological expedition of the Academy of Sciences of Kazakhstan.* Almaty: NICIA «Begazy-Tasmola», 2017. T. 2. Pp. 125-135 [in Russian].

Goryachev A.A., Saraev V.V. Drevnie arheologicheskie komplekсы yuzhnoi chasti gor Hantau [Ancient archaeological complexes of the southern part of the Hantau Mountains]. *Samara Scientific Bulletin*. 2018. № 2 (23). Pp. 145-150 [in Russian].

Goryachev A.A., Saraev V.V., Egorova T.A. Kvoprosu ohozyaystvenno-kulturnom razvitiidrevnegonaseleniya Almaty [On the issue of economic and cultural development of the ancient population of Almaty]. *Central Asian Journal of Art Studies*. 2016. №3. Pp. 18-30 [in Russian].

Karabaspakova K.M. Jetysui Yuzhnyy Kazahstan v epohu bronzy [Jetysu and South Kazakhstan in the Bronze Age]. Almaty, 2011. 220 p., il. [in Russian].

Maryashev A.N. Poseleniya i metallurgicheskie komplekсы v uschele Muzbulak [Settlements and metallurgical complexes in the Muzbulak gorge]. *Izvestiya of NAS RK. Ser. societies.sciences*. 2003. №1. Pp. 20-34 [in Russian].

Maryashev A.N., Goryachev A.A. Itogi izucheniya pamyatnikov epohi bronzy Jetysu [Results of the study of monuments of the Bronze Age of Jetysu]. *Witnesses of millennia: Archaeological science of Kazakhstan for 20 years (1991-2011): collect. sci. art*. Almaty, 2011. Pp. 313-337 [in Russian].

Masanov N.E. Kochevaya tsivilizatsiya kazahov: osnovyi zhiznedeyatel'nosti nomadnogo obschestva [Nomadic civilization of Kazakhs: the foundations of vital activity of a nomadic society]. Almaty-Moscow, 1995. 320 p. [in Russian]

Mukanov M.S. Etnicheskaya territoriya kazahov v XVIII— nachale XX vekov [Ethnic territory of Kazakhs in the XVIII – beginning of XX centuries]. Alma-Ata: Kazakhstan, 1991. 64 p. [in Russian]

Rogozhinskiy A.E. Kompleks Kulzhabasy: itogi pervogo desyatiletiya issledovaniy (2001-2011) [Complex Kulzhabasy: the results of the first decade of research (2001-2011)]. *Izvestiya NAS RK. Ser. societies.sciences*. 2012. №3. Pp. 35-53 [in Russian].

Rogozhinskiy A.E., Aubekero B.Zh., Sala R. Pamyatniki Kazahstana [Monuments of Kazakhstan]. *Monuments of rock art of Central Asia. Public participation, management, conservation, documentation*. Almaty, 2004. Pp. 45-92 [in Russian].

Sala R., Deom Zh.-M. Prostranstvennyy analiz arheologicheskogo kompleksa Kulzhabasy [Spatial analysis of the Kulzhabasy archaeological complex]. *New methods of research in archeology: mater. Int. scientific-practical.conf. within the framework of the state program "The people in the stream of history", timed to the 25th anniversary of the Independence of the Republic of Kazakhstan*. November 30, 2016. Almaty, 2016. Pp. 55-72 [in Russian].

Frachetti M., Maryashev A.N. Periodizatsiya i hronologiya dolgovremennogo poseleniya Bigash: po materialam epohi rannego, srednego i pozdnego periodov bronzovogo veka [Periodization and chronology of the long-term settlement Bigash: on materials of the early, middle and late period of the Bronze Age]. *Izvestiya NAS RK. A series of societies.sciences*. 2009. №1. Pp. 70-84 [in Russian].

Yablonskiy L.T. Saki v delte Oksa (teoriya i praktika etnogeneticheskogo issledovaniya) [Sakas in the delta of Oks (theory and practice of ethnogenetic research)]. Moscow: «Novoe Vremya», 2015. 312 p. [in Russian]

Турганбаева Л.Р.¹

Доктор архитектуры, ассоциированный профессор.

¹КазНИТУ им. К.И.Сатпаева. Казахстан, г. Алматы.

E-mail: Laila@safar.kz

СИСТЕМА ТРАДИЦИОННОГО КАЗАХСКОГО СКОТОВОДЧЕСКОГО ПОСЕЛЕНИЯ КАК ОБЪЕКТ АРХИТЕКТУРНОГО ИССЛЕДОВАНИЯ

Поиск национального своеобразия в архитектуре Казахстана приводит к анализу специфики приемов организации пространства в традиционной культуре, то есть к проблеме истории зодчества, процессов и закономерностей его формообразования. Традиционное зодчество казахов – это совокупность архитектурных явлений, отражающих специфику кочевого быта и скотоводческого хозяйства и выражающих систему поселения: зимние, весенние, летние и осенние пастбища вместе с функционирующими передвижными населенными пунктами и комплексом построек. Поскольку архитектурное наследие представляет собой существенный компонент культуры в целом, то осмысление его вне масштаба общей теории и истории культуры на сегодняшний день уже не может удовлетворить потребностей архитектуроведческого знания. Кроме законов действия культуры, комплексный подход, предпринятый в исследовании, предусматривает изучение археологических и этнографических данных.

Анализ исторических путей зодчества позволил проследить генезис системы поселения на территории республики. В статье рассмотрены принципы и приемы организации и структурирования пространства, используемые древнейшими обитателями евразийских степей, ранними, средневековыми и поздними кочевниками. Выявлены закономерности развития композиции на всех уровнях систем, создаваемых архитектурой, от первичного – жилищ, до высшего, определяемого структурой поселения, глубина традиций домостроительства.

Ключевые слова: культура, зодчество, композиция, пространство, форма, образ, поселение, жилище, планировка, кочевники, структура, традиции.

Статья подготовлена в рамках грантового проекта КН МОН РК «Казахское (этнографическое) памятниковедение: теоретические, научно-методические и прикладные проблемы» (науч. рук. проекта С.Е. Ажигали, ИРН проекта: AP05132149)

Тұрғанбаева Л.Р.¹

архитектура докторы, қауымдастырылған профессор.

¹Қ.И.Сатпаев атындағы Қазақ ұлттық техникалық университеті.

Қазақстан Республикасы, Алматы қ. E-mail: Laila@safar.kz

ДӘСТҮРЛІ ҚАЗАҚ МАЛ ШАРУАШЫЛЫҒЫНЫҢ ТҰРАҚТАР ЖҮЙЕСІ АРХИТЕКТУРАЛЫҚ ЗЕРТТЕУ ОБЪЕКТІСІ РЕТІНДЕ

Қазақстан архитектурасының ұлттық ерекшеліктерін зерттеу дәстүрлі мәдениет кеңістігін ұйымдастырудың өзіне тән тәсілдерін, яғни сәулет өнерінің, оның түрлерін жасаудың процестері мен заңдылықтарын талдауды талап етеді. Қазақтың сәулет өнері – көшпенді тұрмыспен мал шаруашылығы ерекшеліктерін көрсететін және көктемде жазбен күздегі жайылымдарға бірге көшіп қонған жылжымалы мекен-жайлармен құрылыс комплекстері арқылы белгілі қоныс жүйелерінің жиынтығы болып табылады. Архитектуралық мұра бүкіл мәдениеттің

белгілі бөлегі болғандықтан оған жалпы мәдениет теориясы мен тарихи шеңберінен тыс қарастыру, архитектура тану білімінің қажетті талабын қанағаттандыра алмайды.

Жан-жақты зерттеуде, мәдениет заңдарының әсерінен басқа археологиялық және этнографиялық мәліметтерде анықталып қарастырылған. Сәулет өнерінің тарихи белестерін талдау Республика территориясы бойынша, қоныстану жүйесінің генезисін айқындауға мүмкіндік береді. Евразиялық даланы мекендеген ерте, ортағасырдағы және кейінгі көшпелілердің пайдаланған кеңістікті шаруашылық салаларының қажетіне қарай пайдаланудағы композициялардың жетілу заңдылықтары, дәстүрлі үй салудың байырғы негізі, алғашқы тұрғызылған үйлер мен басқа құрылыстардың жоғарғы деңгейге жетіп, архитектура болып қалыптасқан.

Кілт сөздер: сәулет өнері, мәдениет, композиция, кеңістік, түр, бейне, қоныс үй-жай, жобалау, көшпелілер, құрылым, дәстүр.

Turganbaeva L.R.¹

Doctor of Architecture, Associate Professor.

¹K.I.Satpayev KAZNITU. Kazakhstan, Almaty. E-mail: Laila@safar.kz

SYSTEM OF TRADITIONAL KAZAKH CATTLE BREEDER SETTLEMENT AS OBJECT OF ARCHITECTURAL RESEARCH

Search of national originality in architecture of Kazakhstan leads to the analysis of specific character of the ways on organization of the space in traditional culture, i.e. to the problem of architecture history, processes and conformities of its form-building with a law. Traditional Kazakh architecture – is an aggregate of architectural phenomena, reflecting the specific character of nomad life and cattle-breeding household and expressing the system of settlement: winter, spring, summer and autumn pastures together with functioning mobile locality and a complex of buildings. Since architectural heritage is an important component of culture as a whole, but comprehension of it is beyond of the scale of the common theory and history of culture for the present can not already satisfy needs of architectural–historical knowledge. Besides laws of actions of culture, a complex approach, undertaken in the researches, stipulates studying archaeological and ethnographical data.

Analysis of the historical ways of architecture has allowed to trace genesis of the settlement system on the territory of the republic. Principles and methods of organization and structurization of the space, used by the most ancient inhabitants of the Eurasian steppes, early, medieval and late nomads have been considered. Conformities of composition development with a law on all the levels of the system, created with architecture from the primary – dwellings, to the highest, defined with the structure of the settlement, depth of the house-building tradition have been revealed.

Key words: culture, architecture, composition, space, form, settlement, dwelling, laying out, nomads, structure, traditions.

Системный подход к анализу архитектуры казахского традиционного поселения позволяет рассмотреть закономерности и методы порождающего ее процесса формообразования. Для их раскрытия и конкретизации особое значение имеют два понятия, применяемые Витрувием, в которых отражается противостояние человека и природы: контрдействие по отношению к природе, преодоление стихии, и действие полностью в контексте природы, слияние с естественным ходом событий. Это – композиция (composition) и конлокация (conlocatio). Если композиция,

как известно, означает поиск способа искусственного соединения несоединимого в природе, то конлокация – поиск в некоей пространственной протяженности естественного, природой обусловленного места для той или иной детали (Лебедева, 2002). Именно о втором виде «проектной» работы в условиях евразийских степей убедительно свидетельствуют материалы предпринятого нами исследования.

Основу термина «система поселения» составляет понятие «поселение» – социокультурный феномен, являющийся объектом изучения различных наук: археологии, этнографии, социологии, экономической географии, истории архитектуры. Поскольку каждая из них рассматривает поселение, исходя из специфики своих познавательных задач, делая акцент на тех или иных его сторонах и характеристиках, то существует множество определений данного понятия. Так, археологи различают поселения и стоянки по площади и мощности культурного слоя, этнографы понимают их как место пребывания человека, оснащенное жилыми и хозяйственными постройками (Зайберт, 1992: 20; Свод..., 1989: 144). Согласно экономической географии, поселение, или населенный пункт, – территориально целостный и компактный ареал концентрации населения со всеми необходимыми условиями и оборудованием для жизни, труда и отдыха людей (Алаев, 1977: 82). Иными словами, это – группа хозяйств, которая отделена от другой, ей подобной, настолько значительным расстоянием, что она ясно выделяется на местности. Рассматриваемый в данной работе кочевой аул удовлетворяет всем этим признакам, отличаясь лишь довольно своеобразным характером – способностью к перемещению.

Под системой поселения в источниках понимается территориальное сочетание поселений, между которыми существует более или менее четкое распределение функций, производственные и социальные связи (Алаев, 1977: 121). Кроме того, при анализе поселений оседло-земледельческих народов, вне зависимости от времени и места их функционирования, принято выделять такие основные элементы, как: селитба, хозяйственные постройки, центр, культурно-бытовые учреждения, культовые объекты, оборонительные сооружения и т.д. В кочевых же поселениях в силу исторических и социально-экономических причин многие из этих элементов отсутствовали. В частности, не было оборонительных сооружений и культурно-бытовых учреждений, мечети появились в основном только при переходе к оседлости. Основу временных поселений составляли жилые постройки, при появлении сезонных стационарных населенных пунктов к ним добавились хозяйственные и мемориально-культовые сооружения. Тем не менее, для всего комплекса архитектурных объектов характерно взаимодействие морфологии (строения, структуры, формы) и аксиологии (содержания, смысла, ценности), что собственно и позволяет рассматривать систему скотоводческого поселения как модель целостно-структурированного объекта, включенного в гиперсистему – окружающую среду.

Таким образом, система казахского поселения определяется нами как пространственный локус, включающий все необходимые условия и средства для обеспечения жизнедеятельности людей, занятых скотоводством. Под пространственным локусом понимается в данном случае территория, хозяйственно освоенная родом (семьей): зимние, весенние, летние и осенние пастбища вместе с функционирующими сезонными поселениями и комплексом построек. К основным структурным элементам ее отнесены: субъекты, определяемые через деятельность ее обитателей; объекты – поселения, жилые, хозяйственные и мемориально-культовые сооружения; к функциональным составляющим принадлежат природные и социокультурные элементы среды; утилитарные и эстетические аспекты объектов и субординационные и координационные связи. Вся система включена в гиперсистемы – архитектурно-пространственную среду и стиль

кочевой культуры.

Внутреннее аксио-морфологическое соответствие строения данной системы, эффективное ее функционирование достигалось на основе взаимодействия объективно существующей системы факторов и средств. К факторам, которые влияли на формирование и развитие кочевых поселений, определяли исходную точку, содержание и результат архитектурно-строительной деятельности скотоводов, отнесены природа, общество, человек и культура, к средствам – материаловедение, технологии, искусство и семантика.

«Приоритет» природы в системе поселения объясняется тем, что, как совокупность естественных процессов, она существовала задолго до возникновения человека; она вечна и бесконечна, является самопорождающей формой. Природа степей – первое и очевидное, что определило лицо кочевых народов: образ жизни и модель мира, арсенал символов и архетипов, образность их искусства и архитектуры. Скотоводы являли собой первую форму собственно общества: родового, сплоченного и прочного, органично связанного с природной средой. Человек, обладавший особой «структурой мышленияномада», основной объектообразующий и объектоуправляющий фактор системы скотоводческого поселения, будучи сам природной формой и в ее составе наделенный большим или меньшим «дарованием», способен был выйти за рамки предписанного ему природного существования и создавать новые формы вопреки природе, конкурируя с ней.

Взаимодействие указанных компонентов осуществляла культура, основная функция которой заключалась в экологической адаптации к природной среде евразийских степей, происходившей путем соответствующего социально-организованного территориального освоения. Конструируя среду и стремясь максимально приспособить ее к себе, скотоводы вносили в нее, объективизировали в ее вещественных формах и способах своего собственного поведения в ней практический весь набор своих биологических, социальных и интеллектуальных характеристик. Адекватным данному исследованию представляется выделение генеральной функции номадов – размещения в протяженном пространстве функциональных процессов (ср. с понятием *conlocatio* у Витрувия), что можно сформулировать следующим образом: «Вся культура кочевников может быть истолкована как деятельность по организации больших пространств». В этом ее коренное отличие, например, от европейской культуры, где организованное пространство существовало преимущественно внутри сооружений – снаружи была только природа, хаос, безмерность (Бэнэм, 1980).

Для понимания содержания, которое вкладывалось в образы архитектуры кочевников, рассмотрены их пространственные представления и связанные с ними «порождающие принципы» формообразования – понятия оси, центра, невидимой сферы, ритма, подобия, «своей» земли и проницаемости границ – медиальности (Наурызбаева, 2003). На основе этих образных ассоциаций, синтеза антропоморфных, космогонических и социальных значений, реально осваивалась только одна плоскость, остальные – условные, недостижимые для архитектурных преобразований, принимались как окружающая это сооружение данность. К ним относится все то, что зрительно включается в поселение – небосклон, фрагменты степного пейзажа и т.д.

Для древнейшего периода развития архитектуры евразийских племен архетипические композиционные символы во всей своей конкретности выступали как начало пространственного порядка. С ними связана и организация больших пространств. Кольцевые ограждения из громадных каменных плит имели курганы-усыпальницы вождей кочевых племен. Жилое пространство от протяженности степи выгораживали, расставляя вплотную по окружности повозки или юрты.

Построение жилищ по кругу, с центральной свободной от застройки площадью, служившей местом для загона скота и проведения общественных сборищ, характерно для трипольских и андроновских поселений (III–II тыс. до н.э.). Аналогично располагали свои повозки и ранние кочевники. Кольцевая планировка идеально соответствовала их социальной организации – собранию всех членов общества, имевших равные права.

О социальных истоках круга как первозданного «рая» писал в своем дневнике С.Эйзенштейн, считавший, что эта форма «неотрывно связана со всеми институтами, предполагавшими равное участие в общем деле, в отличие от условий, где кто-то кому-то уже диктует, где кто-то кого-то заставляет делать себе, а не ему удобное» (по: Иванов, 1989: 40). Этот вывод подтверждается обширным этнографическим материалом, например, концентрическая структура поселений существовала в Меланезии, у североамериканских и южноамериканских индейцев и пр. Клод Леви-Строс считал, что с социальной организацией племени связано кругообразное размещение хижин вокруг мужского дома у восточных бороро (Леви-Строс, 1984: 104). В.В.Иванов указывает на соотношение славянских терминов «общий», «общественный» и «круглый», образованных от одной основы (серб. *opnu*; чеш. *obly*) (Иванов, 1989: 40).

Результатом развития кольцевой схемы в эпоху средневековья стала концентричная иерархия планировочного построения лагеря со ставкой вождя в центре, окруженной вблизи палатками личной гвардии, а дальше – жилищами остальных соплеменников. Предшественники монголов – кидани устраивали зимний лагерь своего императора концентрическими кольцами. Государева юрта окружалась частоколом из копий, связанных волосьяными веревками. На копиях укреплялись черные войлочные зонты, под которыми стояли стражники. Следующее кольцо охранения составляли небольшие юрты, где находились по пять вооруженных гвардейцев. Охраняемую территорию, включавшую и несколько церемониальных залов, установленных на одной оси с императорской ставкой, завершало широкое кольцо запретной зоны, где были устроены засады и установлен контур также из копеейного частоккола. Ночью периферийный кордон составляли ежи из копий, натянутые над землей веревки и сторожевые посты (Ткачев, 1985: 41).

По такому же принципу располагались в XIII в. военные лагеря и кочевые «города» монголов. Внешнюю ограду образовывали телеги и хозяйственный скарб, в центре размещалась юрта предводителя, окруженная жилищами воинов (Майдар, Пюрвеев, 1980). Подобное построение поселения они называли «курень». М.Фасмер отмечал тюркское происхождение этого слова: от *kuren* – толпа, племя, воин (Фасмер, 1986: 425). Некоторые исследователи связывали его происхождение с монгольским *хурээ* – кольцо, круг (Минерт, 1985: 189). Казахи для обозначения такого поселения использовали термин «аула котан». Традиция размещения в центре кругового поселения главы общины у них отразилась в понятии «ак орта» («белый центр»). Аналогичны аулы у других тюрко-монгольских народов: у башкир и ногайцев центр круга занимала юрта аулбая, у волжских калмыков – отцовский гэр (юрта).

По мнению исследователей, концентрический тип (кольцевой, «куренной») характерен для кочевых ареалов с их специфическими условиями жизнедеятельности и климата (пустыни, полупустыни, степи, горы). Он практиковался на ровной местности, при большом скоплении хозяйств, в периоды политической нестабильности. Такую форму поселения Ю.М.Лотман объясняет тяготением к замкнутости, выделению из окружения, которое оценивается как враждебное (Лотман, 2000: 321). Согласно В.Н.Ткачеву, круговая ограда, есть, с одной стороны, символ защиты объекта, заключенного внутри нее, с другой – заверение в уважении чужого суверенитета (острые углы стен, обращенных в

сторону соседа, воспринимались как вызов) (Ткачев, 1985: 41).

Для нашего исследования особый интерес представляют архитектурно-композиционные аспекты проблемы. Как известно, распределение архитектурных масс в пространстве – одно из важных средств его художественной организации. В рассматриваемом типе планировки кочевнического временного поселения прослеживаются два принципиально разных подхода: размещение архитектурных объемов (повозок, юрт) по периметру при зрительно свободном центральном пространстве и расположение архитектурной массы в центре площадки, плотно или разреженно обставленной по периферии сооружениями.

Эти приемы кардинально меняют наше отношение к кочевнической среде. В первом случае, накопление объектов на границе жилого пространства подчеркивает его изолированность, самостоятельность, защищенность, высвобождает место для функциональной деятельности. Во втором случае, архитектурный объем, стоящий в центре пространства, приобретает значение главного элемента композиционной системы, монументализирует среду, подчиняет ее себе. Это – своеобразный магнит, «притягивающий» пространство, выделяющий его одним своим присутствием из остального мира.

Наряду с концентрическим типом планировки в евразийской традиции отмечается стремление к эксцентричности, тяготение к разомкнутости, открытости, культурным контактам. К характерным примерам относятся беспорядочная, свободная, и рядовая планировка. При последней жилища строятся в ряд, с одинаковой ориентировкой домов вдоль берега реки. Вариантом прибрежно-рядового плана может быть круговой план, когда жилища расположены в один ряд вокруг пруда, озера. Подобные ряды построек открыты при археологических раскопках в Центральном Казахстане на поселениях, относящихся к II тыс. до н.э.

Оригинальной разновидностью линейной планировки явился прием размещения «ордой», зафиксированный Рубруком в средневековой Монголии. Форма построения обособленного походного стойбища знатного кочевника, когда юрта (или шатер) с двух сторон фланкировалась повозками с имуществом, получилась в результате вычленения из концентричной композиции осевого направления. Аналогию можно видеть в композиционных принципах официальной кочевой архитектуры. Дворец хана Угэдэя имеет очевидное родство планировки с описанным выше стойбищем. Сюда же можно отнести монастыри Эрдэнэ-Зуу (Хархорин) и Амарбаясгалант (близ Эрдэнэта), дворец Ногоонорго (Уланбатор) (Ткачев, 1985: 41).

Вдоль рек растягивались зимой и летом временные поселения и кыстау казахских кочевников и полукочевников. В линию выстраивались юрты (до 500) в единовременных поселениях, связанных с проведением крупных поминок (асов). Иногда таких рядов из жилищ бывало несколько, причем они устраивались с одинаковой ориентировкой входов как бы «в затылок» впереди стоящего ряда. На это указывает, в частности, количество и порядок расположения родовых коновязных столбов, которые устанавливались по иерархии на месте проведения ритуальных церемоний в эпоху древних тюрков – их предков (Аджигалиев, 1994; Сорокин, 1981: 37). Данная особенность планировки представляет интерес и как отражение социально-регулирующих функций архитектурно-пространственной среды.

У казахов, в отличие от русского народа, рядовая планировка не развилась в уличную. Свои «усадыбы» они стали располагать в два ряда по сторонам дороги, с домами, обращенными друг к другу фасадами, только с переходом к оседлости, под влиянием правительственных регламентаций и переселенцев. Интересно, что у самих русских крестьян известная правильность планов деревень появилась лишь в 50-х гг. XIX в. Как пишет А.Г.Введенская, в альбоме 1662 г. австрийского посла

в Московию – Мейерберга изображен ряд русских сел и деревень, тесно и беспорядочно разбитых, то вдоль дороги, то перпендикулярно к ней, с узкими и кривыми переулками; «изредка большая дорога разделяет село, но по большей части обходит его» (Введенская, 1941: 77, 115).

С эпохи бронзы берет начало и гнездовая застройка, в которой исследователи видят группировку древних больших семей или патронимий. Данный принцип расселения был унаследован средневековыми кочевниками. В частности, ибн Рузбихан (XVI в.) писал, что расстояние между казахскими стойбищами составляло «дней пятнадцать пути» (Путешествия..., 1993: 135). Скученность характерна была и для оседлых поселений. Н.П.Егорова, характеризуя архитектуру позднесредневекового Отрара, отмечает: «...жители древнего города, в силу исторически сложившихся традиций, предпочитали не иметь сквозных проездов и проходов» (Егорова, 1980: 189).

Особенно ярко данная планировка проявилась при переходе кочевников к оседлости. Возникшие на местах летних и зимних стоянок казахские поселения, лишенные дальнейших условий обширного кочевого хозяйства, вследствие малочисленности населения и отсутствия крупных градообразующих факторов, являли собой как бы застывшую форму неразвившегося кочевого расселения. Структурно они напоминали кочевые поселения, однако застроенные беспорядочно, с разрозненными «усадебками», без какого-либо плана, свободно или группированные в какой-то массив – кучу: саманные строения, перемежающиеся с юртообразными типа «шошала» и загонами для скота.

Подобная кучевая, или гнездовая (беспорядочная, скученно-разбросанная и т.д.) планировка стационарного поселения наблюдалась и у других кочевых народов, переходивших к оседлости. В частности, планы калмыцких, татарских и башкирских поселков представляли собой несколько гнезд, население которых между собой связано более тесно, чем с другими подобными гнездами (Майдар, Пюрвеев, 1980; Васильева, 2000; Мухамедова, 1972; Симонов, 1976). Кучность «усадеб», нередко образующих обособленные гнезда, и запутанную планировку их деревень специалисты объясняют обычаем родственников селиться близко друг от друга, сохранившимся еще с кочевого периода. Все это находит подтверждение при натурном обследовании.

Важно отметить, что для рассмотренных объемно-планировочных структур характерна унаследованная от евразийских племен «вписанность» поселений в природу, порожденная общей причиной – «природоподражательностью». Под этим понятием имеется в виду стремление человека в своей практической деятельности не выходить из круга действительных, интуитивно угаданных или мнимых природных закономерностей, соотнося с ними свои утилитарные и духовные представления, включая представления о физическом и психологическом комфорте среды обитания.

Если в кочевой период «вписанность» в природу была порождена пространственными представлениями казахов, то с переходом к оседлости воздействовали причины сугубо материального характера. В частности, постепенное усиление регулярных начал на заключительном этапе эволюции традиционных поселений (2-я половина XIX–начало XX вв.), стимулировалось помимо административной регламентации развитием гужевого транспорта и колесных дорог, а также рационализацией землепользования. Адаптация народных традиций к изменившимся условиям выразилась в меньшей регулярности объемно-планировочной структуры скотоводческих поселений.

Таким образом, анализ материалов показывает, что представления о рациональной организации жизненной среды в условиях степи формировались еще в древнейший период, затем, выдержав проверку временем, закрепились

традицией и повлияли на объемно-пространственную организацию более сложных объемно-планировочных структур. Из них неизменными на протяжении всей истории кочевников оставались поселения, которые по типу структурной организации делятся на два класса: концентрический и эксцентрический. В концентрических выделяются два вида – круговой и «куренной». К эксцентрическим относятся линейный и кучевой. Первый включает рядовую и уличную планировки, второй – гнездовую и скученно-разбросанную. Кроме того, существовали промежуточные варианты схем.

Все вышеназванные виды объемно-планировочных структур имели место в системе традиционного казахского поселения. Для удобства классификации целесообразно, на наш взгляд, использовать признак, характеризующий геометрический принцип соединения в целостность, поскольку он определяет не только черты функциональной организации и особенности восприятия, но и специфику образных характеристик пространств. Исходя из этого, все скотоводческие поселения мы объединяем в три группы: 1) локальные образования, тяготеющие к центричности, формированию единого компактного пятна в плане; 2) линейные образования. Они объединяют объекты, восприятие которых основано на последовательном сложении ряда картин, возникающих при движении вдоль единой оси, продиктованной геометрией пространства (водные артерии); 3) системы расчлененных взаимосвязанных пространств (дисперсные), которые имеют территориальный характер. Складываются они из элементов локальных, что определяет специфику их восприятия.

Выявленные геометрические разновидности пространств поселений, в совокупности с результатами анализа материалов новейших экспедиционных исследований, а также сведениями литературных источников позволяют вполне обоснованно рассмотреть проблему типологической классификации казахских поселений. Проблема типологической классификации казахских поселений как главных элементов системы является фактически неразработанной. Причины этого, по всей видимости, коренятся в сложности этого многоаспектного вопроса, выходящего за рамки сугубо историко-архитектурного исследования, а также в недостаточной и неравномерной изученности памятников.

Первые попытки классификации поселений на территории Казахстана мы находим в работах археологов. В определенной степени данный аспект затронут в трудах А.Х. Маргулана. Так, поселения неолитической эпохи исследователь подразделил на три типа: приречные и приозерные поселения охотников и рыболовов; дюнные поселения охотников; временные стоянки в зоне посезонной охоты на крупную дичь в оазисах пустыни (Маргулан, 1959: 14). Результаты последующих археологических исследований позволили дополнить данный перечень четвертым типом – скотоводческими поселениями (Зайберг, 1993; Калиева, Логвин, 1997).

В типологии поселений эпохи бронзы указанный автор и ряд других исследователей культуры Центрального Казахстана, помимо назначения и физико-географических условий размещения, учитывали также величину населенных пунктов: выделены крупные (расположенные в речных и горных долинах), малые (находящиеся вне речных бассейнов) поселения и временные стоянки (на дальних пастбищах или в районе добычи руды) (Маргулан, Акишев, Кадырбаев, 1966: 200). К данной гипотезе позднее присоединилась Ю.А. Лысенко (Лысенко, 2003: 17).

А.Х. Маргулан уделил также внимание классификации поселений последующих исторических этапов. По мнению исследователя, крупные стойбища полуоседлых скотоводов, оседлые земледельческие поселки и города-ставки эпохи железа (Маргулан, 1959: 51-52), послужили основой для таких типов поселений раннего средневековья, как резиденции (летние ставки хана и его заместителей);

торговые и ремесленные центры; военные крепости; каравансарай; жатаческие [бедняцкие – Т.Л.] земледельческие поселения; замки–усадыбы (Маргулан, 1950, с. 29). Та же точка зрения прослеживается в трудах других казахстанских исследователей (Агеева, Пацевич, 1958: 210-213; Басенов, 1959: 87; Мендикулов, 1950: 4-5).

Попытку типологизации поселений Казахстана конца XIX–начала XX вв. можно видеть в статье М.М.Мендикулова, посвященной характеристике казахской архитектуры. Выделив такие типы поселений, как: города, рабочие поселки, торгово-промышленные села, поселки переселенцев, постоянного типа аулы и кыстау, поселения полуоседлого типа и военные крепости (Мендикулов, 1959: 124), автор, однако, полностью исключил временные населенные пункты.

Проблеме классификации собственно казахских поселений посвящены две публикации. Этноархеолог С.Ж. Жолдасбаев на материалах Южного и Центрального Казахстана выявил четыре типа оседлых поселений XV–XIX вв.: кыстау–зимовка; кыстак–зимовка (селище); уактылы қорған – временный замок; кент (кала) – городище (Жолдасбаев, 1976). Более конкретную типологию предложил археолог С.Е.Ажигали, который, наряду с оседлыми поселениями, выделил кочевнические – временные и их функциональные варианты: собственно временные (кратковременные), временные сезонные, стационарные сезонные и стационарные оседлые (круглогодичные) (Ажигали, 2002: 153). Однако в предложенной классификации упор сделан на культурные, функциональные характеристики, в то время как для нашего исследования особое значение имеют формально-морфологические признаки. Это – так называемые формы поселений, замененные В.Ф.Орфинским термином «объемно-планировочная структура» (Орфинский, 1989), и типы расселения (особенности их группировки).

Таким образом, исследования указанных авторов в целом имеют значение как предварительный материал к типологической классификации казахских поселений. Очевидно, что избежать произвольных толкований при классифицировании различных поселений можно только путем последовательного учета признаков, выделенных при анализе типов планировок и включающих ориентацию главных фасадов жилых построек, структуру плана и плотность застройки. Два из них являются ключевыми при формировании простых объемно-планировочных структур. Третий признак – плотность застройки – присущ всем элементарным формам поселений, характеризуя их компактность или разбросанность.

Данный подход, используемый, как правило, при изучении поселений оседло-земледельческих народов, к кочевой культуре можно применить лишь отчасти. Во-первых, термин «застройка» определяет стационарный характер архитектуры, и в настоящей работе используется только при анализе поселений кочевников, переходящих к оседлости. Во-вторых, по мнению специалистов, объективная оценка композиционных особенностей поселений невозможна без учета ориентации, поскольку выхолащивание этого существенного положения не позволяет осмыслить взаимосвязь структуры поселения и жилища, обеспечивающую средовую целостность поселения, включая ее содержательные аспекты. В то же время, как отмечалось выше, у казахов не прослеживается четкой ориентации входов жилищ: она зависит от топографических условий, направления дующих ветров и т.д.

Приступая к опыту классификации традиционных казахских поселений, отметим, что они рассматриваются в контексте кочевой культуры, причем движение осуществляется в направлении от культуры к признаку. За основу берется функциональный подход, распределяющий скотоводческие поселения на два основных типа – временные и стационарные. Для временных населенных пунктов достаточно существенным фактом является продолжительность стоянок на том или ином пастбище (кратковременные и временные сезонные), однако,

поскольку данное обстоятельство заметно не отражается на их форме, мы не будем рассматривать его как определяющее.

В качестве важнейших признаков, служащих для классификации внутри типов, выбраны следующие: 1) признак А – экономическая специализация поселения (функция). Возможные его реализации: скотоводство; скотоводство с земледелием; 2) признак Б – объемно-пространственная структура. Возможные его реализации: локальное образование, тяготеющее к центричности, формированию единого компактного пятна в плане; линейное образование, объекты которого воспринимаются последовательно при движении вдоль единой оси (водные артерии); дисперсные системы, состоящие из локальных пространств и имеющие территориальный характер; 3) признак В – наличие мемориально-культурного комплекса (кладбища, некрополя); 4) признак Г – наличие мечети.

На основе указанных признаков выделены следующие типы казахских традиционных поселений:

Группа 1. Временные поселения.

- временное поселение, тяготеющее к центричности;
- временное поселение, вытянутое вдоль водной артерии, единовременное поселение на крупных поминках (асах);
- временное поселение, состоящее из локальных пространств.

Группа 2. Стационарные поселения.

- стационарное поселение с кладбищем, тяготеющее к центричности;
- стационарное поселение с кладбищем, размещенное вдоль водной артерии;
- стационарное поселение с кладбищем, состоящее из локальных пространств;
- стационарное поселение с кладбищем и мечетью, тяготеющее к центричности;
- стационарное поселение с уличной планировкой, с кладбищем и мечетью;
- стационарное поселение, состоящее из локальных пространств, с кладбищем и мечетью; поселение с выраженной культовой функцией.

Предлагаемая нами типология показывает, что эволюция объемно-пространственной структуры традиционного казахского поселения развивалась от локальных образований, «разбросанных» в гиперпространстве, к компактному уплотненному пространству, от четких геометрических структур к беспорядочной планировке, от динамического способа освоения пространства к статическому.

Основной структурной составляющей системы традиционного казахского поселения является жилище: в кочевой период мобильное – передвижное и переносное, с переходом к оседлости – стационарное. Переносное жилище кочевников – это один из ключевых элементов, определивших традиционные схемы пространства, изначальный пространственный тип всей их архитектуры.

Приведем авторитетное высказывание О.Шпенглера: «Дом – наиболее чистое выражение расы. Праформа дома всецело прочувствована и органична. Она внутренне есть нечто само собой разумеющееся, и все черты изначальных обычаев и формы существования супружеской и семейной жизни, организации племени имеют точное свое подобие в плане дома. . . душа людей и душа их дома – одно и то же. Дом характеризует образ труда» (Шпенглер, 2000: 112).

Перефразируя философа, можно сказать, что юрта – это великий символ кочевничества. При всех изменениях строительного искусства Казахстана она остается неизменной в своей идее. Слово «юрта» – это знак, который сразу же вызывает вполне определенный зримый образ жилища кочевника. Этот тип дома не исчез, он не признает пространственных и временных границ высшей истории человечества, он «вечен» как сам тип кочевника. «Казахский дом» вызывает ассоциации с юртой и только с юртой – мобильной, сборно-разборной, транспортабельной, унифицированной, комплектной, гармонично приспособленной к кочевому образу жизни и природно-климатическими условиям,

бывшей основным жилищем кочевников на протяжении многих веков.

Кочевому жилищу тюрко-монгольских народов «киіз үй» («войлочному дому») посвящено множество работ. Данные о юрте имеются в различных источниках и документах. Она рассмотрена в хозяйственном и функциональном аспектах, как модель вселенной кочевника, памятник традиционного декоративно-прикладного искусства, исторический объект. Отчасти проблема кочевого жилища затрагивается в работах выдающегося теоретика архитектуры Г.А. Габричевского, который, с одной стороны, считает его переходной ступенью между двумя крайними типами оболочек, связанных с человеческим телом, – одеждой и зданием (Габричевский, 1999: 28), с другой же, позволяет вывести генезис юрты из форм неорганической скульптуры (Шпенглер, 2000: 473).

Надо сказать, что вопрос происхождения и развития сборно-разборного дома номада вызвал довольно оживленную полемику в научных кругах. Наряду с «шалашной» версией (Н.Н.Харузин, С.И.Вайнштейн и др.), известно еще несколько интересных гипотез. В частности, по мнению А.Х.Маргулана, исходной формой была округлая в плане стационарная постройка, трансформация которой началась с разборности жердевого шатрового купола (Маргулан, 1959: 48). В.Ф.Зайберт полагает, что округлая форма кочевнических жилищ обусловлена ветровым режимом степей (Зайберт, 1993: 17). Г.Ш. Елеукунова объясняет ее приоритетом вертикальной оси – «символикой центра» (Елеукунова, 1999: 33). Данное предположение переключается с версией сибирских исследователей, по мнению которых, в основе формообразования лежит сложный мировоззренческий комплекс с композиционной структурой очаг – вертикаль (огонь – дерево) – воплощение концепции «центра мира» (Львова и др., 1988: 58).

Некоторые исследователи связывают генезис юрты с изоморфностью космосу, ее антропоморфным характером, рассматривая жилище кочевника не как продукт сознательного тектонического творчества, а часть природного растительного организма (Шаханова, 1998: 20). С мнением этнографа Н.Шахановой отчасти переключается исследование архитектора А.Нурдубаевой, которая в качестве изначальных систем отсчета выбирает прообраз лица человека (плоскость) и тело человека (вертикаль) (Нурдубаева, 1997). Последняя работа имеет ценность как опыт целостного пространственного построения юрты, во взаимосвязи смыслов, конструктов и архетипов, через интерпретацию предметов, позиций, формы числа, цвета и др. аспекты.

В рамках данного исследования юрта рассматривается как один из объектов системы традиционного казахского поселения. Соответственно, задачи сводятся к выявлению феномена изначального пространственного типа как основного структурообразующего элемента в организации пространства поселения и его типологической классификации. Для этого необходимо проведение анализа исторических путей казахского зодчества.

Первобытная стадия (неолит) племен, обитавших на территории Казахстана, дает пространственный элемент архитектуры в наиболее чистой своей форме. Об этом свидетельствуют материалы археологических раскопок бегазы-дандыбаевской культуры Центрального Казахстана и поселений терсекских племен Тургая и т.д. Это – формирование изнутри, называемое Гегелем «негативной архитектурой» (Габричевский, 2002: 444). Человек удаляет, выкапывает, выдалбливает необходимый ему пространственный объем в сплошной материальной, по большей части аморфной массе: бесчисленные аналогии можно видеть в животном царстве – мире насекомых, птиц, зверей, роющих себе логова и норы.

Иными словами, на ранней стадии существования человека функции жилища определялись главным образом чисто биологической потребностью в создании

микроклимата для проживающей в ней семьи. Небольшие по размерам жилища состояли преимущественно из криволинейных, сфероидных элементов, что вызвано стремлением собраться в кружок для беседы или вокруг костра, а также дугообразным положением спящего на боку человека. Как известно, жилище сфероидной формы наиболее устойчиво по отношению к окружающей среде; оно «вписывается» в нее, обтекается ею, само становится как бы элементом этой среды.

Следующий исторический этап (эпоха бронзы) характеризуется отказом от криволинейных форм, что, по мнению исследователей, продиктовано потребностями создания сооружений больших размеров, объединяющих в себе комплексы жилых и хозяйственных помещений. Архитектура прямолинейных и угловых форм – это не только проявление могущества человека, но и его материализованный вызов природе. Информация, заключенная в них, имеет уже сугубо социальное происхождение (Лапин, 1974: 8-9; Мелларт, 1982: 130).

Результатом дальнейших социально-экономических перемен явился новый хозяйственно-культурный тип – кочевников-скотоводов. При их бесконечном движении в поисках пастбищ для скота наиболее оптимальным было использование повозок, крытых войлоком и оборудованных как жилье. «Дома» на колесах стали первым структурообразующим элементом передвижных населенных пунктов, оперативно менявших местоположение в необозримом пространстве степи.

Оставив позади опыт «негативного зодчества», номады не только совершенствовали свои повозки, но и обратились к другому способу первичного пространственного формообразования, создав исходную форму, с которой собственно и начинается эволюция их архитектуры к синтетическому искусству зодчества.

Поиск рациональных архитектурных решений приходится уже на начальный этап истории кочевников. Главная задача – сделать шалаш, который они водружали на крышу повозки, удобным для установки и перевозки. Поскольку известный еще с палеолита конический шалаш, с его тяжелыми и массивными жердями, в новых условиях морально устарел, обитатели степей начали уменьшать наклон стен и облегчать каркас. Горизонтальная обвязка придавала жесткость конструкции и превратила ее в настолько крепкое целое, что шалаш можно было перевозить, не разбирая.

Это обстоятельство неоднократно отмечалось путешественниками и исследователями. Так, по словам саратовского купца Жаркова: «Если дом надо перенести через несколько шагов, – так его берут человека четыре, а не то больше, под низ, под нижнее основание решетки, да так на руках и тащат куда надо; если же дом надо перевезти на несколько верст, то его разбирают на части. Жилой, но переносной с места на место дом» (Жарков, 1852: 5) (ср. у Б.А.Куфтина: «...ее можно целиком поднять на руках с земли и перенести на другое место»)(Куфтин, 1926: 20).

Революционным был сам отрыв шалаша от земли, ведь отсутствие всякой привязанности к земле – это символ кочевничества. Если обратить внимание, то самые примитивные шалаша, например, те, что бытовали у барабинских татар и северных бурят, втыкались в землю. Отголоском докочевнической эпохи, на наш взгляд, является и строительный ритуал при установке карлукского шалаша – лочига. Вот как пишет об этом Б.Х.Кармышева: «...одна из женщин вбивала колышек на глубину одной пяди. Потом вынимала его. В образовавшуюся ямку наливали воду, чтобы земля несколько размякла и жердь лочига глубже вошла и крепче держалась. Вторая женщина вставляла в эту ямку утолщенный конец жерди» (Кармышева, 2000: 72).

В этом отношении весьма уместно, нам кажется, привести размышления Г.Гачева: «Что такое юрта? Как делается это помещение? Заарканивается сачком

жердей кусок пространства... а одевают его «шкурами» – кошмой... Дом строится снизу, с фундамента, сеется в землю... Он строится – как злак растет: выражая понятие земледельца о мире. Юрта же строится сверху» (Гачев, 2002: 413).

На протяжении тысячелетий форма каждой детали переносного жилища определялась не одной, а многими причинами, и юрта в целом возникла в результате тонкой отладки целого с оптимальным использованием каждой ее части. Теперь ее можно было собрать и разобрать, сравнительно легко перевезти вьюком в малодоступные ранее места. Формирующим моментом нового сооружения стало пространство, а масса переживалась как почти что абстрактная граница. Подвижная оболочка с идеальной формой портативного шалаша отграничивала и защищала известный объем пространства и часть земной поверхности, необходимой для жизни и деятельности кочевника, что сразу сделало ее, с одной стороны, типовой и биологической, с другой, – духовной и абсолютной.

Как известно, выделение «микропространства» из безграничной вселенной явилось первым шагом к формированию самого понятия пространства в человеческом сознании, а «очеловечивание» пространства в границах жилища явилось фактом общественного сознания: оно сразу же вело к его практической организации. Этнографический подход к анализу жилища кочевников предполагает рассмотрение его как развития двух противопоставлений: оппозиция «дом – вне дома» и распределение частей жилья между его обитателями (Токарев, 1970: 12). Для кочевников юрта служила необходимым фокусом семейной жизни, что отражалось на ее размерах, распределении предметов обстановки интерьера и функционировании отдельных зон: «полоразделительная» традиция выражалась в строгом соблюдении деления юрты на правую от входа женскую половину и левую – мужскую, социально-разделительная – в выделении почетного места для главы семьи и гостей.

Выделение почетного места в юрте по диаметру против входа культурологи объясняют традиционным мировосприятием, согласно которому человеческое жилье причастно к основным параметрам макрокосма, что нашло у кочевников выражение в формуле: «Дверь на восток – төр на запад». Ось восток–запад обозначила линию, вдоль которой нарастали положительные качества внутреннего пространства жилища. Высшей культурной ценностью обладал «төр», соотносимый с верхней зоной мироздания. Минимумом культурных характеристик наделялось пространство при входе, находящееся на другом конце оси (Львова и др., 1988: 64-66). Ценность данной информации заключается в том, что планировочная ось «дверь–төр», регламентируя организацию дома, традиционно обращала его входом на восток и тем самым подчиняла внутреннюю планировку, социальные и символические качества общественному пространству поселения и внешнему окружению.

Потребность самоопределения в мифическом и социальном Космосе долгое время сохранялась у оседающих кочевников. Об этом свидетельствуют юртообразные жилища Цимлянского городища и казахская шашала, где не только очаг, но и священное место – төр, как и в юрте, традиционно размещены напротив двери. Согласно сведениям Н.Н.Харузина, буряты даже в избе, построенной по русскому образцу, устраивали «төр» на привычном месте (Харузин, 1896: 36). Позднее, как известно, перемены в идеологических представлениях (так называемая функция реонгологизации, по А.Р.Сабитову)(Сабитов, 2007: 33) бывших кочевников, в частности казахов, привели к значительным сдвигам во внутреннем пространстве их жилищ, и слово «төр» сохранилось только как понятие – «почетное место».

И, наконец, особую роль играли конструктивные возможности универсального разборного жилища. Доведя до пределов размеры юрты, кочевники начали

повышать ее потребительские качества. Конструкция юрты, основанная на четком разделении функций жесткого несущего каркаса стены и самостоятельного верха, взаимозаменяемость частей и элементов юрты, позволяли создавать многочисленные вариации. В простейшем случае к юрте приставляли несложные конструкции в виде своеобразного входного тамбура. Вынимая из решетки отдельные звенья, присоединяли юрты друг к другу, создавая многокомнатные жилища: центрические и анфиладные. Зачастую в одной конструкции соединяли составные части разных по величине юрт: в результате получались причудливые гибриды – «походные юрты».

Особо необходимо остановиться на проблеме типологизации кочевого жилища, в которой классификации подвергались только переносные постройки, поэтому вопрос остался фактически неразработанным. Прежде всего, необходимо определиться с терминологией, поскольку «юртами» нередко называют совершенно различные типы жилищ охотничьих, скотоводческих, а иногда и оседло-земледельческих народов – от чума (конического шалаша) до многоугольных срубов. Любое упоминание в источниках о наличии того или иного народа жилища, крытого войлоком, рассматривается отдельными авторами как указание на существование у них юрт. Кроме того, неоправданный разницей в их названиях применения термина «юрта» ко всем переносным сборно-разборным жилищам. Наиболее убедительной нам кажется позиция С.И. Вайнштейна, который предлагает именовать юртами лишь жилища с цилиндрическим складным решетчатым каркасом стен (Вайнштейн, 1976: 43). К сказанному можно добавить только, что они должны быть полными по комплектации.

Первую попытку простой, «естественной» классификации юрт мы находим в сочинении Ч.Ч.Валиханова при описании казахской и калмыцкой (торгоутской) юрт. Спустя почти полвека Н.Н.Харузин определяет их как тюркский и монгольский типы. Внимание последующих исследователей сосредоточено в основном на классификации видов переносных жилищ тюрко-монгольских народов. В частности, о казахских писали М.С.Муқанов, Г.П.Васильева, А.Б.Ордабаев. В то же время до сих пор не существует обобщающих работ по передвижным жилищам.

Предлагаемый вариант типологии кочевого жилища основан на материалах литературных источников и полевых данных. При отборе дифференцирующих признаков использована также система оценок, выработанная в исследуемой этнической среде. Тем более, в нашем распоряжении сама «живая культура»: этнографический материал, изложенный во втором разделе, который позволяет рассматривать особенности архитектуры жилищ в контексте казахской культуры – «изнутри», а не «извне» традиции. «Народная типология» (номинативизм) может существенно дополнить формально-морфологический анализ.

Терминология, применяемая казахами для обозначения кочевых жилищ, – номинативизм, отличается разнообразием и вариативностью. В общем виде она выглядит следующим образом: передвижные жилища (қаңқа, көтерме, күйме); переносные жилища: юрта (киіз үй, ақүй, қара үй, отау, орда); шалашы (жаппа үй, жеңіл үй, күрке, қос, абылайша, жолым үй, басы бууған үй, төбелікөс, тонқайма, шаңырақ салма, итарқа).

Сама по себе эта система не отражает количество реально существующих у казахов видов кочевых жилищ. Для обозначения одного и того же вида жилищ пользовались несколькими различными терминами. Но для поиска дифференцирующих признаков для нас представляет интерес лишь их смысловая нагрузка, отражающая характеристику формы постройки и способ организации внутреннего пространства.

Кочевое жилище распределено нами на два отдела: передвижные и мобильные (переносные) сооружения. В каждом из них выделены по два вида: передвижные

жилища – небольшие шатры, продолговатой формы на двуколке; большие шатры, круглой формы на четырехколесной повозке; мобильные жилища – полнокомплектные решетчатые юрты; переносные жилища, составленные из элементов юрты и конического шалаша. Юрты, в свою очередь, подразделяются по конструкции на монгольский и тюркский типы. Шалашы имеют множество вариантов: конический, двускатный шалаш, юрта с неполным каркасом и т.д.

С переходом к полуседлости и оседлости потребность в более теплом помещении постепенно привела к поиску надежной, прочной формы зимнего жилища. Этнографам хорошо известны массовые примеры, как в процессе оседания обедневшее население начинало с того, что обзаводилось земляными жилищами – округлыми и прямоугольными в плане. То есть казахии многие другие кочевые народы, как их далекие предки, прошли через стадию «негативного зодчества». Возрождение архаичных приемов строительства – характерная черта групп, оказавшихся в экстремальных условиях жизни.

Именно землянки и полуземлянки как нельзя лучше соответствовали специфике жизни кочевого населения с их длительными перекочевками, с постоянной жизнью в дороге. На время отсутствия такие постройки легко забрасывали или разрушали; чтобы соорудить их вновь, не требовалось особого строительного материала и больших затрат времени. Обзаведение земляными жилищами мешало, впрочем, каждому хозяину мечтать о добротной просторной юрте.

Заглубленное жилище с округлой формой плана представляло собой юртообразную постройку (шошала, тошала), с характерным интерьером: сакральным очагом в центре, с ориентацией входа на восток, с женской и мужской половиной и почетным местом (төр) против входа. Однако в качестве зимнего жилища данная постройка не оправдала себя, и ее стали использовать как подсобное помещение.

Изменение роли шошалы, естественно, отразилось на его размещении в жилом и хозяйственном пространстве казахов-полукочевников. На первом этапе, согласно традиции кочевого быта, шошала находилась в центре освоенного пространства – некоего круга, вокруг нее размещались загоны для скота, коновязь, склад топлива, хранилище хозяйственных предметов и т.д. Эта схема получила развитие с ростом потребностей бывших кочевников, когда площадь дома начала увеличиваться за счет пристройки к юртообразному строению дополнительных объемов, круглой и прямоугольной формы.

На втором этапе, когда четырехугольные постройки вытеснили шошалу, ее стали устанавливать на некотором расстоянии от дома, напротив входа. В Акмолинской области это явление имело место уже в конце XIX в. (Шнэ, 1894), у приилийских казахов зафиксировано в 1930-х гг. (Баскаков, 1971), в то время, когда северо-восточные казахи уже использовали шошалу в качестве летнего жилища и располагали в 2–3 км от основного (Руденко, 1930).

Дальнейшее развитие жилища оседающих скотоводов Казахстана связано с прямоугольными в плане наземными постройками. Судя по литературным источникам, в массе они представляли собой однокомнатное помещение, совмещающее в себе разнообразные функции. Способы возведения стен построек всецело зависели от материала, хотя, конечно, в принципе оставались тождественными.

В развитии плана однокамерного прямоугольного жилища прослеживается два пути. Первоначальное усложнение планировки жилищ было связано с простым приращением дополнительного помещения к основному. Одной из ранних форм таких жилищ была так называемая изба с чуланом, то есть к основному жилому помещению пристраивалось холодное. Такие дома, по сведениям Н.Н. Харузина, бытовали у приилийских казахов и состояли «обыкновенно из деревянной избы в

одну комнату» и «чулана (еттік) из обмазанного глиной плетня» (Харузин, 1896: 34).

В том же Прииртышье И. Пахомов отметил наличие в домах двух комнат, строившихся отдельно и с отдельными входами; они назывались «қыстау үй» (жилое помещение) и «ауыз үй» (входное помещение, кухня, кладовая), причем последняя обычно строилась больших размеров, чем жилая (по: Аргынбаев, 1959: 61). Позднее к основному срубам с сенями начали пристраивать другой сруб, появилась крыша о нескольких скатах и т.д. Увеличение площади дома за счет пристройки к основному жилому помещению множества дополнительных зафиксировано С. Жолдасбаевым в горах Жетысу. Многокамерные жилища (6 и более комнат) составлялись из помещений круглой и прямоугольной формы, причем нередко между жилыми комнатами втискивались загоны для скота или хозяйственные помещения (Жолдасбайұлы, 1996: 182).

Исследователи культуры и быта казахов отмечают, что в конце XIX в. избы с чуланом были постепенно вытеснены жилищами с более развитым планом. Широкое распространение получило трехкамерное жилище, называемое казахами «қоржын үй» (по аналогии его планировки с переметной сумой – қоржын) или «қарсы үй». Оно состояло из двух жилых комнат, соединенных входным помещением, которое зачастую служило кухней. О развитии плана трехкамерной постройки в литературе прослеживается две гипотезы.

Согласно первой, трехкамерная постройка развивалась непосредственно из однокамерного жилища, благодаря соединению сенями двух отдельно стоящих срубов. На это указывается в публикации Х.А. Аргынбаева: «...напротив двери однокамерной избы на расстоянии 3,5–4 м строили другую срубную однокамерную избу. Пространство между ними соединяли двумя продольными стенами из бревен, вставляющихся в пазы четырех вкопанных по углам в землю столбов» (Аргынбаев, 1959: 61). Любопытно, что на этот счет существует теория, высказанная в свое время польским этнографом К. Мошинским и поддержанная впоследствии Е.Э. Бломквист (Бломквист, 1956: 186).

Сторонники второй гипотезы считают, что план жилища развивался за счет изменения положения печи. Судя по источникам, печь устанавливалась перпендикулярно стене, противоположной входу и, таким образом, делила помещение на две части: одна, большая по размерам, служила основной, жилой комнатой, другая – прихожей и кухней. Такую печь, замечает Ф.А. Фиельструп, казахи называли «бөлме» (букв. разделяющая) (по: Наумова, 2000: 134); позднее это термин перешел на обозначение комнат.

М.М. Мендикулов, называя печь-перегородку «казахской длинной печью стенного типа», пишет, что на основе данной схемы появился «қоржын үй»: в среднем помещении обычно располагалась кухня, по обе ее стороны – жилые помещения. Одна комната отделялась от кухни печью, другая дощатой перегородкой или капитальной стеной. В южных районах вместо кухни устраивали айван или входное помещение, которое называли по-узбекски «дализ» или «далан». Летом в нем проводили основную часть времени (Мендикулов, 1959: 211).

Дома подобной планировки встречаются и у южных кыргызов, хотя и не называются этим термином, и у казахов Северного Туркменистана. Очень любопытен тот факт, что термин «хурджум» широко бытует у таджиков Гиссара и Куляба для обозначения жилого дома из двух комнат с айваном посередине. Распространены дома такой планировки и у узбеков, где она считается традиционной (Востров, Захарова, 1989: 95; Жилина, Томина, 1993).

На основании имеющихся в нашем распоряжении материалов трудно определить точное время и причины появления «қоржын үй» у казахов. Он мог развиваться как из избы с чуланом, так и за счет изменения положения печи и

применения различных способов организации внутреннего пространства, непосредственно в местах расселения казахов или же будучи привнесенным в Казахстан переселенцами из различных губерний Российского государства. Такое допущение возможно, поскольку постройки данного типа были широко распространены в большинстве земледельческих районов России и в Украине. Исследователями они называются «связевое жилище», а в народе – «протяжная хата» (Бломквист, 1956; Рыблова, 2002). По мнению Б.А.Глаудинова, «коржын уй» заимствован у выходцев из Восточного Туркестана – уйгуров и дунган (Глаудинов, 1999: 167).

В частности, вероятность первой гипотезы подтверждается выявленных у приилийских казахов Н.А. Баскаковым домов «коржын уй», в которых обогревались два жилых помещения, разделенных холодным чуланом. Судя по описанию, в плане он представлял собой вытянутый прямоугольник, поделенный последовательно на три сообщающихся друг с другом помещения, из которых среднее – «ауыз уй» (букв. входная комната) – нежилое – служило проходными сенями и помещением для хозяйственного инвентаря. Слева от него расположено помещение с очагом, называвшееся «түкпір уй» (букв. отдаленная, уединенная комната), предназначенная для приема гостей. Помещение справа от входа, которое исследователь называет «терезе» (букв. окно, имеющее окно комната), являлось местом зимнего обитания владельцев. В этой комнате в углу располагалась печь, к которой были пристроены ступенчатые деревянные нары (Баскаков, 1971: 111).

В то же время у каркаралинских казахов (обследование 2007 г.) в развитии трехкамерного дома проявились оба рассмотренных выше пути: к однокамерному дому, поделенному печью-перегородкой на два помещения, по всей длине входного фасада пристраивался холодный чулан, который выполнял одновременно функции входного помещения, кладовой, кухни и назывался «шошала».

Дальнейшее развитие жилища обеспечивалось за счет применения различных способов организации его внутреннего пространства. По сведениям А.Н.Глухова, исследовавшего жилища казахов Адаевского района (Западный Казахстан), благодаря оригинальному расположению печей центрального типа, жилую площадь дома можно было разделить на четыре комнаты: выделялись кухня и отдельные помещения для проживания определенных лиц из членов семьи или нескольких человек.

Говоря об объемно-планировочном решении жилищ, исследователь отмечает, что с увеличением потребностей увеличивается площадь дома и вместе с ней дифференциация жилых помещений. Сначала появились сени (шолан, шулан), которые затем превратились в коридор, соединяющий друг с другом отдельные комнаты и имеющий выход на скотный двор. Нередко в сенях или в конце коридора отводилось место под кладовую, где хранились лишние сундуки, запасные части телег и остова юрты, а главным образом запасы молочных продуктов, зерна, муки в мешках или закрытых из саманных кирпичей (Глухов, 1927: 128).

Проблеме типологизации казахских стационарных жилых домов посвятили свои работы С.Ж.Жолдасбаев и О.Б.Наумова. С.Жолдасбаев подразделяет жилища на заглубленные и наземные и в каждом из типов, в зависимости от общей планировки и использованных материалов, выделяет несколько видов: в заглубленных жилищах – землянки и полуземлянки с прямоугольным котлованом и юртообразные полуземлянки, а в наземных – опять же юртообразные строения и прямоугольные в плане дома, имеющие от двух до четырех помещений (Жолдасбаев, 1978: 205-210).

Гораздо более четкой, нам кажется, типология О.Б.Наумовой, которая подразделяет казахские стационарные жилища по форме плана и конструкции перекрытия на два типа: 1) жилище круглое или квадратное в плане с

с плоской или плоско-двускатной крышей, заглубленное и наземное. Последние исследователь рассматривает в генетической связи (Наумова, 2000: 127).

Однако в данной классификации не выделен такой важный дифференцирующий признак, как расположение очага – основы развития планировки жилища. Очевидно, должен учитываться также основной дихотомический принцип типологизации дома – это деление его форм на основе конструктивной системы. Более подробно универсальный феномен дома, как правило, раскладывается по определенным типам, т.е. по характерным формам, абстрагируемым из индивидуальных домов по сопоставимым, определяющим структуру, признакам: соотношение стены и крыши; архитектурно-планировочная структура; объединение под одной крышей разных функций дома.

Кроме того, при отборе дифференцирующих признаков может быть использован рассмотренный выше метод номинативизма. Терминология, применяемая казахами для обозначения стационарных жилищ, в общем виде выглядит следующим образом: юртообразное жилище – шошала, тошала, шарбақұй, ошақпа, дүкен, қақыра, жеркепе, доғара, омақа, қапа; прямоугольное в плане жилище – ұй, там, қоржын ұй, қыстау, ыстықұй, қарсы ұй. Часть из них отражает характеристику формы жилища, например, шошала (коническая, в плане – круглая), қоржын ұй (вытянутый в длину, прямоугольный), часть – способ организации внутреннего пространства (қарсы ұй, қоржын ұй) и т.д.

Таким образом, проведенный нами анализ позволил отобрать в качестве трех важнейших признаков, служащих для выделения типов, следующие: 1) признак А – форма жилища. Возможные варианты реализации – круглая, квадратная, вытянуто-прямоугольная; 2) признак Б – наличие или отсутствие вспомогательного помещения и способ его соединения с основным. Возможные варианты реализации: только жилое помещение, жилое в связи с нежилым; 3) признак В – способ организации внутреннего пространства собственно жилища. Возможные варианты реализации: «куренной» (вокруг центрального очага), с угловой печью, с изменением положения печи.

На основе трех этих признаков могут быть выделены следующие типы жилых построек:

- круглые в плане однокамерные постройки с «куренным» способом организации внутреннего пространства;
- квадратные в плане однокамерные постройки с «куренным» способом организации внутреннего пространства;
- прямоугольные в плане однокамерные постройки, с печью в углу;
- прямоугольные в плане однокамерные постройки, поделенные печью-перегородкой на две зоны (бөлме);
- прямоугольные в плане однокамерные постройки, с печью в углу, с вспомогательным помещением;
- прямоугольные в плане постройки с использованием различных видов печей, поделенные поперечными перегородками на три комнаты (қоржын ұй);
- прямоугольные многокомнатные постройки с использованием различных типов печей;
- многокомнатные постройки, сочетающие в плане прямоугольники и круги, с использованием различных типов печей.

Предлагаемая нами типология показывает, что объемно-планировочная структура казахских стационарных домов получила развитие от двух исходных форм: 1) округлой в плане с очагом в центре пола и 2) прямоугольной в плане, с печью в углу. В первом случае, исторически сложившаяся центрическая модель организации жилого пространства, воплощенная в юрте и юртообразной постройке типа «шошала», эволюционировала в жилище с квадратным, затем

прямоугольным планом, с печью центрального типа. На основе данной схемы (бөлме) появились трехкомнатные дома, называемые казахами «қоржын үй». Во втором случае, усложнение планировки однокамерного жилища, характерного для оседло-земледельческих народов, связано с простым приращением дополнительного помещения к основному, с дальнейшим развитием за счет применения различных способов организации его внутреннего пространства. Обе тенденции слились в постройках с более сложным объемно-пространственным решением, сочетающих прямоугольные и округлые в плане помещения, с использованием печей различного типа.

Появление у казахов стационарного дома заложило основу для развития жилищно-хозяйственного комплекса, называемого исследователями русскими терминами «двор» и «усадыба». В этнографических работах дореволюционного периода подчеркивается мысль о неразвитости казахской усадьбы, малочисленности хозяйственных строений. Впечатление незастроенности усадеб складывалось также и в силу особенностей их внутреннего устройства: растянутости двора, относительно свободного взаиморазмещения дома и подсобных служб. Существенно на этом отражалось отсутствие ограждения. Двору оседающих кочевников, как правило, был открытым, в плане незамкнутым, и лишь изредка окружался рвом и валом или изгородью. Как, например, в Восточном Казахстане «средняки и более богатые хозяева по примеру русских делали огороженные шестами или частоколами дворы» (Аргынбаев, 1959: 59).

Надо сказать, что термины «двор» и «усадыба» для кочевой (в основе) культуры носят условный характер. Как известно, в русском языке двором называется «место перед домом, обнесенное забором или огражденное каким-либо строением» (Военный..., 1853: 634). У оседающих кочевников двор обозначает территорию без искусственного ограждения в виде стен, это – лишь часть пространства, освоенного человеком. То есть, на стационарное поселение они переносят традиционную схему временного поселения: пространство, в центре которого оказывается человеческое жилище, осваивается в виде некоего круга (Жуковская, 1983: 71).

Что касается «усадыбы», то данный термин, используемый в русской историко-архитектурной лексике, означает «комплекс жилых, хозяйственных и других построек, составляющих одно хозяйственное и архитектурное целое» (Советский..., 1980: 1400). Поскольку в данном определении не оговаривается наличие искусственного ограждения как обязательного условия, то, в принципе, при характеристике жилищно-хозяйственного комплекса зимовки скотоводов, его применение допустимо.

На сегодняшний день известно три попытки классификации объемно-пространственного решения казахских «усадеб». Первым на этот счет высказался Н.Н. Харузин, разделив дворы скотоводческих народов на два типа: 1) двор, в котором помещения для скота преобладают над другими хозяйственными постройками; 2) двор, где хозяйственные постройки отесняют на второй план помещения для скота. Первый тип устраивается по принципу соединения жилых строений с помещениями для скота, причем отдельно стоящие хозяйственные постройки служат дополнением. Отличительной чертой второго типа является разбросанность хозяйственных построек (Харузин, 1896: 48). Несколько иначе подходит к этому вопросу М.М. Мендикулов, выделив два основных типа планировки усадьбы с закрытым и открытым двором (Мендикулов, 1959: 126). В принципе, ту же мысль развивают В.В. Востров и И.В. Захарова, считая остальные варианты планировки промежуточными типами вышеназванных (Востров, Захарова, 1989: 87-90).

Обзор литературных источников показывает, что на основе общепринятых признаков (расположение дома относительно улицы; расположение дома относительно линии двора; расположение хозяйственных построек относительно

линии двора; расположение хозяйственных построек относительно дома) можно выделить три типа «усадеб»: 1) слитная; 2) с несомкнутыми, несвязанными постройками; 3) с открытым двором, по периметру которого размещались хозяйственные помещения.

Преобладающей была так называемая слитная «усадьба». Исследователи называют ее также «закрытая» и «дом–усадьба», поскольку хозяйственные постройки примыкали к дому так, что боковая стена одного строения служила стеной для следующего. То есть жилой дом и скотные сараи, объединяли в одном плане, под одной крышей. Данная объемно-пространственная структура имела две разновидности.

Первая зафиксирована в северных, северо-восточных, западных и северо-западных областях Казахстана, где в силу суровых климатических условий, жилой дом и остальные постройки объединялись крытым двором. В такой усадьбе вход в жилое помещение вел через скотный двор. Это обстоятельство неоднократно подчеркивалось исследователями: «Желая попасть в жилище киргиза, вы должны пройти почти все дворы и загородки для скота» (Шнэ, 1894: 2).

В материалах экспедиции С.И. Руденко, наряду с удобствами столь близкого соседства отмечалась тенденция к отделению жилого дома от загонов. В качестве планировочных решений использовались разделяющая их стена и устройство особой двери во двор, а также сараи с отдельными входами. С отделением загонов для скота от дома появились сени, ранее бывшие также проходным сараем. В одной усадьбе А.Н. Глухов наблюдал «наличие второго коридора, ведущего от входной двери к кухне, с тремя дверями из первого и одной в сарай для верблюжат и кизяка» (Глухов, 1927: 127). По мере совершенствования закрытой усадьбы, коридор отделялся от хозяйственного двора глухой стеной, чем достигалась полная изоляция помещений для скота от жилых. Другую разновидность слитной «усадьбы» Н.А. Баскаков и С.Жолдасбаев зафиксировали в зимовках Жетысу, где загоны для скота примыкали к дому с трех сторон, кроме входной (Баскаков, 1971; Жолдасбаев, 1989). Подобную планировку отмечал Х.А.Аргынбаев в Восточном Казахстане (Аргынбаев, 1959).

«Усадьбы» с несомкнутыми, несвязанными постройками, то есть те, у которых жилые и хозяйственные постройки ставились на некотором расстоянии друг от друга, имели распространение в отдельных районах Центрального и Западного Казахстана. Источники позволяют выделить три варианта подобного расположения: 1) все постройки свободно размещены по участку; 2) загоны для скота и хозяйственные постройки окружают дом; 3) загоны для скота и хозяйственные постройки располагаются напротив входа в дом.

На территории Южного Казахстана связь жилых построек с хозяйственными была более слабой, чем на севере. Хлев нередко стоял отдельно в пределах двора, сбоку или сзади, но непосредственно с жилищем не сообщался. У богатых казахов обычным было выделение всех хозяйственных помещений в особый двор, отделенный оградой от дворика перед жилым домом, где размещались кладовые, сараи для хранения топлива (Востров, Захарова, 1989: 88). Согласно М.М. Мендикулову, на юге появился открытый двор, по периметру которого размещались все хозяйственные помещения в различном отдалении от жилья; а «усадьба» обычно ограждалась глинобитной стеной (Мендикулов, 1959: 126). Именно к стационарным поселениям южных полукочевников обычно применяется термин «открытая усадьба». По нашему мнению, это название слишком расплывчатое, не конкретное, распространяемое, в принципе, и на второй тип усадьбы. Периметральная застройка участка, при которой жилые и хозяйственные постройки размещаются вокруг двора, позволяет назвать такое поселение «усадьба–котан». Аналогия прослеживается в материалах исследования донских

казаков, у которых термин «двор–курень» бытует применительно к усадьбе с хозяйственными постройками, расположенными свободно по периметру участка, и домом в глубине двора (Рыблова, 2002: 123).

В ходе исследования выявлено, что при переходе к оседлости зачатки хозяйственных строений кочевников развились в довольно обширный набор помещений, которые по функциональному назначению подразделены на две группы: помещения для скота и строения для хозяйственных целей в узком значении слова. Помещения для скота, бывшие в числе самых распространенных и габаритных построек, подразделены на: открытые загоны, крытые загоны, помещения для молодняка; хозяйственные помещения распределены по назначению: летние кухни, клетки, амбары, помещения для хранения сена, помещения для хранения топлива, помещения для хранения инвентаря, погреба, зерновые ямы. В результате анализа определено, что на формирование «усадьбы» явное влияние оказали кочевые традиции, сохранялись архаические строительные приемы и технологии.

Особую роль в системе традиционного казахского поселения играли мемориально-культурные комплексы (некрополи, кладбища). Эта тема, пожалуй, наиболее разработанная в историко-архитектурной науке Казахстана: в солидных монографиях и статьях рассмотрен широкий круг вопросов, касающихся генезиса, формообразования, типологической классификации, семантики и декора мемориальных сооружений, однако самые противоречивые критические суждения объединяет неопределенность оценки организации и структурирования собственно кладбищ. Пищу для подобных суждений дает складывающееся при самом первом знакомстве впечатление как бы случайных объемно-пространственных построений. Это мнение вольно или невольно усиливается на фоне признания высочайших достижений мемориально-культурной архитектуры оседло-земледельческих народов. Однако отсутствие в том или ином комплексе наглядно проявляющейся организованности еще не означает, что ее вообще нет. Дезорганизованность привела бы к хаотичности, а мы подсознательно ощущаем скрытые начала упорядоченности.

Как правило, могильники кочевников принято сопоставлять с «городами мертвых» оседлых центров Средней Азии, однако в такой постановке вопроса слишком много схематизма. С одной стороны, необходимо принять во внимание разные культурные, социально-экономические, демографические условия, в которых живут архитектурные объекты. С другой стороны, архитектурный стиль как объективная ценность культуры – есть эстетически ценностное достояние своей эпохи и культуры, и любой оценочный подход к его реалиям возможен лишь с критерием этой эпохи и культуры. Для данного исследования мемориально-культурные сооружения казахов и образуемое ими пространство представляют интерес как некоторая совокупность свойств архитектурных объектов, существенных, прежде всего, во взаимодействии с человеком в процессах его деятельности и поведения, и как само материальное окружение с его характерными физическими, структурно-пространственными и непосредственно воспринимаемыми свойствами и качествами.

В ряде работ пространственная организация кладбищ идентифицируется как разновидность архитектурного ансамбля, что убедительно подтверждается материалами проведенного исследования. За термином «ансамбль» в его искусствоведческой, архитектурной по преимуществу, версии прочно утвердился смысл обозначения и высокой эстетической оценки целого, создаваемого или образуемого художественно осмысленным – «диалогическим» – согласием многих произведений в составе целого. В практике и теории архитектуры понятие ансамбля определяется как пространственное целое большого комплекса сооружений, образующих собой художественную «целостность» (выражение

И.В.Жолтовского) единого произведения архитектуры, которое оценивается как произведение архитектуры высшего уровня. Таковой явилась архитектурно-пространственная среда рассматриваемых нами некрополей, вобравшая в себя разнотипные и разновременные сооружения: от оград андроновской культуры до казахских мавзолеев XIX–XX вв., каждое из которых несет на себе черты стиля своей эпохи.

В процессе обследования выявлено, что особую важность в мемориально-культовых комплексах приобретала идея эстетически полноценного сопоставления различных элементов ансамбля (комплекс–природа; надмогильное сооружение–надмогильное сооружение; элемент формы–надмогильное сооружение в целом и т.д.), ибо первичные их элементы зачастую стандартны, и индивидуальность ансамбля рождалась, прежде всего, благодаря гармоничному соотношению отдельных его элементов между собой и с целым. Пространство кладбищ подчинялось некоторым организующим началам, визуально связывающим между собой ее элементы. Приемы достижения таких связей чрезвычайно многообразны. К их числу отнесены, например, фокусирование в пространстве важнейших формообразующих плоскостей (как правило, западной); материализация значимых осей (восток–запад, север–юг); уравновешенность элементов ансамбля по массам; организация связей элементов на основе пропорционирования и геометрического подобия (монументальные сооружения и малые формы); использование симметрии разных типов (центрально-осевой, зеркальной и т.д.).

Сама архитектурная среда мемориально-культовых комплексов, торжественная и раскрытая, выражала многообразные значения, отражающие отношение к человеку. И эта содержательность пронизывала все компоненты их организации – объемно-пространственные построения, системы последовательного раскрытия видовых картин, пластические и цветовые признаки, характер разработки архитектурных деталей. То есть, мемориальное пространство в целом, его светотеневая структура, взаимное расположение и форма цветковых пятен, отношения визуально активных горизонталей каменных ящиков (сандыктасов) и вертикалей стел (кулпытасов) являлись однородной организацией определенных значений, многочисленные повторения которых создавали единый образный строй архитектуры кладбищ.

Эмоционально близкой людям среду мемориально-культовых комплексов делал эффект незримого присутствия человека, который во многом определялся антропоморфными признаками самих архитектурных форм. Ассоциативными признаками человеческих фигур наделены, например, стелы – кулпытасы, с их легким отклонением от задуманной идеальной формы и живописно-неровными поверхностями. Не осознаваемые в процессе творчества механизмы формообразования, основанного на подобных аналогиях, объясняются действием закономерностей распознавания образов, а именно – отбора в окружении существенных признаков и на этом основании соотношения объекта с определенным образом.

Контакт человека с мемориальной архитектурой как с абсолютно адекватно организованной средой возникал также посредством материально-знакового закрепления в погребальных сооружениях классовых и сословных различий. Архитектурное выражение особого общественного престижа, являющегося и по сей день устойчивым принципом формообразования жилища четко прослеживается в надмогильных сооружениях. Известно, в частности, деление памятников на «рядовые» и «нерядовые» (элитарные): по конструкциям, качеству работ и размерам. Более того, среда как форма отражения общности семьи несла знаково-символические значения единства и продолжения рода. Утверждение посредством специфической архитектурной организации различных общностей людей прослеживается в многообразных знаковых формах и, прежде всего, в

традиционности тех или иных архитектурных образов и форм.

Функционирование социально-регулирующих качеств архитектурно-пространственной среды засвидетельствовано и на казахских кладбищах Монголии, где центральное место, как правило, занимает могила главы рода или семьи, за ней в строгом порядке следуют могилы умерших позже членов семьи. Налицо повышение «ценности» пространства по направлению к месту родоначальника, синонимом которого является «верх», и понижение к противоположному концу – «низу». В результате тяготения к могиле «героического» предка погребальные сооружения буквально лепятся друг к другу, образуя сложносоставные постройки и тупики. Как результат – скученно-разбросанная планировка, аналогичная схемам поселений.

С внедрением в степь мусульманской религии и переходом казахов к оседлости мечети вытесняют на периферию тенгрианскую обрядность и становятся не только ядром всей системы культовых объектов традиционного казахского поселения, но и, в сочетании с другими общественно-важными сооружениями, его архитектурным и планировочным центром, определяя характер дальнейшего развития застройки. Выявлены три варианта размещения мечети в структуре скотоводческого поселения: 1) строительство мечети на территории стационарных зимних поселений (кыстау); 2) строительство мечети в центральной части кульгово-жилищного комплекса; 3) строительство мечети на территории некрополей (зачастую на периферийных участках поселения).

В планировочном аспекте выделены три типа мечетей: 1) многокамерные сооружения с купольным перекрытием, в целом соответствовавшие утвержденному в Коране архитектурному образу-идее; 2) сооружения, отправным моментом для сложения облика которых послужила архитектура стационарного жилого дома; 3) сооружения, сочетающие в себе элементы купольной постройки и стационарного жилого дома.

Заложенные в казахских мечетях композиционные принципы с некоторой степенью условности можно свести к двум позициям: геометрически ясные объемы с присущим им характером плана и силуэта; контрастное сочетание прямолинейных и криволинейных форм. Сомасштабные человеку, они психологически воспринимались адекватно. Масштабность определялась пластикой стены и предельной лаконичностью декора фасадов, что позволяло народным мастерам, не увеличивая физических размеров зданий, достигать впечатления монументальности. Применявшиеся декоративные средства подчинялись общей закономерности, которая заключалась в монохромности цвета и плоскостном характере моделировки фасадов, где ведущая роль принадлежала архитектурной детали (дверные и оконные проемы прямоугольной, арочной и стрельчатой форм, водостоки и т.д.) и фактуре стены.

Таким образом, святыни, кладбища и мечети, наряду с основными природными объектами, маркировали «свою» территорию, являясь одним из способов сгущения и одухотворения пространства. Удовлетворяя потребность скотоводов в упорядоченном и непосредственном контакте с сакральным миром, они символизировали родовое единство и связь поколений и представляли собой материализацию художественного образа. В конечном счете, осуществляя связь между живущими и их предками, между людьми и природой, они работали на создание сложной и разветвленной структуры системы поселения, наполняя ее истинной духовностью. Связанные воедино с остальными объектами и субъектами системы, эти элементы составляли основное содержание понятия «Казахская степь».

Несомненно, что в одной небольшой статье невозможно охватить всю проблематику системного подхода к архитектуре кочевников. Поэтому нами

затронут только основной круг вопросов, возникающих при наложении понятий зодчества на структуру системы поселения. Попытка теоретического анализа позволила выявить различные подходы к раскрытию этой темы, прежде всего, в профессионально-архитектурном, психологическом и эстетическом аспектах.

Привлечение обширного материала, охватывающего литературный и полевой материал, дало возможность осмыслить основные этапы исторического генезиса поселения и жилища скотоводов Казахстана, детально рассмотреть формы и составляющие поселений по эпохам, изучить культурологические основы поселения как системы. Типологический анализ, примененный к объектам системы традиционного казахского поселения, показал эволюцию способа освоения пространства от динамического к статическому; объемно-пространственных структур – от локальных, линейных и дисперсных образований, «разбросанных» в гиперпространстве, к системе взаимосвязанных уплотненных пространств; жилища – от центрической модели к квадратной форме с дальнейшим развитием к многоквартирным домам; хозяйственного комплекса – от разборно-переносных загонов к территориальному многообразию в организации «усадебного» комплекса; культовых объектов – от маркеров «своей» земли к разветвленной структуре системы поселения.

Литература:

Агеева Пацевич, 1958 – *Агеева Е.И., Пацевич Г.И.* Из истории оседлых поселений и городов Южного Казахстана // Тр. ИИАЭ. Археология. Алма-Ата, 1958. Т. 5. С. 3-215.

Аджигалиев, 1994 – *Аджигалиев С.И.* Генезис традиционной погребально-культовой архитектуры Западного Казахстана (на основе исследования малых форм). – Алматы, 1994.

Ажигали, 2002 – *Ажигали С.Е.* Традиционная система скотоводческого поселения казахов (в историческом развитии) // Этнографо-археологические комплексы. Проблемы культуры и социума. Новосибирск, 2002. Т. 5. С. 143–190.

Алаев, 1977 – *Алаев Э.Б.* Экономико-географическая терминология. – М., 1977.

Аргынбаев, 1959 – *Аргынбаев Х.А.* Историко-культурные связи русского и казахского народов и их влияние на материальную культуру казахов в середине XIX–начале XX вв. (По материалам Восточного Казахстана) // Тр. ИИАЭ АН КазССР. Этнография. Алма-Ата, 1959. Т. 6. С. 19-90.

Басенов, 1959 – *Басенов Т.К.* Архитектура Казахстана VII–XII веков // А. Маргулан, Т. Басенов, М. Мендикулов. Архитектура Казахстана. Алма-Ата, 1959. С. 85-102.

Баскаков, 1971 – *Баскаков Н.А.* Жилище приилийских казахов // Советская этнография. 1971. № 4. С. 104-115.

– Бломквист Е.Э. Крестьянские постройки русских, украинцев и белорусов (поселения, жилища и хозяйственные строения) // Восточнославянский этнографический сборник. М., 1956. С. 5-458.

Бэнэм, 1980 – *Бэнэм Р.* Взгляд на современную архитектуру. Эпоха мастеров. М., 1980.

Вайнштейн, 1976 – *Вайнштейн С.И.* Проблемы истории жилища степных кочевников Евразии // Советская этнография. 1976. № 4. С. 42-62.

Введенская, 1941 – *Введенская А.Г.* Из истории планировки русской деревни XVIII и первой половины XIX вв. // Труды ГИМ. Вып. XV. Сб. ст. по истории СССР XIX в. М., 1941. – С. 77-120.

Военный энциклопедический лексикон, 1853 – *Военный энциклопедический лексикон.* СПб., 1853. Т. IV. С. 634.

Востров, Захарова, 1989 – *Востров В.В., Захарова И.В.* Казахское народное

- жилище. Алма-Ата, 1989.
- Габричевский, 1999 – *Габричевский А.Г.* Проблема архитектурного синтеза как взаимной организации массы и пространства // Архитектурный канон. Алматы, 1999. С. 18-47.
- Габричевский, 2002 – *Габричевский А.Г.* Пространство и масса в архитектуре // Морфология искусства. М., 2002. С. 430-447.
- Гачев, 2002 – *Гачев Г.* Национальные образы мира. Центральная Азия: Казахстан, Киргизия. Космос Ислама (интеллектуальные путешествия). М., 2002.
- Глаудинов, 1999 – *Глаудинов Б.А.* История архитектуры Казахстана. Алматы, 1999.
- Глухов, 1927 – *Глухов А.Н.* Зимнее жилище актюбинских и адаевских казаков // Казаки. Антропологические очерки АН СССР [Материалы Особого комитета по исследованию союзных и автономных республик. Вып.11]. Л., 1927. С. 108-134.
- Егорова, 1980 – *Егорова Н.П.* Некоторые замечания об архитектуре позднесредневекового Отрара // Археологические исследования древнего и средневекового Казахстана. Алма-Ата, 1980. С. 189-190.
- Елеуконова, 1999 – *Елеуконова Г.Ш.* Очерк истории средневековой скульптуры Казахстана. Алматы, 1999.
- Жарков, 1852 – *Жарков Я.П.* Записки Саратовского купца Жаркова о киргизах // Библиотека для чтения. Т. 115. Ч. I. СПб., 1852. С. 1-44; 124-144.
- Жилина, Томина, 1993 – *Жилина А.Н., Томина Т.Н.* Народы Средней Азии. Традиционное жилище народов Средней Азии (XIX–начало XX вв. Оседло-земледельческие районы). М., 1993.
- Жолдасбаев, 1976 – *Жолдасбаев С.* Типы оседлых поселений по данным археологических исследований Южного и Центрального Казахстана (XI–XIX вв.) // Прошлое Казахстана по археологическим источникам. Алма-Ата, 1976. С. 46-58.
- Жолдасбаев, 1978 – *Жолдасбаев С.* Жилища казахов Южного Казахстана XV–XIX веков по данным археологии // Археологические памятники Казахстана. Алма-Ата, 1978. С. 203-212.
- Жолдасбайұлы, 1996 – *Жолдасбайұлы С.* Жетісу тарихы (XVI–XVIIIғғ.) (Тарихи және палеоэтнологиялық зерттеу). Алматы, 1996.
- Жуковская, 1987 – *Жуковская Н.Л.* Традиционные представления о жилом и хозяйственном пространстве у монголов // Полевые исследования института этнографии. 1983. М., 1987. С. 71-80.
- Зайберт, 1992 – *Зайберт В.Ф.* Атбасарская культура. Екатеринбург, 1992.
- Зайберт, 1993 – *Зайберт В.Ф.* Энеолит Урало-Иртышского междуречья. Петропавловск, 1993.
- Иванов, 1989 – *Иванов В.В.* Проблемы этносемиотики // Этнографическое изучение знаковых средств культуры. Л., 1989. С. 38-62.
- Калиева, Логвин, 1997 – *Калиева С.С., Логвин В.Н.* Скотоводы Тургая в третьем тысячелетии до нашей эры. Кустанай, 1997.
- Кармышева, 2000 – *Кармышева Б.Х.* Основные виды переносного жилища узбеков // Кочевое жилище народов Средней Азии и Казахстана. –М., 2000. С. 50-78.
- Куфтин, 1926 – *Куфтин Б.А.* Киргиз-казаки. Культура и быт. Применительно к обстановочному залу «Уголок кочевого аула в Казахстане» в Центральном музее народоведения. М., 1926.
- Лапин, 1974 – *Лапин В.В.* Об основной тенденции в развитии жилой архитектуры // Реконструкция древних общественных отношений по археологическим материалам жилищ и поселений. Л., 1974. С. 8-9.
- Лебедева, 2002 – *Лебедева Г.С.* У истоков понятия «композиция» // Азизян И.А., Добрицына И.А., Лебедева Г.С. Теория композиции как поэтика архитектуры. М.,

2002. С. 23-36.

Леви-Строс, 1984 – *Леви-Строс, Клод*. Печальные тропики. М., 1984.

Лотман, 2000 – *Лотман Ю.М.* Семиосфера. СПб., 2000.

Лысенко, 2003 – *Лысенко Ю.А.* Домостроительство андроновских племен Урало-Иртышского междуречья: автореф. ... канд. ист. наук. Алматы, 2003.

Львова, Октябрьская, Сагалаев, Усманова, 1988 – *Львова Э.Л., Октябрьская И.В., Сагалаев А.М., Усманова М.С.* Традиционное мировоззрение тюрков Южной Сибири. Пространство и время. Вещный мир. Новосибирск, 1988.

Майдар, Пюрвеев, 1980 – *Майдар Д., Пюрвеев Д.* От кочевой до мобильной архитектуры. М., 1980.

Маргулан, 1950 – *Маргулан А.Х.* Из истории городов и строительного искусства древнего Казахстана. Алма-Ата, 1950.

Маргулан, 1959 – *Маргулан А.Х.* Архитектура древнего периода // А. Маргулан, Т. Басенов, М. Мендикулов. Архитектура Казахстана. Алма-Ата, 1959. С. 9-55.

Маргулан, Акишев, Кадырбаев, Оразбаев, 1966 – *Маргулан А.Х., Акишев К.А., Кадырбаев М.К., Оразбаев А.М.* Древняя культура Центрального Казахстана. Алма-Ата, 1966.

Мелларт, 1982 – *Мелларт Дж.* Древнейшие цивилизации Ближнего Востока / Пер. с англ., коммент. Е.В. Антоновой. М., 1982.

Мендикулов, 1950 – *Мендикулов М.М.* Некоторые данные об исторической архитектуре Казахстана // Известия АН КазССР. Серия архитект. 1950. Вып. 2, № 80. С. 3-36.

Мендикулов, 1959 – *Мендикулов М.М.* К характеристике архитектуры Казахстана XIX и начала XX века // А. Маргулан, Т. Басенов, М. Мендикулов. Архитектура Казахстана. Алма-Ата, 1959. С. 116-147.

Минерт, 1985 – *Минерт Л.К.* Древнейшие памятники монгольского монументального зодчества // Древние культуры Монголии. Новосибирск, 1985. С. 184-209.

Мухамедова, 1972 – *Мухамедова Р.Г.* Татары-мишари. Историко-этнографическое исследование. М., 1972.

Наумова, 2000 – *Наумова О.Б.* Развитие жилища у казахов Северо-Восточного Казахстана в процессе их перехода к оседлости (конец XIX– начало XX века) // Кочевое жилище народов Средней Азии и Казахстана. М., 2000. С. 123-145.

Наурызбаева, 2003 – *Наурызбаева А.Б.* Гуманизм как концепт антропологического дискурса культуры: автореф. ... д-ра философ. наук. Алматы, 2003.

Нурдубаева, 1997 – *Нурдубаева А.Р.* Кииз уй: структура пространственности: автореф. ... канд. архитект. М., 1997.

Орфинский, 1989 – *Орфинский В.П.* Вековой спор, типы планировки как этнический признак (на примере поселений Русского Севера) // Советская этнография. 1989. № 2. С. 55-62.

Путешествия в восточные страны Плано Карпини и Гильома де Рубрука, 1993 – *Путешествия в восточные страны Плано Карпини и Гильома де Рубрука*. Алматы, 1993.

Руденко, 1930 – *Руденко С.И.* Очерк быта северо-восточных казаков // Казаки. Антропологические очерки [Материалы Особого комитета по исследованию союзных и автономных республик. Вып. 15] Л., 1930. С. 1-72.

Сабитов, 2007 – *Сабитов А.Р.* Пространственные модели в архитектуре Казахстана: дисс. ... д-ра архитект. Алматы, 2007.

Свод этнографических понятий и терминов, 1989 – *Свод этнографических понятий и терминов*. Материальная культура. Вып. 3 / Под общ. ред. Бромлея Ю.В., Штробаха Г. М., 1989.

Симонов, 1976 – *Симонов А.Г.* Кучевой план в застройке селений народов

Среднего Поволжья // Древние и современные этнокультурные процессы в Марийском крае. Йошкар-Ола, 1976. С. 134-144.

Советский энциклопедический словарь, 1980 –*Советский энциклопедический словарь* / Под ред. А.М. Прохорова. М., 1980.

Сорокин, 1981 –*Сорокин С.С.* К вопросу о толковании внекурганных памятников ранних кочевников Азии // Археологический сборник. Гос. Эрмитаж. Л., 1981. Вып. 22. С. 23-39.

Ткачев, 1985 –*Ткачев В.Н.* Эволюция охранной символики в архитектуре кочевников Центральной Азии // Советская этнография. 1985. № 1. С. 35-48.

Токарев, 1970 –*Токарев С.А.* К методике этнографического изучения материальной культуры // Советская этнография. 1970. № 4. С. 3-17.

Фасмер, 1986 –*Фасмер М.* Этимологический словарь русского языка. М., 1986.

Харузин, 1896 –*Харузин Н.Н.* История развития жилища у кочевых и полукочевых тюркских и монгольских народностей России // Этнографическое обозрение. М., 1896. № 1. С. 1-53; 1896. № 2-3. С. 1-71.

Шаханова, 1998 –*Шаханова Н.* Мир традиционной культуры казахов (этнографические очерки). Алматы, 1998.

Шнэ, 1894 –*Шнэ В.К.* Зимовки и другие постоянные сооружения кочевников Акмолинской области // Записки Зап.-Сиб. отдела РГО. Кн. XVII. Вып. I. Омск, 1894. С. 1-18.

Шпенглер, 2000 –*Шпенглер О.* Закат Европы. М., 2000.

References:

Ageeva Patsevich, 1958 – Ageeva E.I., Patsevich G.I. Iz istorii osedlyh poselenij i gorodov Juzhnogo Kazahstana // Tr. IIA`E. Arheologija. Alma-Ata, 1958. T. 5.S. 3-215.

Adzhigaliev, 1994 –Adzhigaliev S.I. Genezis traditsionnoj pogrebal'no-kul'tovoj arhitektury Zapadnogo Kazahstana (na osnove issledovanija malyh form). – Almaty, 1994.

Azhigali, 2002 –Azhigali S.E. Traditsionnaja sistema skotovodcheskogo poselenija kazahov (v istoricheskom razvitii) // `Etnografo-arheologicheskie komplekсы. Problemy kul'tury i sotsiuma. Novosibirsk, 2002. T. 5. S. 143–190.

Alaev, 1977 –Alaev `E.B. `Ekonomiko-geograficheskaja terminologija. – M., 1977.

Argynbaev, 1959 –Argynbaev H.A. Istoriko-kul'turnye svjazi russkogo i kazahskogo narodov i ih vlijanie na material'nuju kul'turu kazahov v seredine XIX–nachale XX vv. (Po materialam Vostochnogo Kazahstana) // Tr. IIA`E AN KazSSR. `Etnografija. Alma-Ata, 1959. T. 6. S. 19-90.

Basenov, 1959 –Basenov T.K. Arhitektura Kazahstana VII–XII vekov // A. Margulan, T. Basenov, M. Mendikulov. Arhitektura Kazahstana. Alma-Ata, 1959. S. 85-102.

Baskakov, 1971 – Baskakov N.A. Zhilische priilijskikh kazahov // Sovetskaja `etnografija. 1971. № 4. S. 104-115.

– Blomkvist E. `E. Krest'janskije postrojki russkikh, ukraintsev i belorusov (poselenija, zhilisha i hozjajstvennyje stroenija) // Vostochnoslavjanskij `etnograficheskij sbornik. M., 1956. S. 5-458.

B`en`em, 1980 – B`en`em R. Vzgljad na sovremennuju arhitekturu. `Epoха masterov. M., 1980.

Vajnshtejn, 1976– Vajnshtejn S.I. Problemy istorii zhilisha stepnyh kochevnikov Evrazii // Sovetskaja `etnografija. 1976. № 4.S. 42-62.

Vvedenskaja, 1941 – Vvedenskaja A.G. Iz istorii planirovki russkoj derevni XVIII i pervoj poloviny XIX vv. // Trudy GIM. Vyp. XV. Sb. st. po istorii SSSRXIX v. M., 1941. – S. 77-120.

Voennyj `entsiklopedicheskij leksikon, 1853 – Voennyj `entsiklopedicheskij leksikon. SPb., 1853. T. IV. S. 634.

Vostrov, Zaharova, 1989 – Vostrov V.V., Zaharova I.V. Kazahskoe narodnoe zhilische. Alma-Ata, 1989.

Gabrichesvskij, 1999 – Gabrichesvskij A.G. Problema arhitekturnogo sinteza kak vzaimnoj organizatsii massy i prostranstva // Arhitekturnyj kanon. Almaty, 1999. S. 18-47.

Gabrichesvskij, 2002 – Gabrichesvskij A.G. Prostranstvo i massa v arhitekture // Morfologija iskusstva. M., 2002. S. 430-447.

Gachev, 2002 – Gachev G. Natsional'nye obrazy mira. Tsentral'naja Azija: Kazahstan, Kirgizija. Kosmos Islama (intellektual'nye puteshestvija). M., 2002.

Glaudinov, 1999 – Glaudinov B.A. Istorija arhitektury Kazahstana. Almaty, 1999.

Gluhov, 1927 – Gluhov A.N. Zimnee zhilische aktjubinskih i adaevskih kazakov // Kazaki. Antropologicheskie ocherki AN SSSR [Materialy Osobogo komiteta po issledovaniju sojuznyh i avtonomnyh respublik. Vyp.11]. L., 1927. S. 108-134.

Egorova, 1980 – Egorova N.P. Nekotorye zamechanija ob arhitekture pozdnesrednevekovogo Otrara // Arheologicheskie issledovanija drevnego i srednevekovogo Kazahstana. Alma-Ata, 1980. S. 189-190.

Eleukenova, 1999 – Eleukenova G.Sh. Ocherk istorii srednevekovoj skul'ptury Kazahstana. Almaty, 1999.

Zharkov, 1852 – Zharkov Ja.P. Zapiski Saratovskogo kuptsa Zharkova o kirgizah // Biblioteka dlja chtenija. T. 115. Ch. I. SPb., 1852. S. 1-44; 124-144.

Zhilina, Tomina, 1993 – Zhilina A.N., Tomina T.N. Narody Srednej Azii. Traditsionnoe zhilische narodov Srednej Azii (XIX–nachalo XX vv. Osedlo-zemledel'cheskie rajony). M., 1993.

Zholdasbaev, 1976 – Zholdasbaev S. Tipy osedlyh poselenij po dannym arheologicheskikh issledovanij Juzhnogo i Tsentral'nogo Kazahstana (XI–XIX vv.) // Proshloe Kazahstana po arheologicheskim istochnikam. Alma-Ata, 1976. S. 46-58.

Zholdasbaev, 1978 – Zholdasbaev S. Zhilische kazahov Juzhnogo Kazahstana XV–XIX vekov po dannym arheologii // Arheologicheskie pamjatniki Kazahstana. Alma-Ata, 1978. S. 203-212.

Zholdasbajly, 1996 – Zholdasbajly S. Zhetisu tarihy (XVI–XVIIIff.) (Tarihi zhone paleo`etnologijalyk zertteu). Almaty, 1996.

Zhukovskaja, 1987 – Zhukovskaja N.L. Traditsionnye predstavlenija o zhilom i hozjajstvennom prostranstve u mongolov // Polevye issledovanija instituta `etnografii. 1983. M., 1987. S. 71-80.

Zajbert, 1992 – Zajbert V.F. Atbasarskaja kul'tura. Ekaterinburg, 1992.

Zajbert, 1993 – Zajbert V.F. `Eneolit Uralo-Irtyshskogo mezhdurech'ja. Petropavlovsk, 1993.

Ivanov, 1989 – Ivanov V.V. Problemy `etnosemiotiki // `Etnograficheskoe izuchenie znakovykh sredstv kul'tury. L., 1989. S. 38-62.

Kaliev, Logvin, 1997 – Kaliev S.S., Logvin V.N. Skotovody Turgaja v tret'em tysjacheletii do nashej `ery. Kustanaj, 1997.

Karmysheva, 2000 – Karmysheva B.H. Osnovnye vidy perenosnogo zhilische uzbekov // Kochevoe zhilische narodov Srednej Azii i Kazahstana. –M., 2000. S. 50-78.

Kuftin, 1926 – Kuftin B.A. Kirgiz-kazaki. Kul'tura i byt. Primenitel'no k obstanovochnomu zalu «Ugolok kochevogo aula v Kazahstane» v Tsentral'nom muzee narodovedenija. M., 1926.

Lapin, 1974 – Lapin V.V. Ob osnovnoj tendentsii v razviti zhiloy arhitektury // Rekonstruktsija drevnih obschestvennyh otnoshenij po arheologicheskim materialam zhilisch i poselenij. L., 1974. S. 8-9.

Lebedeva, 2002 – Lebedeva G.S. U istokov ponjatija «kompozitsija» // Azizjan I.A., Dobritsyna I.A., Lebedeva G.S. Teorija kompozitsii kak po`etika arhitektury. M., 2002. S. 23-36.

- Levi-Stros, 1984 – Levi-Stros, Klod. Pechal'nye tropiki. M., 1984.
- Lotman, 2000 – Lotman Ju.M. Semiosfera. SPb., 2000.
- Lysenko, 2003 – Lysenko Ju.A. Domostroitel'stvo andronovskih plemen Uralo-Irtyskogo mezhdurech'ja: avtoref. ... kand. ist. nauk. Almaty, 2003.
- L'vova, Oktjabr'skaja, Sagalaev, Usmanova, 1988 – L'vova `E.L., Oktjabr'skaja I.V., Sagalaev A.M., Usmanova M.S. Traditsionnoe mirovozzrenie tjurkov Juzhnoj Sibiri. Prostranstvo i vremja. Veschnyj mir. Novosibirsk, 1988.
- Majdar, Pjurveev, 1980 – Majdar D., Pjurveev D. Ot kochevoj do mobil'noj arhitektury. M., 1980.
- Margulan, 1950 – Margulan A.H. Iz istorii gorodov i stroitel'nogo iskusstva drevnego Kazahstana. Alma-Ata, 1950.
- Margulan, 1959 – Margulan A.H. Arhitektura drevnego perioda // A. Margulan, T. Basenov, M. Mendikulov. Arhitektura Kazahstana. Alma-Ata, 1959. S. 9-55.
- Margulan, Akishev, Kadyrbaev, Orazbaev, 1966 – Margulan A.H., Akishev K.A., Kadyrbaev M.K., Orazbaev A.M. Drevnjaja kul'tura Tsentral'nogo Kazahstana. Alma-Ata, 1966.
- Mellart, 1982 – Mellart Dzh. Drevnejshie tsivilizatsii Blizhnego Vostoka / Per. s angl., komment. E.V. Antonovoj. M., 1982.
- Mendikulov, 1950 – Mendikulov M.M. Nekotorye dannye ob istoricheskoy arhitekture Kazahstana // Izvestija AN KazSSR. Serija arhitekt. 1950. Vyp. 2, № 80. S. 3-36.
- Mendikulov, 1959 – Mendikulov M.M. K karakteristike arhitektury Kazahstana XIX i nachala XX veka // A. Margulan, T. Basenov, M. Mendikulov. Arhitektura Kazahstana. Alma-Ata, 1959. S. 116-147.
- Minert, 1985 – Minert L.K. Drevnejshie pamjatniki mongol'skogo monumental'nogo zodchestva // Drevnie kul'tury Mongolii. Novosibirsk, 1985. S. 184-209.
- Muhamedova, 1972 – Muhamedova R.G. Tatory-mishari. Istoriko-`etnograficheskoe issledovanie. M., 1972.
- Naumova, 2000 – Naumova O.B. Razvitie zhilisha u kazahov Severo-Vostochnogo Kazahstana v protsessе ih perehoda k osedlosti (konets XIX – nachalo XX veka) // Kochevoe zhilische narodov Srednej Azii i Kazahstana. M., 2000. S. 123-145.
- Naurzbaeva, 2003 – Naurzbaeva A.B. Gumanizm kak kontsept antropologicheskogo diskursa kul'tury: avtoref. ... d-ra filosof. nauk. Almaty, 2003.
- Nurdubaeva, 1997 – Nurdubaeva A.R. Kiiz uj: struktura prostranstvennosti: avtoref. ... kand. arhitekt. M., 1997.
- Orfinskij, 1989 – Orfinskij V.P. Vekovoj spor, tipy planirovki kak `etnicheskij priznak (na primere poselenij Russkogo Severa) // Sovetskaja `etnografija. 1989. № 2. S. 55-62.
- Puteshestvija v vostochnye strany Plano Karpini i Gil'oma de Rubruka, 1993 – Puteshestvija v vostochnye strany Plano Karpini i Gil'oma de Rubruka. Almaty, 1993.
- Rudenko, 1930 – Rudenko S.I. Ocherk byta severo-vostochnyh kazakov // Kazaki. Antropologicheskie ocherki [Materialy Osobogo komiteta po issledovaniju sojuznyh i avtonomnyh respublik. Vyp. 15] L., 1930. S. 1-72.
- Sabitov, 2007 – Sabitov A.R. Prostranstvennye modeli v arhitekture Kazahstana: diss. ... d-ra arhitekt. Almaty, 2007.
- Svod `etnograficheskikh ponjatij i terminov, 1989 – Svod `etnograficheskikh ponjatij i terminov. Material'naja kul'tura. Vyp. 3 / Pod obsch. red. Bromleja Ju.V., Shtrobaha G. M., 1989.
- Simonov, 1976 – Simonov A.G. Kuchevoj plan v zastrojke selenij narodov Srednego Povolzh'ja // Drevnie i sovremennye `etnokul'turnye protsessy v Marijskom krae. Joshkar-Ola, 1976. S. 134-144.
- Sovetskij `entsiklopedicheskij slovar', 1980 – Sovetskij `entsiklopedicheskij slovar' / Pod red. A.M. Prohorova. M., 1980.
- Sorokin, 1981 – Sorokin S.S. K voprosu o tolkovanii vnekurghannyh pamjatnikov

rannih kochevnikov Azii // Arheologičeskij sbornik. Gos. `Ermitazh. L., 1981. Vyp. 22. S. 23-39.

Tkachev, 1985 –Tkachev V.N. `Evoljutsija ohrannoj simboliki v arhitekture kochevnikov Tsentral'noj Azii // Sovetskaja `etnografija. 1985. № 1. S. 35-48.

Tokarev, 1970 –Tokarev S.A. K metodike `etnograficheskogo izučenija material'noj kul'tury // Sovetskaja `etnografija. 1970. № 4. S. 3-17.

Fasmer, 1986 –Fasmer M. `Etimologičeskij slovar' russkogo jazyka. M., 1986.

Haruzin, 1896 –Haruzin N.N. Istorija razvitija zhilischa u kochevyh i polukochevyh tjurkskih i mongol'skih narodnostej Rossii // `Etnograficheskoe obozrenie. M., 1896.№ 1. S. 1-53; 1896. № 2-3. S. 1-71.

Shahanova, 1998 –Shahanova N. Mir traditsionnoj kul'tury kazahov (`etnograficheskie očerki). Almaty, 1998.

Shn`e, 1894 –Shn`e V.K. Zimovki i drugie postojannye sooruzhenija kochevnikov Akmolinskoj oblasti // Zapiski Zap.-Sib. otdela RGO. Kn. XVII. Vyp. I. Omsk, 1894. S. 1-18.

Shpengler, 2000 –Shpengler O. Zakat Evropy. M., 2000.

Мынбаев Н.Ж.¹, Саипов А.², Кабульдинов З.Е.³, Майсупова А.С.⁴

¹ Доктор филологических наук.

Южно-Казахстанский государственный университет им. М. Ауэзова.
Казахстан, Шымкент. E-mail: annurtas@mail.ru

² Доктор педагогических наук, профессор.

Южно-Казахстанский государственный университет им. М. Ауэзова.
Казахстан, Шымкент. E-mail: 7281190@mail.ru

³ Доктор исторических наук, профессор.

Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова
Комитета науки министерства образования и науки РК.

Казахстан, Алматы. E-mail: kabulzia@rambler.ru

⁴ Магистрант. Южно-Казахстанский государственный университет
им. М. Ауэзова. Казахстан, Шымкент. E-mail: altynaimaisupova@mail.ru

О ПРОИСХОЖДЕНИИ НАРОДА И ЭТНИЧЕСКОГО ТЕРМИНА ТЮРК (В СВЕТЕ ТЮРКО-МОНГОЛЬСКОГО ЕДИНСТВА)

В связи с дешифровкой древнетюркской письменности в XIX-XX веках наблюдается особый интерес к происхождению этнического термина тюрк. Выдающиеся ориенталисты и лингвисты России пытались решить проблему генезиса народа и этимологии термина.

Даже в графическом оформлении термина среди исследователей наблюдалось разночтение. В литературе есть несколько вариантов одного и того же термина, которые вносят путаницу в понимание проблемы. Например, тю-куэ, тю-куе, тюгу, тю-ку, тюкуесцы, тюрк, турк, тюркут. Хотя уже в V в. н. э. окончательно сформировался народ и установился термин тюрк. В древнетюркских текстах не раз встречается «тюрк, кок тюрк, turk kara kamu budun» (весь тюркский народ).

Все это приводило к нежелательным последствиям для этноса. В первую очередь, «закрытая» этническая система становится «открытой». В этом случае, происходит искусственное вливание в ряды этноса значительного разнородного элемента, что приводит к массовой метисации этноса. В результате наблюдаются процессы маргинализации, ассимиляции, порой полной дегградации. К сожалению, до настоящего времени исследователи вопроса упускали из виду эти особенности развития и специфику формирования тюркского этноса.

Ключевые слова: самовозрождение этноса, самосохранение этноса, метисация этноса, развитие и специфика формирования тюркского этноса, патриархальная иерархическая структура, этническая система, структура этнической системы тюрков, процесс маргинализации, процесс ассимиляции, процесс дегградации.

Мынбаев Н.Ж.¹, Саипов А.², Қабылдинов З.Е.³, Майсупова А.С.⁴

¹Филология ғылымдарының докторы.

М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті.

Қазақстан, Шымкент. E-mail: annurtas@mail.ru

²Педагогика ғылымдарының докторы, профессор.

М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті.

Қазақстан, Шымкент. E-mail: 7281190@mail.ru

³Тарих ғылымдарының докторы, профессор.

Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігінің Ғылым комитеті

Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты.

Қазақстан, Алматы. E-mail: kabulzia@rambler.ru

⁴Магистрант. М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті.

Қазақстан, Шымкент. E-mail: altynaimaisupova@mail.ru

ТҮРІК ХАЛҚЫНЫҢ ЖӘНЕ ЭТНИКАЛЫҚ ТЕРМИННІҢ ШЫҒУЫ ТУРАЛЫ (ТҮРКІ-МОҢҒОЛ БІРЛІГІ НЕГІЗІНДЕ)

Статья написана в рамках ПЦФ – «История и культура Великой Степи».

XIX-XX ғасырлардағы ежелгі түрік жазуларын шешуге байланысты этникалық түрік тілінің пайда болуына ерекше қызығушылық бар. Ресейдің көрнекті шығыстанушылары мен тілшілері халық генезисі мен терминнің этимологиясын шешуге тырысты.

Терминнің графикалық дизайнында да зерттеушілер арасында сәйкессіздік болды. Әдебиетте бір терминнің бірнеше нұсқасы бар, бұл мәселені түсінуге кедергі келтіреді. Мысалы, тю-куэ, тю-куе, тюгу, тю-ку, тюкуестер, тюрк, түрік, түркіт. Б.д. V ғасырында халық қалыптасып, түрік термині орнықты. Ежелгі түрік мәтіндерінде «түркі, көк-түрік, түрік қара қамы бүтін» бірнеше рет кездеседі (бүкіл түркі халқы). Мұның бәрі этнос үшін жағымсыз салдарға әкелді. Ең алдымен, «жабық» этникалық жүйе «ашық» болады. Бұл жағдайда этнос қатарына елеулі әртүрлі элемент жасанды қоспа болып енеді, бұл жаппай этникалық метисацияға әкеледі. Нәтижесінде маргинализация, ассимиляция, кейде толық тозу процестері байқалады. Өкінішке орай, осы уақытқа дейін зерттеушілер осы даму ерекшеліктеріне және түркі этносының қалыптасу ерекшелігіне назар аудармай келді.

Кілт сөздер: этностың өзін-өзі қалпына келтіруі, этнос өзін-өзі сақтау, этностардың метистенуі, түркі этносының қалыптасуы мен ерекшелігі, патриархалдық иерархиялық құрылым, этникалық жүйе, түріктердің этникалық жүйесінің құрылымы, маргинализация процесі, ассимиляция процесі, тозу процесі.

Mynbayev N.Zh.¹, Saipov A.², Kabuldinov Z.E.³, Maysupova A.S.⁴

¹ Doctor of Philology. South-Kazakhstan State University named after M.Auezov.

Kazakhstan, Shymkent. E-mail: annurtas@mail.ru

² Doctor of Pedagogical Sciences, Professor. South-Kazakhstan State University named after M.Auezov. Kazakhstan, Shymkent. E-mail: 7281190@mail.ru

³ Doctor of Historical Sciences, Professor. Institute of History and Ethnology im.Ch.Ch. Valikhanov Science Committee of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan. Kazakhstan, Almaty. E-mail: kabulzia@rambler.ru

⁴ The graduate student. South-Kazakhstan State University named after M.Auezov.

Kazakhstan, Shymkent. E-mail: altynaimaisupova@mail.ru

ABOUT THE ORIGIN OF THE TURIK PEOPLE AND TERM (ON THE EXAMPLE OF TURIK-MONGOL UNION)

In connection with the decipherment of the ancient Turkic writing in the nineteenth and twentieth centuries, there is a special interest in the origin of the ethnic term Turk. Outstanding orientalists and linguists of Russia tried to solve the problem of the genesis of the people and the etymology of the term.

Even in the graphic design of the term, there was a discrepancy among the researchers. In the literature, there are several variants of the same term, which introduce confusion in the understanding of the problem. For example, tu-kue, tu-kue, tugu, tu-ku, Turku, Turk, Turk, Turk. Although already in the V century. n. e. finally formed the people and the term Turk was established. In the ancient Turkic texts “Turk, kok turk, turk kara kamu budun” are found more than once. (the whole Turkic people).

All this led to undesirable consequences for the ethnos. First of all, the “closed” ethnic system becomes “open”. In this case, an artificial infusion of a considerable heterogeneous element into the ranks of the ethnos takes place, which leads to mass ethnic grouping. As a result, processes of marginalization, assimilation, and sometimes complete degradation are observed. Unfortunately, up to the present time, the researchers of the issue have overlooked these features of development and the specifics of the formation of the Turkic ethnos.

Keywords: the self-regeneration of the ethnos, the self-preservation of the ethnos, the mestiziation of the ethnos, the development and specificity of the formation of the Turkic ethnos, the patriarchal hierarchical structure, the ethnic system, the structure of the ethnic system of the Turks, the process of marginalization, the process of assimilation, the process of degradation.

Тюрки прямые потомки хуннов, исторической родиной которых были евразийские просторы, доминировали в периоды своего единства в политической, экономической и культурной жизни Индокитая, Ирана, Передней и Малой Азии, Европы. В свое время это была мононация, отличающаяся единством языка и территории. В силу сепаратизма правящих кланов, впоследствии наблюдается распад единого государства. По мнению известного тюрколога К.Мусаева, тюркоязычных народов насчитывалось более пятидесяти. Они расселились на огромной территории, которая тянется от Балкан до Якутии и Персидского залива. (Мусаев, 2002: №1) О местоположении тюркских племен Рашид ад-дин в XIV веке писал, что «издревле этот народ называют тюрками. Колена и ветви их обитали в степях, горах и лесах Дешти-Кыпчак, Русь, Черкес, Келар, Башкурт, Талас, Сайрам, Ибирь, Сибирь, Пула, реки Ангары в пределах страны, известной под именем Туркестана и Уйгиристана. На степях и реках, которая принадлежит племенам Найманов, каковы Кук-Иртыш, река Иртыш и Кара-Курум, на горах большого Алтая, на реке Орхон, в стране Кыргызов, Кем-Кемджиутов» (Рашид-ад-дин, 1868: 48) Было отмечено, что тюрки были мононацией, но существовала и существует в науке точка зрения появления тюрков как этноса конгломератного типа. В данной статье мы пытаемся опровергнуть данный тезис, а также рассмотрим появление этнического термина – демонима*Абул-л-Гази свидетельствует, что у Тюрка было четыре сына: Тутек, Джекель, Берседжар, Эмлак. От Тутека - Амулджа-хан - Бакуй-диб-хан -Кок-хон - Алынджа-хан. От Алынджа-хана родились близнецы Татар и Могол. У Могол хана было четыре сына: Кара-хан, Гур-хан, Кыр-хан, Ур-хан (Абулгази, 1958:39-40).

Существует еще вариант легенды, о том, как Ашина оказался на Алтае. Л.Н. Гумилев считает, что легенда свидетельствует об «отрасли дома хунну от западного края на Запад, т.е. о державе Атиллы. По этой легенде, алтайские тюрки происходят от западных гуннов, но не прямо, а мистически. Автор сравнивая исторические

даты 468 г. (год «уничтожения»), 545 г. (год «возрождения»), удивляется «быстроте размножения», хотя миф не терпит буквального восприятия. «уничтожение» имеется в виду ханства, а не поголовное истребление народа. И как только Ашина заявляет о себе, рассеянный тюркский народ вновь собирается под его знамена. Поэтому возрождение хуннов под именем тюрков через столетие, думается не должно вызывать сомнений.

Существовала эта легенда и у народа теле (гаогнойцы, дили, телесцы). На Алтае сохранились телеуты. Потомки теле – якуты, теленгиты, уйгуры и др. однако, здесь уже дочь хуннского Шаньюя, посвященная отцом небу, родила от волка сына, который стал прародителем телесских племен.

Волк-тотем выступает и в легенде, с которой многие исследователи связывают происхождение монгольского народа. «Согласно монгольской легенде, предками ядра монгольского народа были Борте-чино (сивый волк) и Гоа - Марал (Прекрасная лань), которые, переплыв Тенгис (внутреннее море), поселились в долине Онона. Двенадцать поколений их потомков не оставили после себя ничего, кроме имен...» (Гумилев, 1992: 77).

Особого внимания заслуживает то, о чем свидетельствует Сокровенное сказание: «предком Чингисхана был Борте-Чино, родившийся по изволению Вышнего Неба. Супругой его была Гоа-Марал». (Сокровенное сказание, 1941:248). Данное свидетельство подкрепляется всеми вариантами родословной Темучина. Существует ряд научных аргументов в пользу тюркского происхождения Чингисхана. (Мынбаев Н.Ж., 2000.) На каком основании Л.Н. Гумилев говорит о том, что после двенадцати поколений не осталось ничего кроме имен, непонятно. По существующим родословным (Рашид-ад-дин, Санан Сецен, Алтан Топчи) Чингиз-хан - прямой потомок Ашины.

М. Артамонов также в доме Ашина усматривает «монгольскую струю». Хотя М. Артамонов справедливо видит в термине тюрк в отличие от В.В. Бартольда и др. не политический, а этнический корень, но, думается, автор как и многие другие исследователи, не прав в вопросе происхождения. Он пишет: «Правящая династия этого племени из рода Ашина (волк), судя по ее названию, была монгольского происхождения. Монгольскими же являются и некоторые титулы и звания, распространенные среди тюрков, такие как - «тархан, бахадур». (Артамонов, 1962: 103-104) Древнетюркский словарь противоречит такому утверждению. (ДТС, 1969: 68)

Дальше, у Артамонова ещё больше противоречий: «По данной китайской летописи Суй-шу, род (дом) Ашина образовался из смешения разных племен кочевавших в Пхин-лян (западная часть). В 439г. Ашина с 500 семействам бежал к жужаням и, поселившись на южной стороне Алтайских гор, добывая для них железо. Оказавшись в тюркоязычной среде, кучка монголов быстро отурчилась, но зато благодаря своей более высокой культуре организованности заняла руководящее положение среди туземцев и стала во главе племени, которое получило название (ту-кю) тюрки). Непонятно то ли это конгломерат или монголы, почему тюрки туземцы, где критерии культуры?

К сожалению, Л.Н. Гумилев повторяет ошибку своего учителя. «Само слово «тюрк» значит «сильный», «крепкий». Согласно А.Н. Кононову, это собирательное имя, которое впоследствии превратилось в этническое наименование племенного объединения. Каков бы ни был первоначальный язык этого объединения, к V в., когда оно вышло на арену истории, всем его представителям был понятен межплеменной язык того времени сяньбийский, т.е. древнемонгольский. Это был язык команды, базара, дипломатии. С этим языком Ашина в 439 г. перешли на северную окраину Гоби. Слово «Ашина» значило «волк». По-тюркски волк - бури или каскыр, а по-монгольски шоночино. «А» – префикс уважения в китайском языке. Следовательно, «Ашина» значит «благородный волк». Знаток тюркской

истории не к месту упоминает китайский префикс и делает ошибочное заключение, он забывает о том, что сянъби – это ассимилированные хунны, т.е. тюрки.

Л.Н. Гумилев также отмечает превосходство тюркского окружения: «столетнее пребывание в тюркоязычной среде», разумеется, должно было способствовать быстрой перемене разговорной речи, тем более, что «пятьсот семейств» монголов были каплей в тюркском море».

Здесь необходимо подчеркнуть, на просторах Азиатских степей во все времена главенствовали хунны предки тюрков, и всегда и повсюду звучала тюркская речь, понятная всем.

Попытка Л.Н. Гумилева объяснить «молчание» китайских источников о монголах до Чингисхана лишена основания. Он пишет: «Монголы самостоятельный этнос, жили с I в. н.э. в современном Забайкалье и Северо-восточной Монголии, севернее р. Керулен, которая ограничивала их от татар. Племенное название «монгол» очень давнего происхождения, но упоминания о монголах в китайских источниках очень редки, потому что Сибирь была вне поля зрения древнекитайских географов». Довод не убедителен. Был бы чем-то примечателен этот народ, источники бы не молчали. Здесь следовало бы говорить о протомонголах. Скажем о сянъби, Н.Я. Бичурин в указанной работе считает их хуннами. Он пишет, что «Дом Сянъби владевший в то время восточной Монголией был единоплеменный с Домом Хунну»

Правомерно говорить о монгольской мононации только после эпохи Чингисхана. Л.Л. Викторова, посвятившая этногенезу монгольского народа капитальное исследование, суммируя труды многих ученых констатирует, что монгольский народ сформировался в XIII в. т.е. в период правления Чингис-хана (Викторова, 1980:163.).

Думается, Л.Н. Гумилев не верно этимологизирует имя Ашины. Везде, в легенде, в письменных памятниках Ашина большей частью употребляется в сочетании со словом борте (бөрі), ибо Ашина, как уже не раз говорилось выше, символизировал собой волка. А то, что автор выводит Ашина - «волк», исходя из монгольского шоночино «бури» '«касқыр», «А» префикс уважения в китайском языке - весьма и весьма спорно. Действительно, в монгольском языке чино «волк», только не шоночино, и причем тут китайский аффикс? Принципы словообразования этих языков и абсолютно разные.

Общеизвестно, что монгольский и тюркские языки большинство лингвистов относят к алтайской семье языков. К тому же ряд исследователей подтверждают общность лексики этих языков, в особенности в древний период. Так, Ц.Д. Номинханов определил почти полное соответствие терминов животноводства в тюркских и монгольских языках (Номинханов,1959). Этот факт говорит, о том, что если монголы существовали то их быт, форма хозяйствования, жизнь, язык были едины с тюрками с периода приручения диких животных человеком.

А. Кайдаров, М. Оразов также доказывают общность этой лексики. Соответствия лексики тюркских и монгольских языков наиболее часто просматриваются в терминах родства, в названиях частей тела человека, в названиях домашних животных (как известно, самой древней лексики) (Кайдаров, Оразов, 1992:48). В.А. Казакевич, Э.М.Мурзаев изучая топонимию Монголии, как известно, самой устойчивой части лексики, неоднократно подчеркивали, что народные географические термины в монгольском и тюркских языках в большинстве случаев однозначны.

Исключительно интересно то, что в словаре монгольского языка наряду с чоно «волк» приведен бэлтрэг «волчонок», улилт «вой», чоныш улилт «вой волка» (Номинханов,1959). Сравните в казахском «Бөлтірік – қасқырдың қарақұлақтанып қалған күшігі - «волчонок» или «үлу-«выть», «қасқырдың ұлуы»-«вой волка» (Создк, 1999: 38).

По всей вероятности, монгольское «чоно» - неологизм, возникший после правления Ашины, т.е. Ашина обрело форму шоно//чоно – «волк». В современном монгольском языке архаическое бәрі вытесняется новым словом, в силу того, что Ашина олицетворяет собой волка. Громоздкое сочетание Бәрі Ашина (букв. «волк+волк»), посредством семантической «выкидки», «усечения» первой части подвело в появлению слова чоно, т.е. Ашина приняло форму шоно//чоно. С языковой точки зрения это вполне закономерное явление. Полное соответствие бәлтірік//бәлтүрг и других слов терминов в казахском и монгольском языках названий животных подводит нас к этому заключению.

Исходя из вышеизложенного можно заключить, что тотемом тюрков является волк. Легенда и варианты легенды о происхождении и перемещениях тюрков подтверждаются историческими фактами. Монголы есть тюрки, а тюрки есть монголы, они наследственно поклоняются тюркскому Бәрі Ашина, считая его первопродком.

Чингисхан оказался в плену собственного нововведения назвав племена, которые объединились под его властью - «Мәңгі ел», «вечное племя», трансформировавшееся затем в монгол // могол // могул (Мынбаев, 2000). Здесь необходимо более подробно рассмотреть этноним монгол. Выше мы упоминали, что все исследователи единодушны в вопросе времени происхождения этнического термина. Возникновение термина и история монгольского народа напрямую связана с именем Чингисхана. Суть вопроса и заключается в этом. Откуда и как возник на исторической арене столь могущественный и величественный народ? В чем причина «одномоментного рождения» целого народа, численностью в четыреста тысяч, о котором почти нет упоминаний до периода Чингисхана? Ведь в целом известны все крупные племена и племенные объединения Центральной Азии, которые были вовлечены затем в водоворот истории.

Вот вопрос, который ставил в тупик выдающихся историков, не сумевших понять «монгольский феномен». «Заканчивается третье столетие с тех пор, как возникла проблема научного изучения «монгольского вопроса», а решения нет. Проблема и сегодня стоит так, как её поставил много лет назад академик Борис Яковлевич Владимирцов». «Каким образом немногочисленные монголы, которых было чуть больше полумиллиона, разбитые на разные племена, неорганизованные без военной подготовки, без снабжения - железа не хватало, - могли захватить полмира: Китай с Индокитаем, Тибет и Ирак, Среднюю Азию, Казахстан, Украину, дойти до берегов Средиземного моря и пройти через Польшу и Венгрию на Адриатическое море? Это задача, которая до сих пор в историографии не решена. Так и считается, что это какое-то монгольское чудо: Авели (скотоводы) победили Каинов (земледельцев)»

Конечно, Лев Николаевич Гумилев как истинный мастер слова в историческом жанре, несколько утрирует вопрос, чтобы обострить внимание читателя. Но в главном он прав, если исходить с точки зрения XX или XXI столетия, сегодняшнюю «кучку монголов» никак не представишь в лице народа потрясшего мир в XIII веке.

Однако, без всяких сомнений, основная масса племен, объединенных Чингисханом были воинственные тюркские племена. Они помнили славу хуннского, затем тюркского оружия во времена Мадия, Атиллы, Ашины, Билге и Бумын кагана, Тоньюкука и Культегина. И может самое главное, - это объединение возглавил тюрк - Темучин, который с юных лет познал весь ужас непрекращающихся междоусобиц. Чингисхан объединил все тюркские племена. Это были союзники Чаншуиты, Арануты, Баяуты, Кунграты, Керейты, соперниками, врагами являлись Татары, Меркиты, Найманы, Тайджуиты. Добровольно воссоединились позже уйсуны, киргизы, хакасы, уйгуры и т.д.

Рашид-ад-дин также упоминает и считает их тюркскими племенами, в частности Джалаир, Татар, Тумгалык, Тумет, Сунит, Меркит, Тулас, Булагачин,

Керемучин, Толенгут, Торгут, Хори, Кестеми, Сухайт, Урасут, Ойрат, Баргут, Урянха, Хорхан, «племена также из сонма степняков, похожи на те упомянутые племена, к которым в недавнее время перешло имя Монголов, это сборище составляли множество племен и бесчисленные полудикие роды, как Кераит, Найман, Онгут, Тангут, Бекрин, Кыргыз».

В указанной работе Рашид-ад дин зафиксировал в точности сведения из «словонадежных» источников, синтезирует народную память о том, что Монгол - искусственный термин и прежде монголы были тюрки. Он прямо заявляет об этом: «другие турецкие племена, каковы Джалаиры, Татары, Ойраты, Онгуты, Кераиты, Найманы, Тангуты и прочие, из которых у каждого было определенное имя и собственное прозвание, все называют себя Монголами, для придания себе славы, между тем, как в старину отказывались от этого имени, и потомки их, ныне существующие, так воображают, что они уже издревле именовются и принадлежат к имени Монголов, и, однако это не так, потому что в древние дни Монголы были племя из числа турецких (тюркских-авторы) степных племен».

К.А. Иностранцев совершенно справедливо отметил ещё в начале XXв., что «Живущие в настоящее время в Средней Азии и Восточной Европе народы, пришедшие в XIII в. с монголами и говорящие на турецких (тюркских) языках; народы, пришедшие только под властью монголов, политически они были монголами, этнически турками (тюрками)»

Другим веским аргументом в пользу искусственного политического происхождения термина монгол является научная этимология. Следует отметить, что попытки этимологизировать термин монгол были поверхностны, имели изъяны и логического и лингвистического характера.

Рашид-ад-дин исходит от «мунгак глупый», И.Н. Березин предлагает мунганалди «низложенный», по Шмидту, «смелый», «отважный», П. Рачневский допускает уничижительное монго «глупый». В последнее время предлагались варианты на основе казахского языка мың қол «тысяча полков», мұңлы ұл «горестный сын», но с точки зрения логики, истории и лингвистики эти предположения умозрительны.

«Сокровенное сказание», во-первых, свидетельствует, что термин монгол ввел Чингисхан, во-вторых, подводит к научной этимологии термина: «Чингисхан принялся учреждать порядок и законы для своего огромного народа, на твердые столбы ставил царство и державу, милостиво давал рукам работать свое, а ногам свое», росло счастье благополучия его народа и достигло такой степени, что никогда не пользовались таким счастьем и благополучием подданные кагана». «Над всеми поколениями, живущими в войлочных кибитках, - говорит по этому поводу «Сокровенное сказание» Чингисхан отселе провозгласил единое имя монголов; это имя было такое блестящее, что все с пробуждающимся национальным чувством стали гордиться им. Все предводители родов и племен становятся вассалами Монгольского хана и приобретают имя монголов».

Стало быть, это политическое имя должно было нести в себе положительную информацию, символизировать собой величие и могущество. И, что немаловажно, понятным с семантической точки зрения для большинства населения, объединенного под единой властью Чингисхана. В связи с этим следует отметить, очень важный момент: слова, сказанные Чингисханом на Курултае 1206 году: «Этот народ биде (монголы), который, несмотря на все страдания и опасности, которым я подвергался, храбростью и упорством и приверженностью примкнул ко мне, который, с равнодушием перенося радость и горе, умножал мои силы, я хочу, чтобы этот, подобный горному хрусталу, народ биде, который во всякой опасности оказывал мне глубочайшую верность, вплоть до достижения цели моих стремлений, – носил имя «көке монгол» и был самым первым из всех живущих на земле!». (Эренжен Хара-Даван, 1929: 71)

Стало быть, это политическое имя должно было нести в себе полПреемственность в этом отношении можно наблюдать и в сочетании «көке монгол» сравните; көк тюрк «небесные тюрки» т.е. «небopodobные», «неборожденные» встречающиеся в древнетюркских памятниках.

В связи с вышеотмеченным, представляет интерес цитата Б.Я. Владимирцова. Он приводит слова Чингисхана, сказанные на Курултае в 1206 году: «Вечно синее небо повелело мне править всеми народами. Покровительством и помощью неба, я сокрушил род керейт и достиг великого сана. Моими устами говорит Мёнкэ-Кёкё-Тенгрин» (Вечно синее небо). В девятиножное белое знамя вселяется гений хранитель рода Чингиса, это «сульде» - знамя будет оберегать войска, водить их к победам, покорит все страны, потому что Вечное небо повелело Чингис-хану править всеми народами. Чингис царствует Силою Вечного Неба (Мёнкэ-тенгринкючин-дур) (Владимирцов, 1934: 72). Здесь, без сомнений в мёнкэ просматривается тюркское мэнгі «вечный». Напрашивается единственное в своем роде тюркское словосочетание: Мэнгі ел «вечное племя, вечный народ» впоследствии закрепленное как монгол//могол//мугул. Древнетюркское прилагательное мэнгі//мангу «вечный» присуще многим современным тюркским языкам.

Исходя из изложенного следует констатировать, что термин монгол не этнического происхождения (именно поэтому, этимологические изыскания приводили к неутешительным выводам). А как мы видим - искусственный термин, политического происхождения, применен как объединяющий и цементирующий тюркские племена всей Чингисовской империи.

Термин монгол, если его принять как этническое название, он не укладывается с ономастической точки зрения в этническую систему т.е. этнический «именник» племен Центральной Азии той эпохи. В ономастике существует закон рядности, по которому ни одно название не возникает случайно, а оно возникает в определенном ряду, по существующим языковым нормам. Иначе говоря, по определенному «шаблону», в котором выделяются языковые показатели - аффиксы. Для сравнения можно привести ряд древних этнонимов, таких как Татар, Джалаир, Авар, в которых можно выделить показатель ер//ар; Огуз Икирас, Сулдус и др., в которых есть показатель множественности -с; Кият, Конрат, Дулат, Оймаут, Аранут, Чаншиут, Керейт с аффиксом -т. Однако, в этническом именнике древности мы не нашли ни одного этнонима с аффиксом -л.

Вышеизложенное позволяет заключить: термин монгол невозможно причислить к разряду этнических имен естественного языкового происхождения, так как не наблюдаются грамматические показатели свойственные другим этническим именам. Стало быть – это искусственный термин политического содержания, как производное имперских замыслов Чингисхана. Поэтому данный термин не укладывается в этнонимическую систему народов Центральной Азии средневековой эпохи. Что особо примечательно, «персидский историк Хондемир, почитая тюрка главою двух Домов – Татар и Монгол, господствовавших в Монголии, называет Монголию Туркестаном».

Тем не менее, были и есть попытки внести путаницу в генеалогию тюрков. К примеру, у С.Г. Кляшторного проходит мнение, что Ашина за время жизни в Восточном Туркестане восприняли в свой состав новую этническую группу – смешались с местными жителями. На территории, где жили Ашина с конца Шв. до н.э., преобладало иранское (согдийское) и тохарское (индоевропейское) население, повлиявшее на язык и культурные традиции Ашина. Именно здесь было положено начало тюрко-согдийским связям, оказавшим огромное воздействие на всю культуру и государственность древних тюрков»

Однако наблюдается и объективное понимание этнического единства

тюрков. К примеру, у С.Г. Кляшторного проходит мнение, что Ашина за время жизни в Восточном Туркестане восприняли в свой состав новую этническую группу – смешались с местными жителями. На территории, где жили Ашина с конца Шв. до н.э., преобладало иранское (согдийское) и тохарское (индоевропейское) население, повлиявшее на язык и культурные традиции Ашина. Именно здесь было положено начало тюрко-согдийским связям, оказавшим огромное воздействие на всю культуру и государственность древних тюрков»

Однако наблюдается и объективное понимание этнического единства тюркского сообщества. Например, А.Д. Грач считает, что государство тюрков не представляло конгломераты, временные и непрочные военно-административные объединения. Эти объединения существовали веками, в них входили крупные и, сравнительно устойчивые этнические группировки (Грач, 1966:189).

Таким образом, крайне важно понимание К. Мусаева об единстве тюркского мира на всем Евразийском пространстве. С особым удовлетворением надо отметить, что такая точка зрения, в последнее время, становится доминирующей. «Предки тюркских народов и племен, жившие на этой территории с древнейших времен в истории известны под различными этнонимами: Саки-скифы, Гунны/Хунну/Сюнну, Хазары, Авары, Сарматы, Болгары, Кипчаки, Огузы, Хорезмийцы, Сельджуки, Турки-османцы, Монголы, Великие моголы и др. Современные их потомки - свыше 50 тюркских народов живут от Якутии до Балкан, от Таймыра до Персидского залива»

Конечно, человечество не могло, и не может развиваться без взаимовлияния и взаимообогащения культур, а также смешения с другими народами. Но необходимо знать специфику тюркской этнической системы, сложившуюся с древнейших времен. Смешение было возможно лишь в одностороннем порядке, т.е. по женской линии. Тюрки свято хранили свою генеалогию по отцовской линии.

Таким образом, преемственность и святость генеалогии мы наблюдаем в родословных всех тюркских народов. Если рассмотреть генеалогию племен, вышедших из легендарного Ергене-хон, то мы еще раз убедимся в том что – это были тюрки, помнящие своих предков ещё с древних времен. Хунны-тюрки вышли из теснин алтайских гор, обретя новое имя-оберег - тюрк, новую мифологию-идеологию, новую символику, в которой поэтически образно отражалось прошлое племени, что они в бытность как хищные звери прятались в норах, и спаслись от врага в ущельях и пещерах Алтайских гор, и отныне они будут безжалостны к врагу. Миф отразился в символе - знамени тюрков, на котором красовалась золотая волчья голова. Думается, правильное понимание генезиса народа и возникновения этнического имени, подводит нас к научной этимологии этнонима тюрк.

Литература:

- Абу-л-Гази, Родословная туркмен //перевод А.Н. Кононова. - М.-Л., 1958
Артамонов М.И. История хазар - Л.,1962.
Бартольд В.В. Соч.М.,т.V, 579 с.
Бичурин Н.Я. Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена http://www.vostlit.info/Texts/Dokument_y/China/Bicurin/bicuri.n.htm.
Викторова Л.Л., 1980. Монголы. Происхождение народа и истоки культуры. М., – 163с.
Владимирцов Б.Я., 1934. Общественный строй монголов (монгольский кочевой феодализм). -Л.
Грач А.Д., 1966. Хронологические и этнокультурные границы древнетюркского племени.//В кн. Тюркологический сборник. - М.
Гумилев Л.Н., 1993. Древние тюрки. - М.
Гумилев Л.Н., 1992. В поисках вымышленного царства. - М.

- Гумилев Л.Н., 1992. В поисках вымышленного царства. - М.
 Гумилев Л.Н., 1993. Из истории Евразии. - М.
 Иностранцев К.А. 1926. Хунну и гунны. - Л.
 Кайдаров А., Оразов М., 1992. Түркітануға кіріспе. – Алматы.
 Кляшторный С.Г., Султанов Т.И., 1992. Казахстан - летопись трех тысячелетий.
 - Алматы, - 160 с.
 Кононов А.Н., 1947. Опыт анализа термина турк. Советская этнография, №1.
 Казакша түсіндірме сөздік.-Алматы, 1999.
 Мусаев К. Тюрки Центральной Евразии: контакты языков и культуры//
 Туркология, №1, 2002.
 Мынбаев Н., 2000. Чингисхан - имя и титул, время и личность. – Шымкент,
 2001.
 Мурзаев Э.М., 1984. Словарь народных географических терминов. - М.
 Номиханов Ц.Д., 1959. Термины животноводства в тюркских и монгольских
 языках. Труды сектора востоковедения АН Каз.ССР.Т.1. –Алматы.
 Рашид-ад-дин, 1858. Сб. летописей. История монголов. Т. XIV, - СПб. 1868, с. 48.
 Рашид-ад-дин, 1868. Сборник летописей. История монголов. История
 Чингисхана до восшествия его на престол. Труды Восточного отделения
 археологического общества. XIII. - СПб, 1868. С 50
 Сокровенное сказание. пер. С.А.Козина. - М.-Л., 1941.
 Сулейменов О.О., 1998. Язык письма. - Алматы-Рим. - 320 с.
 Эренжен Хара-Даван. Чингисхан как полководец и его наследие. Белград 1929
 -С.71-72.

References:

- Abə-l-Gazi, 1958. Rodoslovnaia tərkmən /perevod A.N.Kononova. - M.-L.
 Artamonov M.I., 1962. Istoriia hazar. - L.
 Bartold V.V. Soch.M.,t.V, 579 s.
 Blochet E., Le nom des Turks dans l'Awesta, IRAS 1915.-306 C;
 Bichərin N.Ia. Sobranie svedeniı o narodah, obitavshih v Srednei Azii v drevnie
 vremena http://www.vostlit.info/Texts/Dokument_y/China/Bicurin/bicuri.n.htm.
 Viktorova L.L., 1980. Mongoly. Proishojdenie naroda i istokı kəltəry. M., – 163s.
 Vladimirtsov B.Ia., 1934. Obestvennyı stroi mongolov (mongolskii kochevoi
 feodalizm). -L.
 Grach A.D., 1966. Hronologicheskie i etnokəltərnyye granitsy drevnetərkskogo
 plemeni.//V kn. Tərkskologicheskii sbornik.- M.
 Gəmilev L. Bibliograficheskii əkazatel. S.73.
 Gəmilev L.N., 1993. Drevnie tərki. - M.
 Gəmilev L.N., 1992. V poiskah vymyshlennogo tsarstva. - M.
 Gəmilev L.N., 1992. V poiskah vymyshlennogo tsarstva. - M.
 Gəmilev L.N., 1993. Iz istorii Evrazii.- M.
 Jambyl T., 1969. Rəssko-mongolskii slovar. -Əlan-Bator.
 Inostrantsev K.A. 1926. Hənnə i gənnı. - L.
 Hess J.J., 1919. „Die Bedeutung des Namens de Turken, «Der Islam», IX, 99;
 Vambery N., 1978. «Etymologisches Wörterbuch der Turko-Tatar.Sprachen», Lpz.,
 , §§197;
 Nemeth J., Zur Kenntnis der Petschenegen, KCS-A, 1.3, 219-225.
 Кайдаров А., Оразов М., 1992. Түркітанə а кіріспе. – Алматы.
 Kazakevich V.A., 1934. Sovremennaiia mongolskaia toponimika.- L.
 Klyashornyı S.G., Səltanov T.I., 1992. Kazahstan - letopis treh tysyacheletii.
 -Almaty, - 160 s.
 Kononov A.N., 1947. Opyt analiza termina tərksk. Sovetskaia etnografiia, №1.

- Криэков М.В., 1984. «Ліэди», «настоіаіе ліэди» (к проблеме історической типологиі етніческой самоназваніі). Sb.Etніческаіа onomastika, -М.
 Kazaksha тьсіндірме сыздігі.-Алматы, 1959.
- Мәсаев К., 2002.Түркі Тsentралноі Евразіі: kontakty іazykov і кәлтәры// Тәркoлогия,№1.
- Мынбаев Н., 2000. Чынгышан - іміа і тітәл, время і личност. – Шымкент.
- Мәрзаев Е.М., 1984. Slovar narodnyh geograficheskikh terminov. - М.
- Номіханов Тs.D.,1959. Термыны жывотноводства в түркіскіх і монголскіх іazyках. Трәды сектора востокoведеніа AN Kaz.SSR.Т.1. –Алматы.
- Oberhammer E., 1918. Der Name Turan, «Turan», - №4.
- Rashid-ad-dın, 1858. Sb.letop. Istorіа mongolov. Т.XIV, - Spb.
- Rashid-ad-dın, 1868. Sbornik letopіsei. Istorіа mongolov. Istorіа Чынгышана до вosshествіа ego на prestol. Трәды Vostochnogo otdelenіа arheologicheskogo obestva. XIII. - Spb.
- Sokrovennoe skazanie. Mongolskaіа hronіka 1240g. pod nazvanіem MONGOLUNNJTUCATOBСJYAN. / per.S.A.Kozіna. 1941. - М.-L.
- Sәleimenov O.O., 1998. Iazyk pіsma. - Алматы-Рім. - 320 s.
- Erenzhen Khara-Davan. Чынгыскхан как полководets і yego naslediye. Belgrad 1929 –p.71-72.

**ДЕРЕКТАНУ ЖӘНЕ ТАРИХНАМА
ИНСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ И ИСТОРИОГРАФИЯ
SOURCE STUDIES AND HISTORIOGRAPHY**

IRSTI 03.20.00

Mazhitova Zh.S.¹, Omarova B.K.²

Doctor of Historical Sciences, Associate Professor. «Astana» University.

Kazakhstan, Astana. E-mail: mazhitova_69@mail.ru

ICandidate of Historical Sciences, Associate Professor. JSC «Astana Medical
University». Kazakhstan, Astana. E-mail:omarova.bibizhamal@mail.ru.

**THE INTERMEDIARY AND CONCILIATION PROCEDURES IN THE
KAZAKH CUSTOMARY LAW BY THE OPINION OF RESEARCHERS OF
THE EVOLUTIONARY APPROACH (XIX CENTURY).**

The Russian pre-revolutionary historiography presents great data about implementation of mediation and conciliation procedures in the Kazakh law.

The article notes that in the XIX century, with the beginning of close Russian-Kazakh contacts, the Russian authorities exerted a lot of efforts to get the most reliable information about the nature of local law with a view to incorporate the province into its socio-cultural space. In pre-revolutionary historiography, when studying the Kazakh tribal society, researchers used the evolutionary approach, according to which Kazakhs were perceived as a society living in the «embryonic state» and requiring phased «maturation». This approach was also applied to study of the judicial and procedural rules of adat, the analysis of which allowed the authors to determine the rules as a whole being not in compliance with the laws of the empire. Therefore, the researchers pay special attention to the court of mediators and conciliators of the parties, which were used when solving civil conflicts arising in the society.

The article presents different points of view on the Kazakh customary law. For example, the scientific works of A.I. Levshin, I. Altynsarin, P.E. Makovetskiy, N. Izraztsov, I.I. Kraft and others showed that the concern of mediators and conciliators, as indispensable participants in the resolution of disputes, consisted in the search for compromise and reconciliation of the parties that were the main goal of the biys' court. The researchers emphasized that the court of mediators and conciliators, acting «by mandate» with the consent of both parties, ensured the peaceful coexistence of nomadic communities. It was very important for consolidating the position of the empire in the province. The Court of Mediation and Reconciliation was considered by the evolutionary researchers as positive experience in settling disputes and the possibility of settling conflicts without the intervention of the central authorities.

The authors of the article come to the conclusion that valuable materials of the researchers and scientists on the jurisprudence of the Kazakhs solved the important problem of painless inclusion of the ancient law of the nomads in the legal system of the empire, as they allowed the authorities to selectively filter out the rules that gradually changed the legal consciousness of the local population.

Keywords: historiography, evolutionism, the Russian Empire, the Kazakh steppe, customary law of the Kazakhs, Biy court, conciliation, mediation.

Ж.С. Мажитова¹, Б.К. Омарова²

¹ Доктор исторических наук, доцент. Университет «Астана».
Казахстан, Астана. E-mail: mazhitova_69@mail.ru.

² Кандидат исторических наук, доцент. АО «Медицинский университет Астана».
Казахстан, Астана. E-mail: omarova.bibizhamal@mail.ru.

ПОСРЕДНИЧЕСКИЕ И ПРИМИРИТЕЛЬНЫЕ ПРОЦЕДУРЫ В КАЗАХСКОМ ОБЫЧНОМ ПРАВЕ В ОЦЕНКАХ ИССЛЕДОВАТЕЛЕЙ ЭВОЛЮЦИОННОГО ПОДХОДА (XIX В.)

Большой пласт источников о применении посреднических и примирительных процедур в казахском праве представляет российская дореволюционная историография.

В статье отмечается, что в XIX веке с началом тесных русско-казахских контактов, российские власти прилагали немало усилий, чтобы получить как можно более достоверные сведения о характере местного права с целью включения края в свое социокультурное пространство. В дореволюционной историографии при изучении казахского родового общества исследователями применялся эволюционный подход, согласно которому казахи воспринимались как общество, живущее в «эмбриональном состоянии» и требующее поэтапного «взрождения». Этот подход применялся и при изучении судебно-процессуальных норм адата, анализ которых позволял авторам выделить нормы, в целом не противоречащие законам империи. Поэтому исследователи особое внимание обращают на суд посредников и примирителей сторон, которые использовались при разрешении возникающих в обществе гражданских конфликтов.

В статье излагаются различные точки зрения о казахском обычном праве. Так, в исследованиях А.И. Левшина, И. Алтынсарина, П.Е. Маковецкого, Н. Изразцова, И.И. Крафта и др. показано, что задача посредников и примирителей, как неперемных участников разрешения споров, состояла в поиске компромисса и примирения сторон, которые являлись главной целью суда биев. Исследователи подчеркивали, что суд посредников и примирителей, действуя «по мандату» с согласия обеих сторон, обеспечивал мирное сосуществование кочевых общин, что было весьма важно для закрепления позиции империи в крае. Суд медиации и примирения рассматривался исследователями-эволюционистами как положительный опыт разрешения споров и возможность урегулирования конфликтов без вмешательства центральных властей.

Авторы статьи приходят к выводу, что ценные материалы исследователей и ученых о судебной практике казахов решали важную задачу безболезненного включения древнего права кочевников в правовое поле империи, поскольку позволяли властям селективно отбирать нормы, постепенно менявшие правовое сознание местного населения.

Ключевые слова: историография, эволюционизм, Российская империя, Казахская степь, обычное право казахов, суд биев, примирительные процедуры, посредники.

Мажитова Ж.С.¹, Омарова Б.К.²

¹ Тарих ғылымдарының докторы, доцент. «Астана» университеті.
Қазақстан, Астана. E-mail: mazhitova_69@mail.ru

² Тарих ғылымдарының кандидаты, доцент. АҚ «Астана медицина университеті».
Қазақстан, Астана. E-mail: omarova.bibizhamal@mail.ru.

ЭВОЛЮЦИЯЛЫҚ ТӘСІЛДЕГІ ЗЕРТТЕУШІЛЕРДІҢ (XIX Ғ.) ҚАЗАҚТЫҢ ӘДЕТ-ҒҰРЫП (АДАТ) ЗАҢДАРЫНДАҒЫ ДЕЛДАЛДЫҚ ЖӘНЕ БІТІМГЕРЛІК ПРОЦЕДУРАЛАРҒА БЕРГЕН БАҒАЛАРЫ

Қазақ халқының заңдарында делдалдық және бітімгерлік амалдарының қолданылуы туралы дереккөздердің қомақты бір бөлігін революцияға дейінгі ресейлік тарихнамадан таба аламыз.

Мақалада XIX ғасырда тығыз орыс-қазақ байланыстары орнай бастағандықтан, ресейлік өкіметтің қазақ жерін өзінің әлеуметтік-мәдени кеңістігіне тарту мақсатында жергілікті заңдардың сипаты туралы барынша толық мәліметтер алу үшін көптеген әрекеттер жасағаны айтылады. Революцияға дейінгі тарихнамада қазақтардың рулық-тайпалық қоғамын зерттеу барысында эволюциялық тәсіл қолданылды, ол тәсілдің негізінде қазақтар «эмбриондық жағдайда» өмір сүріп жатқан халық және кезең-кезеңмен «жетілуі» керек деген ой жатты. Осы тәсіл әдет-ғұрып (адат) заңдарындағы сот-процессуалдық нормаларды зерттеу үшін де қолданылды және оларды талдау нәтижелері авторларға жалпы алғанда империя заңдарына қайшы келмейтін нормаларды айқындауға мүмкіндік берді. Сондықтан зерттеушілер қоғамда орын алатын азаматтық қақтығыстарды шешу үшін қолданылатын делдалдық және бітімгерлік сотына ерекше назар аударады.

Мақалада қазақ халқының дәстүрлі әдет-ғұрып (адат) заңдарына қатысты түрлі көзқарастары баяндалады. Мәселен, А.И. Левшин, И. Алтынсарин, П.Е. Маковецкий, Н. Изразцов, И.И. Крафт және т.б. ғалымдардың зерттеулерінде даулы мәселені шешудегі міндетті қатысушылар ретіндегі делдалдар мен бітімгерлердің міндеті – билер сотының басты мақсаты болып табылатын тараптарды табыстыру үшін ымыраға келу жолдарын іздеу екендігі көрсетілген. Делдалдар мен бітімгерлер соты екі тараптың да келісімі бойынша «мандатпен» әрекет ете отырып, көшпелі қауымдастықтардың бейбіт қатар өмір сүруін қамтамасыз етіп отырды деген ойды зерттеушілер ерекше атап көрсетеді және бұл империяның өлкеде өз позицияларын нығайту үшін өте маңызды еді. Зерттеуші-эволюционистер медиация және бітімгерлік сотын дауларды шешудің оңтайлы жолы және қақтығыстарды орталық биліктің араласуынсыз реттестіру мүмкіндігі ретінде қарастырды.

Мақала авторлары қазақ халқының сот жүргізу тәжірибесі туралы зерттеушілер мен ғалымдардың жинаған құнды материалдары көшпелілердің көне заң жинақтарын империяның құқықтық кеңістігіне еш қиындықсыз енгізу бойынша маңызды міндетті шешуге ықпал етті, себебі олар өкіметке жергілікті халықтың құқықтық санасын біртіндеп өзгертуге жол беретін нормаларды іріктеп таңдауға мүмкіндік берді деген тұжырымға келеді.

Кілт сөздер: тарихнама, эволюционизм, Ресей империясы, Қазақ даласы, қазақ халқының әдет-ғұрып (адат) заңдары, билер соты, бітімгершілік процедуралары, делдалдар.

Introduction

In the first half of the XVIII century the lands of the Kazakhs of the Younger and Middle Zhuz were legally annexed to the territory of the Russian Empire. By this time, the Russian centralized state, in its «multi-vector» policy, turns its gaze to the west, where Peter I during the Russian-Swedish wars successfully «cut through the window» to Europe and to the southeast, where the great reformer tried to find «keys» to the «gates» of distant and mysterious Asia.

The policy of expanding the territory, originally designed in the idea of «collecting the Russian land», was continued and later, in the period of the empire, as the culturologist S.V. Lurie, «preservation and in the XIX century the most important principles of action inherited from Byzantium, indicates that the view of the empire as an icon of the

Kingdom of God, as a state having a mystical basis, implicitly manifested itself, and therefore is unique, and not one of many states of the world» (Lurie 1997 : 132). So at the end of the XVII century the territory of the Russian Empire was 7 million square km. Under Peter I - 16 million square km. At the end of XIX century - 22.4 million square meters km. «Neither the character of the sovereign or the empress, nor the advisers surrounding the throne, had any influence on the process: he always went one way: expanding the territory, acquiring new lands» (Geller, 1997: 124).

To explain the success of the confident advancement of the empire in the southeast direction only by the military influence of the center on the outskirts (although this factor is not excluded), the different methods of colonization (the migration of peoples from the central regions of the empire and tolerant attitude to the religion of local peoples, etc.) will, in our view, not quite right. Historical advancement and increase of borders in the east direction is connected, including, with the factor of a state policy and administrative-legal practice of empire.

The main circumstance on the legitimization of the imperial power in the vast territory was not only the purposeful reform of local law, the approval of Russian legal norms, but also the introduction of the latter into the local socio-cultural space. The contradictory nature of the reforms in the field of customary laws of Kazakhs has always attracted the attention of researchers and scholars. How much this process was complicated, partly inconsistent, and how the future of the judicial procedure of customary law of the Kazakhs was seen, supporters of various socio-political views can be traced through discussions that have affected the problems of the nomadic judicial system. Thus, one group of researchers advocated the progressive reconstruction of local cultural values (the principle of evolutionism), the other for their abrupt break-up (let's call it revolutionary). No matter what disputes about the ways and terms of legal reform occurred, all participants in the discussions wanted to see the Russian Empire as a space with the common (European) sense of justice of all the peoples who inhabited the empire.

The study of conciliation and conciliation procedures in the Kazakh society is relevant not only for the history of science, but also for modern society, since a civilized court conceived as a perfect form of dealing with conflicts, unfortunately, does not always fulfill even a small part of its tasks. Appeal through the works of prerevolutionary researchers to ancient forms of mediation, arbitration proceedings, people's justice, allows you to learn from the positive experience of mediation (mediation), to soften the relationship between the state court and the public. This is especially true in modern society, where in the criminal process, supporters of restorative justice offer a combination of mediation practices and conciliation procedures with punitive justice within the framework of formal justice.

It is important to note the fact that having found the socio-normative field of Kazakhs in the condition that it is customary to call «classical», Russian orientalist left a huge source and historiographical heritage on the history and distinctive features of the customary system of Kazakhs, which due to its huge volume has not yet been fully understood science, but it became the basis for the formation of a separate direction in historical science - bi-studies.

Materials and methods

The article is based on general scientific principles of historicism and objectivity. The application of these methods makes it possible to regard scientific knowledge as an integral system in which each preceding approach indirectly or directly influenced the subsequent one, which together allowed a systematic series of theoretical and theoretical computations on the history of conventional legal institutions. The views of the authors are considered regardless of the ethno-cultural preferences and political predilections of the historiographer, which necessitates a careful comparison of historical facts and phenomena in the aggregate, that is, a comprehensive study of the problem.

The comparative method made it possible to investigate the historiography of the problem in close connection with the socio-political and historical situation, as a result of which it arose and acted.

Review of literature

The problem of conciliation and mediation procedures in Kazakh customary law has not become the subject of a special historiographic study until recently. The existing small set of studies devoted to this topic makes it possible to single out three theoretical and methodological approaches in the historiography of the question.

The first, pre-revolutionary stage includes the 18th century– 1917. Chronological boundaries are associated with the beginning of the process of legal consolidation of the Russian Empire in the territory of the Younger and Middle Zhuzes up to the establishment of Soviet power in the territory of Kazakhstan. During this period, questions relating to the study of the socionormative field of the Kazakhs were casually considered in the form of small ethnographic and historical surveys, in which researchers gave a brief description of the previous scientific experience. Most likely, this is due to the fact that in the designated historical period, in connection with the activation of the foreign and domestic policy of the empire in this region, the collection and systematization of empirical material was mainly conducted.

It should be noted the work of A.N. Haruzin, I.I. Kraft, L.A. (Kharuzin, 1888, Kraft, 1898a, Kraft, 1898b, Slovohotov, 1905), in which the authors suggested that researchers pay attention to the study of the issues of the clan organization of the Kazakh society, judicial procedural norms of customary law, which represented a «vast and almost untouched field for research» (Kharuzin, 1888: 14).

In the second, the Soviet stage - 1917-1991 yy. - the state as a supervisory authority gradually begins to actively intervene in the scientific discussion, influencing its course and content. The topic of «customary law», «traditional society» becomes irrelevant, as it made it difficult for researchers in their work to fully apply the class and formational approach in studying societies in which it was difficult to find a class conflict. Therefore, the problem of the usual legal institutions of the nomadic society was among the «non-opportunistic» ones, and if studied, it was submitted as the oral right of the exploiting class. This circumstance determined the state of the historiography of the problem—there was no special historiographical work on this topic in Soviet science. Among a small circle of historiographical works of this period follows the work of M.P. Vyatkin, E.A. Masanov, D.I. Dulatova, S.Z. Zimanov et al (Vyatkin, 1947, Massanov, 1966, Dulatova, 1984, Zimanov, 2008), dedicated to the problems of the social history of the Kazakh society.

The third, modern stage – 1991 – the beginning of the XXI century – characterized by a reassessment by the scientific community of theoretical and methodological approaches in the history of the relationship between the Russian Empire and the marginal peoples. The use of many approaches (evolutionary, civilizational, etc.) allowed scientists to reconsider their views on the nature of non-Russian accession to the empire, which led to a rethinking of the role and significance of the judicial and legal reforms of the Russian government with regard to the norms of the customary nomadic law. Historiographical research on the history of Kazakh law (Zimanov, 2008), the Institute of Biys (Mazhitova, 2015a, Orazbaeva, 2004, Mazhitova, 2014, Mazhitova and others, 2016a, Mazhitova and others, 2016b), reforming the judicial procedures (Mazhitova, 2014; Mazhitova, 2015b; Mazhitova, 2015c) reflect a wide range of scientific polemics and discourses used by researchers in the process of studying the problem.

Results

Until the beginning of the XIX century the Russian Empire was only legally present on the territory of the Kazakh steppe. With the implementation of the political and legal reforms of the 1820s. «The Charter of the Siberian Kyrghyz» (1822) and «The

Charter of the Orenburg Kyrgyz» (1824) begins a long way of embedding (transformation) of local culture in the Russian socio-cultural space. An important feature of these legislative documents was the fact that the government is taking a course towards a gradual transformation of existing judicial practices, the progressive introduction among the local population of the idea of imperial law as more humane and fair.

The task of incorporating adat into imperial law required a comprehensive study of its norms through the collection of oral material and its codification. Therefore it is not surprising that in the beginning of the XIX century. there are first serious studies on the features and distinctive features of local law, on the basis of which regional authorities received conflicting value judgments about the activities of Kazakh judges - biys.

Analyzing the positions of representatives of pre-revolutionary historiography regarding local jurisprudence, you come to the conclusion that it was dominated by two points of view. The first - the liberal one - saw the irreversibility of the process of incorporating local legal practices into the imperial normative field by rapidly «cultivating» local peoples. Supporters of this area considered the local court an anachronism, which hindered the creation of universal civil and legal values, and the activities of the biys court were severely criticized. In a polemical pointed form, A. Zuev expressed the general attitude of the liberals to the local court: «This is not a trial, but an itch of the people» or «an outrageous paleontological remnant, a harmful relic of the barbaric era» (Zuev, 1907: 161).

The second point of view - the evolutionary (evolutionists) - expressed the idea of the gradual incorporation of local law into the imperial one, because it saw some positive features in local judicial practices, primarily the conciliation and mediation character of the court, which could be left, moreover, justice. This group was more numerous and representative, occupied the strongest positions among government officials and representatives of social thought, since it expressed ideas not only of the periphery, but also of the center. Thus, the Minister of Justice, State Secretary N.V. Muraviev expressed his position on this issue as follows: «If the customs of the natives of the Turkestan Territory allow this form of court (the court of mediators - the authors), then there can be hardly any incentive to deprive them of the possibility of using such a court under a certain legal sanction» (RGVIA, F. 400. Op. 1. D. 2087. L. 26).

The endless expanses of the steppe, seasonally roaming Kazakh tribes, which, according to Russian researchers and travelers, «it was difficult to find any signs of statehood», formed a stable opinion in the Russian society about the Kazakhs as a community at the pre-class stage of development.

The peculiar features inherent in the nomadic world of the Kazakhs were explained by the «age» parameters, so the nomads began to be perceived not simply as «strangers», but also as «others» living in a «state of immaturity». Travelers and researchers of the Kazakh society proceeded precisely from this methodological postulate, therefore it is quite understandable to frequently use the epithets «savage», «barbarian», etc., as a characteristic of the level of development of the nomad society. It is no coincidence, when speaking about the jurisprudence of Kazakhs, practically all researchers first of all paid attention to the preservation of the institution of blood feud, as the original fundamental institution of the ancient society, and only then to conciliation and mediation procedures as civilized forms of conflict resolution.

Significant contribution to the approval in the XIX century. This approach was introduced by one of the first researchers of the region AI. Levshin. Having studied the norms of adat, he comes to the conclusion that the local peoples differ markedly from the Russians. «The rougher the nations were, the harder and more unshakable was the custom to take revenge on blood for blood. One can not help noticing the striking resemblance to the charters of most of the European peoples during their infancy» (Levshin, 1832: 178-179). At the same time, as the scientist's research shows, the Kazakh society of the

18th century experienced a period when there was a gradual replacement of blood feud, as one of the oldest forms of compensation for damage on the principle of talion another - the payment of material compensation to the injured party for the damage caused. Analyzing the content of the adat norms, the scientist noted that for the analysis of the conflicts, the two sides «invited two mediators» were invited by both sides» (Levshin, 1832: 175). In his opinion, in ancient times revenge was, most likely, the rule of life, one of the first norms of relations, and reconciliation is an exception.

Systematization of A.I. Levshin accumulated by the time of empirical material led to the emergence of a «pioneer» fundamental three-volume work on the Kazakhs, whose value for science can be designated by the fact that neither in the subsequent pre-revolutionary, nor in Soviet and modern historiography, the presentation of the material can not do without the obligatory reference to this source.

By the middle of the XIX century information about local judicial practices remained meager and incomplete. Therefore, at the end of 1845, the Orenburg Border Commission instructed its officials in the Kazakh steppe, as well as persons who constantly serve as translators, interpreters, and others, to collect information about Kazakh customs that have the force of law in the steppe, and to present the collected material to the Frontier Commission by April 1, 1846. The regional authorities had the task of studying local jurisprudence in order, on the one hand, by recoding to declare certain rules of customary law antip equal (for example, Barymta), because they contradicted Russian law. On the other hand, leave those provisions that will not withstand competition with world courts and will gradually become a rudiment in the life of nomads. Not casually, executing the second part of the task, officials paid special attention to mediatorial and conciliatory procedures in the Kazakh court.

There are cases in the funds of the Frontier Commission, in which reports and reports of officials are presented, among which the extensive materials written by d'Andrea are of the greatest interest. Having acted in the steppe on July, 13 from the fortress of the Iletskaia Protection, together with Colonel Blaramberg's detachment, d'Andrĭ began to interview the biys of the Western and Middle sections «known in the horde according to their knowledge of the Kirghiz (here and further Kazakh - the authors) customs».

In his report, he, trying to fulfill the task received and describe in detail the judicial-procedural norms, draws attention to conciliatory procedures in the customary law of Kazakhs. In his opinion, the basis of the existence of the Kazakh community lay the principle of compromise as a category of balance and stability of the collective. Many disputes ended in pre-trial procedures, primarily a peace agreement between the conflicting sides, which was achieved through mediators and conciliators of the parties. In the Kazakh society, such mediators and conciliators of the parties were freely elected by the parties respected in society, but judging by his data, as a rule, Kazakh judges - biys.

D'Andrĭ gives an example of reconciliation «ala zhip» (motley rope). If the parties during the trial, at the suggestion of the biy, committed «ala zhip», then a second trial of the case was not allowed. D'Andrĭ, describing this conciliatory procedure, wrote the following: «The plaintiff and the defendant hold the rope, at the discretion of both, an honorary horde (but not a negotiating person) is chosen to cut the rope in half with a knife. Cutting the rope mentions that the one who will resume the dispute finished by Ala zhip will be cut to pieces like this rope.

After that, the defendant must give a robe or something else to the Horde who cut the rope, which also leaves a knife, due to belong to the applicant (D'Andrĭ, 1998: 179). Ala zhip is conducted only after making a decision and paying all the necessary composition: «Upon payment of the Tuguz (composition.- authors), biy must produce Alazhip. According to Alazhip, the dispute or claims can not be renewed under any form, after that rite the biy is not included in the proceedings» (D'Andrĭ, 1998: 179). The normal outcome of the dispute was the agreement of the parties, behind which there was a

compromise of their interests: in what they agreed, and were satisfied. The compromise solution in order to avoid subsequent conflicts was subject to immediate execution: the stolen cattle immediately returned to the owner, compensation was transferred to the relatives of the murdered person, etc.

Later, in 1849, the job of collecting adat rules was entrusted to the official of the Asian Department of the Ministry of Foreign Affairs, O.Ya. Osmolovsky, who «studied in addition to Kirghiz and other Eastern languages, familiar in some way with the faith of Islam, with the history of the East, his beliefs and legends, therefore, more capable of fulfilling this task». (TsGA RK, F. 4. Op. 2382. L. 70 back side). Having supplemented the information collected by him with new norms of rights, he wrote: «All these people [any person, aksakals, mullahs] entering the proceedings (§§ 264, 265 and 266) can not be considered as people's judges, they are only the conciliators of the pretending parties. § 267. People's judges are biys. They have the right to decide cases involving misdemeanors and crimes; the definition of punishment depends on them» (RGIA, F. 853. Op. 2. D. 65. L. 47).

We think O. Osmolovsky is right when he makes a formal distinction between a court of biys and a court of conciliators. Indeed, a conciliatory and intermediary court, strictly speaking, is difficult to call a court in the classical form. It does not matter in it - who is right and who is to blame, this question is not sharpened in the dispute. After all, for the mediator is not so much the degree of guilt and gravity of the offense, how many questions: can you excuse your enemy, forgive his human weaknesses, forget about the evil done to you? It is no accident that in Kazakh customary law, judicial and procedural norms were poorly developed in the form of testimony, examination, evidence and all paper red tape. On the contrary, half-sacral and sacral institutions in the form of oaths, oaths, guarantees, oral testimony were of great importance.

Having spent more than three months on official business instead of the three months he was assigned for work, Osmolovsky concludes that the institution of reconciliation was the cornerstone of Kazakh legal proceedings and acted as an opportunity to resolve all conflicts without undue consequences for society. «All claims, disputes, strife and disagreement between different clans or branches can be ended with a salavat, or a world deal» (RGIA, F. 853. Op. 2. D. 65. L. 52). He dwelled in great detail on the Salavat Institute - mutual forgiveness and refusal of action. Salavat could be complete and incomplete. Full Salavat meant such reconciliation, in which warring births in the presence of their biys and honorary Horde, settling for themselves, betrayed the conflict to eternal oblivion. Incomplete Salavat called such reconciliation, when the warring parties appointed a time to which only the started claims, disputes and strife were consigned to oblivion. Claims that began after the time determined in Salavat did not end and should have been subject to trial (RGIA, F. 853. Op. 2. D. 65. L. 52). Often, Salavat ended the lengthy controversy between births, when the number of stolen cattle killed by the participants in the conflict complicated the decision of the case. In such cases the biys were limited to punishing in each kind of the first perpetrators of hostility, up to depriving them of all property. The absence of a special regular mechanism for monitoring the implementation of judicial decisions opened reconciliation to the way of resolving conflicts by reaching agreement of the parties with non-violent actions, where there was a risk of not enforcing the court decision and, as a consequence, manifestation of various forms of protest, up to the departure, and the mutual desire of the parties.

In many respects similar views are found in the work of the governor of the Turgai region, a well-known expert on customary law Ballouzek (Ballouzek, 1998). He brought to science many interesting ethnographic and historical information about the Kazakh society. As the author emphasized, before the court proceeded, the judges were obliged to offer to the conflicting parties a world deal – «beit», «bereke»), to put the case to oblivion, to forgive the other side, to leave all grievances at this meeting without trial, i.e., as

it were, to «clear» the zones of future communication. «The court must always be preceded by conviction through outsiders, that is, neutral for the litigants present there and then honorable persons, so that the «Kazakh, who are litigating as the sons of one national family do not indulge in litigation, be as compliant to each other as possible ...they are finished amicably, between themselves» (Ballouzek, 1998: 220). Only in case of refusal of the parties to reach a peace agreement, the case was referred to the court of biys. Thus, the main purpose of the mediation «court» is the reconciliation of the parties. To do this, the skillful biy in the course of solving a case must be honest, impartial, acting in the interests of «the good of all people». He tried to restore peace, showed all his eloquence, knowledge and life experience.

Having worked since 1865 for twelve years as a military governor, The balleucus comes to the conclusion that the most difficult, but the most reliable way of reconciling the parties was the marriage between the representatives of the warring genera. In order to reduce the degree of tension, far-sighted biys tried to find wives for sons or husbands for daughters in warring groups, in the hope that their descendants would become relatives in a few years, forget their past grievances, become a strong family. «When there is no possibility of explaining an extremely complicated matter, they are limited only by punishment in each kind of first perpetrator of a barrant, deprived of all property, and sometimes even subject to the removal of their daughters, if any, in favor of families particularly affected in the family» (Ballouzek, 1998: 270).

To the marriage «according to the calculation», more precisely to reconcile «noble Horde», drew attention to the Kazakh teacher-educator, ethnographer I. Altynsarin. He noted that «it is still found - to marry off the daughter of notable to the son, only an entirely different part or tribe. This order was drawn up not without farsighted intention, as ... the kinship of the conflicting parties promoted the establishment of mutual tranquility of separate clans» (Altynsarin, 1955: 247).

Extensive information about the judicial practice of biys is given in the work of the official of the Akmola regional administration I.A. Kozlov (Kozlov, 1882). He noted that the conciliatory procedures used many special methods of resolving the steppe conflicts, when the ultimate goal of reconciliation was «beat», «zharas», was achieved by persuasion, suggestion, psychic methods of pacifying the warring people, involving the parties in the dialogue, from the history of the Kazakhs, the declination of the parties to an understanding of the problems of each, etc. For example, the author refers to one of them the institution «Karyndas». When not only unimportant, but also the largest cases were solved «brotherly»; in half «heat bola», «zhartylai» - half, if there is no sufficient and convincing evidence in the case; if the party of the defendant is not sure of the innocence of her congenital, she advised the latter to present the gift to the plaintiff – «Tartu» - guilty and close the matter with peace (Kozlov, 1882: 320).

Further development of this direction was received in the work of the member of the statistical committee P.E. Makovetsky (Makovetsky, 1886). To reconcile the conflicting sides, according to the author, the biys used different types of reconciliation. For example, one of them could include reconciliation on a moral and moral basis. Thus, the actors of the trial are unlikely to go to reconciliation, if, on the one hand, the defendant (the offender) does not publicly repent of his misconduct, does not state his regret about what happened, on the other - if the plaintiff (public) also does not publicly express His willingness to go to reconciliation and forgive the offender. P.E. Makovetsky stressed that the task of mediation was to push both sides to the public act of «repentance and forgiveness» by using the necessary words and rituals, to enable them to rebuild the relationship of former adversaries from enemy to friendly ones, to free themselves from feelings of revenge and resentment: «Asking for forgiveness for personal resentment occurs in public, with a large crowd of people. The guilty one approaches the insulted one, removes his Arachin and lays him with his whip at his feet, saying: «Menin basymdy kessin, menin kanymdy

toksin, that is Cut my head, spill my blood. In response, the victim says: «keshtym», that is, forgive» (Makovetsky, 1886: 72).

The author wrote that sometimes an account for mutual claims reached a limit beyond which at any time a protracted war with victims from either side could begin. At such a time, people think about and, with the help of mediators, begin to look for an opportunity for reconciliation. Initiative, as a rule, proceeded from the side of the offender, who with the help of mediators came in contact with the enemy group. The latter, under public pressure, was forced to abandon ambitions and yield to these demands.

On this basis, Kazakh law has developed a huge number of rituals of reconciliation involving a large number of people - relatives of both sides, sympathizers, occasional witnesses of the conflict. For example, the act of ending hostility begins with the fact that a special yurt was exhibited for the relatives of the murdered who were approaching the village of the killer demanding his extradition. A black sheep, symbolizing the murderer, was tied to a yurt. "Visitors come to the yurt with flags and naked checkers and with a shout" oh, bawer, "that is, oh, native, they are cut into pieces of sheep. Having executed a symbolic execution over a sheep, visitors come into the yurt and, at the entrance, hit the sabers in the upper crossbar of the door. Here the relatives of the murderer come to them and negotiations begin" (Makovetsky, 1886: 72). Through the described rituals and customs, the Kazakhs managed to displace the "egoism of small groups" and avoid further military clashes, establish a peaceful life in the province in which all sides of the conflict were interested.

Not the last role in the peaceful resolution of the dispute was solved by symbolic rites, rituals. One of them is «dostyk» (friendship). In the eyes of the Kazakhs, he had a legal significance. In battles, in battles, when there was a great desire to solve the issue peacefully, without sacrifices, the parties were invited to embrace each other through a «bare saber», while giving a vow of eternal friendship. Often, biys used the rite of reconciliation of the parties on the basis of «tamyr» - comrade. In ordinary law, three types of tamyrdom were distinguished: the strongest link is das-tamyrstvo, or friendship for ages. «There is a dose-tamyrstvo by means of a hug with the naked breast» sashak taschan «or shaking each other by the thumb —«barmak uz taskan» (Makovetsky, 1886: 45). Sometimes, when the case was confusing, there were no testimonies and evidence, evidence, the biy offered to embrace, forget grievances and call each other «dos-tamyr», «zhak-zhatym» The parties after a long, unsuccessful struggle became in the course of the application of this rite not as warring, but as persons who, having forgiven each other resentment, became friends. «The second degree is represented by the suites-tamyrdom, that is, bone friendship, connecting matchmakers and not requiring any special rituals. Finally, the lowest, very common form is a verbal friendship (aus-tamyr)» (Makovetsky, 1886: 45-46).

On the moral and moral side of reconciliation, the great connoisseur of Kazakh antiquity N. Izraztsov turned his attention. With regret, he noted the «extinction» of the ceremonial side of this act. If earlier reconciliation was accompanied by certain rituals and rituals: «A bull is brought from the killer's herd, and a good honorable Kirghiz cuts off half of his tail as a sign of the end of the calculations and a quarrel», which had «great importance in the eyes of the nomad», since «the latter asked even forgiveness, now reconciliation was achieved «without special rituals. Right, sorry for the old days, it certainly had a meaning» (Izraztsov, 1897: 17).

It should be noted that mediatory and conciliatory courts, thanks to the valuable materials of the researchers, did not undergo any major changes until 1917 - the empire not only recognized them, but recommended that the Russian-speaking population, in the event of disputes with the Kazakhs, resort to the services of local «In the steppes of the Orenburg region and Siberia, not only the Kirghiz avoided the Russian court, but the Russians, in their affairs with the Kirghiz, often turned to the court of the biys. In view of

such data, it was considered necessary to leave the ordinary people's court of the nomads, since in the forms of the people's court of Kirghiz there was a resemblance to the world institutions» (Turnover).

They recognized the great role of these courts in the settlement of conflicts in the region and the Soviet authorities, which were forced at first to legitimize their jurisdiction by issuing a special instruction from the Justice Department of the Revolutionary Committee «On Arbitration» of October 24, 1919, which read: «The Court of Mediators when dealing with cases, he is guided by witness testimony, the circumstances of the case, people's legal customs and personal conviction, in accordance with the interests of the working masses». (CCG RK .F. 1380. Op.P.95).

Conclusion

Summing up the present work, we consider it necessary to note the following. An analysis of the work of researchers of the evolutionary approach shows that conciliation and conciliation procedures were the cornerstone of any social conflict. In the works of A.I. Levshin, I. Altynsarin, P.E. Makovetsky, N. Izraztsov and other representatives of this trend noted that these procedures were particularly vividly manifested in the legal proceedings of the biys, when the appeal of legal mediators and conciliators to the conscience and honor of the litigants, as well as the principles of voluntary refusal of the claims of the parties, and first of all the parties to the plaintiff, were decisive for virtually every conflict resolved in the Steppe. Researchers unanimously noted that the main task of the institution of conciliators and mediators in the Kazakh society is to maintain the collective peace by solving disputable cases in a peaceful way in such a way that no one has any reason to take offense and take revenge. To do this, they used various half-sacred techniques and rituals that allowed them not only to reconcile the parties, but also to create friendly relations for the coming years.

Valuable materials of researchers and scholars of the evolutionary approach on the jurisprudence of the Kazakhs contributed to the important task of phasing in the customary law of nomads in the legal field of the empire, since they allowed the authorities to selectively leave only those norms that, in her opinion, gradually brought the outskirts of civilized nations (European) model of society.

Литература:

Алтынсарин И. (1955) Очерки обычаев при сватовстве и свадьбе у киргизов Оренбургского ведомства // Избранные сочинения. – Алма-Ата: АН КазССР. – 407 с.

Д'Андре (1998) Описание киргизских обычаев, имеющих в орде силу закона // Материалы по казахскому обычному праву. – Алматы: ТОО «Жалынбаспасы». – С. 164–213.

БаллюзекЛ.Ф. (1998) Народные обычаи, имевшие, а отчасти и ныне имеющие в Малой орде силу закона // Материалы по казахскому обычному праву. Сб. 1. – Алматы: ТОО «Жалынбаспасы». – С. 214–299.

ВяткинМ.П. (1947) Батыр Срым. – Москва; Ленинград: АН СССР. 390 с.

Геллер М. (1997) История Российской империи. – Т. II. – Москва: МИК. – 1997.

Дулагова Д.И. (1984) Историография дореволюционного Казахстана. – Алма-Ата: «Наука» КазССР. – 272 с.

Зиманов С.З. (2008) Казахский суд биев– уникальная судебная система. – Алматы: Атамұра. – 224 с.

Зуев А. (1907) Киргизский народный суд // Журнал Министерства юстиции. – № 10. – С. 161–208.

Изразцов Н. (1897)Обычное право («адат») киргизов Семиреченской области // Этнографическое обозрение. – № 3. – С. 1–36.

Козлов И. (1882)Обычное право киргиз // Памятная книжка Западной Сибири. – Омск: Типография Окружного штаба. – С. 300–319.

Крафт И.И. (1898а) Судебная часть в Туркестанском крае и степных областях.

- Оренбург: Типография Жаринова. – 214 с.
- Крафт И.И. (1898b) Сборник узаконений о киргизах степных областей. – Оренбург: Типолитография И.И. Жаринова. – 532 с.
- Лурье С.В. (1997) От древнего Рима до России XX века: Преемственность имперской традиции // *Общественные науки сегодня*. – № 4. – С. 123–133.
- Мажитова Ж.С. (2014) Виды доказательств в казахском традиционном суде в отражении российской историографии XIX в. // *История государства и права*. – № 23. – С. 23–27.
- Мажитова Ж.С. (2015a) Институт биев: подходы и интерпретации в российской и казахстанской историографии. – Монография. Москва: «КДУ», «Университетская книга». – 352 с.
- Мажитова Ж.С. (2015b) Институт биев в казахском обществе в первое десятилетие советской власти // *Вестник Московского университета. Серия 8. История*. – № 4. – С. 74–87.
- Мажитова Ж.С. (2015c) Шариат и/или адат в казахском праве (первая половина XIX в.) // *Исламоведение*. – № 3. – С. 25–33.
- Маковецкий П.Е. (1886) Материалы для изучения юридических обычаев киргизов. Материальное право. Вып. I. – Омск: Типогр. Окружного Штаба. – 88 с.
- Масанов Н.Э. (1995) Кочевая цивилизация казахов (основы жизнедеятельности кочевнического общества). – Алматы: Социнвест. – 320 с.
- Оразбаева А.И. (2004) Дәстүрлі қазақ қоғамындағы тән билер институты. – Алматы: Дайк-Пресс. – 206 с.
- РГВИА – Российский государственный военно-исторический архив.
- РГИА – Российский государственный исторический архив
- Словохотов Л.А. (1905) Народный суд обычного права киргиз Малой Орды // *Труды Оренбургской Ученой Архивной Комиссии*. – Вып. XV. – Оренбург: Тург. обл. типо-лит. – 158 с.
- Харузин А.Н. (1888) Степные очерки (Киргизская Букеевская Орда). Странички из записной книги. – Москва: А.А. Левенсон и Ке. – 192 с.
- ЦГА РК – Центральный государственный архив Республики Казахстан.
- Mazhitova Ж.С. (2014) Place and Role of the Biy Council and People's Assembly in the Traditional Kazakh Society of the XVIII – XIX Centuries (Following the Data of the Pre-Revolutionary Russian Historiography) // *Asian Social Science*. – Vol. 10. – No. 20. – С. 129–136.
- Mazhitova Zhanna, Abzhapparova B., Aytbay R., Kushpaeva A. (2016a) The Institute of Biys in the Imperial Russia and Early Soviet Period: From Reforms to Abolishment // *Indian Journal of Science and Technology*. – Vol. 9. – Issue 22. – pp. 1–7.
- Mazhitova Zh., Saktaganova Z., Ilyasov Sh., Abdrakhmanova K., Uskembayev K., Zuyeva L., Tleugabilova K., Ogotseva E. (2016b) Ideological and theoretical foundations of biys institute in the pre-Soviet historiography // *Man In India*. – № 96 (10). – pp. 3785–3795.

References:

- Altynsarin I. (1955). Ocherki obychaev pri svatovstve i svad'be u kirgizov Orenburgskogo vedomstva [The feature stories of customs during matchmaking and wedding of Kyrgyz of the Orenburg department] // *Selected essays*. – Alma-Ata: Academy of Sciences of the Kazakh SSR. – 407 p. [in Russia].
- D'Andre (1998). Opisanie kirgizskih obychaev, imeyushchih v orde silu zakona [The description of Kyrgyz customs that have the strength of law in the horde // *Materials on Kazakh customary law*]. – *Almaty: LLP «Zhalyn baspasy»*. – pp. 164–213. [in Russia].
- Ballyuzek L.F. (1998). Narodnye obychai, imevshie, a otchastiinyne imeyushchie v Maloi orde silu zakona [The folk customs, which had, and in part still have the force of

Ballyuzek L.F. (1998). Narodnye obychai, imevshie, a otchastiinye imeyushchie v Maloi orde silu zakona [The folk customs, which had, and in part still have the force of law in the Little Horde // Materials on Kazakh customary law]. Collection 1. – Almaty: LLP «Zhalyn baspasy». – pp. 214–299. [in Russia].

Vyatkin M.P. (1947). Batyr Srym [Batyr Srym]. – Moscow; Leningrad: Academy of Sciences of the SSSR. – 390 p. [in Russia].

Geller M. (1997) Istoriya Rossiiskoi imperii [The history of the Russian Empire]. V. II. – Moscow: «MIK». [in Russia].

Dulatova D.I. (1984). Istoriografiya dorevolucionnogo Kazahstana [The historiography of pre-revolutionary Kazakhstan]. – Alma-Ata: «Nauka» of the Kazakh SSR. – 272 p. [in Russia].

Zimanov S.Z. (2008). Kazahskii sud biev – unikal'naya sudebnaya sistema [The Kazakh court of biys is a unique judicial system]. – Almaty: Atamura. – 224 p. [in Russia].

Zuev A. (1907). Kirgizskii narodnyi sud [The Kyrgyz People's Court] // Journal of the Ministry of Justice. – № 10. – pp. 161–208. [in Russia].

Izrazcov N. (1897). Obychnoe pravo («adat») kirgizov Semirechenskoj oblasti [The customary law («Adat») of the Kyrgyz of the Semirechye region] // Ethnographic Review. – № 3. – pp. 1–36. [in Russia].

Kozlov I. (1882). Obychnoe pravo kirgiz [The customary law of the Kyrgyz] // Memorial book of Western Siberia. – Omsk: Printing house of the District Headquarters]. – pp. 300–319. [in Russia].

Kraft I.I. (1898). Sudebnaya chast' v Turkestanskom krae I stepnyh oblastyah [The judicial part in the Turkestan region and the steppe regions]. – Orenburg: Printing house of I. I. Zharinova. – 214 p. [in Russia].

Kraft I.I. (1898). Sbornik uzakonenii o kirgizah stepnyh oblastei [The collection of legal acts on the Kyrgyz of the steppe regions]. – Orenburg: Printing house of I. I. Zharinova. – 532 p. [in Russia].

Lur'e S.V. (1997). Ot drevnego Rima do Rossii XX veka: Preemstvennost' imperskoi tradicii [From ancient Rome to Russia of the twentieth century: Continuity of the imperial traditions] // Social sciences today. – № 4. – pp. 123–133. [in Russia].

Mazhitova Zh.S. (2014). Vidy dokazatel'stv v kazahskom tradicionnom sude v otrazhenii rossiiskoi istoriografii XIX v. [The types of evidence in the Kazakh traditional court in the reflection of the Russian historiography of the XIX century] // History of State and Law. – № 23. – pp. 23–27. [in Russia].

Mazhitova Zh.S. (2015). Institut biys: podhodyi interpretacii v rossiiskoi i kazahstanskoj istoriografii [The Institute of Biys: approaches and interpretations in the Russian and Kazakh historiography]. Monograph. – Moscow: «KDU», «University Book». – 352 p. [in Russia].

Mazhitova Zh.S. (2015). Institut biys v kazahskom obshchestve v pervoe desyatiletie sovetskoi vlasti [Institute of biys in Kazakh society in the first decade of soviet power] // Bulletin of the Moscow university. Series 8. History. – № 4. – C. 74–87. [in Russia].

Mazhitova Zh.S. (2015). Shariati/iliadat v kazahskom prave (pervayapolovina XIX v.) [Shariat and/or adat in the Kazakh law (first half of the 19th century)] // Islamology. – № 3. – pp. 25–33. [in Russia].

Makoveckij P.E. (1886). Materialy dlya izucheniya yuridicheskikh obychaev kirgizov. Material'noe pravo [The materials for studying the legal customs of the Kyrgyz. Substantive law]. Issue I. – Omsk: Printing house of the District Headquarters. – 88 p. [in Russia].

Masanov N.E. (1995). Kochevaya civilizaciya kazahov (osnovy zhiznedeyatel'nosti nomadnogoobshchestva) [The Nomadic civilization of Kazakhs (the basis of vital activity of the nomadic society)]. – Almaty: «Sotsinvest». – 320 p. [in Russia].

Orazbaeva A.I. (2004). Dasturli kazak kogamyndagy tan biler instituty [The

Institute of biys in the traditional Kazak society]. – Almaty: Dajk-Press. – 206 p. [in Kazakh].

RGVIA – Rossijskijgosudarstvennyjvoenno-istoricheskijarhiv [Russian State Mmilitary-Historical Archive].

RGIA – Rossijskijgosudarstvennyjistoricheskijarhiv [Russian State Historical Archive].

Slovohotov L.A. (1905). NarodnyjsudobychnogopravakirgizMalojOrdy [The People’s Court of customary law of the Kyrgyz of the Little Horde] // The Proceedings of the Orenburg Scientific Archive Commission. Issue XV. – Orenburg: Turgai regional typography. – 158 p.

Haruzin A.N. (1888). Stepnyeocherki (KirgizskayaBukeevskayaOrda). Stranichkiizzapisknojknigi [The Steppe essays (Kyrgyz Bukeyevskaya Horde). Pages from the notebook]. – Moscow: A.A. Levenson and Co. – 192 p. [in Russia].

CGA RK – Central’nyi gosudarstvennyi arhiv Respubliki Kazahstan [Central state archive of the Republic of Kazakhstan].

Mazhitova [Zhanna S.](#) (2014) Place and Role of the Biy Council and People’s Assembly in the Traditional Kazakh Society of the XVIII – XIX Centuries (Following the Data of the Pre-Revolutionary Russian Historiography) // Asian Social Science. – Vol. 10. – No. 20. – pp. 129–136. [In English].

Mazhitova [Zh.](#), [AbzhapparovaB.](#), [Aytbay R.](#), [Kushpaeva A.](#) (2016). The Institute of Biys in the Imperial Russia and Early Soviet Period: From Reforms to Abolishment // Indian Journal of Science and Technology. – Vol. 9. – Issue 22. – pp. 1–7. [In English].

Mazhitova [Zh.](#), [Saktaganova Z.](#), [Ilyasov Sh.](#), [Abdrakhmanova K.](#), [Uskembayev K.](#), [Zuyeva L.](#), [Tleugabilova K.](#), [Ogoltseva E.](#) (2016). Ideological and theoretical foundations of biys institute in the pre-Soviet historiography // Man in India. – № 96 (10). – pp. 3785–3795. [In English].

FTAMP 03.20

Құрманалина Н.Н.¹

¹ PhD, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының аға ғылыми қызметкері, Алматы қ., Қазақстан Республикасы
E-mail: nurgulca@mail.ru

ҚАЗАҚ-ЖОҢҒАР СОҒЫСЫНЫҢ ТӨҢКЕРІСКЕ ДЕЙІНГІ ТАРИХНАМАСЫНАН

Мақалада қазақ-жоңғар қарым-қатынастарының төңкеріске дейінгі тарихнамасы қарастырылады. Жоңғар факторы соңғы ортағасырлардағы Орталық Азия тарихындағы ерекше маңызды құбылыс болды. Бұл көшпелі мемлекеттің іргелес елдерге қатысты белсенді басқыншылық саясат ұснауымен түсіндіріледі. Аталған елдің үлкен жерді мұра еткен қазақ халқымен де байланысы шиеленісті еді. Жоңғария әскери тұрғыдағы мемлекет ретінде Орталық Азия елдеріне негізінен басқыншылық бағыттағы саясат жүргізді. Жоңғарияның агрессиялы саяси әрекетіне, көптеген шапқыншылық соғыстарына Қазақ жүздеріне жоңғарлықтардың төтеп беруіне тура келді.

Кілт сөздер: қазақ халқы, Жоңғар мемлекеті, басқыншылық соғыс, Ресей империясының қатынасы, төңкеріске дейінгі тарихнама, зерттеушінің қорытындысы.

Құрманалина Н.Н.¹

¹PhD, старший научный сотрудник Института истории и этнологии
им. Ч.Ч. Валиханова, г. Алматы, Казахстан
E-mail: nurgulca@mail.ru

ИЗ ДОРЕВОЛЮЦИОННОЙ ИСТОРИОГРАФИИ КАЗАХСКО- ДЖУНГАРСКИХ ВОЙН

Статья посвящена дореволюционной российской историографии вопроса казахско-джунгарских отношений. Джунгарский фактор был особо значимым явлением в истории позднего средневековья Центральной Азии. Связано это с тем, что данное кочевое государство по отношению к соседям придерживалось активной захватнической политики. Взаимоотношение данной страны с казахским народом, который наследовал огромную территорию, было небезупречным. Джунгария как военизированное государство вело в основном наступательную политику по отношению к странам Центральной Азии. Агрессивно-захватническую политику Джунгарии испытали на себе и Казахские жузы, которым приходилось отражать многочисленные нашествия с их стороны.

Ключевые слова: казахский народ, Джунгарское государство, наступательные войны, отношения Российской империи, дореволюционная историография, заключения исследователя.

Kurmanalina N.N. ¹

¹ Ph.D., Senior Researcher of the Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology,
Almaty, Kazakhstan. E-mail: nurgulca@mail.ru

FROM THE PRE-REVOLUTIONARY HISTORIOGRAPHY OF THE KAZAKH-DZUNGARIAN WARS

The article is devoted to the pre-revolutionary Russian historiography on the issue regarding Kazakh-Dzhungarian relations. The Dzhungarian factor was particularly important event in the history of the Late Middle Ages in Central Asia. This is due to the fact the nomadic state played the particular role in the foreign policy. The relationship of the country with Kazakh people who inherited a vast territory was not uninteresting. The military state of Dzhungaria led the aggressive policy towards Central Asia, especially it was hard for Kazakh zhuzes who experienced numerous invasions by them.

Keywords: Kazakh people, Jongar state, offensive wars, relations of the Russian empire, pre-revolutionary historiography, researcher's conclusions.

Кіріспе

Орталық Азияда орналасқан қазақ-жоңғар қатынастарының проблемасы күрделі әрі сан қырлы, өйткені тіпті хронологиялық тұғыдан қарастырғанның өзінде екі хандық арасындағы күрестің тарихы толықтай бір ғасырдан астам мерзімге сай. Мәселенің тарихнамасы да осы күнге дейін бірнеше кезеңдікамтыды: төңкеріске дейінгі, кеңестік және қазіргі. Оның ішінде төңкеріске дейінгі дәуірде тақырыптың зерттелуінің өзіндік ерекшеліктері болды. Осындай ел тарихындағы келелі проблеманың зерттелу тарихын егемендік тұғырынан рухани жаңғыру аясында заманауи тұрғыда бағамдау өзекті іс болып табылады.

Зерттеулерге шолу

Қазақ халқының жоңғар шапқыншылығына қарсы күресінің жекелеген мәселелерін төңкеріске дейінгі зерттеушілердің бірқатары қарастырды. Қазақ авторлары арасынан ағартушы ғалым Ш.Ш. Уәлихановтың, шежіреші, ақын

Ш. Құдайбердиевтің зерттеулерінде нақтыланған. Екі тарихшы да еңбектерінде қазақ-жоңғар күресіне қатысты деректерді енгізген. Ал мәселені зерделеген орысзерттеушілері қатарында: И.Г. Андреев, В.М. Бакунин, Н.Н. Балкашин, П. Бантыш-Каменский, Н.Я. Бичурин, В.Н. Витевский, В.В. Вельяминов-Зернов, Я.П. Гавердовский, И.Г. Георги, А.И. Добросмыслов, В.Л. Котвич, А.И. Левшин, Ф.И. Леонтович, А.И. Макшеев, Е.К. Мейендорф, Л. Мейер, Н.И. Потанин, П.П. Румянцев, П.И. Рычков, П. Рычков, П.А. Словцов, М.А. Терентьев, И.Е. Фишер, И.В. Щеглов және т.б. атап өтуге болады. Орталық Азиядағы екі халықтың өзара қарым-қатынасына байланысты жекелеген мәселелер жоғарыда аталған зерттеушілердің еңбектерінде көтеріліп отырды.

Методология

Мақалада тарихнамада да қолданылатын тарих ғылымындағы салыстыру, типологиялық, құрылымдық сияқты қазақ-жоңғар соғыстарының төңкеріске дейінгі тарихнамасының басты мәселелерін ашып көрсетуге септігін тигізетін негізгі зерттеу әдістері пайдаланылды. Қарастырылған кезеңдегі зерттеушілердің мәселе бойынша қорытындылары мен тұжырымдары қарастырылып, оларға талдау жасалды.

Негізгі бөлім

Жоңғарлар бір орталықтанған мықты мемлекет құрды. А.И. Макшеев XVII ғ. және XVIII ғ. бірінші жартысындағы Азиядағы геосаяси өзгерістерге өз әсерін тигізген жоңғарлардың ролін: «Джунгаркіе Калмыки были видными деятелями въ истории Средней Азии XVII и первой половины XVIII столет., по своимъ отношеніямъ къ Монголии, Тибету и Китаю на востоке и къ русскимъ въ Сибири и киргизь-казакамъ на западе», - деп атап өткен (Макшеев А.И., 1890: 30). Жоңғар хандығы аса мықты болған. В. Котвич бұл туралы: «Во главе ойратовъ появились одинъ за другимъ весьма энергичные ханы: Галданъ, Цэвань-Рабтанъ, Галданъ-Цэрень, которые преследовали широкіе завоевательные планы. Они сумели далеко раздвинуть свои владенія (Джунгарія), присоединивъ къ нимъ Восточный Туркестанъ...», - деп айтуынан аталған хандардың ықпалының күшті болғанын аңғаруға болады (Котвич В., 1914: 11). Жоңғар хандығының билігіндегі басшылар жаулаушылық жоспарлар құрғандығы туралы тұжырымдағанын зерттеушінің сөзінен көреміз.

Б.М. Бакуниннің пікірінше, Жоңғар хандығындағы әскерлер саны бойынша, жүз мыңға дейін жеткен болса (Бакунин В.М., 1995: 21), ал Н.Я. Бичурин әскер санын миллионға дейін жеткізеді (Иакинф, 1829: 159). Мемлекет ішкі және сыртқы ахуалға байланысты әскери іске үлкен көңіл аударып отырған. Бұл жерде айтатынымыз, соңғы автордың көрсеткен саны тым артықтау, оған осы мәселені зерттеген көптеген авторлардың берген мәліметтері дәлел бола алады.

Жоңғар хандығы көрші орналасқан көшпелі мемлекеттер, соның ішінде, әсіресе, өмір салты өздерімен ұқсас болған бәсекелестері – қазақтарға шапқыншылық соғыстар жүргізді. П. Рычковтың: «К томужь по деламъ известно, что Киргисцы за реку Сарасу къ Зюнгорской стороне толь далеко разполагаются, п.елику ихъ согласіе, или случающіяся между обоими сими народами ссоры, дозволяютъ», - деп жазғаны дәлел (Рычков П., 1762: 12). Оған қоса Құрбанғали Халидтің де еңбегінде: «қазақ пен қалмақ (жоңғар – Н.Қ.) ежелден атыс-шабыстан күндері бір тынбаған», - деп жазуы П. Рычковтың пікірін нақтылай түседі (Халид Қ., 1992: 104). Қазақ елі мен жоңғарлар арасындағы қатынаста негізінен жаулаушылық соғыстар көп болғандығынан, біздің де зерттеу тақырыбымыздағы объектіміз сол шапқыншылық күрестердің тарихнамасына арналып отырған жайы бар.

Қазақ халқы мен жоңғарлардың арасындағы алғашқы аса ірі қақтығыстардың бірі XVII ғ. бірінші жартысында болған. Ол туралы бізге И.Е. Фишердің Сібір тарихына арнаған еңбегі мәлімет береді. Көптеген зерттеушілер осы шайқасты

сипаттау кезінде автордың шығармасына сілтеме жасайды. Себебі ол осы шайқас туралы фактілерді ғылыми айналымға енгізген (Фишер И.Е., 1774: 444-445). Қазақ шежіресі мен ауызша тарихы деректеріне сүйенсек, 1643 жылғы шайқас Жоңғар Алатауындағы Орбұлақ жерінде болған. Сол себепті топонимикалық атауға орай ұрыс «Орбұлақ шайқасы» деп аталды.

Тәуке кезінде қазақтар арасында орнаған тыныштық заманның ұзағынан болмауына негіз болған себептер елдің өз ішіндегі алауыздығында жатқан еді. Бұны көршілес мемлекеттер, әсіресе сол кездегі аса ықпалды Жоңғар хандығы тиімді пайдаланған. «Орыстардың бағына орай, - дейді В.Н. Витевский, - қырғыздар арасында XVIII ғ. басында-ақ өзара қырқыс басталған. Қазақтардың көршілері олардың өзара тартысын пайдаланып, жан-жақтан: оңтүстік-батыстан қалмақтар, солтүстіктен – башқұрттар мен сібір казактары, шығысынан – қазақтардың басты жауы Жоңғария басшысы Қалдан Серен қыса бастады» (Витевский В.Н., 1897: 134-135). М.А. Терентьев те: «Надъ киргизами собралась гроза: яицкіе казаки, волжскіе калмыки и башкиры отбивали ихъ от своихъ пастбищъ и кочевокъ, а дзюнгары неотступно гнали ихъ с одной кочевки на другую... Киргизы бегали ото всехъ, «какъ зайцы от борзыхъ собакъ». Это ихъ собственное сравненіе», - деп жазады (Терентьев М.А., 1906:18). Қазақтардың басына қаратүнек орнап, жайық казактары, еділ қалмақтары және башқұрттар оларды жайылымдары мен көш орындарынан ығыстырды, ал жоңғарлар болса бір көштен екіншісіне қуалай бергенін, ал қазақтар олардың барлығына күш көрсетіп қарсы тұруына мәжбүр болғанын ерекшелеген автор қазақтарға қатысты «тазыдан қашқан қояндай» деген сөз тіркесін келтірген. Бұл теңеуді автордың сөзіне сүйенсек, қазақтардың өздері шығарған екен.

Ш.Ш. Уәлиханов та сол кезеңдегі қазақтардың жағдайын Бөгенбайдың Тевкелевке айтқан сөздерімен жеткізген (Валиханов Ч.Ч., Т. 4., 1985: 201). А.И. Левшиннің еңбегінде де: «Так говорил Тевкелеву при свидании с ним в Орской крепости в 1748 году знаменитый старшина Средней орды Букенбай, прибавляя: «Мы бегали тогда от калмыков, башкирцев, казаков сибирских и яицких как зайцы от борзых собак», - деп келтіріледі (Левшин А.И., 1996:167). Кең тарап кеткен бұл теңеу сол замандағы қазақ халқының ауыр ахуалын әсірелеп сипаттау үшін тым артық сөздерді қолдану арқылы көрсетілген пікір болу керек.

Қазақ халқының жоңғар шапқыншылығына қарсы күресі тарихында 1710 ж. Қарақұмда өткен жиын ерекше оқиғаның бірі болып саналады. Ол жиында жауға қарсы үш жүздің басын біріктіре отырып, қарсылық көрсетуге шешім қабылданды. Бұл жиында Бөгенбай батырдың рөлі ерекше көрінеді. Батыр өз сөзімен елді рухтандырып, халықты жаумен өле-өлгенше күресуге бастап берді. Оқиға жайында төңкеріске дейінгі ресейлік оқымыстылар нақты ашып жазды. Мысалы, Я.П. Гавердовскийдің: «Орды избрали в сие время султана Абулхаира, как старшего сына из фамилии ханской, а Буканбая благодарный народ провозгласил своим предводителем», - деп жазуы осыны дәлелдейді (Вельяминов-Зернов В.В., 1866: 166). Оның пікірінше, халық ел арасындағы ерлігі мен батырлығы үшін хан тегінен Әбілхайырды, ал Бөгенбайды басшысы ретінде сайлаған. В.Н. Витевскийдің де олардың даңқының асқақтағанын: «известный киргизскій батыръ и старшина Буканъ-Бай, на сейме въ Кара-Кумахъ, склонилъ народъ къ нападенію на калмыковъ. Буканъ-Бай былъ избранъ въ предводители возставшихъ киргизовъ, а ханское достоинство было вручено Абуль-Хаиру», - деп жазғаны растайды (Витевский В.Н., 1897:134-135).

Көпшілік зерттеушілер жазғандай, бүкілхалықтық съездің шешімі оң болды. Н.М. Маевтың қорытындысына сүйенсек: «Нанародном съезде в Каракумахизвестный батыр Букан-байуспел, однако же некотороевремяо душевительсвоихсоотечественников, и предводительствуя ими, разбилкалмыков» (Маев Н.М., 1873: 416). Бұл қорытындыны да В.Н. Витевский

қолдап: «Калмыки действительно были побеждены, благодаря ловкости и изворотливости отважного батыря», - деп жазады (Витевский В.Н., 1897: 135). Қазақ-жоңғар күресіндегі ерекше рөл ойнаған халық батыры – Бөгенбайдың келбеті төңкеріске дейінгі авторлардың еңбектерінде осылай көрініс тапқан.

1717 ж. қазақ пен орыс арасында келісім жасалып, алайда соңынан оның бірқатар себептерге байланысты іске аспай қалғандығы мәлім. А.И. Левшиннің ойынша, патша өкіміне сәйкес сібірлік губернатор Гагарин қазақтарға жоңғарлармен күресуде көмектесуі керек еді. Ғалымның ойын өз сөзімен келтірсек: «в Сибири был тогда губернатором князь Гагарин. Царь приказал ему не только войти в сношения с казачьими ордами, но, если можно, и помочь им против Галдан Черена, дабы сколько-нибудь остановить возраставшее беспрестанно могущество зюнгарского владельца» (Левшин А.И., 1996:166). Ал А.И. Макшеев: «в начале XVIII столетия, именно въ 1717 году, ханы киргизь-казаковъ Тявка, Каипъ, Абуль-хайрь вошли в сношения съ сибирскимъ губернаторомъ княземъ Гагаринымъ, прося его о помощи противъ Джунгаровъ и обещая повиноваться Россіи», - дейді (Макшеев А.И., 1890: 29). Автордың ойынша, қазақ хандары патшаның Сібір губернаторына берген жарлығы үшін емес, жоңғарларға қарсы күресте көмек сұрай отырып, сол себепті де патшалы Ресейге өз еркімен бағынуды жөн көрген. Қалай болғанда да қос автор да екі жақты әріптестіктің нәтижеге әкелмегендігін бірдей түсіндірген. Тарихнамалық фактінің нақтылығы үшін А.И. Макшеевтің өз сөздерінен үзінді келтірген жөн: «но эти сношения не имели последствій, такъ какъ вскоре князь Гагаринъ былъ отозванъ изъ Сибири, а старешій изъ хановъ Тявка умер (1718)», сонымен қатар А.И. Левшиннің сөзі бойынша: «сношение сие не имело, однако ж, никакихъ последствій, потому что князь Гагаринъ вскоре после того из Сибири былъ позванъ в Москву, а Тявка старейшій и благоразумнейшій изъ хановъ, умер» (Левшин А.И., 1996:166).

Қазақтардың жоңғарлармен күресіндегі шарықтау кезеңіне 1723-1727 жылдарды жатқызамыз. Бұл қазақ халқы үшін «Ақтабан шұбырынды, Алқакөл сұлама» атауымен есте қалған ауыр кезең. М.А. Терентьевтің пікірінше, Галдан Церен қазақтардың орыстардың бодандығында емес екендігін білгеннен соң өз әскерлерімен қазақ жерлеріне шабуылын бастады. Автор Галдан Церен қазақтарды басып алу мақсатында Ертістен өз күштерінің басым бөлігін оңтүстік-батысқа тартты. 1723 ж. ол Ұлы жүз қазақтарына салық салғанын, ал кейінірек оның қолында Орта жүз қазақтарының барлық рубасыларынан дерлік алынған аманаттары болғанын сөз еткен. Тәуке ханның өлімі және ішкі алауыздықтар Галданның басшылығындағы жоңғарлардың басқыншылығы үшін қосымша бір түрткі болды (Терентьев М.А., 1906: 44). Орта Азия тарихына арнаған еңбегінде зерттеуші 1723 ж. Ұлы және Орта жүзді бағындырған Галдан Церен Кіші жүзді Сырдариядан Оралға ығыстырып, соның салдарынан соңғысы 1730 ж. амалсыздан Ресей билігін мойындауға мәжбүр болғандығын келтірген (Терентьев М.А., 1906: 13).

А.И. Добросмыслов жоңғарлардың XVIII ғ. 40-жж. қазақ жеріне жасаған шабуылының себебін Қарасақалдың іс-әрекетімен байланыстырады. Алайда Қарасақалдың жеке тұлғасы мен қызметі болашақта арнайы зерттеуді қажет ететін түйінді мәселе болып табылады. Автордың ойынша, Қарасақал Ресейге қарасты қазақтарды жинап алып, жоңғарларды тонаған және күйреушілікке ұшыратқан, соның салдарынан жоңғарлардың басшысы Галдан Церен қазақтарды жазалау үшін 20 000 жауынгер жіберген, ал олар өз кезегінде Орта жүз қазақтарына, соның ішінде Әбілмәмбет хан мен Абылай сұлтан ауылдарына қатты соққы тигізген. Орыс гарнизон бастығының қазақтардың патша қарауындағы адамдар екендігі туралы берген мәліметіне қарамастан, бір-біріне жауласып баққан екі халық арасындағы орын алған оқиғаға жоғарыда берілген ақпарат өз әсерін тигізе

алмаған (Добросмыслов А.И., 1900: 36-37). Төңкеріске дейін жарық көрген көптеген авторлардың еңбектерінде кейбір мәселелерде ұқсас қорытындылар бар. Мысалға, 1741 ж. шабуыл кезінде жоңғарлар Орта жүз сұлтаны – Абылайды тұтқынға алған (Добросмыслов А.И., 1900: 41), (Макшеев А.И., 1890: 105), (Терентьев М.А., 1906:80), (Валиханов Ч.Ч., Т. 4., 1985: 210). Сонымен қатар олардың бірқатарында майор Миллердің арқасында Абылайдың 1743 ж. тұтқыннан босатылғандығы туралы бірнеше тарихнамалық деректерде айтылады (Терентьев М.А., 1906: 80), (Левшин А.И., 1996: 206), (Добросмыслов А.И., 1900: 45). Жоғарыда аталып кеткендей, 1740 ж. жоңғарлар 20 000 жауынгерімен қазақ жеріне басып кірген кезде оларға Кіші жүз қазақтарының Ресей қоластына қарағандығы жөнінде ескерткендігі көрсетілген.

Келесі бір басқыншылық соғыстардан соң жоңғарлар қазақтармен мемлекетаралық өзара қарым-қатынастарында басқаша әдіс-айлаға көшеді. Олар өз жақтарына қазақ жүздерін тарту мақсатында өзара отбасылық байланыстар орнатып, қыз алысуды ойластырады. Жоңғар билеушісінің ұлын Әбілхайыр ханның қызына үйлендірмекке ойлады. П. Рычков: «После того оставя воинскія действия покушались разными образы, чтобъ Киргиз-Кайсакскихъ владельцовъ въ свою сторону привлечь, и въ томъ виде по смерти Галдань-Чериня бывшей Зюнгорскимъ владетелемъ сынъ его Цепенъ Даржа Намжи хотель жениться на дочери Киргисъ-Кайсацкаго Абулхаиръ Хана, которое сватовство смертію Ханской дочери пресеклось», - дей келе (Рычков П., 1762: 36-37), құдалық жайлы бастаманы жоңғарлар көтергенін жазса, ал М.А. Терентьев бұл үрдісті Әбілхайырдың ниетіне байланысты жүрді деп санайды. Бұл туралы ол: «...он (Абулхаир хан – Н.Қ.) стал заискивать у дзюнгарь, просваталъ Галдань-Цырену свою дочь и получилъ за нее в калым гор. Туркестанъ...», - деп келтіреді (Терентьев М.А., 1906: 58). Қалай болғанда да құдалық туралы келіссөздер ешқандай оңды нәтижеге әкелмеген, яғни бастапқы көзделген мақсат орындалмағаны аян.

Екі мемлекетті жақындастыру, я болмаса одақтастыру мақсатында осы қос ел арасынан шыққан билеуші тумалары арасында неке кию – кең таралған саяси қадам, айла-шарғы болып табылады. Қазақ пен жоңғардың өзара қатынасында құдаласудағы соңғы ниет болмаған. Мысалы, Нұралы хан далалық өлкедегі істерге патшалық алдында жауапты саналып тұрған кезінде қайталанған. Ол өзінің қарындасын жоңғарға ұзатуға ниет білдірген. Аталған мәселе бойынша Нұралы мен Цеван Доржи арасында хат алмасу жүреді. Алайда бұл жасырын іс Неплюевтың арқасында патшалық билікке мәлім болады. А.И. Добросмыслов көрсетуінше, Неплюев ол туралы татар хатшы (писарь) Нұрмұхаметовтың көмегі арқылы білген (Добросмыслов А.И., 1900: 98-99). Автор сөзіне сүйенетін болсақ, хатшыға осындай істері үшін, яғни қазақ арасындағы іс-әрекеттер туралы ақпараттар алып тұру үшін билік тарапынан басқалардан жасырын түрде жылына он бес сом төленіп тұрған. Шетел істері жөніндегі коллегия (Коллегия иностранных дел) тарапынан Неплюевке құдалықтың алдын алып, Нұралы ханның жоңғар билеушісі арасындағы достық қатынасты үзу үшін барлық шараларды қабылдап, оған қоса бұл іске қаражатты қанша керек болса да пайдалана беру туралы ұсыныс жасалған екен. Алайда екі хандық арасында келісілген бұл некелік одақ діттеген мақсатына жете алмады, тіпті губернатордың іске араласуынсыз-ақ мәселе өз шегіне жеткен.

М.А. Терентьев пен Ш.Ш. Уәлихановтың еңбектерінде айтылғандай, Галдан Цереннің өлімінен кейін Жоңғар хандығы өз күш-қуатынан айрылады да елде өзара талас-тартыстар басталып кетеді. «Только со смертію энергическаго Галдана въ 1746 г., когда начались у дзюнгарь междуособія» (Терентьев М.А., 1906: 80); «...старики определяют временемъ разрушения царства хонтайдзиев, временемъ смут зюнгаров, после смерти Галдан-Черена» (Валиханов Ч.Ч., Т. 2., 1985: 77). Алғашқы зерттеуші 1746 ж. Қалданның өлімінен соң жоңғарларда өзара алауыздықтың

басталғанын ерекшелесе, соңғысы қарттарымыздың қоңтайшы патшалығының күйреу мерзімін, Галдан Цереннің өлімінен кейінгі жоңғарлардағы алмауыт кезеңімен анықтайтынын сөз еткен.

Н.Я Бичуриннің пайымдауынша, Азияның толықтай жартысына өз күрсауымен қауіп төндірген Жоңғар хандығының құлауына негізінен Әмірсананың биліксүйгіштігі себеп болған (Бичурин Н.Я., 1991: 68). П. Рычков та осындай пікірді ұстанды: «погибшей напоследокъ въ самое короткое время, отъ его одного Амурсананена безместнаго властолюбія» (Рычков П., 1762: 48). А.И. Левшин пікірінше, Жоңғар мемлекетінің күйреуіне себеп болған келіспеушіліктер және одан туындаған соңғы билеушілерінің алауыздығы, әсіресе елдің құлауының басты күнәһары Әмірсана саналған (Левшин А.И., 1996:229). Ал Н.Н. Балкашин: «отъ джунгарскаго ига киргизовъ избавили китайцы, помимо ихъ просьбъ», - деп жазған (Балкашин Н.Н., 1887: 20). Қазақтарды жоңғарлардың қауіп-қатерінен қытайлықтардың алғашқыларының сұрауынсыз-ақ құтылуына әкелгендігін айтады. Жоңғар хандығы толықтай жойылғаннан кейін ғана бұл жауынгер мемлекеттің қазақ жерлеріне деген шабуылдарына нүкте қойылған. И.Г. Андреевтің ойынша, қазақтар далалық аймақтан жоңғарлардың орындарын тепкен, ол: «киргизы, вышед из степей, заняли зюнгорские места», - деп жазған (Андреев И.Г., 1998: 48). Жоғарыда көрсетілгендей, кейбір авторлардың еңбектерінде Орта Азияда соңғы көшпелі мемлекет құлағаннан кейін оның территориясының кей бөлігін қазақтар басып алғандығы туралы тұжырымдар кездеседі. Алайда біз бұл қорытындымен А.И. Левшин мен Ш.Ш. Уәлиханов сияқты келісе алмаймыз. А.И. Левшин: «в 1756 году опустошенная Зюнгария присоединена к Китаю», - деп жазса (Левшин А.И., 1996: 229), Ш.Ш. Уәлиханов: «последний народ (джунгары – Н.Қ.) был завоеван китайцами в 1755 году, а все владения этого народа Китайская империя включила в свои пределы», - деген пікір айтқан (Валиханов Ч.Ч., Т. 1., 1984: 181). Бұл авторлардың ақпараттарындағы мерзімде бір жылдық айырмашылық болғанымен, хандықтың иелігіндегі жердің бүгінгі таңдағы аспан асты елі территориясының құрамына қосылғандығы айғақталған.

Қорытынды

Төңкеріске дейін жарыққа шыққан авторлардың еңбектерінде жалпы Қазақстан тарихы бойынша, соның ішінде қазақ пен жоңғар қатынастары мәселелері бойынша да құнды деректік материалдар табылады. Зерттеу мәселесі үшін, әсіресе орыс-қазақ, қазақ-жоңғар қарым-қатынастары сияқты халықаралық байланыстар проблемасына арналған, келтірілген дәйектер, қорытындылар мен тұжырымдар маңызды болып саналады. Аталған зертеушілер қазақ-жоңғар қатынастары туралы жазбаша фактілерді жеткізіп отыруда ерекше орынға ие болып, тиісті деректерді алғаш қағаз бетіне түсірудің негізін салушылар ретінде танылады. Қарастырылған еңбектерінде көбінесе эмпирикалық жұмыстар жасалып, оқиғаларды баяндау тәсілі қолданғандығы туралы қорытындылағанымызбен, деректердің жеткілікті дәрежеде тартылып, сыни тұрғыда талданғандығы туралы тұжырым жасауға келмейді. Оған сол заманның талабы, идеологиялық ұстаным, зерттеушілердің субъективті көзқарасы, еңбектердің жазылу себептері сияқты алуан түрлі факторлар өз ықпалын тигізген. Төңкеріске дейінгі зерттеушілердің еңбектерінің денінде негізгі тұжырым патша үкіметінің қазақ елін жоңғарлардан қорғап қалды дегенге саяды.

Әдебиеттер:

Андреев И.Г. Описание Средней орды киргиз-кайсаков. – Алматы: Гылым, 1998. – 280 с.

Бакунин В.М. Описание калмыцких народов, особливо из них торгоутского, и поступков их ханов и владельцев: сочинение 1761 года.– Элиста: Калмыцкое книжное изд-во, 1995. – 153 с.

Балкашин Н.Н. О киргизах и вообще о подвластных России мусульманах.–

- СПб.: Тип. Министерства внутренних дел, 1887. – 57 с.
- Бичурин Н.Я. Историческое обозрение ойратов или калмыков с XV столетия до настоящего времени. – Элиста: Калмыцкое книжное изд-во, 1991. – Изд. второе. – 128 с.
- Валиханов Ч.Ч. Собрание сочинений в пяти томах. – Алма-Ата: Глав. ред. КСЭ, 1985. – Т. 4. – 461 с.
- Валиханов Ч.Ч. Собрание сочинений в пяти томах. – Алма-Ата: Глав. ред. КСЭ, 1985. – Т. 2. – 416 с.
- Валиханов Ч.Ч. Собрание сочинений в пяти томах. – Алма-Ата: Глав. ред. КСЭ, 1984. – Т. 1. – 432 с.
- Вельяминов-Зернов В.В. Исследование о Касимовских царях и царевичах. – СПб.: Императорская Академия наук, 1866. – Ч. 2. – 498 с.
- Витевский В.Н. И.И. Неплюев и Оренбургский край в прежнем его составе до 1758 г. – Казань: тип. В.М. Ключникова, 1897. – Т.1. – 617 с.
- Добросмыслов А.И. Тургайская область: исторический очерк. – Оренбург: тип. Ф.Б. Сачкова, 1900. – Т. 1, вып.1. – 125 с.
- Котвич В. Краткий обзор истории и современного политического положения Монголии. – СПб.: Издание А. Ильина, 1914. – 44 с.
- Иакинф Описание Чжунгарии и Восточного Туркестана в древнем и нынешнем состоянии / пер. с китайского монахом Иакинфом. – СПб.: тип. Карлы Крайя, 1829. – Ч. 1. – 271 с.
- Левшин А.И. Описание киргиз-казачьих, или киргиз-кайсацких орд и степей / под общ. ред. М.К. Козыбаева. – Алматы: Санат, 1996. – 656 с.
- Маев Н.М. Очерки истории киргизского народа с 1732 по 1868 год // Материалы для статистики Туркестанского края. – СПб., 1873. – Вып. 2. – 416 с.
- Макшеев А.И. Исторический обзор Туркестана и поступательного движения в него русских. – СПб.: Военная типография, 1890. – 370 с.
- Рычков П. Топография Оренбургская, то есть обстоятельное описание Оренбургской губернии. – СПб.: ИАН, 1762. – Ч. 1. – 331 с.
- Терентьев М.А. История завоевания Средней Азии. – СПб., 1906. – Т. 1. – 510 с.
- Фишер И.Е. Сибирская история с самого открытия Сибири до завоевания всей земли российским оружием. – СПб.: Императорская Академия наук, 1774. – 631 с.
- Халид К. Тауарих хамса: бес тарих / ауд. Б. Төтенаев, А. Жолдасов. – Алматы: Қазақстан, 1992. – 304 б.

References:

- Andreev I.G. Opisanie Srednei ordy kirgiz-kaisakov. – Алматы: Gylym, 1998. – 280 s.
- Вакэнин V.M. Opisanie kalmytskikh narodov, osoblibo iznihtorgoëtskogo, ipostëpkov i hhanov i vladel'tsev: sochinenie 1761 goda. – Элиста: Kalmytskoeknij noe izd-vo, 1995. – 153 s.
- Balkashin N.N. O kirgizah i voobe o podvlastnyh Rossii mësälmanah. – СПб.: Тип. Ministerstvavnutrennihdel, 1887. – 57 s.
- Бичурин Н.Я. Istoricheskoe obozrenie ойратов i kalmykov s HV stoletia do nastoiäiegovremeni. – Элиста: Kalmytskoeknij noe izd-vo, 1991. – Изд. второе. – 128 s.
- Valihanov Ch.Ch. Sobranie sochinenii v piatitomah. – Alma-Ata: Glav. red. KSE, 1985. – Т. 4. – 461 с.
- Valihanov Ch.Ch. Sobranie sochinenii v piatitomah. – Alma-Ata: Glav. red. KSE, 1985. – Т. 2. – 416 с.
- Valihanov Ch.Ch. Sobranie sochinenii v piatitomah. – Alma-Ata: Glav. red. KSE, 1984. – Т. 1. – 432 с.

- Veliaminov-Zernov V.V. Issledovanie o Kasimovskihsariiah i tsarevichah. – SPb.: Imperatorskaia Akademiianaek, 1866. – Ch. 2. – 498 s.
- Vitevskii V.N. I.I. Neprihev i Orenbërgskukrai v prejnemegosostavedo 1758 g.– Kazan: tip. V.M. Klëchnikova, 1897. – T.1. – 617 s.
- Dobrosmyslov A.I. Tërgaiskaraoblast: istoricheskii ocherk.–Orenbërg: tip. F.B. Sachkova, 1900. – T. 1, vyp.1. – 125 s.
- Kotvich V. Kratkii obzor istoriiu sovremennogopoliticheskogopolojeniia Mongolii. – SPb.: Izdanie A. Ilina, 1914. – 44 s.
- Iakinf Opisanie Chjngarii Vostochnogo Tërkeстана v drevneminyeshnemsostoianii / per. s kitaiskogomonahom Iakinfom. – SPb.: tip. Karly Kraia, 1829. – Ch. 1. – 271 s.
- Levshin A.I. Opisanie kirgiz-kazachih, ilikirgiz-kaisatskihordistepei /pod ob. red. M.K. Kozybaeva. – Almaty: Sanat, 1996. – 656 s.
- Maev N.M. Ocherkiu istorii kirgizskogonaroda s 1732 po 1868 god // Materialy dlia statistiki Tërkestanskogokraia. – SPb., 1873. –Vyp. 2. – 416 c.
- Maksheev A.I. Istori cheskii obzor Tërkeстана i postëpatelnogodvijeniia v negorësskih. – SPb.: Voennaia tipografiia, 1890. – 370 s.
- Rychkov P. Topografiia Orenbërgskaia, toestobstoiatelnoe opisanie Orenbërgskoi gëberni. – SPb.: IAN, 1762. – Ch. 1.– 331 s.
- Terentev M.A. Istoriia zavoevaniia Srednei Azii. – SPb., 1906. – T. 1. – 510 s.
- Fisher I.E. Sibirskaiia istoriia s samogootkrytiia Sibiri do zavoevaniia vsei zemli rossii skimorëjiem. – SPb.: Imperatorskaia Akademiianaek, 1774. – 631 s.
- Halid Q. Tazari hamsa: bestari h / aëd. B. Tytenaev, A. Joldasov.–Almaty: Qazaqstan, 1992. – 304 b.

Мажитов С.Ф.*

¹Доктор исторических наук, профессор, академик Российской академии естественных наук и Международной академии информатизации, Генеральный директор Международного института интеграции социогуманитарных дисциплин «Интеллект Орда». Казахстан, г. Алматы. E-mail: sattar_f@mail.ru.

ДИХОТОМИЯ «ЭТНИЧЕСКАЯ ТОЖДЕСТВЕННОСТЬ» И «НАЦИОНАЛЬНОЕ САМОСОЗНАНИЕ» В ПРИЗМЕ КОЛОНИАЛИЗМА И НАРОДНО-ОСВОБОДИТЕЛЬНОЙ БОРЬБЫ

Теоретико-методологическое осмысление проблем народно-освободительных движений в Казахстане и странах Азии имеет первостепенное научное значение. Это связано с эволюцией сложного процесса историографической ситуации вокруг их изучения. К примеру, теоретические исследования по крестьянству и крестьяноведению начали проводиться только с 60-х годов XX века. Теоретический анализ проблем этнической тождественности и национального самосознания в ходе антиколониальных движений начинается лишь после обретения странами Азии своей независимости.

Ключевые слова: казахи, Казахстан, история, новое время, Азия, национально-освободительное движение, Российская империя, метрополия, национальное самосознание, колониализм, традиционное общество, этническая тождественность.

Мажитов С.Ф.**

Тарих ғылымдарының докторы, профессор, Россия жаратылыстану ғылымдар академиясының және Халықаралық ақпараттандыру академиясының академигі, «Интеллект Орда» әлеуметтік-гуманитарлық пәндерді интеграциялау халықаралық институтының Бас директоры. Қазақстан, Алматы қ. E-mail: sattar_f@mail.ru.

Қазақстан және Азия елдеріндегі халық-азаттық қозғалыстар проблемасының теориялық-методологиялық талдамасы алғашқы қатарлық ғылыми маңыздылыққа ие. Бұл оларды зерттеудің тарихнамалық жағдайдың күрделі үдерісінің эволюциясымен байланысты. Мысалы, шаруалар мен шаруалартану байланысты теоретикалық зерттеулер тек ғана XX ғасырдың 60-шы жылдарынан бастау алады. Отаршылдыққа қарсы қозғалыстар барысындағы этникалық сәйкестілік пен ұлттық өзін өзі сезіну проблемаларын теориялық талдау тек ғана Азия елдерінің өздерінің тәуелсіздік алуы кезеңінен басталады.

Кілт сөздер: қазақтар, Қазақстан, тарих, жаңа заман, Азия, ұлт-азаттық қозғалыс, ресей империясы, метрополия, отаршылық, дәстүрлі қоғам.

Mazhitov S.F.

Doctor of Historical Sciences, Professor, Academician of the Russian Academy of Natural Sciences and the International Academy of Informatization, General Director of the International Institute for the Integration of Social Humanitarian Disciplines «Intellect Orda». Kazakhstan, Almaty. E-mail: sattar_f@mail.ru.

DIHOTOLOGY «ETHNIC IDENTITY» AND «NATIONAL SELF-CONSCIOUSNESS» IN THE PRISM OF COLONIALISM AND PEOPLE'S LIBERAL STRUGGLE

*

**

Theoretical and methodological comprehension of problems of national liberation movements in Kazakhstan and countries of Asia is of paramount scientific importance. This is due to the evolution of the complex process of the historiographic situation surrounding their study. For example, theoretical studies on the peasantry and peasant studies began to be conducted only from the 60s of the twentieth century. Theoretical analysis of the problems of ethnic identity and national identity in the course of anti-colonial movements begins only after the countries of Asia gained their independence.

Key words: the kazakh's, Kazakhstan, history, new time, Asia, national-liberation movement, russian empire, the metropolis, national identity, colonialism, traditional society, ethnical identity.

Введение

Новое осмысление истории прошлого для каждого народа имеет глубокий смысл и значение не только в плане конструктивного воспроизведения и реконструкции суровой, противоречивой действительности, давно минувшего, но и способствует пониманию процессов современных, когда в жизнь проводятся идеи независимости, самостоятельности в выборе путей экономического и общественного развития; новое прочтение истории приобретает особую важность для достижения целей и задач дня сегодняшнего. В то же время нынешнее осмысление истории не может претендовать на всеобщность и первоначальность.

Принципиальное, структурное несоответствие восточных и западноевропейских обществ, и вследствие этого энергичное неприятие западных стандартов на протяжении веков формировали определенный стереотип отношения к колониализму. Суть такого стереотипа сводилась к сопротивлению, неприятию и отторжению чужого. Кстати, противостояние своего чужому является одним из древнейших модусов поведения человека. Тем не менее, колониализм отнюдь не может быть однозначно охарактеризован как зло. Взламывая традиционные структуры в Азии и других регионах мира, колониализм во всех его модификациях сыграл решающую роль внешнего фактора, мощного импульса извне, не просто пробудившего их, но и придавшего им новый ритм поступательного развития. Важность внешнего импульса можно сопоставить по значимости с ролью оплодотворения живого организма: это было непереносимое условие для последующего развития, для рождения нового качества.

Методы исследования

Системный подход является основным методом исследования, который позволяет установить причинно-следственные связи между историческими явлениями в общеисторическом движении. Из научных методов, использованных при разработке данного проекта, следует выделить, историко-временного среза, общегеографический, картографический, локально-исторический, проблемно-тематический, исторической реконструкции и метод логической последовательности и т.д.

Методологическая и концептуально-фактологическая основа исследования учитывает современные мировые тенденции разработки теории и истории Отечественной истории и нацелена на решение следующих задач:

- выявление и сбор эмпирического материала по исследуемому периоду;
- анализ источников и историографии;
- выявление истории народно-освободительного движения в Казахстане в потоке мировой истории освободительной борьбы рассматриваемого периода;
- комплексный и системный анализ истории народно-освободительного движения казахов рассматриваемого периода в проекции на цельность исторического процесса и с учетом новейших теоретико-методологических подходов.

Теоретико-методологической основой исследования являются общенаучные

принципы познания, выработки нового знания и философия национальной идеологии с её приоритетом гуманистических ценностей и традиционных духовных ценностей народа. В основу анализа проблем положены также специальные исторические методы исследования: хронологический - предусматривает изложение исторического материала в хронологической последовательности; синхронный - предполагает одновременное изучение событий, происходящих в обществе; диахронный - метод периодизации; историческое моделирование; статистический метод. Изучаемые вопросы рассмотрены с концептуальных позиций нового исторического мышления, раскрывая исторические события и их историографическую оценку в реальном содержании, сквозь призму интересов духовно-национального возрождения. Используются методы и принципы собственно исторического, системно-исторического и сравнительно-сопоставительного анализа фактов, событий и их интерпретаций. Повсеместно производилось всестороннее, комплексное, компаративное и объективное исследование источников и исследовательской литературы по проблеме народно-освободительного движения в Казахстане в XVIII - начале XX вв. Особое внимание было уделено применению принципа феноменологии как альтернативной парадигмы исторического познания, позволяющей значительно расширить рамки изучения поставленной проблемы.

Колониализм и традиционные общества

Колониализм как историческое явление было бы неправильно рассматривать лишь с точки зрения бедствий, несчастий, страданий, которые он нес народам колониальных стран; по своим последствиям он был далеко не столь однозначным. Под воздействием колониализма восточный социум, прежде всего Центральная Азия, подверглась серьезной ломке и трансформации, формы которых во многом зависели от историко-культурных и религиозно-цивилизационных факторов. Вместе с тем центральноазиатские традиционные общества упорно стремились сохранить привычное для них существование настолько, насколько это возможно, и как-то приспособиться к изменявшимся условиям.

Эти сложные процессы вызывались различными обстоятельствами и причинами: характером и типом ориентации общества, его мировоззрением и культурой, религиозно-культурными стимулами жизни и деятельности населения, силой традиции и готовностью к сопротивлению, стремлением и интересом к плодотворным заимствованиям и т.д. и т.п. Колониализм не пользуется доброй репутацией на Востоке, и не только там. Неиссякаемая ненависть к колониализму питается перенесенными страданиями и многовековым сопротивлением. До сравнительно недавнего времени едва ли неоднозначно было принято считать, что колониализм – это безусловно зло. И, действительно, колониализм, и прежде всего ранний, прославился жестокостью и беззастенчивым стремлением к разграблению природных богатств Востока и эксплуатацией дешевого труда населения.

Перманентное воздействие колониализма постепенно преодолевало инерцию традиции и трансформировало азиатские структуры на еврокапиталистический лад. Вовлекая колониальные территории в мирохозяйственные связи с целью эксплуатации их капиталистическими методами, сильные державы вместе с тем создавали необходимую инфраструктуру, включая банки, страховые компании, почту, телеграф, пароходства, железные дороги, промышленные предприятия по добыче полезных ископаемых, первичной обработке сырья и т.д., и таким образом сокращали разрыв между традиционно-восточным и колониально-капиталистическим рынком. Трансформированный восточный рынок стал интегральной частью мирового.

Едва ли не главным последствием колониальной экспансии в страны Азии было проникновение в них европейской культуры, достижений иных цивилизаций и в

связи с этим создание сети просвещения и системы здравоохранения, приближенными к европейским стандартам, что в конечном итоге привело к возникновению местной интеллигенции, хорошо знавшей самобытные культурные традиции своих народов и выступавшей распространителем полученных ею знаний в народе, что, в частности, привело к постепенному усвоению элементарных представлений о квалифицированной врачебной помощи, профилактике инфекционных заболеваний и т.п.

Оказавшись втянутым в мировой рынок, Казахстан, как и другие страны Центральной Азии в силу этого подверглись заметной внутренней трансформации. Изменялось многое: и характер производства, и его объем, и связанные с ним привычные трудовые навыки, образ жизни значительной части населения, особенно городского, и веками считавшиеся неизблемыми духовные ценности, в том числе отношение человека к обществу, жизни, природе, миру в целом. Как бы колониальные структуры ни вписывались в местные реалии, что бы позитивного и полезного они ни приносили в жизнь колоний, но все-таки они были чуждыми для большинства их населения. Возникал феномен своего рода симбиоза, вынужденного сосуществования.

Этническая тождественность и возможности колониализма

Изучение различных этапов движений протеста казахского народа периода российского колониализма в Казахстане, во многом зависит от понимания стратегических задач и внешнеполитического курса собственно Российской империи.

На наш взгляд, этнические тенденции в жизни человечества стали заявлять о себе с особой силой в период новой и новейшей истории. Только с наступлением Нового времени этнические тенденции стали проявлять себя все больше и все отчетливее, что в значительной степени было связано с формированием наций и образованием национальных государств (Токтосунова 1989: 1-205). Немалую лепту в их развитие внесли завоевательные походы, положившие начало эпохе колониализма. Анализ процессов освободительного движения в условиях Нового времени позволяет выделить несколько направлений, по которым становились и укреплялись этнократические устремления. Прежде всего, они проявлялись в захватнических акциях новых территорий, когда беспощадно истреблялось туземное население, которое почти всегда оказывало сопротивление колониальным завоевателям.

С дихотомией этническая тождественность и национальное самосознание тесно связана дефиниция «менталитет». Понятие «менталитет» сравнительно недавно стало использоваться в истории, хотя другие науки имеют солидный опыт работы с ним. В науку понятие «менталитет» было введено представителями культурно-антропологического направления – этнологом Л. Леви-Брюлем (1857-1939) и основателями влиятельной в современной историографии школы «Анналов» Марком Блоком (1886-1944) и Люсьеном Февром (1878-1956). В первоначальном контексте менталитет означал наличие у представителей того или иного общества, трактуемого прежде всего, как национально-этническая и социокультурная общность людей, некоего определенного общего «умственного инструментария», своего рода «психологической оснастки», которая дает им возможность по-своему воспринимать и осознавать свое природное и социальное окружение, а также самих себя. Со временем понятие «менталитет» стало использоваться и для описания в обобщенном виде свойств и особенностей организации социальной и политической психологии людей, в частности, политического сознания и самосознания.

Имеется и более общая трактовка этого понятия, когда под менталитетом понимается глубинный уровень коллективного и индивидуального сознания, включающий и бессознательное; совокупность интеллектуально-

психологических установок, ориентирующих поведение какой-либо социальной или этнической группы или индивида.

Проблема этнической тождественности предполагает присутствие исторического субъекта и самосознания. Особенность темы народно-освободительной борьбы не только в Казахстане, но и в любой другой азиатской стране заключается в том, что обращение к изучению данной проблематики позволяет исследователям прояснить грань между тем, где кончаются возможности господствующей власти, империи, метрополии и т.д., и где начинается собственно этническое самосознание. Потому что объективно – не все подвластно властителям. Отправная, с которой начинается понимание этносом своей самостоятельности и осознание себя как единого целого есть момент творения им своей собственной истории. В народно-освободительном движении в Казахстане XVIII – начала XX веков присутствовало суверенное сознание и личность лидеров и участников как его носителей. «Возможно, именно по этой причине ученых так привлекали примеры оппозиционных движений, принимающих явно «политическую» форму, – например, националистические движения, поскольку ясное словесное выражение требований и стремлений, наличие представлений об источниках угнетения и способность поднять людей на рискованные действия для улучшения существующей ситуации – все это предполагает наличие самосознания. Но попытка укрыться за, казалось бы, благим стремлением присвоить угнетенному населению некое интеллектуальное пространство, самостоятельное и независимое от имперского господства, зачастую привносит в историческое исследование сомнительное представление о том, кого Розалинд О' Хэнлон называет «классической фигурой западного гуманизма» – о «созидающем самого себя и самоопределяющемся индивиде, который одновременно является и субъектом (поскольку обладает суверенным сознанием, определяющим качеством которого является разум), и действующим лицом, поскольку обладает могущественной силой свободы». В недавних теоретических исследованиях скорее проявляется склонность считать субъектность подданных колониальных империй бесспорно условной, собранной из разнородных фрагментов и формирующейся через те самые взаимоотношения, которые и составляют сущность столкновений колонии и метрополии. В соответствии с этим роль имперских нововведений – определенной практики взаимоотношений, связываемых категорий и концепций – должна быть признана центральной в процессе конституирования самосознания имперских подданных, даже если эти подданные сопротивлялись полному подчинению и принятию данных нововведений. Как настаивают Дуглас Хейнс и Джайан Пракаш, «эпизоды сопротивления сами по себе редко означают в чистом виде освобождение от господства; борьба постоянно обуславливается существующими структурами социальной и политической власти». С этой точки зрения «ни господство, ни сопротивление не являются самостоятельными феноменами; они настолько тесно переплетены между собой, что становится трудно анализировать одно без учета другого». Именно диалектические отношения между этими двумя явлениями представляют собой величайший познавательный интерес, и именно эта диалектика обычно ускользает из поля зрения сторонников общепринятого подхода к проблеме сопротивления» (Российская империя... 2005: 69-70).

Национальное самосознание и политическая борьба

Рубежный интервал XIX-XX вв. стал наиболее ярким периодом консолидации казахской нации накануне установления большевистского режима. Чувству единения народа в немалой степени способствовала колониальная аннексия земель, поскольку от нее в равной степени страдали практически все социальные группы казахского общества. Аграрная политика царизма со всей наглядностью подтверждала точку зрения А. Букейханова, что русская политика была выражением

национального антагонизма, направленного против казахского народа, поскольку она отрицала право казахов на издревле принадлежавшие им земли и исходила из того, что все земли принадлежат империи. Конечной целью политики Российской империи, по мнению А. Букейханова, являлось не только насильственное оседание кочевников, но и разрушение оригинальной казахской культуры. Он считал, что казахи должны начать политическое наступление не только для защиты своих прав на землю, но и ради права оставаться самостоятельным народом. При этом казахи должны преодолеть внутренние противоречия и осознать общенациональные интересы и цели, добиваться которых следует сообща (Olcott 1987: 72).

Тесная связь между тенденциями обособленности и относительно низким уровнем идеологического обоснования политических целей сама по себе находит выражение прежде всего в характере преобладающих в этих обществах органов и механизмов политической борьбы. Наиболее важным механизмом оказывались прямые соглашения между различными группами. Действительно, ведущими участниками политической борьбы в данных обществах были прямые представители основных групп в центре и на периферии (например, родственных, территориальных и религиозных групп); среди них действовала тенденция к организации группировок, соперничающих за доступ к центру (обычно его представлял дом правителя). Между группировками возникали постоянно изменявшиеся и пересекавшиеся связи, образовывались коалиции. Главным механизмом политической борьбы со стороны как аристократических, так и периферийных групп были ходатайства и давление на политический центр в целях кооптирования новых элементов и/или изменения его состава. От центра требовали изменить характер распределения различных ресурсов среди важнейших групп, а также расширить рамки клиентелы и патронирования.

Обособленности движений протеста, восстаний и политической борьбы, так же как низкому уровню обоснования политических целей, сопутствовал низкий уровень идеологического осмысления тем протеста и политической борьбы вокруг центра. Сколь ни многочисленными могли быть восстания, они редко выдвигали социальные или политические цели, которые шли бы дальше непосредственных социально-экономических требований. Лишь изредка движения протеста содержали сильные утопические или трансцендентные элементы, ориентированные на политическую деятельность. Какие бы утопические ориентации они ни формировали, их устремления ограничивались либо «тысячелетним царством», либо укреплением солидарности существующих естественных общностей. Новые политические ориентации вообще не получали отчетливого выражения, а ориентированные на нововведения религиозные или политические лидеры не участвовали в таких восстаниях.

Возросшие расположенность к изменениям и потенциал способности к преобразованию традиционных обществ наиболее явно проявляются в возникновении четко определенных движений, таких, как восстание, инакомыслие, протест, а также в достижении более высокого уровня выражения политической борьбы. Если в традиционных обществах на раннем этапе (для Казахстана – XVIII – начало XIX вв.) протест выступает как движение между субъектами восстания, с одной стороны, и разделом либо слиянием племенных образований, то на поздних этапах (вторая четверть XIX – начало XX вв.) можно вполне идентифицировать более определенно выраженные движения изменений и ориентации протеста.

В традиционных обществах, к каковым относится и казахское, сложилась тенденция к формированию типа относительно автономных и длительных восстаний и движений протеста. Организаторами таких движений могли выступить носители моделей культурного порядка или выразители солидарности различных коллективов. Первые поддерживали особую культурную ориентацию, вторые –

социальный код (иерархию в противовес равенству, принуждение в противовес солидарности или поощрительным мерам и т.п.). В то же время возникали и движения инакомыслия, которые нередко были направлены на переосмысление оснований господствующих культурных моделей и традиций. А в процессе формирования институтов, прежде всего в экономической и образовательной сферах, выдвигались и организаторы нового типа.

Типология конфликтов и антиколониальная борьба

Несмотря на то, что каждый взятый в отдельности этап народно-освободительного движения в Казахстане уникален, он объективно несет в себе некоторые черты и обладает определенными параметрами, позволяющими типологизировать весь процесс освободительной борьбы. В основу подобной типологизации в первую очередь положить определенное сходство причин, которыми были вызваны народные движения и социальные конфликты. Например, внешнее вмешательство Российской империи и социальная нестабильность внутри казахского общества. Противоречия такого рода, различаясь по масштабам, интенсивности и результативности, сопутствуют всей истории народно-освободительного движения в Казахстане.

В свою очередь причины, а точнее конфликты могут типологизироваться и по такому признаку, как характер противоречий, лежащих в их основе. Последние в свою очередь могут быть подразделены на антагонистические и неантагонистические, на внутренние и внешние. Противоречия могут различаться также по сферам их проявления (экономическая сфера, политическая, духовная, межэтнических отношений, внешнеполитическая и т. д.).

Конфликты могут классифицироваться по времени действия (затяжные, скоротечные), по интенсивности, по масштабам действия (региональные, локальные), по формам проявления (мирные и немирные, явные и скрытые) и, наконец, по своим последствиям (позитивные – негативные, конструктивные – деструктивные и т. п.). Подобная классификация подтверждается многочисленными архивными данными по истории народно-освободительного движения в Казахстане.

Представляет интерес типология собственно противоречий и конфликтов, вызывающих движения протеста. Применительно к рассматриваемой проблеме типологии освободительного движения следует взять за основу следующие виды и типы конфликтов:

- между родами и им подобными общностями;
- между территориальными общностями в виде казахских жузов и т. д.;
- между регионами;
- между лидерами и участниками восстаний;
- между различными социальными категориями внутри казахского общества;
- между политическими силами;
- между представителями разных конфессий (религиозные аспекты освободительных движений);
- между элитами:
- конкурентная борьба в рамках одного региона;
- конкурентная борьба между разными регионами;
- социальные конфликты;
- соперничество между отдельными народами, которое может проявляться в разных областях, в частности в борьбе за сферы влияния, и т. п.;
- конфликты между различными культурами;
- конфликт цивилизаций и идеологий.

Одной из разновидностей конфликтов С. Чейз считает конфликты на почве антисемитизма как проявление антагонизмов религиозного, культурного и расового характера.

- конфликты, возникающие в результате плохого знания существующего положения дел или применения принципа «разделяй и властвуй»;

- скрытые (латентные) конфликты или конфликты, развивающиеся исподволь, незаметные сразу. Их участники в силу разных обстоятельств не могут или не хотят заявить о своей открытой борьбе друг с другом;

- фальшивые конфликты, т. е. не имеющие по сути объективных оснований. Они возникают в результате неадекватного отражения в групповом или массовом сознании существующих реальностей. Это, конечно, не означает, что они не могут трансформироваться в действительные конфликты (https://finances.social/sotsiologiya_719/tipologiya-sotsialnyih-konfliktov.html).

В особую разновидность конфликтов многие исследователи выделяют те, которые связаны с процессами модернизации. При всем многообразии трактовок западными социологами понятия «модернизация» можно выделить как наиболее приемлемое понимание последней как этапа перехода от традиционного общества к современному (индустриальному). Осуществление последней нередко ставило под угрозу традиционные ценности, а иногда и суверенитет ряда молодых государств. Возникающие в этой связи конфликты носили по сути цивилизационной характер. Их участники отстаивали разные культурные ценности и ориентировались на разные социальные образцы (модели) и нормы.

Национальные лозунги и социальная мимикрия

Применительно к рассматриваемой проблеме феномена крестьянства в освободительном движении досоветского периода представляется правильным обратиться к такой дефиниции как «моральная экономика» крестьянства, которая была введена в научный оборот американским исследователем Джеймсом Скоттом (Скотт 1992: 202-210).

В основе мотивации социального поведения в крестьянских обществах лежит этический принцип, выделенный Джеймсом С. Скоттом в его работе «Моральная экономика крестьянства. Восстание и выживание в Юго-Восточной Азии» (1976): «Главное – выжить» («safety – first») (Скотт 2016: 10). На этом принципе строится глубокое убеждение крестьянства, что государство или земельная аристократия, изымающие часть их продукции, не должны покушаться на необходимый минимум, обеспечивающий простое воспроизводство крестьянского хозяйства. Защита «права на существование» являлась главным «топливом» всех бесчисленных крестьянских восстаний и служила психологическим оправданием всех форм негативных (по отношению к власти и собственникам) общественных изменений.

Если принцип «безопасность существования», рассуждает Дж. Скотт, играет решающую роль в жизни крестьян и определяет их поведение, то он должен быть отражен в крестьянских институтах и нормах, а также в оценке крестьянином таких важнейших сфер, как сельская стратификация, взаимопомощь сородичей, землевладение и налогообложение. Так в одной из песен о Кенесары сказано, что казахи потерпели поражение «от здешнего их народа пестроты рта», т. е. от несогласия, несговоренности, перевеса интересов отдельных родовых и социальных групп над интересами всего народа в целом (Образцы киргизской 1885). Бросая по призыву Кенесары (и батыра Жоломана Тленши) прежние пастбища и откочевывая в новые места, «отложившиеся» занимали чужие кочевья, что вело к взаимной бармте, разорению и вынужденному отходу части казахов от движения (ЦГА РК: 5-6). «В одном районе скапливались большие массы казахов, в других были нетронутые пастбища, «ни следу кочевков», «пустота общая». Междоусобная вражда сильных и слабых родов, в основе которой лежали экономические причины – борьба за кочевья, – препятствовали объединению. «Дальние» мстили прилинейным за неучастие в борьбе, последние отвечали им разграблением, действуя нередко совместно с

царскими отрядами. Даже один род не действовал сообща, но иногда каждое отделение за свой страх. Кенесары не удалось привлечь на свою сторону многочисленные и потому сильные роды – шекты, адай, аргын, жаппас, наиболее обеспеченные кочевьями. Перевес родовых – групповых интересов над интересами всего народа был вполне закономерен. Замкнутое кочевое хозяйство отдельных родов препятствовало созданию единой экономической жизни, а это в свою очередь являлось тормозом для объединения политического. Рядом с номинальной властью – султанами-правителями – стояла реальная власть в лице родоначальников, которые не хотели делиться ею и предпочитали сепаратные выступления, лишь бы сохранить свое влияние на подведомственные им родовые группы. Влияние этих старшин на патриархально-родовые общины мешало сближению Кенесары с массой казахов» (Стеблин-Каменская 1942: 252). Согласно Скотту, решающую роль в реализации и обеспечении принципа безопасности играет сельская общность. Сельские институты «сконструированы» таким образом, что каждой семье гарантирован минимальный уровень обеспечения продовольствием (минимальный уровень существования). Гарантом безопасности выступала община: определенная часть доходов с общинных земель использовалась для помощи бедноте, поддержки вдов и сирот (принцип «выживание слабейших») Чем прочнее община и автономнее деревня, тем прочнее гарантии существования (Скотт 1976: 40).

Отмечая, что сельские институты обеспечивали перераспределение части богатства более благополучных сельчан в пользу беднейших и слабейших, Скотт, вопреки мнению некоторых критиков, упрекнувших его в романтизации доколониального прошлого, подчеркивает, что не следует идеализировать перераспределительные механизмы деревни причиной их существования был не альтруизм, а экономическая необходимость; социальной ценой выживания нередко становились потеря крестьянином независимости, понижение социального статуса. Если в деревне и существовал эгалитаризм, пишет Скотт, то это был не буржуазный, а крестьянский эгалитаризм. Крестьянский эгалитаризм и радикализм предполагают, «чтобы все имели жилье, пищу и т.н., а отнюдь не чтобы все были равны» (Скотт 1976: 50).

Принцип «безопасность прежде всего» нашел отражение и в статусной иерархии сельского населения Азии, точнее, в ее оценке крестьянином. Худшим вариантом, с точки зрения существования крестьянства, была безличная фиксированная рента, лучшим – система «патрон-клиент». Отношения «патрон-клиент» Скотт квалифицирует как один из важнейших способов поддержания безопасности существования крестьян, относит их к разряду «морально-экономических» механизмов. Отношения как «вертикального» обмена услугами (между неравными по экономическому и социальному положению партнерами, например, связи типа «патрон-клиент»), так и «горизонтального» (деревенская взаимопомощь) оценивались крестьянами в соответствии с принципом безопасности; крестьяне стремились найти «баланс» между приемлемым уровнем существования и его социальной ценой. На подобный момент в своеобразии поведенческих принципов казахского крестьянства указывал А.И. Левшин: «Здесь следует упомянуть, что хотя повелители киргизов и получают с них плату скотом и разного рода вещами, но приношения сии делаются без всякого порядка и по большей части в случаях особенной нужды в покровительстве; определенной же подати народ киргиз-казачий *вообще* не платит, и умнейшие родоначальники тщетно проповедуют оному статью из Ал-Корана о *зекате*, повторенную древними законами киргизскими. Одна только необходимость или сила напоминают им об ней» (Левшин 1996: 363).

Как показывает Скотт, и в доколониальную эпоху в Юго-Восточной

Азии имелись зоны, в которых принципы «моральной экономики» были выражены довольно слабо, например, редкоселенные районы - зоны миграции с подвижной границей. Эти районы характеризовались слабостью общинных связей, значительной (для докапиталистического общества) степенью социальной автоматизации, высоким уровнем развитости товарно-денежных отношений. Однако существование в «морально-экономическом» мире «аномальных зон» не меняло, как показывает Скотт, общей картины. Более того, постепенно и в зоне фронта регенерировались коллективные деревенские формы «морально-экономического типа», либо в прямой (рост общинного землевладения и роли общинных связей), либо в косвенной (квазирелигиозные организации, «тайные общества») форме. Лишь в колониальную эпоху – с включением в мировой рынок и под воздействием мероприятий колониальной администрации, товарно-денежные отношения получили широкое распространение и деформировали традиционные структуры в глубинных районах или же практически полностью разрушили равновесие в зоне «фронта» (Проблемы социальной... 1988: 5-161).

Факт социальной мимикрии все в тех же целях обеспечения «личной безопасности» неоднократно обнаруживал себя в процессе участия крестьянства в лице шаруа, жатаков, консы, байгушей, егиншей и в восстаниях в XVIII - начале XX вв. в Казахстане. Крестьяне «гримируются» под образ, более всего отвечающий представлениям патрона, и этот только им ведомый обман рождает у них чувство превосходства над своим господином. По сути это и есть проявление «моральной экономики» крестьянства, когда, добившись удовлетворения своих первостепенных потребностей, они легко удалялись от предводителей восстаний, обрекая их на положение одного воина в поле. Приводимый ниже пример один из тех многочисленных фактов, свидетельствующих в пользу сказанного. «По прибытии команды на здешнее место 22-го числа ко мне явился киргизец, который рассказывал, что назад тому три дня он виделся с Исатаем, к которому ходил, чтобы просить о возвращении взятых у него 13 лошадей, на что Исатай ему ответил, что он сам может видеть невозможность его теперь удовлетворить. «Я сам не знаю, как мне спастись, – сказал разбойник, – русские меня преследуют, я посылаю к разным местам на линию, но везде так усилено войско, что мало надежды пройти на ту сторону, приверженцы же все меня оставили» (ЦГА РК: 367).

Заключение

Освободительное движение в Казахстане, как исторический и социальный феномен выражало себя как типы изменений, которые действительно происходили в традиционных обществах, отражали, влияние разнообразного соединения различных тенденций, включая организационную оформленность и символическую четкость движений протеста, политической борьбы и строительства институтов, а также их взаимосвязанность либо обособленность. Кроме того, оказывали влияние внешние факторы – взаимоотношения с империей, ее войны с другими государствами, торговля и демографические изменения, а толчком к изменениям оказывалась структурная дифференциация казахского общества в целом на протяжении рассматриваемого исторического периода.

Литература:

Левшин А.И. Описание киргиз-казачьих, или киргиз-кайсацких, орд и степей. – Алматы: Санат, 1996. – 656 с.

Olcott M.B. The Kazakhs. – Stanford, 1987. – P. 72.

Образцы киргизской поэзии в песнях эпического и лирического содержания, переложенных в русские стихи П. (Распоповым). // Оренбургский листок. – 1885. – №№ 8-13; 15-17.

Проблемы социальной истории крестьянства Азии / «Моральный крестьянин» или «рациональный крестьянин»? – Москва: ИНИОН АН СССР, 1988. – Вып. 2. – С.5-161.

Российская империя в зарубежной историографии. – Москва: Новое издательство, 2005. – 696 с.

Скотт Дж. Моральная экономика крестьянства как этика выживания. / Великий незнакомец: крестьяне и фермеры в современном мире. – Москва: Прогресс-Академия, 1992. – С. 202-210.

Скотт Дж. Моральная экономика крестьянства. Восстание и выживание в Юго-Восточной Азии. – Нью-Йорк, 1976. – С. 10.

Стеблин-Каменская М.И. К истории восстания султана Кенесары Касымова // Исторические записки. – Москва: Изд-во АН СССР, 1942. – Т. 13. – С. 252.

Токтосунова А.И. Этнокультурная идентичность и диалог в условиях глобализации. – Бишкек, 2007. – 307 с. Всеобщая история: дискуссии, новые подходы. Выпуск 1. – Москва: Наука, 1989. – 215 с.

ЦГА РК. – Ф. И-4. – Оп. 1. – Д. 2145. – ЛЛ. 5-6.

ЦГА РК. – Ф. И-4. – Оп. 1. – Д. 1963. – Л. 367.

https://finances.social/sotsiologiya_719/tipologiya-sotsialnyih-konfliktov.html. Дата обращения: 20.09.2018.

References:

Levshin A.I. Opisanie kirgiz-kazach'ih, ili kirgiz-kajsackih, ord i stepej. – Almaty: Sanat, 1996. – 656 s.

Olcott M.B. The Kazakhs. – Stanford, 1987. – P. 72.

Образцы киргизской поэзии в песнях эпического и лирического содержания, переложенных в русские стихи П. (Распоповым). // Оренбургский листок. – 1885. – №№ 8-13; 15-17.

Problemy social'noj istorii krest'yanstva Azii / «Moral'nyj krest'yanin» ili «racional'nyj krest'yanin»? – Moskva: INION AN SSSR, 1988. – Vyp. 2. – S.5-161.

Rossijskaya imperiya v zarubezhnoj istoriografii. – Moskva: Novoe izdatel'stvo, 2005. – 696 s.

Skott Dzh. Moral'naya ehkonomika krest'yanstva kak ehtika vyzhivaniya. / Velikij neznakomec: krest'yane i fermery v sovremennom mire. – Moskva: Progress-Akademiya, 1992. – S. 202-210.

Skott Dzh. Moral'naya ehkonomika krest'yanstva. Vosstanie i vyzhivanie v YUgo-Vostochnoj Azii. – N'yu-Jork, 1976. – S. 10.

Steblyn-Kamenskaya M.I. K istorii vosstaniya sultana Kenesary Kasymova // Istoricheskie zapiski. – Moskva: Izd-vo AN SSSR, 1942. – Т. 13. – S. 252.

Toktosunova A.I. EHtnokul'turnaya identichnost' i dialog v usloviyah globalizacii. – Bishkek, 2007. – 307 s. Vseobshchaya istoriya: diskussii, novye podhody. Vypusk 1. – Moskva: Nauke, 1989. – 215 s.

CGA RK. – F. I-4. – Op. 1. – D. 2145. – LL. 5-6.

CGA RK. – F. I-4. – Op. 1. – D. 1963. – L. 367.

https://finances.social/sotsiologiya_719/tipologiya-sotsialnyih-konfliktov.html. Дата обращения: 20.09.2018.

ОРТА ҒАСЫРДАҒЫ ҚАЗАҚСТАН ТАРИХЫ СРЕДНЕВЕКОВАЯ ИСТОРИЯ КАЗАХСТАНА HISTORY OF KAZAKHSTAN IN MIDDLE AGES

IRSTI: 03.20

Lapin N.S.

Candidate of historical sciences, Associate professor.

The Institute of State History.

Kazakhstan, Astana. E-mail: lapin.79@mail.ru

FORMATION OF KAZAKH-RUSSIAN DIPLOMATIC RELATIONS (XVI CENTURY)

The article on the basis of historical and historiographical sources reveals and defines the features of diplomatic relations of the Kazakh Khanate and the Russian state in the late Middle Ages. The Embassy contacts reflected in the sources are systematized, on the basis of which the main stages in the development of Kazakh-Russian diplomatic relations during the XVI century are revealed. The author revealed three such stages, each of which is associated with the foreign policy of the Kazakh khans – Kasym, Hakk-Nazar and Tavakkul.

In the article the years of establishment of the first diplomatic relations of the Kazakh khanate and the Russian state are corrected and specified, the date of renewal of mutual contacts is offered and the question of the establishment of official diplomatic relations between two States in the middle of 90 years of the XVI century is studied.

Diplomatic relations at this time are characterized as intermittent and are situational, which suggests the absence during the XVI century of regular Kazakh-Russian relations.

Keywords: Kazakh Khanate, the Russian state, history of international relations, diplomatic relations, embassy.

Лапин Н.С.

Тарих ғылымдарының кандидаты,
қауымдастырылған профессор (доцент).

Институты мемлекет тарихы.

Қазақстан, Астана қ. E-mail: lapin.79@mail.ru

ҚАЗАҚ-ОРЫС ДИПЛОМАТИЯЛЫҚ БАЙЛАНЫСТАРЫНЫҢ ҚАЛЫПТАСУЫ (XVI ҒАСЫР)

Мақалада тарихи және тарихнамалық деректер негізінде Қазақ хандығы мен Орыс мемлекетінің орта ғасырлардың соңғы дипломатиялық байланыстарының ерекшеліктері анықталған. Деректерде көрсетілген елшілік байланыстар жүйелендіріліп, оның негізінде XVI-шы ғасырдағы қазақ-орыс дипломатиялық байланыстары дамуының негізгі кезеңдері анықталды. Автор осындай үш кезеңді анықтаған және олардың әрқайсысы қазақ хандарының - Қасым, Хақ-Назар және Тәуекелдің сыртқы саясатымен байланысты.

Мақалада Қазақ хандығы мен Ресей мемлекетінің арасындағы алғашқы дипломатиялық байланыстарды орнату жылдары түзетіліп, өзара байланыстардың қайтадан басталуы туралы ұсыныс жасалып және XVI-шы ғасырдың 90-шы жылдарының ортасында екі мемлекет арасындағы ресми дипломатиялық қарым-қатынас орнату мәселесі қарастырылған.

Бұл кезеңдегі дипломатиялық қарым-қатынастар осы уақытқа дейін үзіліспен сипатталады және XVI-шы ғасырда тұрақты қазақ-орыс қарым-қатынастарының

жоқтығы туралы айтуға мүмкіндік береді.

Түйінді сөздер: Қазақ хандығы, Орыс мемлекеті, халықаралық қатынастар тарихы, дипломатиялық байланыстар, елшілік.

Лапин Н.С.

Кандидат исторических наук, ассоциированный профессор (доцент).

Институт истории государства.

Казахстан, г. Астана. E-mail: lapin.79@mail.ru

СТАНОВЛЕНИЕ КАЗАХСКО-РУССКИХ ДИПЛОМАТИЧЕСКИХ СВЯЗЕЙ (XVI ВЕК)

В статье на основе исторических и историографических источников, выявлены особенности дипломатических связей Казахского ханства и Русского государства в позднее средневековье. Систематизированы отраженные в источниках посольские контакты, на основе чего определены основные этапы в развитии казахско-русских дипломатических связей на протяжении XVI века. Автором выявлено три таких этапа, каждый из которых связан с внешнеполитической деятельностью казахских ханов – Касыма, Хакк-Назара и Таваккула.

В статье скорректированы и уточнены годы установления первых дипломатических связей Казахского ханства и Русского государства, предложена датировка возобновления взаимных контактов и изучен вопрос установления официальных дипломатических связей между двумя государствами в середине 90 годов XVI века.

Дипломатические связи в это время характеризуются как прерывистые и носят ситуативный характер, что позволяет говорить об отсутствии в течении XVI века регулярных казахско-русских отношений.

Ключевые слова: Казахское ханство, Русское государство, история международных отношений, дипломатические связи, посольство.

Introduction

The history of Kazakh-Russian relations goes back to the middle ages, numbering many centuries. And this, apart from the tradition of Turkic-Slavic relations in the earlier period. In fact, the relations between the two States – Kazakhstan and Russia (in their early form – the Kazakh Khanate and the Russian state/Kingdom) have a very long history, the beginning of which is reliably dated to the XVI century, thus numbering about five centuries.

History of the study of the Kazakh-Russian relationship has been for centuries, including dozens, if not hundreds of studies chronologically ascending back to the works of P.I. Rychkov, Y.P. Gaverdovskij, A.I. Levshin, etc. In historiography, problems of bilateral relations were resolved a variety of aspects, is the history of the annexation of the Kazakh lands, and their subsequent integration into the Russian Imperial space, problems of formation and development of economic and humanitarian ties in different periods and much more.

At the same time, no matter what aspect of the history of bilateral relations, the question of their origins, the first contacts between the two countries and peoples, actualizing the scientific search and study of the period of formation of the Kazakh-Russian relations arises naturally. And here it turns out that the period of relations “until 1731”, that is, in the late middle ages, for all its relevance is extremely poorly studied.

In addressing the history of bilateral and international relations, the history of foreign policy, the issue of the history of diplomatic relations between States comes to the fore. That is, speaking about the history of the formation of Kazakh-Russian relations in the

late middle ages, based primarily on the nature of these relations, as well as starting from the source base, we cannot talk about the whole complex of these relations, but only about the history of international relations in the first place specifically the history of bilateral diplomatic relations.

Historiography

Just this question, despite its urgency and scientific and historical relevance, especially if we are talking about the era of the Kazakh Khanate is still specifically, in fact, has not been studied. Meanwhile, the history of diplomatic relations, the history of Embassy missions is the cornerstone of the history of bilateral relations between the Kazakh Khanate and the Russian state and is an important research and educational task, without which it is impossible to fully study the further history of Kazakh-Russian relations in the new and modern times. This actualizes the study of the history of diplomatic relations between the Kazakh Khanate and the Russian state in the late middle ages.

In the article, we will make an attempt to identify and systematize mutual Kazakh-Russian diplomatic relations at the earliest stage of their history – during the XVI century. On the basis of available sources, taking into account the volume of the article, we will try at least in General to determine their main possible parameters: Dating, goals, participants, General content and more. As a result, we will try to identify the dynamics and consider the stages in the history of diplomatic relations of the Kazakh Khanate and The Russian Kingdom at that time.

The importance of the study of diplomatic relations in this chronological period is due to the fact that in fact, the period of XVI–early XVIII (before 1731) is the first large period in the history of bilateral relations, which is generally characterized by the formation of Kazakh-Russian relations. At the same time, the process of formation of a qualitatively new period/stage in the relations between the Kazakh khanates and Russia began in 1731.

Until now, there are very few systematic studies of this period in the history of Kazakh-Russian relations, or they are separate, fragmented; often only incidentally affecting the very history of bilateral relations, the history of diplomatic relations. Let us repeat, in fact, the history of diplomatic relations between the Kazakh Khanate and the Russian state at the system level has not been studied purposefully so far. To a large extent, this is due to the fragmentation and scarcity of available sources for reliable research, which became an obstacle to the study of the origins of bilateral relations of the largest States of Central Eurasia.

A preliminary review of historiographical sources, which reflect the historiographical facts in varying degrees associated with the study of the formation of the Kazakh-Russian diplomatic relations in the late middle ages, allows us to distinguish two qualitative stages in the historiography of the problem.

The first stage in the historiography of the problem dates back to the XIX-first half of the XX century. The countdown of this stage is associated not only with the beginning of a more or less systematic study of the history of the Kazakhs in the Russian Empire, but also the appearance in the publications, although very brief and even fragmentary fragments of history reflecting the events associated with diplomatic contacts of the Kazakh Khanate and the Russian Kingdom. At this time, the issue related to the first official Embassy sent by the Kazakh Khan Tavakkul to the court of Tsar Fyodor Ivanovich and a number of other points was reflected and actually was first identified. This stage is associated primarily with the names of N. M. Karamzin, A. I. Levshin, and N. And. Krasovsky, I. I. Kraft, M. A. Terentev, A. P. Chuloshnikov and other [Karamzin 1824 (1): p. 198-199; Karamzin 1824 (2): 111; Levshin 1832: 50; Velyaminov-Zernov 1864: 104; Krasovskiy 1868: 44; Kraft 1897: 11-12; Kraft 1898: 11-12.; Terentev 1906: 12; Chuloshnikov 1924: 147; Chuloshnikov 1932: 62-65; Miller 1942: 55; Kobrin 1946: 55-57].

In the historiography of XIX-the first half of XX century, the problem of formation

of Kazakh-Russian diplomatic relations in the late middle ages was for the first time designated. Researchers of this period were found (for the first time N.M. Karamzin) and put into circulation archival documents of the first Kazakh Embassy in Moscow, which made it possible not only to expand the horizon of the history of Kazakh-Russian relations to the XVI century, but also to reliably confirm the establishment of official diplomatic relations between Kazakhstan (Kazakh Khanate) and Russia (Russian state) and to date this event 1594-1595 years. Since the solution of the issue of the formation of diplomatic relations opens up opportunities for the study of a larger scientific and historical problem-in General, the history of the formation of Kazakh – Russian relations, the significant contribution of researchers of that period in the historiography of the problem is undoubted.

However, despite the clear achievements of the first stage of historiography, it cannot be overestimated. The main results were actually achieved only by the first researchers (N.M. Karamzin and A. I. Levshin), who themselves worked directly with the primary sources, the rest, to a large extent, are only their followers, retelling and by virtue of their knowledge and capabilities, interpreting them. At the same time, the problem of formation of Kazakh-Russian diplomatic relations in the late middle ages was not raised by anyone, and the question was raised to a greater extent “along the way” in summary works when covering the General history of the Kazakhs, the history of foreign policy of the Kazakh rulers, certain regions of the Steppe region or the history of the conquest of Turkestan (Central Asia) by Russia. This was largely due to the periphery of the problem of the history of the formation of Kazakh – Russian relations and especially the issue of diplomatic relations for the academic science of that time to a large extent, the historiography of this stage, especially until the beginning of the XX century, is represented by the works of not only scientists, but also officials and military, although largely very conscientious and gifted but not professional historians.

The beginning of the second stage of the historiography of the problem, which continues to this day, dates back to the middle of the XX Century. This was due largely to the emerging interest in historiography in the history of a foreign policy of the Kazakh Khanate in the late middle ages and the beginning of active work on the publication of sources [see: Suleymenov 1983: 8-34].

Perhaps the most important event was the publication in 1961 of a collection of documents “Kazakh-Russian Relations in the 16th and 18th Centuries” [Kazahsko-russkie otnosheniya, 1961] in which, although not all were seen, most of the documents that had survived to this day in one way or another related to the first diplomatic contacts of the Kazakh Khanate and the Russian state, now stored in Moscow in the Russian State Archive of Ancient Acts (RGADA). Despite the fact that the first experience of the publication of some documents of the Kazakh-Russian embassies in the late Middle Ages was carried out as far back as 1932 in Leningrad [Torgovlya s Moskovskim gosudarstvom: 291-296], but their more complete Alma-Ata edition attracted the deserved attention of researchers completeness and flesh to this day, these documents form the source of almost all studies in which the issue is raised on the issue under study.

For the first time, thanks to the available sources, special works appear, in which various aspects of the formation and development of diplomatic ties of the Kazakh Khanate and the Russian kingdom have been deliberately considered in the late Middle Ages. That is, unlike the first stage of historiography, when the issue of diplomatic contacts was mostly just stated, the facts about the embassies were only mentioned in generalizing works, the special feature of the second stage of historiography was the appearance of special works devoted to the diplomatic ties of Kazakhstan and Russia in the 16th century or in which this issue was considered separately.

This period is marked by the works of V.Y. Basin, M.H. Abuseitova, K.K. Abuev, I.A. Mukhamadeeva, J.E. Zhappasov, D.V. Vasilyev, as well as T.I. Sultanov and others

[Basin 1965; Basin 1971; Basin 1979: 295; Abuseitova 1985: 81-82; Abuseitova 1997 (1): 403-404; Abuseitova 1997 (2): 388; Valihanov 1997: 434-435; Abuev 2006: 140-145; Sultanov 2006 (1): 327; Sultanov 2006 (2): 194, 205; Muhamadeeva 2007; Muhamadeeva 2008; Muhamadeeva 2009; Zhappasov 2011: 19-26; Atyigaev (1); Vasilev 2014: 26-27, 39-40; Vasilev 2015.; Vasilev 2016: 134-135, 149-150].

Achievement of the second phase of historiography has become more informed by addressing the issue of the first Kazakh Embassy, headed by Kul-Muhammed, and a retaliatory Russian Embassy led by the translator of the Ambassadorial Department VelyaminovStepanov and others. The goals of the first Embassy of Kul-Muhammad were substantiated, their content was revealed, other aspects of diplomatic relations between the Kazakh Khanate and the Russian state in the XVI century were reconstructed.

However, despite the obvious and very significant progress and achievements in comparison with the first stage of historiography, the problem of formation of Kazakh-Russian diplomatic relations in the late middle ages remains far unsolved and requires a separate, more thorough study. Suffice it to say that, for example, at the level of monographic research on the problem of the formation of Kazakh-Russian diplomatic relations, there is still only one work of V.Y. Basina published nearly half a century ago in which he devoted part of the work to the history of Russian foreign policy, in the context of Kazakh-Russian relations from the very beginning – from the XVI century [Басин1971]. We should also note published a few years ago, the textbook J.E. Gappasov which is dedicated to the history of Kazakh-Russian relations in the early period from the XVI to the XVIII century [Zhappasov 2011].

Further work on the study of the history of diplomatic relations between the two States is justified by the need to search for and introduce into scientific circulation all new sources, analysis, and understanding of documents already available for research, systematization, and analysis of historiographical sources, and more.

The solution of these and other problems in the future will allow to reach a solution to a larger research problem, which, despite some attention of historians still remains virtually undiscovered and even by and large has not yet been seriously identified, namely the problem of the formation of the whole Kazakh-Russian relations during the XVI – XVIII centuries. Without an attempt to resolve this issue, it is difficult to fully explore the subsequent history of bilateral Kazakh-Russian rejections.

Limited and often just lack of reliable sources do not allow restoring the entire fabric of Kazakh-Russian diplomatic relations during the study period. Nevertheless, considerable work done by historians on the publication and introduction into scientific circulation of a number of sources allows to a certain extent relatively reliably outline the contours of these relations, to determine, at least, reflected in the sources of Embassy relations, diplomatic contacts of the Kazakh rulers and Russian Tsars.

Sources

The main body of historical written sources on the history of Kazakh-Russian diplomatic relations in the late middle ages was deposited in the archives of the Russian Federation and the Republic of Kazakhstan. In the article we use the documents of the Russian state archive of ancient acts (Fund 122 “Kirghiz-kaisak Affairs - (collection) from the funds of the Embassy order and the Embassy office”) whose microfilmed copies with which we worked are in the Central state archive of the Republic of Kazakhstan (Fund № 2300 “Collection of copies of documents on the history of Kazakhstan received from foreign archives”, Inventory № 10 “copies (microfilms) of documents acquired from the funds of the Russian state archive of ancient acts for 1585-1876 years”). Since the microfilm frames are not numbered, for greater transparency we believe it is possible to refer directly to the documents stored in the RGADA.

Exceptional value for our topic array of sources published in collections of documents of different years: “Trade with the Moscow state and the international situation of Central

Asia in the XVI-XVIII centuries.” (1932), “Kazakh-Russian relations in the XVI-XVIII centuries” (1961), “under the banner of Russia” (1992), “Embassy materials of the Russian state (XV-XVII centuries.)” (2005) [Kazahsko-russkie otnosheniya v XVI-XVIII vekah 1960: 3-14; Torgovlya s Moskovskim gosudarstvom 1932: 291-296; Pod styagom Rossii 1992: 354-361; Posolskie materialyi Russkogo gosudarstva 2005: 191-196, 198-211].

Important, sometimes unique data on the history of diplomatic relations of the Kazakh Khanate and the Russian state are different versions of the “Siberian Chronicles” [Letopis Sibirskaya 1821; Sibirskie letopisi 1907].

The first contacts in the early XVI century

Historians have revealed for a long time, it is likely, really the first mention of the presence of certain diplomatic relations of the Kazakh Khanate and Russia. The researchers, based on the data of the “Inventory of the Royal archive”, which refers to the reign of Ivan the Terrible (1533-1584), the beginning of the Kazakh-Russian diplomatic relations refer to the end of the XV century. This “Inventory”, the original of which is stored in the Manuscript Department of the state public library named after M. E. Saltykov-Shchedrin in St. Petersburg, was published twice, first in 1836 and then in 1960 [Opis tsarskago arhiva 1836: 335-355; Opis Tsarskogo arhiva XVI veka 1960: 15-44]. “Inventory” contains a lapidary description of the matters (“boxes”) once stored in the Royal archives, where it is reflected and Affairs Embassy of the order of the Russian Kingdom, which makes it quite accurately represent the Nations and peoples with whom Russian rulers had certain diplomatic relations.

Among the entries are brief and we are interested in the inventory “box 38”, which as of the inventory contained “books and lists Kazatskie when Kasim the king and Tyumen under Ivan the king” [Opis tsarskago arhiva 1836: 339; Opis Tsarskogo arhiva XVI veka 1960: 24].

As you can see, this fragment does not give any details about the content of the “books” and “lists”, which does not allow talking about the nature of the Kazakh-Russian relations at that time, the level and intensity of diplomatic relations and so on. There is also no such important parameter as the time of establishing ties, which would allow researchers to start counting in the diplomatic history of the two countries.

However, on the basis of the fact that one case contained mention of the name of the ruler of the Siberian Khanate Ibak whose life and work is associated with the second half of the XV century, some researchers such as V.Y. Basin suggest the establishment or presence of Kazakh-Russian diplomatic relations at least since the end of that century. V.Y. Basin referring to the above-quoted “Inventory of the Royal archive” writes on this occasion: “the official Russian-Kazakh relations began, apparently, no later than the 90s of the XV century., since books and lists about them are mentioned in the Russian archive along with the same lists of the Siberian Khan Ibak, and the latter died in 1495” [Basin 1971: 78]. Previously, almost the same argument cited A.P. Chuloshnikov [Chuloshnikov 1932: 62]. In recent historiography it has been suggested at the beginning of the first contacts of the Russian state and the Kazakh Khanate at the end of XV century or is more – during the reign of the first Tsar of all Russia Ivan the Great (1462-1505) [Abuseitova 1985: 53; Abuseitova 1997: 388; Valihanov 1997: 433].

However, we are closer to another hypothesis, according to which the count of the first diplomatic relations between the Kazakh and Russian rulers should be dated, probably not earlier than the beginning of the XVI century, in historiography most often the authors indicate the time of the reign of Vasily III (1505-1533) [Abuev 2006: 138; Vasilev 2015: 35; Klyashornyiy, Sultanov 1992: 275; Temirgaliev 2013: 11].

However, this assumption in our opinion may be adjusted. The fact is that referring to the history of the first contacts to the reign of Vasily III, which in General terms can be agreed by the authors, unfortunately, committed not to cite any argument and become

incomprehensible binding it to the rule of the Russian sovereign. First, his long reign, which covered, along with the years of his predecessor, the third of the XVI century, blurs the Dating of almost three decades, and secondly it is not clear, and what is the name of Vasily III, when the “Inventory” are the names of the Siberian and Kazakh khans. If A. P. Chuloshnikov and V. Ya. Basin argues the Dating of the reign of the Siberian Ibak Khan (d. 1495), then in our opinion, it would be even more logical to date the time of establishment of the first Kazakh-Russian diplomatic relations by the Board directly of the Kazakh ruler – Kasim Khan.

It is known that Khan Kasim gained his political weight and actually became an independent ruler before his official reign. For example, T. I. Sultanov gives a rather informative fragment of the famous works of contemporary events of Mirza Haidar, where this fact is recorded. Speaking about the events of 1510, Mirza Haidar writes that Kasim Khan at that time “did not accept the title of Khan, although his power was already so great that no one thought about the Chipmunk Khan” [Klyashtornyiy, Sultanov 1992: 272].

It is also known that the Russian government, in fact, like any other, was very zealous of fixing the titles not only of the Russian rulers themselves but also of those with whom diplomatic relations were conducted or were established [see: Filyushkin]. In particular, this applies to the history of Kazakh-Russian diplomatic relations, which is very convincingly shown by N.A. Atygaev [Atygaev (2)].

On this basis, a direct indication in the inventory of the Royal title of Kasym (“under Kasym king”) can clearly indicate that it should go directly to the time since the official accession that is the adoption of the Khan’s title, and not, in General, the political elevation of Kasym. In this case, it is difficult to disagree with the comment of J. M. Sabitova was made in connection with the establishment of the chronology of the reign of Kasim Khan: “actual and formal ruler is a big difference” [Sabitov 2016: 738].

In historiography, there are several assessments and opinions about the time of the official (“formal”) rule of Kasim, that is, the possession of the Khan’s title. Proposes and justifies such date: 1512-1518 (T.I. Sultanov), 1509-1521. (N.A. Atygaev), 1513-1521. (J.M. Sabitov) [Sabitov 2016: Sultanov 1982: 112; Atygaev 2007: 51].

From the given dates, with all the available discrepancies, it can be seen that the main time of Kasym’s rain falls in the second decade of the XVI century. Thus, based on the data of the “Inventory of the Royal archive” and on the basis of the time of the official rule of Kasim Khan, it can be assumed with relative certainty that the beginning of the Kazakh-Russian diplomatic relations should be dated to this time, that is, 1510 years.

Restoration of diplomatic relations in the 70 years of the XVI century

Approximately from the same time and further in Russian and European sources data on Kazakhs begin to be recorded. Among the authors, Russian envoys to the Nogai Horde – Daniel Gubin, Semyon Maltsev, Boris Domozhurov and Europeans who visited the Russian state – Herberstein and Jenkinson. Some of the above, for example, SemyonMaltsev in historiography [Abuseitova 1985: 53; Abuseitova 1997 (2): 388; Valihanov 1997: 434-435] are formal ambassadors, who had been directly in the Kazakh Khanate, however, not confirmed by available sources.

It is more reasonable to talk about the continuation or better restoration of the Kazakh-Russian diplomatic relations after several decades in 1570. In particular, sources suggest only two diplomatic episodes in these years.

The first is the Russian Embassy, headed by Tretiak Chebukov, Embassy dates back to 1573. V. J. Basin is not without reason, calls Chebakov “one of the first ambassadors of Russia, directly sent to the Kazakh steppe” [Basin 1971: 85].

From a number of Chronicles it is known that in the summer of 1573, the Embassy was looted by the nephew of the Siberian ruler Sibanda Kuchum Sultan Mametku, and all the members of the Embassy (“Tatars”) and the Russian Ambassador were killed

[Letopis Sibirskaya 1821: 10; Sibirskie letopisi 1907: 6, 53].

Chronicles do not report anything about the goals and specific objectives of the Chebukov mission, but in historiography are called several versions. For Example, N. D. Apollova sees the purpose of the Embassy to establish trade relations between the two States [Apollova 1948: 186], while V.Y. Basin suggests that the aim of the Embassy was to achieve “the establishment of direct contact between Russia and Kazakhstan” and the conclusion of a “military Alliance... to fight the Siberian Khan Kuchum” [Basin 1971: 85].

The second story is related to little-known mutual embassies and possibly other contacts, tentatively dated to the mid-1570s. A.I. Isin was one of the first who drew attention to them in historiography. Working with the materials of the Embassy of the order stored in the documents, he is relying on the letters of the Nogay rulers in Moscow, in particular, has revealed that by this time there were certain of the Kazakh-Russian political relations which caused alarm among the Nogai [Isin 1988: 164]. Later, after the publication of a number of these documents, data on contacts that followed the destruction of the Chebukov Embassy gradually began to attract the attention of researchers [Atygaev (1)].

Thanks to the publication in 2005 of documents in the most interesting collection” Embassy materials of the Russian state (XV-XVII centuries)” we can clarify some points. First, since the presence of the ambassadorial relations were much troubled the ruler of the Nogai Horde – biy Urus [Posolskie materialyi Russkogo gosudarstva 2007: 170], we can with some confidence say that the emerging or already existing contacts honey Russian state and the Kazakh Khanate was of a military character, and probably expected, at least on the part of the Kazakhs the creation of some of the Alliance directed against the Nogai.

Secondly, the initiator of these contacts was the Kazakh side in the person of Khan Hakk-Nazar. This is clearly stated in reply to the letter of Ivan the terrible Nogai ruler Urus-biy: “in previous years as the Nogai Mirza from our salary did I explain was connected with the Crimean king came to fight on our land, and in the time of Aknazar the king was sent to us by their ambassadors. And we single sent was their service Tatars to the king of Aknazar the Cossack. And after we Aknazar king, Kazatsky the Horde nor the ambassadors, nor the service Tatars did not send more and continue to send don’t let’s start” [Posolskie materialyi Russkogo gosudarstva 2007: 171].

And, thirdly, it clearly follows from the above fragment that the existing diplomatic ties of the Kazakh Khanate with Moscow were not regular, but rather isolated. At the same time, if in relation to the Kazakh mission we are talking about ambassadors, then from the Russian Kingdom was sent not an Ambassador, but a so-called “serving Tatar”, whose Embassy functions due to the status was significantly more limited than if it was a “full-fledged Ambassador”. In particular, as shown by modern scholars “Tatars” Embassy of the order often perform supporting diplomatic functions – the maintenance of embassies and transmission of news, that is the function of the messenger [Виноградов 2016: 85; Моисеев 2016 175].

Establishment of official diplomatic relations in the 90 years of the XVI century

More significant for the process of formation of Kazakh-Russian diplomatic relations and the actual establishment of diplomatic relations, which are securely recorded by historical sources, are the events of the end of the XVI century associated with the Embassy of Kul-Mohammed, which was initiated by the Kazakh khan Tavakkul and the subsequent response mission of Velyamin Stepanov representing the interests of Tsar Fyodor Ivanovich.

Based on the documents of the ambassadorial contacts of the Kazakh khanate and the Russian state at the end of XVI century and try to reconstruct some events associated with them.

In 1594, the Kazakh khan Tavakkul initiated an Embassy in Moscow to the court of the then king Fyodor Ivanovich. The Embassy was headed by Kul-Mukhamed which today can rightly be called the first (known) in the history of the official Kazakh Ambassador to Russia. Details of the biography of the Kazakh Ambassador Kul-Muhammad, as well as the title, possibly belonging to the family of the ruling khan and other data are not yet known to historians, but occasionally in historiography it is called Bek (although probably hypothetically, without reference to any sources) [Muhamadeeva 2007: 240]. In known sources, associated with embassies 1594-1595s Kul-Muhammad is called only as “Kazak Horde Ambassador” without mentioning other positions, titles, etc. [see: RGADA F. 122, Op. 1, D. 1. – L. 1.; RGADA F. 122, Op. 1, D. 2. L. 82].

The only fact we know is the second Embassy Kul-Mukhamed in Moscow (summer-autumn, 1595) it is probably native, brother (name not known), as reported in its report had been in the Khan’s headquarters Tavakkul Russian Ambassador Velyaminov Stepanov [RGADA F. 122, Op. 1, D. 2. L. 82]. It is possible to assume, as a hypothesis, that his brother could be together with Kul-Mohammed and as a part of the first Embassy.

This mission, judging by the content of the conversation Kul-Muhammed and Uraz-Muhammed held in January 1595, he pursued several goals: receiving military-technical assistance, situational conclusion of a military Alliance which against Shibanids the direction and deliverance of the Sultan Uraz-Mohammed who was the nephew of the Kazakh khan and 1588 were in Russia [RGADA F. 122, Op. 1, D. 2. L. 9]. Sources suggest that during the stay of Kul-Muhammad in Moscow, at least two, not private meetings of the Kazakh Ambassador with Uraz-Mohammed, who thus took a happy active part in the Kazakh-Russian negotiations took place [see: RGADA F. 122, Op. 1, D. 1. L. 1; RGADA F. 122, Op. 1, D. 2. L. 81-84].

During the mission, Kul-Muhammad, with the favor of the Russian government and with the participation of Uraz-Mohammed, managed not only to meet with the then former Persian Ambassador Gadibek in Moscow, but also to achieve that the representative of the Persian Embassy, called in the source “Kizilbash Shah man Dervish-Mamet”, received permission to go along with Kul-Mohammed to negotiate in the rate of the Kazakh khan [RGADA F. 122, Op. 1, D. 2. L. 12-16; RGADA F. 122, Op. 1, D. 2. L. 27; RGADA F. 122, Op. 2, D. 1. L. 7].

The practical result of the first Embassy was a letter of Tsar Fyodor Ivanovich about “taking under the Royal hand” of the Kazakhs Tavakkul Khan, and extended at the same terms: “you would Tenkely-king, and to thy brethren, the Prince of Kazakh and Kalmyk Horde to yourself to see our king’s salary and be under our king’s hand in our king’s salary and the commandment from us relentlessly to be alone, and the king of Bukhara and Siberian Cuchuma king to fight them under our king’s arm to lead, and Cucuma-king to our king’s Majesty’s doorstep sent” [RGADA F. 122, Op. 2, D. 1. L. 3].

No less important condition was the sending of someone from the closest relatives of the khan Tavakkul in exchange for Uraz-Muhammad [RGADA F. 122, Op. 2, D. 1. L. 2].

At this point, we want to pay attention. The spread of the institution of amanatstvo (that is, honorary hostage-taking), which is what we are talking about, is an instrument and, in a sense, an attribute of diplomatic relations characteristic of the history of international relations in the middle ages and in modern times practically in the entire Eurasian space, including the Russian and Kazakh diplomatic tradition. Amanatstvo has become an integral element in the relations between the Kazakhs and the Russian Empire later, in the XVIII-XIX centuries. By definition, G.B. Izbasarova, who specifically studied the evolution of this institution in the context of Kazakh-Russian relations, “amanatstvo had legal, moral and ethical significance in the traditional Kazakh environment. The Kazakhs understood by Amanat a mandate, an obligation, indispensable performance of obligations. In the Kazakh concept, the person who took Amanat, before his return was in debt to God, answered with his dignity and life. In the Russian understanding, the

hostage, the guarantor agreements” [Izbasarova 2018: 29; see: Izbasarova 2017].

We draw attention to this fact because it is a requirement of Tsar Fedor Ivanovich on the sending of Khan’s relatives Tapachula to Moscow is, in fact, the earliest recorded in the history of the Kazakh-Russian relations, the moment when it became officially brought up the question about amanatstvo.

Another undoubted result of the mission of Kul-Muhammad was the organization of the response of the Russian Embassy, which according to the Royal Charter was headed by the translator of the Embassy order, the son of boyar Velyamin Stepanov [RGADA F. 122, Op. 2, D. 1. L. 8]. About it is known that he served as an interpreter in the Embassy of the order of about twenty years in the flesh “to Moscow devastation” during the time of troubles [Liseytshev 2003:369-370]. According to I. A. Muhamadieva was a native “of baptized Tatars” [Muhamadieva 2008: 13]. According to D. V. Lisacheva Russian Ambassador to Tavakkul khan in addition to events associated with the Kazakh mission “is mentioned in the Ambassadorial order in 1592-1597. in connection with the visits to Moscow of the Persian ambassadors,” also known that he was “in 1602/03. went to the courtyard to the Crimean ambassadors. In a later reference indicated that Velyamin Stepanov served in the Ambassadorial order and had near Moscow 100 mosques of the estate” [Liseytshev 2003:369-370].

Sources allow to date, though so far and approximately the first Kazakh mission to Moscow. Apparently already at the end of 1594 Kul-Mohammed was in Moscow when he held one of the meetings with the Russian representative Sultan Uraz-Muhammad [see: RGADA F. 122, Op. 1, D. 1. L. 1]. The end of the mission dated more accurately in the spring (end of March or beginning of April), 1595, when at the Royal command Kul-Mukhammed at the Embassy Velyamin Stepanov left the capital of the Russian state [RGADA F. 122, Op. 1, D. 2. L. 27].

Data on the Russian Embassy in the rate of Tavakkul and then on the events associated with the second shipment of Kul-Muhammad to Moscow in the autumn of 1595 contained primarily in the papers Velyamin Stepanov. The reply made by the Russian Ambassador on the way back in which he described some results of the mission, and also a fragment of the description of the official audience of the Russian Ambassador in the Khan’s tent [RGADA F. 122, Op. 1, D. 2. L. 81-84; RGADA F. 122, Op. 1, D. 2. L. 91-94] remained. In addition to describing the path, which in itself is of obvious historical interest and a number of other points, we are primarily interested in moments related to the mission itself. So, based on the message of Velyamin Stepanov, it should be concluded that in General, he coped with his mission.

First, the interest in establishing interstate relations between the Kazakh khanate and the Russian Kingdom on the part of Tavakkul Khan was confirmed. This is clearly evidenced by several factors: the rapid reception of the Ambassador in fact immediately after the arrival in the “Tsarev Horda” that is, in the Khan’s headquarters [RGADA F. 122, Op. 1, D. 2. L. 93], which clearly demonstrates the interest Tavakkul in the meeting with the Russian envoy, then a favorable reception, and further the content of the Ambassador program, which is not without pleasure Stepanov wrote: “and Telcel-king your... the salary is good and happy in your gosudareva salary browbeat me, your slave, was honored and food sent satisfied” [RGADA F. 122, Op. 1, D. 2. L. 82].

But the main thing is, perhaps, the main result of the Embassy – confirmation of the continuation of diplomatic relations which was expressed in the acceptance of the conditions of Tsar Fyodor Ivanovich about sending one of the Khan’s sons and sending a new Kazakh mission to Moscow. In his preliminary report Velyamin Stepanov recorded the following:” and sent [Tavakkul Khan] to you the Emperor his son[th] Murat Tsarevich Yes Ambassador of his Kul-Mamet, who was with you the Emperor in advance of this, but with the Ambassador, the Emperor, his brother Yes people his 3 people “ [RGADA F. 122, Op. 1, D. 2. L. 82].

After at the end of July, after “half a father” (that is, four and a half) weeks of stay in the rate of TavakkulVelyaminStepanov with all accompanying (Streletsy, serving Tatars), as well as with Kul-Muhammad and Sultan Murat went to Russia. In fact, this meant not only the end of one (Russian) mission but also the beginning of another (Kazakh).

Unfortunately, the limited sources do not allow to say anything more or less about the secondary stay of the Kazakh Ambassador Kul-Muhammad in Russia. Of the securities VelyaminStepanov know that he, along with the Kazakh mission of overcoming significant difficulties in her path, reached the city of Samara on September 21, 1595, and on the 1st of October of the same year Stepanov and Kazakh mission was in a small strengthening of the Volga Tetyushi were on the way to Kazan, downstream [RGADA F. 122, Op. 1, D. 2. L. 83-84]. However, as events developed further, sources hold back. It is only known that the Russian Ambassador left Tetyushi two days later, but does not indicate one or together with Sultan Murat and Ambassador Kul-Muhammad.

The further fate of the second Kazakh Embassy, its results, the fate of Kul-Muhammad and the son of Tavakkul Khan Sultan Murat still remain a mystery in the historiography. Although there are some assumptions about the latter about some episodes from his future fate, they are still only hypothetical [see: Belyakov 2011: 77; Belyakov 2017: 136-137; Sabitov 2015: 1164.].

For many decades, after 1595, after the second Embassy of Kul-Muhammad to the court of Tsar Fyodor Ivanovich, and up to the 80 - IES of the XVII century, data sources about any kind of diplomatic contacts of the Kazakh khanate and the Russian state are virtually absent or more correct to say has not yet been found. Thus, the diplomatic events of 1594-1595 were the last and the most intense episode of diplomatic relations between the two countries during the XVI century.

Conclusion

Thus, the analysis of the sources suggests that the first diplomatic ties in the history of Kazakh-Russian relations are established during the XVI century. And the first contacts with a significant probability can be dated 1510-mi years.

An important (second) stage is the events of the 1570s, when we can say about at least one failed attempt of the Russian Embassy sent by Ivan the Terrible to the rate of the Kazakh Khan Hakk-Nazar and two held – one Kazakh and one Russian. At the same time, we can talk about mutual interest, since the Embassy of 1573 was initiated by Moscow, and the next round of mutual missions, Dating from the mid-1570s, was held on the initiative of the Kazakh side.

The third stage of diplomatic relations between The Kazakh khanate and the Russian state in the XVI century clearly dates back to the mid-1590s. It is these recent events of 1594-1595 that allow us to speak about the existence of direct relations between States, which is confirmed by the presence of a relatively well-preserved array of sources, especially in comparison with previous contacts, which we can judge only by brief references and fragments reflected in other sources, whereas documents related to diplomatic relations of the 1510s and 1570s does not exist (is not detected).

Despite the presence of diplomatic contacts in the XVI century, it is nevertheless impossible to assert the establishment at that time of regular Kazakh-Russian relations, as diplomatic relations in this period are characterized by discontinuity, situational while there is no evidence that for example the Embassy of one stage were logically linked with the previous.

Nevertheless, in General, the history of diplomatic relations between the Kazakh khanate and the Russian state at the earliest stage of their relations, that is, in the XVI century is an important part in the formation of bilateral relations in General, the study of which will help to identify the features of the subsequent stages of the great history of Kazakh-Russian relations.

References:

Abuev, 2006 – Abuev K. Han Abyilay i ego vremya. – Astana: Elorda, 2006. – 304 s. [in Russian].

Abuseitova, 1985 – Abuseitova M.H. Kazahskoe hanstvo vo vtoroj polovine XVI veka. Alma-Ata: Izdatelstvo «Nauka» Kazahskoj SSR, 1985. – 104 s. [in Russian].

Abuseitova, 1997 (1) – Abuseitova M.H. Haknazar-han. Ukreplenie gosudarstva vo vtoroj polovine XVI veka // Istorija Kazahstana (s drevnejshih vremen do nashih dnei). V pyati tomah. Tom 2. – Almaty: «Atamyr», 1997. – S. 383-397. [in Russian].

Abuseitova, 1997 (2) – Abuseitova M.H. Vzaimootnosheniya s SHajbanidami i Ashtarhanidami Srednej Azii na rubezhe XVI–XVII vv. Taukel'-han. Poiski putej sblizheniya s Rossiej // Istorija Kazahstana (s drevnejshih vremen do nashih dnei). V pyati tomah. Tom 2. – Almaty: «Atamyr», 1997. – S. 397-413. [in Russian].

Atygaev, 2007 – Atygaev N. A. Hronologiya pravleniya kazahskih hanov (XV – seredina XVI veka) // Tyurkologicheskij sbornik / In-t vostokovedeniya RAN, S.-Peterb. filial. – M.: Vost. lit., 1970-2006 / red. kol. S.G. Klyashtor'nyj (pred.), T.I. Sultanov, V.V. Trepavlov. – 2007. S. 50-62. [in Russian].

Atygaev (1) – Atygaev N.A. Kazahskoe hanstvo: terminologiya istochnikov kak otrazhenie istorii gosudarstva // EHlektronnyj nauchnyj zhurnal «edu.e-history.kz» № 2. Rezhim dostupa: <http://edu.e-history.kz/ru/publications/view/272> (data obrashcheniya: 08.08.2018). [in Russian].

Atygaev (2) – Atygaev N.A. Kazahskoe hanstvo v sisteme mezhdunarodnyh otnoshenij Evrazii // EHlektronnyj nauchnyj zhurnal «edu.e-history.kz». – № 3. Rezhim dostupa: <http://edu.e-istory.kz/ru/publications/view/272> (data obrashcheniya: 09.08.2018). [in Russian].

Apollova, 1948 – Apollova N. G. Prisoedinenie Kazahstana k Rossii v 30-h godah XVIII veka. – Alma-Ata. Izdatelstvo Akademii nauk Kazahskoj SSR, 1948. – 254 s. [in Russian].

Basin, 1965 – Basin V.Y. Iz istorii rusko-kazahskih diplomaticheskikh otnoshenij v XVI-XVII vekah // Izvestiya Akademii nauk Kazahskoj SSR. Seriya obshchestvennyh nauk. – 1965, Vypusk 1. – S. 37-51. [in Russian].

Basin, 1971 – Basin V.Y. Rossiya i kazahskie hanstva v HVI – HVIII vv.: Kazahstan v sisteme vneshnej politiki rossijskoj imperii. – Alma-Ata: Nauka, 1971. – 276 s.

Basin, 1979 – Basin V.Y. Kazahsko-russkie otnosheniya // Istorija Kazahskoj SSR (s drevnejshih vremen do nashih dnei). V pyati tomah. Tom II. – Alma-Ata: «Nauka» KazSSR, 1979. – 290-298. [in Russian].

Belyakov, 2011 – Belyakov A.V. CHingisidy v Rossii XV - XVII vekov: prosopograficheskoe issledovanie. – Ryazan': «Ryazan'. Mip», 2011. – 512 s. [in Russian].

Belyakov, 2017 – Belyakov A.V. «Inkorporaciya tyurkskoj znati v Rossii: CHingisidy v Moskovskom gosudarstve XV – XVII v.»:dis. ... d-ra istor. nauk: 07.00.02. – M., 2017. – 899 s. [in Russian].

Valihanov, 1997 – Valihanov E.ZH. Vzaimootnoshenie s Rossiej i sosednimi narodami // Istorija Kazahstana (s drevnejshih vremen do nashih dnei). V pyati tomah. Tom 2. – Almaty: «Atamyr», 1997. – S. 433-445. [in Russian].

Vasilev, 2014 – Vasilev D.V. Rossiya i Kazahskaya step': administrativnaya politika i status okrainy. XVIII – pervaya polovina XIX veka / D. V. Vasil'ev. – M.: Politicheskaya ehnciklopediya, 2014. – 471 s. [in Russian].

Vasilev, 2015 – Vasilev D.V. Kasimovskoe hanstvo i pervye diplomaticheskie kontakty Rossii i Kazahstana // Istoricheskie, filosofskie, politicheskie i yuridicheskie nauki, kul'turologiya i iskusstvovedenie. Voprosy teorii i praktiki Tambov: Gramota, 2015. № 7 (57): v 2-h ch. Ch. II. – C. 35-38. [in Russian].

Vasilev, 2016 – Vasilev D.V. Organizaciya administrativnogo upravleniya v

Kazahskoj stepi: gosudarstvennaya politika i regional'nye praktiki (XVIII – pervaya polovina XIX v.):dis. ... d-ra ist. nauk: 07.00.02. – Samara, 2016. – 655 s. [in Russian].

Velyaminov-Zernov, 1864 – Velyaminov-Zernov V.V. Issledovanie o kasimovskih caryah i carevichah.– 2-e izd. – SPb.: V tipografii Imperatorskoj Akademii nauk. CHast' vtoraya. (S dvumya tablicami). – 1864.– XVI+ 501 s. [in Russian].

Vinogradov, 2016 – Vinogradov A.V. Sluzhilye tatory Posolskogo prikaza v osushchestvlenii diplomaticheskikh svyazej Russkogo gosudarstva i Krymskogo hanstva 60–90-h godov XVI veka // Srednevekovye tyurko-tatarskie gosudarstva. – 2016, №8. – S. 84-91. [in Russian].

Zhappasov, 2011 – Zhappasov Zh.E. XVI-XVIII gg. kazak-oryskarym-katynastarynyn tarihy. – Almaty: Kazak universiteti, 2011. – 147 b.

Izbasarova, 2017 – Izbasarova G.B. Amanat v tradicionnom kazahskom obshchestve i v rossijskoj politike XVIII v. // Rossijskaya istoriya. – 2017, № 1. – S. 103–112.

Izbasarova, 2018 – Izbasarova G.B. Kazahskaya step Orenburgskogo vedomstva kak ob'ekt reform: opyt Rossijskoj imperii po upravleniyu okrainoj (1731 – ser. XIX veka) : avtoreferat dis. ... d-ra ist. nauk: 07.00.02. – Moskva, 2018. – 51 s.

Isin, 2002 – Isin A.I. Materialy Posolskogo prikaza Russkogo gosudarstva o Kazahskom hanstve XVI – nachala XVII v. // Voprosy istoriografii i istochnikovedeniya Kazahstana: (dorevolucionnyj period). – Alma-Ata: Nauka, 1988. – 161-170. [in Russian].

Kazahsko-russkie otnosheniya, 1960 – Kazahsko-russkie otnosheniya v XVI–XVIII vekah (sbornik dokumentov i materialov) / Sostaviteli: F.N. Kireev, A.K. Alejnikova, G.I. Semenyuk, T.ZH. SHoinbaev. – Alma-Ata: Izd. AN KazSSR, 1961. – XVI+743 s. [in Russian].

Karamzin, 1824 (1) – Karamzin N.M. Istoriya gosudarstva Rossijskogo. Tom X. – SPb.: V tipografii N. Grecha, 1824. – 292+168 s. [in Russian].

Karamzin, 1824 (2) – Karamzin N.M. Primechaniya k X tomu Istории gosudarstva Rossijskogo // Istoriya gosudarstva Rossijskogo. Tom X. – SPb.: V tipografii N. Grecha, 1824. – SPb.: V tipografii N. Grecha, 1824. – 1-164 s. [in Russian].

Klyashtornyj, Sultanov, 1992 – Klyashtornyj S.G., Sultanov T.I. Kazahstan. Letopis trekh tysyacheletij. Alma-Ata: «Rauan», 1992. – 380 s. [in Russian].

Kobrin, 1946 – Kobrin V.B. K voprosu o kazahsko-russkikh otnosheniyah v HVI veke // Vestnik AN Kazahskoj SSR. – 1946, №11(20). – S. 55-57. [in Russian].

Krasovskij, 1868 – Krasovskij N.I. Materialy dlya geografii i statistiki Rossii, sobrannye oficerami Generalnogo shtaba. Oblast sibirskih kirgizov. CHast' 1. –SPb.: Tipografii Trapshelya, Retgera i SHnejdera, 1868. – III+428 s. [in Russian].

Kraft, 1897 – Kraft I.I. Prinyatie kirgizami russkogo poddanstva // Izvestiya Orenburgskogo otdela Imperatorskogo Russkogo geograficheskogo Obshchestva. Vypusk 12-j. – Orenburg: Tipo-litografiya P.N. ZHarinova, 1897. – S. 1-59. [in Russian].

Kraft, 1898 – Kraft I.I. Prinyatie kirgizami russkogo poddanstva // Sbornik uzakonenij o kirgizah stepnyh oblastej. Orenburg: Tipo-litografiya P.N. ZHarinova, 1898. – S. 1-59[in Russian].

Levshin, 1832 – Levshin A.I. Opisanie kirgiz-kajsakskih ili, kirgiz-kazachih ord i stepej. Chast vtoraya. Istoricheskie izvestiya – SPb.: V tipografii Karla Kraja, 1832. – 334 s. [in Russian].

Letopis Sibirskaya, 1821 – Letopis Sibirskaya, soderzhashchaya povestvovanie o vzyatii Sibirskiya zemli Russkimi pri care Ioanne Vasileviche Groznom; s kratkim izlozheniem predshestvovavshih onomu sobytij. – SPb.: V tipografii Departamenta narodnogo prosveshcheniya, 1821. – IX+88+8 s. [in Russian].

Lisejcev, 2003 – Lisejcev D.V. Posolskij prikaz v ehposhu Smuty. – M.: Institut rossijskoj istorii RAN, 2003. – 485 s. [in Russian].

Miller, 2016 – Miller A.F. Mezhdunarodnoe polozhenie Kazahstana vo vtoroj

polovine XVI veka // Istoricheskiy zhurnal. – 1942, № 8. – S. 51-55.

Moiseev, 2016 – Moiseev M.V. Sluzhilye tatory – goncy Posolskogo prikaza XVI veka. Materialy dlya biograficheskogo slovarya // Srednevekovye tyurko-tatarskie gosudarstva. – 2016, №8. – S. 175-181. [in Russian].

Muhamadeeva, 2007 – Muhamadeeva I.A. «Kazachej ordy sultan» Uraz-Muhammed – han podmoskovnogo Kasimova // Vestnik Karagandinskogo universiteta. Seriya Istoriya. Filosofiya. Pravo. – 2007, №3 (47). – S. 238-242. [in Russian].

Muhamadeeva, 2008 – Muhamadeeva I.A. Stanovlenie diplomaticheskikh svyazey Kazahstana i Rossii v konce XVI veka // Vestnik Karagandinskogo universiteta. Seriya Istoriya. Filosofiya. Pravo. – 2008, №2 (50). – S. 10-15. [in Russian].

Muhamadeeva, 2009 – Muhamadeeva I.A. Sultan Uraz-Muhammed: zhizn i deyatelnost (1572 - 1610 gg.) : avtoreferat dis. ... kand. ist. nauk : 07.00.02. – Karaganda, 2009. – 24 s. [in Russian].

Opis carskago arhiva, 1836 – Opis carskago arhiva // Akty, sobrannye v bibliotekah i arhivah Rossijskoj imperii Arheograficheskoyu ehkspedicieyu Imperatorskoj akademii nauk / Dopolneny i izdany Vysochajshe utverzhdennoj komissieyu. Tom I, 1294-1598. – SPb.: V Tipografii II Otdeleniya Sobstvennoj E.I.V. Kancelyarii, 1836. – S. 335-355. [in Russian].

Opis Carskogo arhiva XVI veka, 1960 – Opis Carskogo arhiva XVI veka // Opisi carskogo arhiva XVI veka i arhiva Posolskogo prikaza 1614 goda Pod redakciej S. O. SHmidta. – M.: Izdatelstvo vostochnoj literatury, 1960. – S. 15-44. [in Russian].

Pod styagom Rossii, 1992 – Pod styagom Rossii: Sbornik arhivnyh dokumentov / Sost., primech. A.A. Sazonova, G.N. Gerasimovoj, O.A. Glushkovej, S.N. Kistereva. – M.: Russkaya kniga, 1992. – 432 s. [in Russian].

Posolskie materialy Russkogo gosudarstva, 2007 – Posolskie materialy Russkogo gosudarstva (XV-XVII vv.). Tom I. / Sostavlenie, transkripciya skoropisi, specialnoe redaktirovanie tekstov, vstupitelnaya statya, kommentarii, sostavlenie slovnikov ukazatelej A. Isina. – Almaty: Dajk Press, 2005. – 704 s. [in Russian].

Sabitov, 2015 – Sabitov ZH.M. K voprosu ob obstoyatelstvah povyleniya Uraz-Muhammeda i Kadyrali ZHalairi v Sibiri // Istoriya «Molodoj uchyonyj». – № 11 (91). Iyun', 2015 g. – S. 1163-1165. – S. 1164. [in Russian].

Sabitov, 2016 – Sabitov ZH.M. Hronologiya pravleniya kazahskih hanov v XV – seredine XVI veka // Molodoj uchyonyj. – № 2 (106), yanvar', 2016 g. – 737-743. [in Russian].

Sibirskie letopisi, 1907 – Sibirskie letopisi. Izdanie Imperatorskoj arheograficheskoy komissii. – SPb.: Tipografiya I.N. Skorohodova, 1907. – XXXVIII+365+20 s. [in Russian].

Sulejmenov, 1983 – Sulejmenov R.B. Vneshnepoliticheskie svyazi Kazahstana XVI–XVIII vv. v sovetskoj istoriografii // Kazahstan, Srednyaya i Central'naya Aziya v XVI–XVIII vv. – Alma-Ata: Pauka, 1983. – 192 s. [in Russian].

Sultanov, 1982 – Sultanov T.I. Kochevye plemena Priaral'ya v XV-XVII vv. (Voprosy ehnticheskoy i social'noj istorii). – M.: Izdatel'stvo «Nauka» Glavnaya redakciya vostochnoj literatury, 1982. – 134 s. [in Russian].

Sultanov, 2006 (1) – Sultanov T.I. CHingiz-han i CHingizidy. Sud'ba i vlast' / Tursun Ikramovich Sultanov. – M.: AST: AST MOSKVA, 2006. – 445 s. [in Russian].

Sultanov, 2006 (2) – Sultanov T.I. Podnyaty na belo j koshme. Hany kazahskih stepej. – Astana: TOO «Astana Damu-21», 2006. – 256 s. [in Russian].

Temirgaliev, 2013 – Temirgaliev R.D. Kazahi i Rossiya. – M.: Mezhdunar. otnosheniya, 2013. – 352 s. [in Russian].

Terentev, 1906 – Terentev M.A. Istoriya zavoevaniya Srednej Azii. Tom I. – SPb.: Tipografija V.V. Komarova, 1906. – XIV+510 s.

Torgovlya s Moskovskim gosudarstvom, 1932 – Torgovlya s Moskovskim

gosudarstvom i mezhdunarodnoe polozhenie Srednej Azii v XVI-XVIII vv. / Materialy po istorii Uzbekskoj, Tadžihskoj i Turkmenskoj SSR. CHast' I. // Materialy po istorii SSSR. Vyp. 3. Trudy istoriko-arheograficheskogo instituta i instituta Vostokovedeniya. – Leningrad: Izdatel'stvo Akademii nauk SSSR, 1932. – 504 s. [in Russian].

Filyushkin, 2006 – Filyushkin A.I. Tituly russkih gosudarej. – M., SPb.: «Al'yans-Arheo», 2006. – 256 s. [in Russian].

Chuloshnikov, 1924 – Chuloshnikov A.P. Ocherki po istorii Kazak-Kirgizskogo naroda v svyazi s obshchimi istoricheskimi sud'bami drugih tyurkskih plemen. CHast' pervaya. Drevnee vremya i srednie veka. Lekcii, chitannye v Orenburgskom otdelenii Moskovskogo arheologicheskogo instituta v 1921 g. – Orenburg: Kirgizskoe gosudarstvennoe izdatel'stvo, 1924. – XII+290 s. [in Russian]. Chuloshnikov, 1932 – Chuloshnikov A.P. Torgovlya Moskovskogo gosudarstva s Srednej Aziej v XVI–XVII vekah // Torgovlya s Moskovskim gosudarstvom i mezhdunarodnoe polozhenie Srednej Azii v XVI-XVIII vv. / Materialy po istorii Uzbekskoj, Tadžihskoj i Turkmenskoj SSR. CHast' I. / Materialy po istorii SSSR. Vyp. 3. Trudy istoriko-arheograficheskogo instituta i instituta Vostokovedeniya. – Leningrad: Izdatel'stvo Akademii nauk SSSR, 1932. – S. 61–88[in Russian].

ЖАҢА ЗАМАНДАҒЫ ҚАЗАҚСТАН ТАРИХЫ
НОВАЯ ИСТОРИЯ КАЗАХСТАНА
MODERN HISTORY OF KAZAKHSTAN

FTAMP 03.20

А.Ш. Шамгонов

**ИСАТАЙ МЕН МАХАМБЕТ БАТЫРЛАР БАСТАҒАН КӨТЕРІЛІСТІҢ
СОҢҒЫ КЕЗЕҢІ**

Исатай мен Махамбет бастаған көтеріліс жеңіліспен аяқталса да, оның тарихи маңызы зор. Сондықтан да XIX ғасырдың 30-жылдарының II жартысында Батыс Қазақстан өңірін дүр сілкіндірген бұл оқиға әлі де терең зерттеле түсуге тиіс. Бұл бүгінгі жастарды патриоттық рухта тәрбиелеу үшін өте қажет.

Кілт сөздер: Исатай Тайманұлы, Махамбет Өтемісұлы, Қайыпқали Есімұлы, Баймағамбет сұлтан, полковник Геке, Кіші жүздің батыс бөлігі.

Шамгонов А.Ш.

**ПОСЛЕДНИЙ ПЕРИОД ВОССТАНИЯ ПОД РУКОВОДСТВОМ
И. ТАЙМАНОВА И М.ОТЕМИСОВА.**

(К 180-й годовщине гибели Исатая Тайманова)

В статье рассматривается сражение на берегу речки Акбулак между войсками полковника Геке, султана Баймаганбета Айшуакова и восставшими под предводительством Исатая Тайманова и Махамбета Утемисова.

Ключевые слова: Исатай Тайманов, Махамбет Отемисов, Қайыпқали Есимов, султан Баймағамбет Айшуаков, полковник Геке, Западная часть Младшего жуза, народно-освободительное восстание.

A. Shamgonov

B. Kh. Dosmukhamedov Atyrau State University

**THE LAST PERIOD OF THE REBELLION OF BRAVES
ISATAY AND MAKHAMBET .**

(It has been 180 years since a death of Isatay Taymanuly)

The article deals with the final battle on the bank of the Akbulak river between the troops of Colonel Geke, Sultan Baimaganbet Aishuakov and rebels led by Isatay Taimanov and Makhambet Utemisov.

Keywords: Issatai Taimanov, Makhambet Otemisov, Kaiypkali Esimov, sultan Baimagambet Aishuakov, polkovnik Geke, Western part of the Junior Zhuz, national liberation uprising.

Кіріспе

Қазақ елі тәуелсіздікке қол жеткізгеннен кейінгі жылдарда Исатай мен Махамбет батырлар бастаған көтеріліс тарихына байланысты біраз жаңа ғылыми-зерттеу еңбектер жарық көрді. Осы еңбектерде тарихшы ғалымдар бұл көтерілісті жаңа методологиялық негізде тәуелсіз ел тұрғысынан зерттеуді қолға алды. Сол зерттеулерде көтерілістің кезеңдері туралы мәселеге ерекше көңіл бөлінді. Исатайтанушы ғалымдар Х. Досмұхамедовтың, И.Кенжеалиевтің, Ә.Сарайдың, К.Есмағамбетовтың және басқалардың еңбектері негізінде бұл көтерілістің 2 кезеңнен тұратындығын дәлелдеді. Атап айтқанда, I – кезеңде көтеріліс Бөкей

ордасында басталып, дамиды және аяқталады. Ол 1836 жылғы наурыз бен 1837 жылғы қараша айының орта кезеңін қамтиды. Көтерілістің II- кезеңі немесе соңғы кезеңі Кіші жүздің батыс бөлігінде өрістейді. Ол 1838 жылдың алғашқы 6 айын қамтып, 12 шілдедегі Ақбұлақ шайқасымен аяқталады. Біз осы мақаламызда Исатай-Махамбет көтерілістің II – яғни, соңғы кезеңі туралы сөз қозғамақпыз.

Алдымен, көтерілістің шығу себептеріне тоқталамыз. 1838 жылғы Кіші жүздің батыс бөлігіндегі көтерілістің шығу себебі XIX ғасырдың 20-30 жылдарындағы Кіші жүздегі әлеуметтік-экономикалық және саяси жағдайға тығыз байланысты екендігін айтқанымыз жөн. Бұл жылдарда Кіші жүз саяси бірлігі ыдыраған, шаруашылығы артта қалған аумақ болды. 1824 жылы патша өкіметі Кіші жүзді 3 бөлікке (батыс, орта, шығыс) бөліп, басына билеуші сұлтандарды қойды. Билеуші сұлтандар Ресей шекарасына жақын жерде тұрып, елді орыс әскерінің қорғауына сүйеніп басқарды. Олар Орынбор шекара комиссиясы мен Орынбор губернаторлығына бағынды. 1831 жылы Кіші жүздің батыс бөлігінің билеуші сұлтаны болып сұлтан Баймағамбет Айшуақов тағайындалды. Оның тұрағы Елек өзенінің Жайыққа құяр сағасындағы Суықбұлақ деген жерде болды. Б. Айшуақовтың ставкасы (басқару орталығы – А.Ш.) мен оның қарамағындағы Маңғыстау мен Үстірт арасы 800 шақырымға дейін қашықтықта болды. Бұл жаққа сұлтан анда-санда, тек өкіметке бағынбаған адамдарды қуып, іздеп келетін. Жай келмей, қарулы отрядпен келіп, бейқам елді қырып-жойып талайтын. Бұлардың негізгі жұмысы елден соғым, зекет, түтін салығы секілді алым-салықтар жинау болды. Мысалы, патша әкімшілігінің озбырлығына наразы болған табынның Жоламан батыр және шөмішті табынның Асау Барақұлы бастаған ауылдарын сұлтан Б. Айшуақов 1832 жылы 4000 адаммен өлкенің оңтүстігіне қарай қуып барып, жолшыбай жазықсыз елді аяусыз тонап, көп шығынға ұшыратқан болатын [Кенжалиев И., 1991: 88]. Отарлық езгі мен феодалдық қанау нәтижесінде Кіші жүз шаруаларының тұрмысы мейлінше күйзеліп, олар амалсыздан шекараға қарай, тіпті Ресей ішкі аудандары мен Башқұрт еліне қарай көшіп кетуге мәжбүр болды. Сонымен бірге Жайық өзені бойынан тыныштық таба алмаған қазақтар Жем өзеніне қарай, Шың, Үстірт, Сам далаларына көше бастады. Билеуші сұлтан Б. Айшуақовтың өзі бұл туралы «менің қарауымдағы қазақтардың бірқатары линиядан көшіп кетті, - деп Орынборға мәлімдеді [ҚР ОМА. 1966 іс. 5 п.].

1831 жылы Кіші жүзде тағы да әкімшілік реформасы жүргізілді. Гурьев қаласынан Звериноголов қамалына дейінгі аймақ 32 дистанцияға бөлінді. Соның нәтижесінде бір рудың адамдары бірнеше дистанцияға бөлініп кетті. Бұл қазақтардың наразылығын туғызды. Негізінде Кіші жүзді дистанцияға бөлу-қазақтардың саяси дербестігін жою бағытында жасалған үлкен шара еді. Патша өкіметінің Кіші жүздегі отарлау саясатының көрінісін Жайықтың Орынбор тұсындағы сол жағалауы, Орск, Троицк, Орск-Илецк-Уральск қалалары арасындағы көп жерлердің әскери линияны «түзеулеу» деген сылтаумен тартып алынып, қазақ шаруаларының шөбі, суы аз қырға қарай зорлықпен көшірілуіне байқауға болады. Мұның өзі жер мәселесін қиындата түсті. Жаңа әскери шекара маңындағы жерлерге әскери бекіністер, форпостылар салынып, әскерлер қойылды. Патша үкіметі жаңа линия үшін қазақтардың 10 мың шаршы километр жерін алды. Бұл жерлер шұрайлы жайылым, құнарлы егістік, ормандар және т.б еді [Шахматов В.Ф., 1946: 207].

20-шы жылдардың басында патша өкіметі Жаңа Елек шебін құрды. Соның нәтижесінде Елек пен Жайық өзендері арасындағы шұрайлы жерлерден қазақтар ығыстырылып шығарылды. Табын руының старшинасы Жоламан Тіленшиев өздерінің қонысын қайтаруды үзілді-кесілді талап етті. Оған Орынбор шекара комиссиясының төрағасы «... бұл аймақта түз өндіруге келген қоныс аударушылар үшін мекен-жайлар, бекіністер салынған, сондықтан бұл жерлердің қазақтарға кейін қайтарылуы мүмкін емес», - деп жауап қайтарды. Қазақтарға шепке жақын жерден,

орманда немесе сол маңайда пішен шабуға рұқсат етілмеді. Бұл жерлерде казактар дайындаған пішен де казактарға берілмеді, берілсе қымбат бағаға сатылды. Оны Орынбор әскери губернаторы В.А.Перовскийдің өзі де мойындайды. Орал – казак әскерлерінің атаманы полковник Кожевникке жазған хатында, ол «Кіші жүз казактары малға қажетті пішеннің жетіспеуі салдарынан бір үйме пішенді казактардан 70-80 сомға сатып алуға мәжбүр болуда», - деп жазған. Кіші жүз жерін отарлау барысында шекара басшылары мен казак әскерлері казактарға үлкен зорлық-зомбылық көрсеткен. Олар казактардың шекараға жақын жерде көшіп-қонуына және Жайық өзенінен балық аулауына рұқсат етпеді. Осының бәрі казактар арасында патша өкіметіне деген наразылықты күшейте түсті.

Патша әкімшілігі Кіші жүзде зорлық, ұрлық, күш қолдану мен талан-таражға жол берді. Әртүрлі сылтаулармен казак еліне әскери отрядтар жиі шығып, олар елді талап, мал дүниесін тартып алып, неше түрлі салық салды. Сондықтан Орынбор, Жайық казак әскерлерінен қырға отряд шықты дегенді естіген казактар елді тастап, жалма-жан қаша көшетін. Орынбор генерал губернаторы В.А.Перовский Жайық казак-орыстарынан 550 адамнан отряд ұйымдастырып Мансуров, Даниловский сияқты полковниктердің басқаруымен «орыс қаруының күшін көрсету үшін» 1836 жылғы желтоқсан айында Маңғыстауға жіберді. Олар бейбіт отырған казактар қыстауының үстінен дүңк ете түсіп, екі жұма бойы талап, талқандап, көп дүние, малмен кейін оралды. Бұл жойқын сорақылық казактардың отарлаушыларға деген наразылығын күшейте түсті.

Патша өкіметі казактарға түрлі салық салды. 1837 жылдан бастап Кіші жүз казактарынан түтін салығы деген жинала бастады. Әр үй 1 сом 50 тиын төлеуі керек болды. Кейде ақшаның орнына қой, бидай, тары, арпа алынатын болды. Ақшаның болмауына байланысты оның орнына әр үйден 6-8 пұт бидай жиналатын. Түтін салығын жинаушылар жиналған қойды базарға қымбатқа сатып, өздеріне үлкен пайда түсіріп отырды. Кедей казактар мұндай ауыр салықты төлей де алмады. Мұның өзі казактардың салық жинаушыларға деген ашу-ызасын туғызды.

1837 жылы Орынбор шекара комиссиясы төрағасының жарлығымен шепке жақын жерде көшіп қонғаны үшін казактарға ақшалай салық салынатын болды. Жарлық бойынша: 1 жылқыдан – 9 тиын; 1 сиырдан – 6 тиын; 1 қойдан – 3 тиын ақша алынды. Осы салық бойынша 3 жылда (1837- 1839) 60 мың 78 сом ақша жиналған [Бекмаханов Е., 1992: 135].

Отаршылдар өзендерден, көлдерден балық аулауға, қамыс шабуға, сордан түз алуға тиым салып, айыптыларды қатаң жазалап отырды. Міне, Исатай мен Махамбет батырлар мен олардың серіктері Кіші жүзге өткен кезде мұндағы жағдай осындай болды. Исатайлар бұл өлкеге келген кезде елде отаршылық езгіге қарсы наразылық болғанымен, кең көлемде ұйымдасқан қозғалыс әлі өрістемеген болатын.

Негізгі бөлім

Жайықтан өткен Исатайлар Кіші жүздің кең даласында топ-тобымен, әр жерде жеке-дара әрекет етіп жүрген көтерілісшілердің басын біріктіріп, күш жинап патша мен хан әскеріне қарсы қайтадан күреске шығуды алдарына мақсат етіп қойды. Олар көп жылдан бергі күрестің мақсатын елге әйгілеп, Ішкі ордада патша өкіметі мен Жәңгір ханның біріккен күші нәтижесінде жеңіліске ұшырағандарын жүрген жерлерінде айтып отырды. Әсіресе Махамбет ақынның жалынды, қуатты жырлары 2 бірдей қанаудан қорлық көріп отырған Кіші жүз шаруаларына қатты әсер етті. Жергілікті халық оларды тамақ, киім, киіз үй және т.б қажетті нәрселермен қамтамасыз етті, көліктерін ауыстырды.

Исатай мен Махамбет 1838 жылы көктем шыға Желтау, Доңызтау, Шошқакөл, Үстірт, Үлкен және Кіші Борсық құмдарына барып Әлім, Табын, Адай руларының адамдарын патша өкіметінің отарлық саясатына, сұлтан Б. Айшуақов бастаған жергілікті әкімдердің шектен шыққан озбырлығына қарсы үгіт жүргізіп, казак

шаруаларын қолдарына қару алып отарлық және феодалдық езгіге қарсы күреске шақырды. Бұл туралы Баймағамбет сұлтанның өзі 1838 жылдың мамырдың 13-де Орынбор шекара комиссиясына «Исатай Шектінің Тілеу, Қабақ, Қаракесек тайпаларын аралап шаруаларды көтеріліске шақыруда», -деп мәлімдеген [ҚР ОМА.1966 іс, 6 п.].

25 наурызда Исатай мен Махамбет Доңызтауға келіп, Байтөре Тоқпанұлының үйінде Кіші жүзде өршіп келе жатқан азаттық күресті басқаруды өз қолдарына алды. Олар патша әкімшілігі мен хан – сұлтандарға қарсы күреске жергілікті халықтың әртүрлі әлеуметтік топтарын біріктіруге күш салды. Бұл кезде патша әкімшілігі мен Баймағамбет сұлтан Кіші жүздің оңтүстігіндегі назар тайпасының билеріне әлденеше рет хат жолдап, старшындарға қысым көрсетіп, оларға көтеріліс басшыларын ұстап беруді талап етумен болды. Жергілікті әкімшілік Исатайды ұстап берген кісіге 2000 сом сыйлық беріледі деп жариялады [ҚР ОМА. 1964 іс. 459-460 пп.]. Алайда, бұл кезде Исатай мен Махамбет батырлардың даңқы бүкіл Кіші жүзге тарап, аттары аңызға айналған болатын. Оның үстіне мұндағы ауылдың көбі патша әкімшілігінен және басқарушы сұлтан Б. Айшуақовтан, шекара әкімшілігінен әбден жәбір көргендер еді. Сондықтан олардың көтеріліс басшыларын ұстап беруі мүмкін емес еді.

Кіші жүз ауылдарын аралап жүрген Исатай кейбір рулардың арасында көптен бітпей келе жатқан даулардың бар екендігін байқады. Бұл даулар халықтың басын құрап азаттық күреске жұмылдыруға үлкен кедергі еді. Сондықтан Исатай алдымен осы дауларды шешуді қажет деп тапты. Сол даулардың бірі – Әлімнің Кете руы мен Адайлар арасында болатын. 1832 жылдан бастап Кетелер мен Адайлар Жем өзені мен Каспий теңізі аралығындағы Қаракұм деген шабындық үшін таласуда еді. Бұл талас екі жақтан біраз адамдардың қаза табуына әкелген. 1838 жылдың сәуір айының бас кезінде Сам даласында үлкен жиналыс болып, осы жиында Исатай Әлімдерді Адайлармен келістірді. Сонымен бірге Адайлар көрші түрікмендермен де келіспейтін. Исатай батыр түрікмендерді Ресей отаршыларына қарсы күресте одақ ету үшін « Адай мен түрікмендерді сөйлестіріп, Сүйінқараны түрікменнің дегеніне көндіріп, бұл екі елді тағы біріктіреді» [Сарай Ә., 1997: 48].

Исатай көтерілісті кең көлемде өрістету мақсатында Ресей империясының отаршылдық саясатына қарсылардың бәрімен одақтасу қажет деп тапты. Кіші жүзге өткеннен кейін Исатай батыр сұлтан Қайыпқали Есімұлымен күш біріктіру туралы шешімге келді. Сұлтан Қайыпқали Есімұлы 1827-1829 жылдары Бөкей хандығы аумағында патша әкімшілігінің отарлық саясатына, Жәңгір ханға қарсы күрес ұйымдастырған. Сол үшін Орынбор түрмесіне қамалып, одан 1830 жылы қашып шығып, Хиуа хандығына келген-ді. Бұл кезде Қазақстанның оңтүстігі Хиуа хандығының қол астында болатын. Хиуа ханы Қайыпқали Есімұлын Маңғыстау ханы етіп тағайындайды. Қ.Есімұлы 1836-1837жылдары патша шенеуніктерінің Адай ауылдарына істеген зорлықтарына қарсы ұлт-азаттық күресті басқарды. Исатайдың Қайыпқалимен одақ болуының бір төркіні осында еді. Осылайша, 1838 жылдың көктемінде 1836-1837 жылдары біреуі Бөкей хандығында, біреуі Маңғыстауда патша өкіметінің отарлық саясатына қарсы халықтың азаттық күресін ұйымдастырған екі басшы өзара одақтасып, Кіші жүздегі халық қозғалысын бірігіп басқарды. Бұл туралы мынадай архивтік деректер келтіруге болады. « И. Тайманов пен М. Өтемісов қасына 4 адам ертіп, Адайлардың ауылына келіп Қайыпқали Есімовпен кездесті. Осы кеңесте Ресейге қарсы халықты көтеру керек деген шешім болды. Кеңестен кейін Қайыпқали сұлтан орыстарға қарсы соғысу үшін әр рудан 100 жігіт бөлінсін деген жарлық шығарды» [ҚР ОМА.1964 іс, 544 п.].

Қайыпқалидың, Исатай мен Махамбеттің Кіші жүздің батыс өңіріндегі қазақтарды азаттық күреске шақырған жанқиярлық еңбектері өз жемісін беріп, олардың қол астына 3000 мыңдай көтерілісшілер жиналды. Бұл жөнінде

Баймағамбет сұлтан губернатор Перовскийге берген рапортында «...жыртқыш Исатай Таймановтың қашып жүрген Қайыпқалимен және Адай, Шөмекей, Табын т.б рудың адамдарымен қосылып, 3 мыңға дейін қол жинағанын, сөйтіп Темір өзеніне жақын жерге келгенін және өз тобын әлде де толықтыра түсу ниеті бар екенін есіттім», - деп жазады. [Сарай Ә., 1997: 278]. Шілде айының басында Көкпектіден шыққан көтерілісшілер Қиылдың Ойылға құятын жеріндегі Ақшат деген жерге келіп орнығады. Бұл кезде олардың саны 3 мыңға жеткен болатын [2.5 п.].

Исатай мен Махамбет батырлардың Кіші жүзге өтуі осы өңірде сұлтан Кенесары Қасымұлы бастаған ұлт-азаттық көтерілістің әсерімен кең тарала бастаған шаруалар қозғалысымен қатар келген еді. 1838 жылдың басында Орталық Қазақстаннан Кіші жүзге қарай ығыса бастаған Кенесары отрядтарын Торғай бойын қоныстанған қыпшақ, арғын, кейіннен жағалбайлы, табын рулары қолдады. Елек өзені бойында көшіп жүрген батыр Жоламан Тіленшіұлының жасақтары Кенесарыға қосылуға бет алды. Ж.Тіленшіұлының жасақтарының К.Қасымұлы бастаған көтерілісшілермен бірігіп Кіші жүзге бет алуы, оған қоса Қ. Есімұлы, И. Тайманұлы бастаған көтерілісшілердің бірігуі болашақта көтерілісшілердің 2 басты тобының бір-бірімен қосылуының да мүмкін екендігін байқатты. Мұндай жағдайда қазақ даласында патшалық Ресейдің отарлық езгісіне қарсы ұлт-азаттық соғыс кең қанат жайған болар еді. Онда Ресейдің қазақ жерінде отарлауды аяқтауы әлдеқайда ұзаққа созылуы мүмкін еді.

Жағдайдың күрделене түсуінен қауіптенген губернатор В.А. Перовский көтерілісті талқандауды шұғыл түрде қолға алды. Ол соғыс министрінің алдына бір жағынан Исатай мен Қайыпқалиға қарсы, екінші жағынан Елек бойындағы қонысын тастап, жергілікті халықпен бірге Торғай даласына өтіп, Кенесарыға қосылуға бет алған Табын руының батыры Жоламан Тіленшіұлына қарсы ұзақ мерзімге 2 отрядты қырға аттандыруға ұсыныс жасады. Соғыс министрі граф А.И Чернышев Орынбор әскери губернаторы В.А Перовскийге «Қайсақ даласынан» алынған хабарлардың патша алдында баяндалғаны және оның «егер тобыр алға қарай күшейіп, біздің иеліктерімізге қауіп төндіретін болса», жаңа әскери күш жіберіп, тарқатып жіберуді бұйырды деген нұсқауын жеткізді [Есмағамбетов К., 2003: 134].

1838 жылғы 25 маусымда В.А. Перовский Исатай мен Қайыпқали бастаған көтерілісшілерді талқандайтын жазалаушы әскердің қолбасшысы етіп 1837 жылғы 15 қарашадағы Тастөбе шайқасынан белгілі Гекені тағайындады. Ал Ж.Тіленшіұлының жасақтарын талқандау үшін бір кезде Жоламан батырда тұтқында болған атаман Падуров бастаған жазалаушылар жіберілді. Сонымен бірге генерал Перовский көтерілісшілерге қарсы іс-әрекетті билеуші-сұлтан Б. Айшуақовпен бірлесе жүргізуге жарлық берді. Сол жарлыққа сәйкес Горск бекінісі жағынан құрамында Орал полкі қазақтарының жүздігі бар билеуші сұлтан Б. Айшуақов бастаған 500 адамдық отряд та Геке әскерлерімен қосылуға аттанды.

Көтерілісшілерді басу үшін жіберілгендердің құрамында Орынбор полкінен 250 әскер, Елек казак әскерлерінен 50 адам, 4-Орал казак-орыс полкінен 100 адам, жаяу әскерден 50 адам және 2 зеңбірек болды. Отрядқа 2 еселенген патрон беріліп, 1 айға жететін азық-түлікпен қамтамасыз етілді [Кенжалиев И., 1991: 280]. Гекеәскерлері Елек бекінісі арқылы үлкен Қобда және Қобда өзендерінен өтіп 10 шілдеде Баймағанбет сұлтан отрядымен кездесті. Осылайша, полковник Геке мен Баймағанбет сұлтан басқарған жазалаушы әскер 11 шілде күні кеште Ақбұлақ өзені жағалауына келіп тоқтады.

Қол астында 3 мыңдай сарбаздары бар Қайыпқали мен Исатай алға қарай не істеу керектігі туралы кеңесе келе, мынадай шешімге келеді: Қайыпқали негізгі әскер күшімен Қиыл өзені бойында тұрып, әлі де сарбаздар жинай береді, ал Исатай

мен Махамбет Елек қалашығынан 60 шақырым жердегі Суықбұлақта орналасқан билеуші сұлтан Б.Айшуақовтың ордасын талқандайды. Егер Исатай мен Махамбеттің жоспары іс жүзіне аса қалған жағдайда, Кіші жүздің батыс бөлігіндегі саяси жағдай үлкен өзгеріске ұшыраған болар еді. Жұртқа әбден жеккөрінішті болған патша өкіметінің отарлық саясатын жүргізуші Баймағанбет сұлтанның көзі жойылған жағдайда осы аумақтағы қазақтардың толықтай көтерілісшілерге қосылуына мүмкіндік туатын еді. Мұның өзі азаттық жолындағы көтерілістің жаңа сатыға көтерілуіне әкелетін. Осыны ойлаған И.Тайманұлы мен М.Өтемісұлы қарауына 500 жігітті алып, шілде айының бас кезінде Қиыл өзенінен Суықбұлаққа аттанады [Кенжалиев И., 1991: 291]. Осымен бір мезгілде ел арасында Қайыпқали мен Исатай әскерлерінің көбін таратып, өздері Оңтүстік далалық аймаққа қарай ауысты. Сондықтан да бұдан былай Баймағанбет сұлтанға да, шекараға да ешқандай қауіп жоқ деген лақап тарады. Осы лақапті естіген атаман Покатилов бұл хабарды дереу Гекеге жеткізеді. Орынбордан шыққан полковник Геке 7 шілде күні осы хабар бойынша бұдан әрі не істеу керек? деп В.А. Перовскийге хат жазады. Генерал – губернатор В.А.Перовскийде болған кеңесте қалай болған күнде де жазалаушы отряд қазақ даласына шығуы керек, өйтпеген жағдайда қазақтар бұдан былай да көтерілісшілер қатарына көптен қосыла беруі мүмкін деген шешім қабылданады. Полковник Гекенің алдына көтерілісшілерді ыдыратып, оның басшыларын тұтқындау міндеті қойылады. Сөйтіп Исатайлардың ойлап тапқан қулығы сәл ғана жүзеге аспай қалады.

Полковник Геке әскерінің Баймағанбет сұлтанның жазалаушы тобымен кездескенінен хабарсыз Исатай мен Махамбет тобы Қ. Есімовтың сарбаздарынан бөлініп билеуші сұлтанның ордасын талқандауға бет алады. Олар 1838 жылы 12 шілде күні таңертең Ақбұлақ өзенінің жағасында Геке мен Баймағанбет сұлтанның біріккен әскерінің үстінен шығады. Исатайлар Ақбұлақ өзенінің арғы бетіндегі ойпанда орналасқан Гекенің лагерін де, әскерін де анық көреді. Жау күшінің әлдеқайда басымдығын байқаған көтерілісшілердің аттың басын кері бұруына мүмкіндіктері де болады. Бірақ шегінуді жеңілу деп түсінген көтеріліс басшылары сайға күлдилай түсіп бірден шабуылды бастайды. Сасқан Геке зеңбіректен оқ атуға және 200 казак әскерін сай-саламен көтерілісшілердің қапталына шығуына бұйрық береді. Зеңбірек оғынан кейін шегінген көтерілісшілерді Баймағанбет сұлтан өзінің отрядымен қуады. Қуып келе жатқан Баймағанбетті көріп Исатай көтерілісшілерді тоқтатып қарсы шабуылға шығады. Осы кезде оларға сай –саладан шыққан 200 қарулы казактар дүрсе қоя береді. Зеңбірек оқтары да көтерілісшілерді шығынға ұшырата бастайды.Көтерілісшілердің амалсыздан кейін шегінуіне тура келеді. Жазалаушылар көтерілісшілерді 15 шақырымдай жерге қуады. Ұрыс кезінде Исатайдың атына оқ тиіп, ол жаяу соғысады. Пистолеттегі оғы таусылып, қылышпен соғысып жүрген Исатайға 3 казак артынан жармасады. Осы алыс-жұлыста батырдың дулығасы шешіліп қалады. Казактардың біреуі батырдың кеудесіне мылтығын тіреп оқ атады, ал урядник Иван Богатырев Исатайдың басын қылышпен шабады. Сөйтіп, қару – жарағы да, әскер саны да тең емес ауыр шайқаста есіл ер қанішерлердің қолынан қаһармандықпен қаза табады. Геке В.А. Перовскийге жазған рапортында « Исатай ақырында өз ерлігінің құрбаны болды», - деп оның ерлігін мойындайды.Ақбұлақ шайқасында 70-80дей көтерілісшілер қаза табады, 7 адам тұтқынға түседі [ҚР ОМА.1966 іс, 50-52 п]. Осы шайқаста Исатайдың 16 жасар баласы Оспан да ауыр жараланып, қайтыс болады. Тұсқайта таңертең шайқас болған жерге келген Б.Айшуақов ешкімнің де сүйегін таппайды, өйткені оларды көтерілісшілер өкетіп үлгерген болатын.

Көтеріліс басшысы Исатай Тайманұлы мен оның баласы Оспан және шайқас кезінде қаза тапқан көтерілісшілер жерленген жер кейін Шейітсай деп аталды. Жергілікті тұрғындардың пікірінше қорымның бұлай аталуы- онда жерленген

адамдардың халықтың азаттық күресі жолында құрбан болғандығын көрсетеді. (Бұл қорым қазіргі мезгілде Ақтөбе облысы, Қобда ауданы аумағында - автор).

Исатай Тайманұлы қаза тапқаннан кейін көтеріліс одан әрі дамымады. Полковниктер Геке, Падуров, Мансуров бастаған жазалаушы әскерлер көтеріліске қатысқан ауылдарды қырып – жойып, малдарын тартып алып, өздерінің Баймағанбет сұлтанға бағыныштылығы жайында зорлықпен уәделерін алды. Ұрыс кезінде қолға түскен көтерілісшілер 2 топқа бөлініп әскери заңмен сотталды. Көтерілісті қанға бояған қазақ феодалдары және казак офицерлері мен белсенділік көрсеткен солдаттары патша үкіметі тарапынан үлкен марапаттарға ие болды. Оларға офицерлік шен, ақшалай, заттай қымбат бұйымдар берілді.

Қорытынды

Осылайша, 1836-1838 жылдардағы Бөкей ордасы мен Кіші жүздің батыс бөлігінде Исатай мен Махамбет батырлар ұйымдастырып басқарған 3 жылдай кең сахараны дүбірлеткен халық – азаттық көтеріліс жеңіліспен аяқталды. Оның мынадай себептерін айтқан жөн.

1) Қару – жарағы нашар көтерілісшілердің патша үкіметі мен хан-сұлтандардың жақсы қаруланған, арнайы дайындықтан өткен тұрақты әскерімен соғысуына тура келді.

2) Көтерілісшілер Кенесары Қасымұлы бастаған ұлт-азаттық қозғалыспен, Жоламан Тіленшіұлы басқарған жасақпен біріге алмады.

3) Көтеріліске қатысушылардың әлеуметтік құрамы әртүрлі болды. Қозғалысқа тек шаруалар ғана емес, сонымен бірге би-старшындар да, батырлар да қатынасты және олардың әрқайсысының көздеген мақсаттары да әртүрлі болды.

4) Көтерілісшілерде нақты бағдарлама болмай, ұйымшылдық та жетіспеді.

Көтеріліс жеңілгендігіне қарамастан Қазақстанның батыс аумағында отаршылдық озбырлықпен феодалдық езгіге қарсы күрес туын жаңа сатыға көтеріп, бұқараның сана – сезімінің оянуына үлкен ықпал жасады. Исатай мен Махамбет батырлар бастаған көтеріліс 1837-1847 жылдардағы К. Қасымұлы бастаған халық-азаттық көтеріліске, Е. Көгібаров, Ж. Нұрмұхамедов бастаған көтерілістерге, сол сияқты 1869-1870 жылдардағы Орал, Торғай облыстары мен Маңғыстаудағы ұлт-азаттық көтерілістерге әсерін тигізді. Бұл көтеріліс XIX ғасырдың бірінші жартысындағы Қазақстан тарихына ұмытылмастай оқиға болып енді.

Көтерілістің өн бойында Исатай Тайманұлының қабілетті ұйымдастырушы екендігі анық байқалады. Әр жақтан, әр уақытта, әлеуметтік құрамы әртүрлі топтардың басын құрау - үлкен іскерлікті, ұйымдастырушылық қабілетті қажет ететін болса, сондай қасиет Исатайдың басынан табылды. Ол әлеуметтік құрамы сан алуан топтардың басын біріктіре алды. Исатай кедей шаруалармен қатар ауқатты адамдарды, билерді, батырларды, сұлтандарды өздерінің жеке мүдделеріне қарамастан күреске жұмылдырды. Аз уақыттың ішінде Исатай Тайманұлы Кіші жүздің бас батыры, қара қылды қақ жарған әділ биі, көшелі шешені, қысқасы Әлім, Жетіру және Байұлының көсеміне айналды. Көтеріліс басшысы Исатай Тайманұлы басынан өткен көптеген ауыр әрі қауіпті оқиғаларға мойымай асқан қайсарлық көрсетіп, өз жауларымен өмірінің ақырына дейін алысып өтті. Тек Исатай ғана «өлгенінше көпті соңына ерте алды» [Х. Досмұхамедұла, 1998]. Осы көтеріліс тарихын алғаш зерттеушілердің бірі А.Рязанов Исатайды «қазақтың ұлттық батыры» деп атады [Рязанов А., 2003]. Халықтың қарапайым ұлы Исатай батыр өзінің бүкіл өмірін қазақ шаруаларының бостандығы жолына құрбан етті. Ешқандай сынақ та, ешқандай жеке басының қайғы-қасіреті де оның болаттай берік мұқалмас күш-жігерін жасыта алмады. Орыс журналисі Исатай батыр туралы «Тып-тыныш тұрған аспанды тіліп, шуылдай ағып, жан-жағына от шашып, жұртты таң қалдырып келе жатқан метеорды көресіз. Тап осы метеор сияқты жарқын бейнелі, абзал, терең ақыл-ойдың иесі халық қамын ойлаған қажырлы батыр –

Исатай»,- деп жазған еді.

Халықтың азаттығы жолындағы күресті ұйымдастырып, басқарған және сол жолда өзін құрбан еткен Исатай батырды қазақ халқы әрдайымда ұмытпай, еске ұстайды. Атырау облысында батырдың есімімен аталатын аудан, елді-мекен және музей бар. Ұлы Дала батырының атында бірнеше мектеп те бар. 1991 жылы Исатай Тайманұлының 200жылдығы республикамызда кеңінен аталып өтті.«Қазақфильм» киностудиясы «Мінгені Исатайдың Ақтабан-ай!» атты деректі фильм түсірді. Атырау қаласында Исатай мен Махамбет батырларға үлкен ескерткіш орнатылды. 2014 жылы қазақ халқының ұлттық батыры Исатай Тайманұлының жерленген Шейтсай қорымына биіктігі 11,5 м кесене тұрғызылды.. Міне, осылардың бәрі қазіргі ұрпақтың батыр баба ерлігін мәңгі есте сақтайтындығының белгісі.

Елбасы Н.Ә. Назарбаев Халқының бостандығы үшін ақырына дейінкүрескен қолбасшы Исатай Тайманұлытәуелсіздік жолындағы қасіретті де қасиетті жолды өз еркімен тандап, осы жолда құрбан болған өр тұлға.

Әдебиеттер:

- Бекмаханов Е., 1992. Қазақстан в 20-40-е годы XIX века.- Алма-Ата. – 135 с.
Досмұхамедұлы Х. 1998. Таңдамалы. - Алматы. – 384б.
Есмағамбетов К., 2003. Азат рухтың күрескері. Алматы:Өркениет.176 б.
Кенжалиев И. Исатай – Махамбет. Алматы: Қазақстан. 1991.-191б.
ҚР Орталық мемлекеттік архиві, 4қор, I-тізім, 1966 іс.
ҚР Орталық мемлекеттік архиві, 78 қор,I-тізім, 94 іс.
Рязанов А., 2003. Исатай Тайманов көтерілісі. - Алматы:Өлке. – 295б.
Савичев Н., 2003. Исатай Тайманов Алматы:Өлке. – 216б.
Сарай Ә., 1997. Исатай – Махамбет тарихы. - Алматы:Өлке. – 408б.
Шахматов В.Ф., 1946. Внутренняя орда и восстание Исатая Тайманова, Алма-Ата. – 207 с.
Шамгонов А., 2016. Исатай Тайманов пен Махамбет Өтемісов бастаған халық-азаттық көтеріліс. (1836-1838жж). Сызба карта// Қазақстан тарихы. (XVIII-XX ғ басы) Жалпы білім беретін мектептің 8-сыныбына арналған оқулық. Алматы:Мектеп.

References:

- Bekmahanov E., 1992. Kazahstan v 20-40-e godi XIX v. Alma-Ata.-135 s.
Dosmuhamedov H., 1998. Tandamaly. – Almaty.–384b.
EsmagambetovK., 2003. Azat ruhtyn kureskery. - Almaty:Orkeniet.-176b.
Kenzhaliev J. 1991. Isatai-Mahambet. - Almaty: Qazaqstan. – 191 b.
QR MA, 4-q, 1-t, 1966- is, 5p, 6p.
QR MA, 78-q, 1-t, 94-is, 5p.
Riazanov A., 2003.Isatai Taimanov koterilisi. - Almaty: Olke. – 295 b.
Savishev N., 2003. Isataj Tajmanov. - Almaty: Olke.– 216 b.
Shahmatov V.F., 1946. Vnutrennaia Orda i vosstanie Isataia Taimanova. Almaty. – 207 s.
SaraiA., 1997.Isatai – Mahambet tarihy. Almaty:Olke.–408b.
ShamgonovA.,2016. Isatai Taimanov pen Mahambet Otemisov bastaganhalyg-azattyg koterilis (1836-1838 zh.zh.) Kazahstantarihy. XVIII-XXgasyrlardynbasy. Syzbakarta// Zhalpy bilim беретin mekteptin 8-synybynaarnalanganogulyq. - Almaty:Mektep.

Алпысбес М.А.¹, Ергалиева Д.С.², Халиева А.Н.³

¹ Доктор исторических наук, профессор ЕНУ им. Л.Н. Гумилева.

Казахстан, г. Астана. E-mail:alpysbes@mail.ru

² Магистр истории, старший преподаватель КГУ им. А. Байтурсынова.

Казахстан, г. Костанай. E-mail:d.yerg@mail.ru

³ Студент, КГУ им. А. Байтурсынова.

Казахстан, г. Костанай. E-mail:haliyeva@mail.ru

ИСТОРИЯ ГОСУДАРСТВА ЯКУБ-БЕКА И «БОЛЬШАЯ ИГРА» В ВОСТОЧНОМ ТУРКЕСТАНЕ

Изучение истории Восточного Туркестана 1860-1870-х гг. играет большую роль в понимании современной сложной политической ситуации в Синьцзяне. Личность правителя государства Йеттишар, существовавшего в указанный период на территории практически всего современного Синьцзяна, по сей день остается спорным вопросом в истории региона. При рассмотрении истории Восточного Туркестана представляется необходимым учитывать его ключевое географическое расположение, и, как следствие, заинтересованность участия в нем различных внешних сил, что не могло не отразиться на внутренней политике и происходящих процессах. Так, Российская, Британская, Цинская империи и целый ряд других влиятельных стран так или иначе воздействовали на жизнедеятельность государства Якуб-бека в частности, и на жизнь народов региона в целом. В данной статье авторы сопоставляют, анализируют и заново вводят в научный оборот и интерпретируют некоторые незаслуженно забытые сведения и новые исторические источники.

Ключевые слова: антикитайское восстание, соперничество держав, «Большая игра», тюрко-мусульманское население, государство Якуб-бека.

Алпысбес М.А.¹, Ергалиева Д.С.², Халиева А.Н.³

¹ Тарих ғылымдарының докторы, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ профессоры.

Қазақстан, Астана қ. E-mail:alpysbes@mail.ru

² Тарих магистры, А. Байтурсынов атындағы ҚМУ аға оқытушысы.

Қазақстан, Қостанай қ. E-mail:d.yerg@mail.ru

³ А. Байтурсынов атындағы ҚМУ студенті.

Қазақстан, Қостанай қ. E-mail:E-mail:haliyeva@mail.ru

ЖАҚЫПБЕК МЕМЛЕКЕТІНІҢ ТАРИХЫ ЖӘНЕ ШЫҒЫС ТҮРКІСТАНДАҒЫ «ҮЛКЕН ТАРТЫС»

Қазақтың дәстүрлі жер танымында Үлкен Жетісу, ал тарихи-географиялық еңбектер мен ғылыми әдебиетте Шығыс Түркістан атымен белгілі әйгілі өлкенің 1860-1870-шы жылдар аралығында өткерген оқиғаларын зерттеп қарастыру, қазіргі таңда Шыңжаңдағы қалыптасқан күрделі саяси ахуалдың алғышарттарын түсіну үшін аса маңызды. Сол кезде пайда болған Жақыпбектің Жетішар мемлекеті қазіргі таңдағы «Шыңжаң» атымен белгілі ежелгі түркілік кен байтақ аймағының бүкіл жерлерін қамтыды. Ал, Жақыпбектің ел билеуші ретіндегі тарихи тұлғасын зерттеушілер қайшылықты бейнеде суреттеді. Шығыс Түркістан аймақтары тарихын зерттеу мәселесінде, бұл жерлердің географиялық тұрғыда орналасуы маңызды, және соған байланысты сыртқы саяси күштердің бұл өлкеде көздеген ішкі саясаты мен басқару үдерісіне ықпал ету мүдделерін ескеру қажет. Мысалы, патшалық Ресей, Ұлыбритания, Цин патшалығы мен басқа да ықпалды

көршілес елдердің Жақыпбек құрған мемлекетке өз әсерін тигізгені анық. Бұл мақалада авторлар осы орынсыз ұмытылып кеткен мәселені тарихи талдауға алып, тарихи дерегін талқылап, жанаша ой-пікірлерді ғылыми айналымға енгізуді көздеп отыр.

Кілт сөздер: қытайға қарсы ұлт көтерілістері, ірі державалардың отарлық саясат жүргізудегі өзара бәсекелестігі, «Үлкен тартыс» мәселесі, түркі-мұсылмандар қауымы, Жақыпбек мемлекеті.

M.A. Alpysbes¹, D.S. Yergaliyeva², A.N. Haliyeva³

¹ Doctor of Historical Sciences, Professor of Eurasian national university.

Kazakhstan, Astana. E-mail:alpysbes@mail.ru

² Master in history, senior lecturer of Kostanay state university.

Kazakhstan, Kostanay. E-mail: E-mail:d.yerg@mail.ru

³ Student of Kostanay state university. E-mail: E-mail:haliyeva@mail.ru

THE HISTORY OF THE STATE OF YAQUB-BEG AND THE “GREAT GAME” IN EAST TURKISTAN

The study of the history of East Turkistan in 1860-1870's plays an important role in understanding of the complicated political situation in Xinjiang. The identity of the ruler of the state of Yettyshar, which existed in the indicated period on the territory of almost all modern Xinjiang, is still a controversial issue in the history of the region. When considering the history of East Turkistan, it seems necessary to take into account its key geographic location, and, as a consequence, the interest of various external forces in it, which could not but affect domestic policy and ongoing processes. Thus, the Russian, British, Qing empires and a number of other influential countries in one way or another affected the life of the state of Jaqub-beg in particular, and the life of the peoples of the region as a whole. In this article, the authors compare, analyse and reintroduce some undeservedly forgotten historical sources into the scientific circulation.

Key words: the anti-Chinese uprising, rivalry of the powers, the “Great Game”, the Turkic-Muslim population, the state of Jakub-beg.

Введение

В 1860-х гг. на территории Восточного Туркестана, которое известно из русских источников как Малая Бухария, а ханьцы позже дали название Синьцзян – Новая Земля, разразился ряд крупных антицинских восстаний, в результате чего северо-западная провинция почти на 16 лет оказалась свободной и независимой от Цинской империи. Власть между собой в этот период временно поделили пять мусульманских государств: Кучарское, Хотанское и Кашгарское ханства, Урумчинский и Таранчинский султанаты.

Неискушенные в политических и дипломатических делах их правители быстро впали в крайне невыгодную и недальновидную кровопролитную междоусобную борьбу, на фоне которой власть захватил главнокомандующий одним из повстанческих войск – Мухаммед Якуб-бек, который, согласно утверждениям ряда исследователей, по своему этническому происхождению был таджиком, хотя на наш взгляд, это весьма маловероятно и неубедительно.

По нашему предположению, Якуб-бек был выходцем, скорее всего, из числа узбеков, или, что правдивее всего и ближе к истине, из кокандских кыпчаков, на что указывают например, его имя: Бадаулет/Багдаулет, Якуб-бек, Жакуп-бек, весьма характерная для кипчакских тюрков, а также такие сугубо тюрские прозвища и титулы, как «аталык/аталык», «гази/кази», «бек», и др. Впрочем, исторический его

образ и сама личность весьма туманна, так как представленные сведения о его происхождении разрозненны и противоречивы, к примеру, даже дата его рождения примерная и располагается в промежутке между 1812 и 1828 годами (Kim Hodong, 2004).

Бадаулет Якуб-бек со временем установил власть на территории почти всего современного Синьцзяна. Его государство называлось тогда Йеттишар (Семиградье) с центром в Кашгаре, соседствовало с Таранчинским султанатом и дунганским союзом городов (Бекмаханова Н.Е., 2017). После захвата Урумчи он взял себе титул Аталики газа Бадаулет («Защитник веры и счастливцев») (СИЭ, 1973-1982).

Материалы и методы

В изучении данного вопроса для исследователей есть возможность привлечь самые разные материалы, включая научные труды, монографии, архивные источники, мемуары, исторические карты, фотографии, которые, между прочим, имеют различное происхождение внутреннего и внешнего характера, и представлены на самых разных языках.

Предваряющим все эти научные материалы является капитальный труд – дневник путешествий Ч.Ч. Валиханова «О состоянии Алтышара, или Шести восточных городов китайской провинции Нан-Лу (Малой Бухарин) в 1858-1859 гг.», отражающий ситуацию накануне восстания мусульманских народов Синьцзяна в 1864 г. Очень подробный и обстоятельный отчет Ч. Валиханова содержит такие главы: географический обзор, исторический очерк, правительственная система и политическое состояние края, народонаселение, промышленность и торговля.

Работы о Якуб-беке, о государстве Йеттишар, и в целом о военно-политической обстановке в Восточном Туркестане во второй половине XIX века разного объема и характера фактов, начали появляться практически непосредственно со времени самих имевших место исторических событий, описаний очевидцев, сообщений путешественников, разведчиков и шпионов.

К примеру, одной из важных работ является статья А.К. Гейнса «О восстании мусульманского населения или дунгений в Западном Китае», вышедшая в журнале «Военный сборник» в 1866 году. В «Записках восточного отделения императорского Русского археологического общества» (т. 18, вып. 2-3) сохранились весьма любопытные «Воспоминания илийского сибинца (т.е. выходец народа сибю, заселенные в эти края цинами) о дунганско-таранчинском восстании в 1864-1871 годах в Илийском крае».

Кроме этого, отметим вклад видного российского востоковеда XIX века В.П. Васильева, включая ряд работ: «О движении магометанства в Китае», «Две китайские записки о падении Кульджи и о занятии ее русскими» и др. Историю, географию региона, жизнь и деятельность Якуб-бека и его сыновей описывает генерал-губернатор А.Н. Куропаткин в книге «Кашгария: Историко-географический очерк страны, ее военные силы, промышленность и торговля» (1879). Востоковед Н.И. Веселовский в своей книге «Бадаулет Якуб-бек аталык Кашгарский» (1898) оставляет нам рассказы очевидцев о Якуб-беке, дает живое описание исторических событий.

Китайский историк Фань Вень-Лань во многотомном издании «Новая история Китая» (1955) объясняет ситуацию в связи с дунганским восстанием, а также критично описывает сложившуюся внешнеполитическую обстановку. Интересно, что казахский историк Алимгазы Даулетхан, как и Ш. Валиханов, называет эти территории Алтышар.

Французские исследователи также много интересовались вопросами изучения Китая, и в частности, событиями в XIX веке, о чем свидетельствует работа Н. Cordier «L'expédition de Chine de 1860». В целом, общеизвестно активное участие французов в делах Китая, например, их посредничество в организации китайско-

русских границ и территориальных пределов, и др.

Научные методы и приемы в изучении вопросов истории колониализма и колониальной политики являются вполне сложившимися. Они построены на применении типологизации национально-освободительного движения в целях системного анализа исторических процессов, связанных с борьбой народа за свободу и национальную независимость. В структурном отношении, изучение истории борьбы народов Восточного Туркестана за освобождение от военной оккупации и иноземного ига, и история антицинских восстаний, имеют много специфических особенностей, которые связаны с переплетением таких важных составных элементов, как религиозные традиции и религиозная идентичность, этничность и национально-самосознание, хозяйственно-культурная система жизнедеятельности и традиции повседневности, и другие. Применение общих научных методов и общеисторических чрезвычайно важны, при соблюдении принципов исторической хронологии, историзма и научной объективности.

В интерпретации последовательности, характера, смысла и содержания исторических событий, связанных изучаемым вопросом, ставится задача понять сущность былых происшествий, посредством реконструкции картины событий, исторических условий и анализ волевых актов и выдвинутых идей личностей и упоминаемых фигур, сторон и стран – участников исторических событий, и связанных с ними фактов истории.

Обсуждения

В изучении данной проблемы мы задались целью не столько изучения вопросов экспансионистской политики цинских властей, сколько же другой, не менее важной, составляющей всех этих процессов и событий в Восточном Туркестане, а именно, вопроса этнической разобщенности в регионе, в котором остатки ойратов, ходжи, таранчинцы, дунгане, и другие коренные жители, потеряв лидирующее начало и эффективную политическую систему самоорганизации, не смогли дать действенный отпор тем внешним политическим силам, которые задалась целью захвата этой территории, оккупации земель и порабощения населения.

В XIX веке вспыхнули самые мощные национально-освободительные и религиозные восстания мусульман Восточного Туркестана против цинской оккупации, в результате которых Восточный Туркестан и территория бывшей Джунгарии, то есть вся территория современного Синьцзяна, за исключением Илийского края. В результате этих событий этот регион подпал под власть Аталык гази Мухаммед Бадаулет Якуб-бека (Kim Hodong, 2004).

Маньчжурская политика в Синьцзяне довела местное население до столь тяжелого состояния, что их уже даже не останавливал ужас перед самыми изощренными и жестокими средневековыми пытками: «неслыханные мучения политических преступников средневековыми способами наказания пыткой, сожжения, вколачивание гвоздей в тело и в суставы, с брызганием кипяченного горячего масла на тело жертв, оставление голодными на неделю, и даже больше, такие как, удаление языков, и пульса с шеи и т.п.» (Ф. 514, Оп. 1, Д. 1075, РГАСПИ). Действия Якуб-бека против цинов в начале восстания в районе Кашгара были настолько эффективны, что по своей силе оно превзошло даже восстания в Кумуле и Турфане 1931-1933 годов (Forbes, 1986). Изгнав китайские войска, Якуб-бек приступил к завоеванию остального Восточного Туркестана, которое продолжалось на протяжении с 1865 по 1870 годы включительно. Как было отмечено исследователями и современниками: пролито много крови, многие были убиты и замучены. Мухаммад Алям попытался даже подсчитать потери народа: в Хотане – 1 тыс. человек, в Яркенде – 2 тыс., в Кучаре – 6 тыс., в Турфане – 2 тыс., в Урумчае – 8 тыс. и т.д. (Петров, 2003).

Результаты

По утверждению отдельных авторов, вначале Якуб-бек был хакимом страны под названием Акмечеть, располагавшейся неподалеку от Ташкента. Затем он совершил какое-то преступление и был заключен в тюрьму. Но по инициативе эмира Алимкул-дадха казнь Якуб-бека была приостановлена.

В 1862 году цинское правительство, занятое подавлением внутреннего тайпинского восстания, ослабило контроль над внешними территориями – Синьцзянской провинцией. Это позволило местным чиновникам усилить эксплуатацию населения, что привело в конечном итоге к росту социального неравенства и национального угнетения.

В начале 1865 года, когда началась борьба за политическую власть в Восточном Туркестане, появился новый претендент на политическое правление в лице амбициозного Бузрук-ходжа, который считал себя единственным и законным наследником на ханский престол.

Первым шагом Бузрук-ходжи и Садык-бека была подготовка похода на Яркенд. Поход состоялся, но яркендцы нанесли сокрушительное поражение кашгарцам. В кашгарском руководстве началась борьба, искали виновника неудачного похода, и им стал Садык-бек, один из местных лидеров. Все закончилось бегством Садык-бека из Кашгара. Впоследствии этой неудачи, Бадаулет Якуб-бек Аталык гази захватил власть в Кашгаре в свои руки и вел подготовку нового похода на Яркенд.

Узнав о походе Якуб-бек аталыка, глава каратаглыкских ходжей Рашид-ад-Дин приказал немедленно собрать войска и выступить на защиту Яркенда. Командующим назначили самого Джамал-ад-Дина, который занял Яркенд, быстро увеличил войско и выступил в поход на Кашгар. Но в этом сражении Якуб-бек разбил войска Джамал-ад-Дина, и он отступил в Яркенд, а затем, вскоре его оставил.

Якуб-бек воспользовался соперничеством таранчинцев и дунган в Яркенде, подкупил помощника хакима Яркенда Нияз-бека, который выманил дунган из города и устроил им ловушку, где их ждал Якуб-бек. Неожиданно атакованные дунгане потеряли тогда 2 тысячи человек. Можно сказать, что это была сокрушительная победа и Якуб-бек распространил свое влияние не только на Кашгар, но и на весь Яркенд.

После таких успехов Садык-бек с киргизами признал его власть, вернулся в Кашгар и принимал участие в боях на стороне Якуб-бека. В это время таранчинцы выступил в защиту своей независимости. Особенно решительными противниками из их числа были хотанцы. Принимая во внимание это обстоятельство, Якуб-бек при захвате Хотана проявил хитрость, коварство и жестокость (Петров, 2003).

После взятия Яркенда Бадаулет Якуб-бек предпринимает поход и на Хотан, в успехе которого большую роль сыграли хитрость и предприимчивость Якуб-бека, нежели собственно вооруженная сила. Используя набожность и элементарную недалекость Хабибуллы, который был муфтием во главе Хотана, Якуб-бек добивается себе приглашения с его стороны, для посещения гробницы Джафар-Садыка. Так, Якуб-бек о цели своего продвижения в Хотан заверил Хабибуллу в том, что он только лишь желает посетить святыне места, и к тому же, намерен завоевать для Хабибуллы земли Аксу и Кучар. Однако, появление Якуб-бека на подходе к гробнице с огромным войском вызвало подозрения Хабибуллы, но приближенные муфтия убедили его выйти к Якуб-беку без сопровождения своего войска, якобы, чтобы избежать возможного столкновения. Войскам муфтия Хабибуллы было отправлено обратно в Хотан.

Таким образом, глава Хотана муфтий Хабибулла быстро оказался в плену у Якуб-бека, и в конечном итоге был казнен, а Якуб-бек от его имени проник в город и захватил казну (Тихонов, 1948).

После этих событий в Хотане, Якуб-бек отправился на Кучар. Разгромил там 30-тысячное войско и обратил в бегство Рашид-ад-Дина и Ханходжу. На этом

завоевания Якуб-бека не завершились. Оставался Дунганский Султанат. В декабре 1870 года Якуб-бек вторгся в Султанат, перерезал массу людей, захватил Урумчи и присоединил к своим владениям. В итоге, в Восточном Туркестане утвердилась власть Бадаулет Якуб-бека, который объявил себя ханом государства, которое назвал Йеттишар («Семиградье»), хотя государство местных тюркоязычных народов именовалось как «Шарки Туркестан» (Kim Hodong, 2004).

При правлении Якуб-бека вся земля была объявлена государственной собственностью, а хан – единственным носителем права собственности на землю и доходов с нее. Земли таранчинских крестьян и феодалов, которой они пользовались из поколения в поколение, были изъяты в пользу хана подлежали продаже и сдаче в аренду, или пожалованию за преданную службу. Такого вероломства не было даже при Цинском господстве. Поэтому правление Якуб-бека примечательно вспышками отдельных восстаний, которые подавлялись с помощью жестоких мер. Так, когда в Хотанском округе поднялось восстание, при подавлении Бадаулет Якуб-бек перерезал множество повстанцев (Петров, 2003). Таким образом, до становления Бадаулет Якуб-бека как правителя произошли события, в ходе которых было завоевано и занято множество городов и селений Восточного Туркестана. И, как мы видим из сообщений источников, Бадаулет Якуб-бек проявлял небывалую жестокость не только по отношению к врагам, но и к своим сторонникам.

После создания нового самостоятельного государства, Бадаулет Якуб-бек установил дружеские отношения с различными странами. Но Китай и Россия не смогли сразу определить свое отношение к новому государству. Власти Китая долго обсуждали как выстроить отношения с Якуб-беком. И поэтому у них появились два лагеря: сторонники первого считали, что надо примириться с существующим положением и все внимание правительства сосредоточить на внутренних преобразованиях. Мнение же второй группы выражал китайский генерал Цзо Цзунтан, который чтобы найти себе активную поддержку утверждал, что пламя восстания из Синьцзяна может перекинуться на соседние китайские округа, поэтому мириться с его потерей не следует. Впоследствии китайское правительство согласилось с мнением Цзо Цзунтана, которому в 1876 г. и было поручено вернуть Синьцзян Китаю.

Царская Россия также не смогла сразу выработать позицию относительно государства Якуб-бека. Политическая позиция России в это части приграничья вырабатывалась туркестанским генерал-губернатором К.П. фон Кауфманом. Сначала Кауфман предлагал содействовать китайцам. Потому что этому способствовало еще и обострение отношений России с Якуб-беком (Аристов Н.А., 2003). Политика царского правительства в отношении государства Якуб-бека определялась, во-первых, опасением, что существование соседнего, независимого и сильного мусульманского государства может угрожать господству царской России Средней Азии и безопасности ее недавно присоединенных владений. Во вторых, англо-турецкой ориентацией внешней политики Якуб-бека. В третьих, желанием царского правительства взять под контроль рынки Восточного Туркестана, за которые в этот момент начала борьбу и Англия.

Царская администрация придерживалась мнения, что эти рынки могут быть закреплены в сфере влияния России даже в случае установления всецело китайского господства в Восточном Туркестане. Наличие целого ряда уже достигнутых и подписанных выгодных торговых договоров с Китаем, а также схожесть внешнеполитических целей, как например, захват чужих территорий, вынудили российские власти придерживаться условий тех договоров, которые были заключены еще с китайцами (Аристов Н.А., 2003; Бунаков Е.В., 1945). Поэтому российская сторона в течение нескольких лет отказывалась признать государство Якуб-бека. Его усилия по укреплению собственной власти только способствовали

тому, что в России его начали воспринимать как сильного противника. Российские власти тщательно наблюдали за событиями, происходившими в соседнем Йэттишаре. Создавалось такое впечатление, что Якуб-беку удалось создать в регионе мощное тюрко-мусульманское государство с установившейся ортодоксальной исламской идеологией, способное стать центром притяжения для всех мусульман Центральной Азии. Стремление Аталык Бадаулет Якуб-бека проводить независимую внешнюю и внутреннюю политику, успешные военные действия в отношении соседних ханств создавали ему имидж сильного регионального исламского лидера в глазах мусульманского населения, что вызывало серьезные опасения у российских властей. Конечно же, данные события стали серьезной причиной для большого беспокойства не только России, но и Цинской империи.

В 1870-1871 г. среди кочевого населения Семиречья начались волнения, спровоцированные слухами об успехах Аталык Бадаулет Якуб-бека. Поэтому летом 1871 года российские войска занимают Илийскую долину и г. Кульджу. Они пытались использовать кокандского хана Худояра для того, чтобы покончить с Якуб-беком и присоединить Кашгар к Кокандскому ханству. Худояр понимал, что у него недостаточно сил, и он направил посланника к Якуб-беку, которого пытался убедить в необходимости улучшения отношений с Россией. В ответ Якуб-бек попросил не переговариваться с ним через Худояра. И в 1876 г. к Якуб-беку был послан штабс-капитан А.Н. Куропаткин, которому было поручено провести переговоры по делимитации границы и установке межевых знаков между российскими владениями и государством Якуб-бека.

По результатам миссии А.Н. Куропаткина российские власти пришли к выводу о бесперспективности отношений с Якуб-беком, о неспособности создания им сильного государства. Заключение Куропаткина, определившее политику России в данном вопросе было следующим: «наши сведения, имевшиеся в то время, были не только неполны, но в значительной степени преувеличивали действительную силу правителя Кашгарии Якуб-бека и значение освоенного им государства...» (Моисеев С.В., 2004).

Встречаясь с Якуб-беком Алексей Куропаткин говорил: «Якуб-бек был человек деятельный, с удивительной памятью, но вместе с тем хитрый и лукавый; правды почти не говорил; в полном смысле был эгоистом и ни для кого не был другом. Якуб-бек мог служить примером не только для всех азиатских государей, но и для некоторых из своих беков. Его жилища были просты до бедности. Одежда и пища те же, что у всех подчинённых. Единственно допускавшеюся им роскошью было содержание обширного гарема, в котором насчитывали до 300 женщин. Его походный гарем состоял из шести жён. В сутки отдыхал только около 4-х часов, а остальное время был занят. Никому не доверял: во все дела, начиная от конюшни и кухни, до самых важных государственных дел, вникал сам. Все распоряжения по управлению страной и всю переписку Якуб-бек вёл через свою канцелярию, состоявшую из четырёх мирз. Эти мирзы служили Якуб-беку одновременно и секретарями, и писарями» (Куропаткин А.Н., 1879).

Впрочем, эти сообщения отдельных авторов, наверное, не следовало бы воспринимать как вполне достоверное, принимая во внимание возможное и вероятное желание передатчиков приукрасить образ Якуб-бека в качестве восточного сатрапа, невежи, хама, дурачины и оболдуя. Желание обрисовать и представить образ восточного правителя в качестве религиозного фаната было также характерно для историографии противоположных сторон в целом. Между тем, политическая карьера Якуб-бека завершилась не по причине гнева народного, но по причине скорее отравления его врагами. В числе его врагов и недоброжелателей могли оказаться и приближенные, и шпионы. Может быть цины, или русские, но меньше всего англичане или турки.

Переходя к вопросу об организации внешней политики в государстве Якуб-бека, необходимо сначала рассмотреть те внешние силы, которые имели значительное влияние в регионе в данный период. В данном ключе следует отметить трех основных участников: Россию, Англию и Турцию. Россия издавна активно наблюдала за событиями в Восточном Туркестане, поскольку земли так называемого Западного Туркестана находились в ее пределах и непосредственно граничили с Восточным Туркестаном (кит. Синьцзян). Англия следила за действиями своего геополитического оппонента по большой игре и стремилась противодействовать ее интересам, в том числе и в Восточном Туркестане. Таким образом, появление на политической арене Якуб-бека, пытавшегося укрепить основанное им государство, имевшее столь важное географическое расположение, вызвало противоречивые реакции указанных политических игроков.

С 1860-х гг. Восточный Туркестан прочно входит в поле соперничества держав (Сергеев Е., 2018). К этому времени Россия приобрела новые владения в Средней Азии и Казахстане и занималась их устройством. Англия в 1840-х гг. завоевала Пенджаб и имела далеко идущие планы по отношению к Афганистану и, также, Средней Азии. В качестве рынка сбыта Восточный Туркестан представлял большой интерес для России, нежели для Англии, в силу своего географического расположения. Для Англии же экспорт/импорт товаров в Восточный Туркестан через Индию и сложные горные переходы был весьма затруднительным, и едва ли были бы выгодным. Но, в силу тех же географических причин, территория представляла интерес как возможный плацдарм для военных, экономических действий против России (Исиев Д.А., 1981).

Турция, пытаясь стать флагманом тюрко-мусульманского мира, также имела интересы в Синьцзяне. Но Турция экономически была сильно ослаблена после Крымской войны 1853-1856 гг., и в силу географической отдаленности не могла активно участвовать в событиях в Восточном Туркестане и ограничилась идеологическим напутствованием. Непродолжительный период в событиях принимал участие и Коканд, до событий 1864 года успешно конкурировавший с Цинской империей за влияние в Восточном Туркестане. Но позднее ханство вступило в период угасания, и к 1870-м гг. находилось под сильным российским влиянием, в 1876 году окончательно утратив независимость.

Интересы Цинской империи в Восточном Туркестане были неизменны. После кратковременной дискуссии при дворе по поводу целесообразности сохранения Синьцзяна в составе империи между сторонниками Цзо Цзунтана и Ли Хунчжана император принял решение о реконкисте западных земель по тем же мотивам, что и Цяньлун, захвативший эти территории в 1771 году.

В обозначенной политической обстановке выбор союзника для Якуб-бека представлялся сложной задачей. Правитель Йеттишара решил попытаться использовать противоречия между сторонами. Царская Россия имела прямой экономический интерес в регионе, рассчитывая на который, Якуб-бек попытался упрочить свое политическое положение. Первые связи с российской стороной состоялись в 1867 г. в лице делегации полковника В.А. Полторацкого. Якуб-бек предлагал российским купцам весьма привилегированные условия, фактически соглашаясь на учреждение консульства, но Российское правительство заняло выжидательную позицию ввиду шаткости положения Якуб-бека, и не удовлетворило политические чаяния последнего.

Следующую попытку Якуб-бек предпринимает в 1868 г., снарядив в Ташкент к Кауфману, генерал-губернатору Туркестанского края Шади Мирзу с миссией добиться признания независимости Кашгара. Россия же весьма охотно соглашалась на налаживание торговых отношений, но избегала любых политических шагов. Позицию России в отношении Якуб-бека прекрасно иллюстрируют строки из

доклада государственного канцлера Горчакова императору: «Россия не имеет никаких завоевательных намерений в отношении Кашгара и желает развивать с ним дружеские торговые и соседские отношения, но признать его не может, во-первых, из-за неуверенности в прочности его власти, во-вторых, потому, что он не признан Китаем» (Исиев Д.А., 1981). Более того, в 1864 г. между Российской и Цинской империями был подписан Чугучакский протокол, определявший границы между государствами – Российской и Цинской империями, вразрез ранее установившихся и существовавших границ между Цинской империей и Казахским ханством, до времени ликвидации ханской власти. Политические сношения с Якуб-беком могли бы, таким образом, быть расценены как вмешательство во внутренние дела цинов, агрессия и нарушение условий договора (РКО, 1958).

Итак, нерешительность России не устраивала Бадаулет Якуб-бека и он решил использовать английские интересы (Исиев Д.А., 1981). Еще в 1861 году англо-индийская администрация в лице Р. Дэвиса обратила внимание на «стратегическое значение Восточного Туркестана как опорной базы для распространения влияния на всю Внутреннюю Азию, рынок для фабричных изделий, а также средство давления как на империю Цин, так и Россию угрозой поддержки освободительного движения проживавших там народов под знаменем ислама» (Сергеев Е., 2018). Религиозная принадлежность Якуб-бека давала повод рассчитывать на использование соответствующих призывов в борьбе против России. Как и в Индии, британское правительство попыталось использовать в Восточном Туркестане политику «разделяй и властвуй». Однако до конца 1860-х гг. действия Англии носили скорее выжидательный и изучающий характер (Исиев Д.А., 1981).

В отличие от Англии и России, позиция Османской империи по отношению к Якуб-беку была более определена, но была менее подкреплена с военной и экономической стороны. Период существования государства Йеттишар является одновременно очень насыщенным периодом в отношениях между Турцией и Восточным Туркестаном. Более того, по сравнению с другими среднеазиатскими правителями XIX века, Бадаулет Якуб-бек Аталык гази получил наиболее существенную материальную поддержку, а также, что немаловажно, духовное покровительство османов помогало легитимировать власть Якуб-бека в глазах местного тюрко-мусульманского населения.

Решающую роль в установлении дипломатических отношений сыграл родственник Якуб-бека Сеид Якуб-хан, сначала являвшийся официальным кокандским послом, а позднее добившийся успехов на дипломатическом поприще уже на службе у своего (предположительно) кузена (Васильев Л.С., 2015). Якуб-бек в первую очередь стремился добиться признания у России или Англии, но, тем не менее, рассчитывал и на турецкую помощь, ставшую более решительной после отхода от политики танзимата в Османской империи (Васильев Л.С., 1998).

За время своего правления Якуб-бек получал от османов помощь: в 1872 году «500 экземпляров Корана, были отправлены военные и гражданские чиновники и мастера-оружейники, ружья и пушки, Якуб-беку присваивался почетный титул Амир уль-Муминин («Повелевающий верующими») и давалось право чеканки монет с именем халифа», в 1873 году «6 пушек производства Круппа, 1000 ружей «старого образца», 200 ружей «нового образца», а также все необходимое снаряжение и боеприпасы, средства производства пороха. Прибыли и мастера – оружейники. Кроме того, была направлена миссия военных инструкторов, состоявшая из четырех человек: начальника миссии капитана Али Казым-бея, офицера пехоты Мехмеда Юсуф-бея, офицера кавалериста Черкеса Юсуф-бея и офицера артиллерии Исмаила Хаккы-бея и еще четырех отставных офицеров» (Васильев А.Д., 2015).

Тем не менее, от первоначальной осторожности по отношению к

новоявленному правителю Восточного Туркестана, Россия и Англия вскоре перешли к активному соперничеству в регионе. В Кашгар снаряжаются военно-дипломатические миссии.

В 1874 г. в Кашгаре побывал дипломат Томас Д. Форсайт, видный деятель английской администрации в Индии, через которого Якуб-бек заключил торговый договор с Англией. В соответствии с одним из положений этого договора стороны обменивались торговыми представителями. От британской администрации на этот пост был назначен Роберт Шоу. Ему надо было не только блюсти торговые британские интересы, но и давать советы или оказывать помощь Якуб-беку, если он попросит об этом (Henze P.V., 1989). Но, видимо, англичане не были безоговорочно открыты Якуб-беку, скрывали свои истинные цели, вызывая трения между сторонами, о чем свидетельствовал английский историк Ч. Болгер (Әлімғазы Д., 2015)

Однако, Якуб-бек вел свою игру. В конце 1874 г. он уведомил британского представителя о том, что без разрешения султана не может позволить ему находиться в Кашгаре. Поэтому Шоу вынужден был возвратиться сразу после того, как Якуб-бек ратифицировал договор. Оказалось, что там вместо ратифицированного договора всего лишь поздравления адрес в вице-короля.

В это же время Англия приступила к захвату южных районов Восточного Туркестана. Впоследствии были задержаны войсками Якуб-бека непрошенные гости (Петров В.И., 2003). В последствии Якуб-бек все же делает правильный выбор в пользу Англии, поскольку они пообещали помочь наладить отношения с цинами, а также представили финансовые субсидии и вооружение (Сергеев Е., 2018).

Конец жизни Аталык гази Якуб-бека, как и созданного им государства оказался плачевным: Бадаulet погибает в 1877 году, а его государство Йетишар распалось на враждующие части и вскоре вновь оказалось под властью цинов (Васильев А.Д., 2009). Однако, учитывая разницу военных потенциалов сторон данный исход был неизбежен (Ходжаев А., 1979). Что касается причины смерти Якуб-бека, то она до сих пор вызывает много сомнений. По одной из версий он погибает от инфаркта либо инсульта, сильно разозлившись на мирзу Хамала, которого он убил в гневе, и казначея Сабир-ахуна (Вольнец А., 2017).

Но наиболее распространена версия об отравлении Якуб-бека с разными вариантами отравителя. В пользу этой версии со ссылкой на архивные данные свидетельствует А. Кордые (Тарле Е.В., 1939). По сведениям Куропаткина Якуб-бек скончался от апоплектического удара (Пржевальский Н., 2018). Вольнец и Пржевальский считают версию отравления несостоятельной и сообщают о ней только как о легенде, бытующей у китайцев и местного населения.

Заключение

Исторические процессы в Восточном Туркестане в новое и новейшее время, в самом центре Центральной Азии характеризуются несколькими по своему содержанию разнонаправленными историческими процессами: первое, эволюционное и размеренное развитие самого региона, где народы этого края продолжали самостоятельно развивать собственные хозяйственно-культурные традиции; второе, вторжение внешних сил – цинская оккупация территории, проникновение интересов царской России в сопредельные территории, включая Восточный Туркестан, расширение интересов Британской империи в пределы Центральной Азии; и третье, формирование собственных правовых и политических институтов управления в Восточном Туркестане, направленное на противодействие внешнеполитическим силам.

Все эти процессы обернулись серьезной борьбой за влияние мировых империй в этом регионе. Государство «Йетишар» в Восточном Туркестане было формой и моделью становления местного управления, источником и стержнем которого в

политико-правовом отношении стало тюркское и мусульманское начало, хотя его политический лидер Мухаммед Бадаулет Якуб-бек Аталык-гази по факту своего места рождения имел среднеазиатское происхождение, из окрестностей Ташкента. Государство Якуб-бека оставило противоречивое, но богатое наследие в исторической памяти местного населения.

Основы политики Тюрко-исламской Республики Восточного Туркестана базировались на принципах Корана и хадисов, центр ее также располагался в городе Кашгар. Однако Якуб-бек в свое время преуспел намного больше, добившись материальной помощи и от англичан, и от турков. (Forbes A., 1986).

Возникшее впоследствии в 1931 году тюрко-мусульманское государство под названием Восточно-Туркестанская Исламская Республика явилось в некотором смысле своеобразным политическим правопреемником Йетишара, что можно проследить как по внешним, так и по внутренним признакам, например, из схожего политического курса, который, в свою очередь включал такие пункты, как «1 – сформировать независимое мусульманское государство; 2 – искать свободу от советской (русской) “удавки”; 3 – восстановить мир и покончить с беззаконием; 4 – поддержать и восстановить торговлю; 5 – искать дружественных отношений с Британским правительством и получить его помощь насколько это будет максимально возможным».

И по многим другим характерным чертам Тюрко-Исламская Республика Восточного Туркестана была прямым духовным наследником и последователем Амирата, созданного Аталык-гази Бадаулет Якуб-беком в середине XIX века, центром которого тоже был Кашгар и населенные уйгурами оазисы Таримского бассейна. Подобно государству Якуб-бека Йетишару, воссозданная Тюрко-Исламская Республика Восточного Туркестана искала помощи и признания в борьбе за независимость у мирового сообщества, в лице его лидера Британской империи, а также у мусульманского среднего Востока. Однако, в отличие от Якуб-бека, который преуспел в достижении признания и некоторой материальной помощи и от Британии, и от Оттоманских турков, Тюрко-Исламская Республика Восточного Туркестана почти полностью провалила свою цель. И возможно в будущем, народы Восточного Туркестана снова будут вынуждены апеллировать к мировому сообществу за свои ущемленные права человека и народа, и вступят в борьбу против дискриминации своей традиционной этнокультурной и религиозной свободы. Ведь уже сейчас многие народы Восточного Туркестана требуют восстановления своей политической автономии.

Литература:

Аристов Н.А., 2003 – Аристов Н.А., Труды по истории и этническому составу тюркских племен. Бишкек: Илим, 2003

Әлімғазы Д., 2015 – Әлімғазы Д. Шығыс Түркістан халықтарының ұлт-азаттық дәуірі әдебиеті (1679-1949). Ғылыми монография. - Алматы: «Қаратау ҚБ» ЖШС; «Дәстүр» 2015. - 384 б.

Бекмаханова Н.Е., 2017 – Бекмаханова Н.Е. Присоединение Центральной Азии к Российской империи в XVIII–XIX вв. Литрес, 2017

Бунаков Е.В., 1945 – Бунаков Е.В. К вопросу о политических и экономических связях среднеазиатских владений царской России с Восточным Туркестаном в правление Якуб-бека (1865-1877). Бюллетень Академии Наук УзССР. Ташкент, 1945, №5

Васильев Л.С., 1998 – Васильев Л.С. История Востока Т.1: Высшая школа; Москва; 1998

Васильев А.Д., 2009 – Васильев А.Д. Рапорт кашгарского посланника в Стамбуле султану Абдулхамиду II о китайском вторжении и падении государства Якуб-бека.

Вестник Российского государственного гуманитарного университета 2009 №08. Серия Востоковедение. Африканистика

Васильев А.Д., 2015 –Васильев А.Д. Османская империя и «большая игра» в Кашгаре (1865–1878). Исторический вестник. Том одиннадцатый [158]. // Россия и исламский мир. Москва, 2015, с 39-77

Волынец А., 2017 –Волынец А. Деревянные пушки Китая. Россия и Китай – между союзом и конфликтом. Москва, 2017.

Ф. 514, Оп. 1, Д. 1075, РГАСПИ –Документальный материал о кадрах коммунистов в Синьцзяне. Ф. 514, Оп. 1, Д. 1075, Л. 46-47. Российский государственный архив социально-политической истории, Москва.

Исиев Д.А., 1981 –Исиев Д.А. Уйгурское государство Йетгишар. – Москва, 1981.

Kim Hodong, 2004 –Kim Hodong, Holy War in China: The Muslim Rebellion and State in Chinese Central Asia, 1864-1877. Stanford University Press (March 2004). The emergence of Yakub beg's regime.

Куропаткин А.Н.,1879 –Куропаткин А. Н., «Кашгария: Историко-географический очерк страны, её военные силы, промышленность и торговля». — СПб., 1879.

Моисеев С.В., 2004 –Моисеев С.В. Исламский фактор в русско-кашгарских отношениях в 60 -70-е гг. XIX. // Востоковедные исследования на Алтае. Выпуск IV. - Барнаул, 2004

Петров В.И., 2003 –Петров В.И., Мятёжное сердце Азии. Москва, 2003

Пржевальский Н., 2018 –Пржевальский Н. Путешествия к Лобнору и на Тибет. Москва, 2018. с. 1006

РКО, 1958 –Русско-китайские отношения. 1689-1916. Официальные документы. Издательство восточной литературы, Москва, 1958.

Сергеев Е., 2018 – Сергеев Е. Большая игра, 1856-1907. Мифы и реалии российско-британских отношений в Центральной и Восточной Азии. - М.: Литрес, 2018

СИЭ, 1973-1982 –Советская историческая энциклопедия. — М.: Советская энциклопедия . Под ред. Е. М. Жукова. 1973-1982.

Тарле Е.В., 1939 –Тарле Е.В. (ред.) История XIX века под редакцией Лависса и Рамбо. Москва, 1939. с. 317.

Тихонов Д., 1948 –Тихонов Д., Восстание 1864 г. в Восточном Туркестане, М.,1948.

Forbes A., 1986 –Forbes, A. Warlords and Muslims in Chinese Central Asia. Political history of Republican Sinkiang 1911-1949. Cambridge, 1986

Henze P.B., 1989 –Henze P.B., The Great Game in Kashgaria. British and Russia Missions to Yakub Beg, 1989

Ходжаев А., 1979 –Ходжаев А. Цинская империя, Джунгария и Восточный Туркестан (Колониальная политика Цинского Китая во второй половине XIX века). – Москва: Издат наука, 1979.

References:

Aristov N.A., 2003 –Aristov N.A., Trudy po istorii i etnicheskomu sostavu tyurkskih plemen. Bishkek: Ilim, 2003[In russian]

Alimgazy D., 2015 – Alimgazy D. Shyys Tьrkistan halyqtaryny ult-azattyq dбәiri бдеbeti (1679-1949). ulyu monografiya. - Almaty: «Karataз KB» JShS; «Дбсть» 2015. - 384 b. [In kazakh]

Bekmahanova N.E., 2017 – Bekmahanova N.E. Prisoedinenie Tsentralnoy Azii k Rossiyskoy imperii v XVIII–XIX vv. Litres, 2017 [In russian]

Bunakov E.V., 1945 –Bunakov E.V. K voprosu o politicheskikh i ekonomicheskikh

svyazyah sredneaziatskih vladenyi tsarskoy Rossii s Vostochnym Turkestanom v pravlenii Yakub-beka (1865-1877). Byulleten Akademii Nauk UzSSR. Tashkent, 1945, №5 [In russian]

F. 514, Op. 1, D. 1075, RGASPI –Dokumentalnyy material o kadrah kommunistov v Sintszyane. F. 514, Op. 1, D. 1075, L. 46-47. Rossiyskiy gosudarstvennyy arhiv sotsialno-politicheskoy istorii, Moskva. [In russian]

Forbes A., 1986 –Forbes, A. Warlords and Muslims in Chinese Central Asia. Political history of Republican Sinkiang 1911-1949. Cambridge, 1986

Henze P.B., 1989 –Henze P.B., “The Great Game in Kashgaria. British and Russia Missions to Yakub Beg”, 1989.

Hodzhaev A., 1979 –Hodzhaev A. Tsinskaya imperiya, Dzhungariya i Vostochniy Turkestan (Kolonialnaya politika Tsinskogo Kitaya vo vtoroy polovine XIX veka). Moskva, 1979.

Isiev D.A., 1981 –Isiev D.A. Uyurskoe gosudarstvo Yettishar. - Moskva, 1981. [In russian]

Kim Hodong, 2004 –KimHodong, Holy War in China: The Muslim Rebellion and State in Chinese Central Asia, 1864—1877. Stanford University Press (March 2004). The emergence of Yakub beg’s regime.

Kuropatkin A.N., 1879 – Kuropatkin A.N., Kashgariya: Istoriko-geograficheskiy ocherk strany, eyo voennyye silyi, promyshlennost i trgovlya. – SPb., 1879.[In russian]

Moiseev S.V., 2004 –Moiseev S.V. Islamskiy faktor v rusko-kashgarskiy otnosheniyah v 60 -70-e gg. XIX. // Vostokovednyie issledovaniya na Altae. Vyipusk IV. - Barnaul, 2004 [In russian]

Petrov V.I., 2003 –Petrov V.I., Myatezhnoe serdtshe Azii. Moskva:Izdatelstvo. Kraft, 2003 [In russian]

Przhevalskiy N, 2018 –Przhevalskiy N. Puteshestviya k Lobnoru i na Tibet. Moskva, 2018. s. 1006 [In russian]

RKO, 1958 –Russko-kitayskie otnosheniya. 1689-1916. Ofitsialnyie dokumenty. Izdatelstvo vostochnoy literatury, Moskva, 1958. [In russian]

SIE, 1973-1982 –Sovetskaya istoricheskaya entsiklopediya. — M.: Sovetskaya entsiklopediya . Pod red. E. M. Zhukova. 1973-1982. [In russian]

Sergeev E., 2018 –Sergeev E. Bolshaya igra, 1856–1907. Mify i i realii rossiysko-britanskiy otnosheniy v Tsentralnoy i Vostochnoy Azii. Litres, 2018. [In russian]

Tarle E.V., 1939 –Tarle E.V. (red.) Istoriya XIX veka pod redaktsiey Lavissa i Rambo. Moskva, 1939. s. 317. [In russian]

Tihonov D., 1948 –Tihonov D., Vosstanie 1864 g. v Vostochnom Turkestane. Moskva, 1948. [In russian]

Vasil’ev L.S., 1998 – Vasil’ev L.S. Istoriya Vostoka T.1: Vysshaya shkola; Moskva; 1998 [In russian]

Vasil’ev A.D., 2009 - Vasil’ev A.D. Raport kashgarskogo poslannika v Stambule sultanu Abdulhamidu II o kitayskom vtorzhenii i padenii gosudarstva Yakub-beka. Vestnik Rossiyskogo gosudarstvennogo gumanitarnogo universiteta 2009 #08. Seriya Vostokovedenie. Afrikanistika [In russian]

Vasil’ev A.D., 2015 –Vasil’ev A.D. Osmanskaya imperiya i «bolshaya igra» v Kashgare (1865–1878). Istoricheskii vstnik?. Tom odinnadtsatyy [158]. // Rossiya i islamskiy mir. Moskva, 2015, s 39-77. [In russian]

Volynets A., 2017 - Volynets A. Derevyannyye pushki Kitaya. Rossiya i Kitay – mezhdru soyuzom i konfliktom. Moskva, 2017. [In russian]

Нұрбаев Ж.Е.¹, Медешева И.Б.²

Тарих ғылымдарының кандидаты

¹Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ аймақтану кафедрасының доценті
Астана қ., Қазақстан, e-mail: zhaslannurbayev@gmail.com

Тарих ғылымдарының кандидаты

²М.С.Нәрікбаев атындағы КАЗГЮУ Университеті музейінің директоры
Астана қ., Қазақстан, e-mail: i_medesheva@kazguu.kz

ҚАЗАҚТАРДЫҢ ХІХ ҒАСЫРДЫҢ ОРТАСЫНДАҒЫ ҰЛТ-АЗАТТЫҚ ҚОЗҒАЛЫСЫНДАҒЫ МҰСЫЛМАН ДІН БАСЫЛАРЫ

Мақалада ХІХ ғасырдың ортасындағы қазақ халқының қарсылық қозғалысы аясындағы мұсылман дін қайраткерлерінің, ишандар, молдалардың қызметі қарастырылады. Бұл кезеңде қазақ халқы территориялық-әкімшілік заңдардағы өзгерістерге байланысты, Ресей империясы тарапынан қарқынды отарлық езгіге түсті. Аталған өзгерістер қазақтардың жерін Ресей жеке меншігі деп жариялауға алып келді, дәстүрлі көші-қон бағыттарына шектеу қойылып, салықтар енгізілді. Қазақ әлеуметінің барлық қоғамдастық-саяси өміріндегі алмасуға байланысты, тұтас қазақ даласы қарсылық қозғалысының өртіне оралды. Бұл қозғалыста мұсылман дін басылары маңызды роль атқарды, негізінен қазақ халқының ұлт-азаттық қозғалысының идеологтары ретінде танылды.

Түйін сөздер: мұсылман дін басылары, сопылық, ишандар, молдалар, хазіреттер, пірлер, ұлт-азаттық қозғалыс.

Нурбаев Ж.Е.¹, Медешева И.Б.²

Кандидат исторических наук

¹Доцент кафедры регионоведения ЕНУ им. Л.Н. Гумилева
г.Астана, Казахстан, e-mail: zhaslannurbayev@gmail.com

Кандидат исторических наук

²Директор музея Университета КАЗГЮУ им. М.С.Нарикбаева
г.Астана, Казахстан, e-mail: i_medesheva@kazguu.kz

МУСУЛЬМАНСКОЕ ДУХОВЕНСТВО В НАЦИОНАЛЬНО- ОСВОБОДИТЕЛЬНОМ ДВИЖЕНИИ КАЗАХОВ СЕРЕДИНЫ XIX ВЕКА

В статье рассматривается деятельность мусульманских духовных служителей, ишанов, мулл в контексте протестного движения казахского народа в середине XIX столетия. В этот период казахский народ переживал период сильного колониального давления со стороны Российской империи, связанный с изменениями территориально-административных законов в степи. Эти изменения привели к тому, что земля казахов была объявлена собственностью России, вводились налоги, ограничивались традиционные маршруты кочёвок. В связи с трансформацией всей общественно-политической жизни казахского социума, вся казахская степь была охвачена протестным движением. В этом движении важную роль играли мусульманское духовенство, которые, в основном, выступали в качестве идеологов национально-освободительного движения казахского народа.

Ключевые слова: мусульманское духовенство, суфизм, ишаны, муллы, хазреты, пиры, национально-освободительное движение.

Nurbayev Zh.E.¹, Medesheva I.B.²

Candidate of historical sciences

¹Associate Professor of the Department of regional studies of L.N. Gumilev Eurasian national university.

Kazakhstan, Astana, E-mail: zhaslannurbayev@gmail.com

Candidate of historical sciences

²The Director of the Museum of the University of M.S. Narikbaev KAZGUU Astana, Kazakhstan, e-mail: i_medesheva@kazguu.kz

THE MUSLIM CLERGY IN THE NATIONAL LIBERATION MOVEMENT OF THE KAZAKHS OF THE MIDDLE OF XIX CENTURY

The article deals with the activities of Muslim clerics, ishans, mullahs in the context of the protest movement of the Kazakh people in the middle of the XIX century. During this period, the Kazakh people experienced a period of strong colonial pressure from the Russian Empire, associated with changes in territorial and administrative laws in the steppe. These changes led to the fact that the land of the Kazakhs was declared the property of Russia, taxes were imposed, traditional routes of nomads were limited. In connection with the transformation of the entire socio-political life of the Kazakh society, the entire Kazakh steppe was covered by the protest movement. In this movement, an important role was played by the Muslim clergy, who, basically, acted as ideologists of the national liberation movement of the Kazakh people.

Key words: Muslim clerics, Sufi, Ishans, Mullahs, Khazretas, Feasts, the national liberation movement.

Кіріспе

Жалпы исламның, оның ішінде қазақ қоғамының қоғамдық-саяси өміріндегі жекелеген сопылық мектептер мен ағымдардың ролі, заманауи отан тарихы ғылымында нашар зерттелген. Бүгінгі күнге дейін зерттеушілердің назарынан тыс қалып келген, қазақ халқының ұлт-азаттық қозғалысы тарихында орын алған маңызды бағыттар бар. Олардың қатарына діни құндылықтар және ислам бірлігі идеясына сүйенген, қазақтардың отарлыққа қарсылығы идеологиялық негізінің ұйытқысы ретіндегі мұсылман дін басыларының ролі мен қызметін жатқызуға болады.

Қазақ халқының ұлт-азаттық қозғалысындағы діни факторларды зерделеуде маңызды мәселе персональдылық, діни қауым жетекшілерінің жеке тұлғалығы болуы тиіс – молдалар, имамдар, хазіреттер, яғни діни тіршілік айналым иелері. Астанадағы осы жылдың қазан айында өтетін Дәстүрлі және әлемдік діндер көшбасшыларының кезекті VI Съезі қарсаңында бұл мәселенің өзектілігі арта түсуде. Съезд атауының сипаты, конфессия қауымы жетекшілерінің роліне баса назар аудартады. Көшбасшылардың жеке тұлғалығына конфессия және мемлекеттік діни қатынастар дамуының дұрыс бағыт алуы, халық санасындағы діннің беделі, елдегі және бүкіл әлемдегі конфессияаралық және саяси тұрақтылық тығыз байланысты.

Әдістеме

Мақалада құбылысты өзара байланыста және тарихи уақыт жағдайына сәйкес, оларды шынайы мазмұнында қарастыруға мүмкіндік беретін тарихилық және объективтілік ғылыми принциптері қолданылды. Негізгі назар зерттеудің тарихи-салыстырмалы әдісіне аударылды. Ретроспекция әдісі тақырыпты ашудағы тарихи деректі бағалау мен сыни саралауға мүмкіндік берді.

Жұмыста жалпыға белгілі зерттеудің ғылыми әдістері: анализ және синтез, салыстыру, салғастыру және т.б қолданылды. Қазақ халқының қарсылық

қозғалысына отарлық саясаттың ықпалын зерттеуде, сондай-ақ ұлт-азаттық күрес жағдайындағы мұсылман дін басыларының қызметінің негізгі ұстаным, бағыттарын анықтауда сыни талдау әдісін пайдалануға талпыныс жасалынды.

Талқылау (зерттеуді тарихнамалық саралау)

Қазақ халқының ұлт-азаттық қозғалысына мұсылман дін басыларының қатысуы мәселесі бойынша зерттеулер өте сирек. Көп жағдайда еңбектері деректік материалдарға негізделген төңкеріске дейінгі авторлар, белгілі молда, ишан, қалпе және т.б өмірі мен қызметін, олардың қарсылық қозғалысына қатысуын сипаттауда және ашып көрсетуде ресейдің отарлаушы билік позициясы тұрғысынан қарайды. Мысалы, Лобысевич Ф. оларды қазақ даласындағы тыныштықтың бұзылуының басты себепкерлері деп санайды. Бұл фактіні ол, әкімшілік реформалардың ену нәтижесінде қарапайым халыққа ықпалынан айырылған және бұрынғы билігінен шеттетілген де молдалар болды деп түсіндіреді. Американдық дипломат Е. Скайлер де осы пікірді ұстанады. Н.С. Лыкошин, Остроумов Н.П., Абдулғафаров С. сынды авторлар Түркістан өлкесінің мұсылман ишандарына биографиялық анықтамалықтар беріп, олардың қазақ-көшпелілермен байланысын сипаттайды. Төңкеріске дейінгі танымал зерттеушілер Крафт Н.Н. және Добросмыслов А.И. Торғай облысындағы Марал Құрмановтың қарсылық қызметін екей-текейлі зерттеді. А.Н. Бөкейханов Қазақстандағы ислам дін қайраткерлері институтының қалыптасу және дамуын кешенді қарастыра отырып, XIX ғасырдың соңына қарай олардың ең ықпалды әлеуметтік топ болғандығын, ал жиі талқыға түскен және саясаттандырылған дін мәселесі болғандығын мәлімдеді.

Бүгінгі кезеңде Қазақстанның конфессия тарихындағы «ақтаңдақтарын» зерделеуге бағытталған зерттеулер орын ала бастады. Марал ишанның қарсылық қызметін жаңа әдістемелік тұрғыдан Әбіл Е.А., Нұртайұлы С., Жолдасұлы Т. және т.б өз еңбектерінде қарастыруда. Қазақ жұртына татар және орталықазиялық мұсылман дін қайраткерлерінің ықпалын Сұлтанғалиева Г.С. және Нұртазина Н.Д зерттеуде. Қазақ халқының ұлт-азаттық күресіне мұсылман дін қайраткерлерінің қатысуы, сондай-ақ бұл күрестегі түркі-мұсылман жұртшылығының өзара байланысы мен өзара ықпалдастығы мәселесімен Садвокасова З.Т., Махаева А., Рустемов С. т.б зерттеушілер айналысып келеді.

Нәтиже

Зерттеу кезеңінде Қазақстанда басты төрт сопылық бауырластық - Накшбандийа, Йассавийа, Кадырийа, Кубравийа тараған еді. Накшбандийадан бөлінген, қайыршылықтағы сопылар – «каляндари» жеке тармақ ретінде аталды. XIX - XX ғасырдың басындағы кезең ордендеріндегі бытыраңқылыққа орай орталықазиялық сопылық ишандық қалыпта болды, әрбір ишан жеке ізбасарларын жинақтап, өз бетінше діни тіршілігімен болды.

«Ишандар» (парсыдан аударғанда – «олар») – қарапайым адамдардың діни-адамгершілік сұрақтарына жол көрсетуші, халықтың рухани жетекшісі. Әдетте түрк этносында оған «хазірет» аты таңылады, яғни қожайын, тіршіліктегі сыпайылық сипаты емес, діни құрмет. Олар «пір» деп те аталды (парсыдан аударғанда – қарт, ақсақал), ишандардың бәрі қарттық жаста бола бермеді. Ишандар немесе пірлердің ізбасарлары мүридтер деп аталды, яғни оқушы, тыңдаушы, анығырақ «күтқаруды тілеуші, мақсатқа ұмтылушылар» (Абдулғафаров С., 1908: 206). Бұл белгілер алғаш қашан пайда болды, белгісіз; анығы олардың орта ғасырлардың өзінде болғандығы. Ишандар өз ізбасарларымен дәруіштер мекен-жайында тұрды (ханка, Орта Азияда - ханака), кейде әулиелердің мекенінде де; ишандардың басым көпшілігі араға уақыт салып ел аралап тұрған, қазақтар арасынан көптеген ізбасарлар тауып және отырықшы жұртқа қарағанда олардан салмақты сыйлықтарға ие болып отырды (Бартольд В.В., 1970: 675).

Түркістан әскери округы штабының типографиясындағы «Мұсылмандық

бойынша материалдардан» сопылық туралы келесі ақпаратты кездестіреміз: «Мұсылман елдерінде сопылық халықтың басты рухани-адамгершілік жетекшілері, ал өзге дінді елдерде олар исламды таратушылар болып танылады. Мұның бәрі сопылықтан мұсылмандықтың басты белсенді күшін көруге мәжбүрлейді» (ЦГА РК. Ф.25. - Оп.1. - Д.621. - Л.17-17 об.).

Аталған проблема патша шенеунігі-шығыстанушы Н.С. Лыкошинді алаңдатты: «Біздің ортаазиалық иелігіміздегі бұратаналықтарға ишандардың ықпалының жоғары болғандығы сондай, ишандыққа қатысты зерттеулердің бәрі ... бірінші кезекке қойылуы тиіс. Сопылық оқуларды насихаттауда біз қырғыз-қазақтарды біртіндеп мұсылмандандыру құралын ғана емес, ислам халықтарының саяси бірігу негізіндегі мықты қозғаушысын да көруіміз қажет. Қай қырынан алсақ та біздің өлкеде сопылықтың таралуы тиімді бола алмайды, сондықтан да қараңғы халыққа ишандықтың ықпалын әлсіретудің шараларын қарастыру қажет» (Лыкошин Н., 1899: 135).

Сопылық дамуының жалғасы осы кезеңнен бастап бауырластық пен оның көсемдерін саяси өмірге тарту болды. Ишан, мысалы, қазыларды, болыстық басқарушыларды және басқа да лауазым иелерін сайлауда, өз мүридтеріне сол немесе басқа кандидатқа дауыс беруді бұйыру арқылы үлкен ықпал жасай алды. Сирек болса да ишандар бектер мен хандарға да ықпалын тигізе алды.

Егер мұсылман елдерінде, ишандар (шейхтер) халықтың рухани өміріндегі басты жетекшісі саналса, өзге дінді үкімет басшылығындағы елдерде, олар әрбір саяси қозғалыс басшылығына және тіпті «саяси наразылар тобырының» қолбасшыларына айналды. Түркістан өлкесінде бірде-бір халық көтерілісі ишандардың қатысуынсыз өтпеген... (Нуртазина Н.Д., 2012: 26-30).

Алихан Бөкейханов әділ атап көрсеткендей, ұлы халиф – түрк сұлтаны, оның патшалығындағы орнаған әділдік пен халқының береке-бірлігі туралы жырлаған, Түркістан мен Түркиядан шыққан кезбелерді қазақ жұрты тегіннен ынтамен тыңдаған жоқ. Жыршы, қазақ даласының сырына қанық, тыңдаушысының сұранысын үқты: зағипқа жарық туралы, кереңге әуен туралы, ал қазаққа Түркия және өзге мұсылман елдерінде орнықты-мыс деп әділдік пен жарғы туралы баяндады (Букейханов А.Н., 2007: 38).

Қожа-ишандар ортасынан шыққан Сатархан Абдулгафаров хабарлауынша, Түркістан өлкесінің әр қаласында кем дегенде бір ишаннан бар. Үлкен қалаларда олардың саны көп, әрі ең атақтылары. Барлық аймақтарда ишандар арасындағы атақтысы мүридтер... Мүридтер жалпы жұртшылықтан жинақталады, сарттардан және әдетте қазақтардан. Ишандыққа енді келгендер мен кіші ишандар үшін ең қолайлы аймақтар, қазақ даласындағы Торғай, Ақмола және Семей облыстары болды. Жыл сайын Түркістан өлкесіндегі қалалардан қазақ даласына топ-тобымен ишандар аттанады және олар үйір-үйір жылқы, түйе мен қой және ақшамен қайта оралып отырды. Қазақтар арасында ишандар бар, бірақ олар аз, әрі кеңінен танымал емес деп жазды С. Абдулгафаров. (Абдулгафаров С., 1908: 206).

Сатархан Абдулгафаровпен қазақ қоғамы ортасынан шыққан ишандар көп болмады деген пікірімен, егер Орталық Азиямен салыстырғанда деп қарастырса келісуге болар еді, бірақ автор олар қазақ даласында кең танымалдыққа ие болмады деп қате пайымдайды. Аталған жағдайдың дәлелі, халық арасында Марал немесе Иса хазірет атымен танылған, Марал Құрмановтың өмірі мен рухани қызметі болып табылады (Крафт Н.Н., 1900: 87).

Марал ишанның қарсылық қызметі

XIX ғасырдың басы далалық саяси элита өкілдерінің арасындағы толассыз тартыс және ресей билеушілері тарапынан отарлық езгінің күшею салдары, қазақ қоғамының қоғамдық-саяси өмірінің толық өзгерісіне алып келді.

Дәл осы аласапыран кезеңде қазақ даласында, Бұхарада тәлім алған өз

қандастарының басын біріктіру және оларды дінсіздердің, яғни орыстардың ықпалынан қорғап қалуды мұрат тұтқан, мұсылман уағызшысы Марал Құрманов есімі белгілі бола бастады. Заманауи зерттеушілердің кейбірі қазақ халқының ұлт-азаттық қозғалысы тарихындағы, Ресей империясына қарсы алғашқы ғазауат (қасиетті соғыс) жариялаушы деп есептеуде (Нұртайұлы С., 2004: 38; Жолдасұлы Т.).

Марал Құрманов, ол туралы ресми мәліметтер бойынша, шығу тегі жағынан қазақтың Керей руынан, Троиц бекінісіне таяу қонысты жайлаған. Бақсы, балгер (емдеуші) болған әкесі қайтыс болғаннан кейін Маралды Бұхараға алып кетеді, ұзақ уақыт түрлі «азиялық ілімді» сіңіреді, ақыры 1820 жылы Сырдария өзені маңында көшкен қазақтарға келеді (История Казахстана в русских источниках., 2007: 311). Кейінірек Торғай өзені маңына көшеді, ал 1821 жылдың жазында руластарымен Пресногорьковск бекінісіне таяу жерде тұрып жатады, мұнда оны бақсы-емші ретінде таныды, ол әлжуаз, осал және сал болып қалғандарды емдеп-жазды (Казахско-русские отношения., 1964: 195).

Деректер бойынша, Марал-ишан қазақтардың Ресеймен байланысын тоқтатуды, барлығына бас бірігуді және халықтың әл-ауқатын көтеруге тиіс, жер өңдеумен айналысуға үгіттейді (История Казахстана в русских источниках., 2007: 312). Одан ары оның жоспары ауқымдала түседі – озық адамдарды іріктеп және оларды ресей еліне бір діндегі татар, башқұрт және қазақтарға бірыңғай саяси бірлестік құру үшін тәуелсіздік беру талабымен жіберуді ұсынады. Сондай-ақ, Марал ишан және оның серіктестері орасан зор, бірақ сол кезең үшін жүзеге асуы мүмкін емес – Орталық Азия, Қазақстан және Орал-Еділ аймақтарын біріктірген, мұсылман мемлекетін құру мақсаттарын көздеді. Мұндай саяси амбициялар қазақтың саяси элитасы, хан, сұлтандар билігінің әлсіреуі, шыңғыстықтар сынды қазақ мемлекеті идеологиясын, басқа идеологиялық тұғырнамалармен алмастыру қажеттілігінен туындап жатты. Марал ишан және оның жақтастары баламалы түрде болашақта түрк этностарын біріктіретін мұсылман мемлекеті тұғырнамасын ұсынды (Абиль Е.А.).

М. Құрмановтың қазақ даласындағы Ресей саясатына қатынасы, оның Орынбор әскери губернаторы Эссен және Жеке сібір корпусының командирі Капцевичке жазған хаттарынан байқалады. Белгілі батыр Мұсаның қатысуымен жазылған мазмұны бір хатта, императормен жүздесу мүмкіндігін беруді өтінеді. Хат мазмұны төмендегідей: «Осыдан бірнеше жыл бұрын Ресей империясы шекарасында береке, бейбітшілік, тыныштық және жайшылық еді; сол кездегі билеушілер тұсында орыстар қырғыздардың жеріне рұқсатсыз аттауға құқығы мен батылы бармайтын еді, қырғыздар да орыстардың жеріне енуден тартынатын, ал бүгінде ... орыстар қырғыздарға тиесілі жерді мүлдем тартып алып және иемденіп алған, соңғылары түпкілікті орыс жерінің құрамына қосылған. Неге бұлай және қандай себептер мен жағдайлардан бұл орын алды? ... Біз, жуық арада Сізден хабар алысымен, оған күмәнданбаймыз, сіздер мен біздер өз заманындағыдай, орыстар сынды, қырғыздар да тірішілікке мүмкіндік алсын, өйткені орыстардың бәрі сіздің құзырыңызда, ал қырғыздардың барлық тағдыры жаратушының қолында, мен сізден генерал мырза, маған император ағзаммен жолығуға және сол үшін жолға шығуыма рұқсат беруіңізді сұраймын» (Добросмыслов А.И., 1901: 272).

Маралды Санкт-Петербургке шақырту болжамы болды, бірақ ол ресей шекарасынан Торғайға көшіп кетеді. 1821 жылы шілдеде Усть-Уйск бекінісінің комендантын сұлтан Шотай Бақтыгереев, Марал ишан барлық қазақ руларын желілік территорияда көшпеулерін, жылқыларды барымталау мен малды айдап алу үшін бекіністерге шабуылдар жасауға үгіттеп және алаңдатуда екенін ескертеді. Пресногорьковск дистанциясының командирі майор Набоков жеткізуі бойынша, Тосын құмында Марал ишан өзінің маңайына 10 мың жақтаушыларын

жинап алғанын, оның ішінде қашқын орыстардың да болғандығын мәлімдейді. Пресногорьковск бекінісінен жаңа шоқынған казактың Марал ишанға қашып барып қосылуына байланысты, казак ауылына аудармашы Захаров келеді, оның анықтауы бойынша, Марал Торғай даласында тұрады және «жеңілтек ордалықтар, орыстардың қашқындарына өзінен пана беріп» оларды біріктіруді жалғастыруда деп көрсетеді (Казахско-русские отношения., 1964: 200).

Марал ишанның қызметі Орынбор билеушілерін біраз алаңдатты. Шекара комиссиясы лоялды сұлтанدارға қандай жолдармен болса да қашқындарды ұстап және тапсыруды тапсырады, руластарына кері ықпалды адам ретінде Марал ишанның өзін де (Казахско-русские отношения., 1964: 200). Шекарадағылар сияқты, империяның орталық билігіндегілер де Маралдың қызметіне алаңдауда болды. 1821 жылдың 30 желтоқсанында вице-канцлер граф К.В. Нессельроде сібір генерал-губернаторы М.Сперанскиймен, М.Құрмановқа оның өтінішіне қандай жауап беру бойынша ақылдасады. Сперанский граф Нессельродеге 1822 жылдың 24 қаңтарында берген жауабында: «...Қырғыз Марал туралы Сіздің өтінішке мәртебелім, өзін қырғыз даласындағы дем беруші санаушыны, алдыртуды ұсынамын ... оған келуге мүмкіндік беру тиімді болар еді және корпус командирыне сыпайылықпен алдырту туралы тапсырма беріп және оны осында жіберу қажет...» (История Казахстана в русских источниках., 2007: 313-314). 1822 жылы 12 ақпанда жоғары ілтипатпен М.Құрмановқа Петербургке шақырту келеді. Бірақ, генерал Капцевич атынан жіберілген хат Марал Құрмановқа жетпей, оған табыстау үшін старшина Байсалдың қолында қала береді. М.Құрманов туралы нақтырақ мәлімет 1824 жылдың басында алынады. Бұл мәліметтер бойынша Марал, 1823 жылдың жазында хиуалықтардың, казактар ілесуімен Бұхараға жөнелтілген керуенге шабуыл жасағанын білгеннен кейін, әрі хиуалықтардан таланған малды қайтарту үшін оңтүстікке жылжуды ұйғарады (История Казахстана в русских источниках., 2007: .314; Крафт Н.Н., 1900: 88-89).

XIX ғасырдың 30-40-шы жылдары Қазақстан тарихына, Кенесары Қасымұлы бастаған ең қуатты ұлт-азаттық қозғалыс кезеңі болып енді. Соңғы ханды Марал ишанмен рухани жақындық және казак халқын отарлық езгіден босату жолындағы ортақ мақсат байланыстырды. Көтерілісті басып тастағаннан кейін және Ырғыз бен Торғай әскери бекіністерін салу басталғанда, Марал ишан өз ниеттестерімен оңтүстікке қарай ығысады және өмір сүруге қолайлы Сырдарияның төменгі ағысын тандап, тұрақтап қалады. 1852 жылы шыққан Бларамберг бастаған әскери барлаушылық экспедиция Марал ишан ауылына аялдайды. И. Бларамберг хабарлауынша, мол мал мен жайылым иесі Марал ишан атты казак әулиесі, қоқандық Көш-қорған бекінісіне жақын Қаракөл көлі маңында тұрады. Ол ишанның қоқандықтарға адалдығы мен күдіктілігін атап өтеді (Бларамберг И.Ф., 1978: 303). Бұл пікір негізсіз емес еді, «Қоқанның соңғы жылдарындағы тарихы мемлекеттің саяси істеріне суфилік ишандардың белсенді түрде араласқандығымен сипатталады» (Махаева А., Рустемов С.). Сондай-ақ, Марал ишанның тек казак халқы ғана емес, сол кездегі ортаазиялық мұсылман жұртының азаттық күресіне тартылғандығы туралы баяндалады «Қырғыздардың сарыбағыш руының манабы Әділ бұғы манабы Балтабаймен және солто манабы Майлыбаймен келіссөздер жүргізіп, үш руды: солто, сарыбағыш, бұғыны орыс отарлаушыларына қарсы көтеруге шақырады, бұл кеңеске Шабдан мен Марал да қосылады. Олар жеңіле қалған кезде Қашқардағы Жақыпбекке бірігіп кетуге уәделеседі. Алайда, ... көтеріліс іс жүзіне аспай қалған» (Махаева А., Рустемов С.).

Сонымен, М.Құрманов тұлғасы казак даласында кең танымал болды, оның ниеттестері мен ортақ пікірлестері көп болды, Марал ишанның қозғалысы отарлыққа қарсы, ұлт-азаттық сипатта болды. Марал ишанның қарсылық қызметіне ниеттес қандастары және пікірлестерінің үлкен құрамы қосылғанына қарамастан,

қозғалыс жалпыұлттық деңгейге ұласа алмады, ал өзінің діни- рухани жігіне қарай, азаматтық мойынұсынбаудың күштеусіз акциясы ретінде сипатталды. Бастапқыда ол жергілікті билік органдарына жазылған, император ағзаммен жеке кездесу мақсатын көздеген наразылық хаттары болды. Кейіннен отарлық саясат және отарлаушы органдардың позициясымен келіспеу актысы ретіндегі қарсылықтық көшіп кету, қоныс аударулар болды. Марал ишан XIX ғасырдың ортасындағы ұлт-азаттық қозғалысының рухани идеологы болды, мысалы, ең қуатты Кенесары Қасымұлының басшылығындағы.

1868-1869 жж. көтерілістегі мұсылман дін басыларының ролі

1867-1868 жылдары қазақ өлкесін, сонымен қатар Орталық Азиядағы жаулап алынған жаңа территорияларды басқару реформасы жүргізілді. Өзгерістер өлкенің әкімшілік-территориялық құрылымы мен басқаруына ғана емес, қоғамдық өмірдің барлық саласына, экономика, медицина, білім саласы, дінге де әсерін тигізді. Сұлтаннар билігі шектелді, барлық Ресей империясында орын алған жалпы әскери-саяси басқару енгізілді.

Қазақстандағы Ресей билігінің беку жағдайына қарай, өз есебінен мешіт салу міндеткерлігін тоқтатып және олардың өсуін тежей бастады. Мұндай қорытынды 1868 жылғы «Уақытша ережені» саралаудан туындайды: «§ 258 Мешіттерді салу генерал-губернатор рұқсатымен ғана жүзеге асады; § 260 Мешіт, оған қарасты мектептер және молдаларды қамтамасыз ету қырғыз қауымдастығы есебінен болады, бірақ қаражат жинақтауға, болмаса өзге шараға қатысудан бас тартқан жағдайда, қауымдастықтың оларды мәжбүрлеу құқығы жоқ» (Материалы по истории политического строя Казахстана., 1960: 339).

1868 ж. қазақтар ОМДЖ құзырынан шығарылды. 1868 жылғы «Орал, Торғай, Ақмола және Семей облыстарын басқарудың Уақытша ережесі» бойынша: «Дін істері бойынша қырғыздар Орынбор Мұсылмандыры Діни Жиналысынан шығарылды (т.251). Дін істері бойынша жергілікті қырғыздарды игеру, жалпы азаматтық басқаруға тәуелді жергілікті молдаларға беріледі және олар арқылы ішкі істер министрлігіне» (т.252). Бұл Министрлер комитеті пікірімен келісіліп, «... мүмкіндікті мұсылман насихатын әлсірету және Империя ішіндегі тұратын мұсылмандардың, мұсылмандық әлі де нашар дамыған көшпелі қырғыз жұртымен діни байланысын ұзу саяси мақсатымен жасалды» (Материалы по истории политического строя Казахстана., 1960: 339). XIX ғ. екінші жартысындағы конфессионалдық саясаттағы бетбұрысты, үкіметтің татар фанаттарына қарағанда шынайылықты қабылдаудағы төзімділік және ерекше менталитетке ие жергілікті халыққа татар дін басыларының ықпалын жоюға бағытталғандығымен түсіндіруге болады. Бұл кезеңде отандық исламды зерттеуші Г.С. Султанғалиева пайымдағанындай, татар молдаларының бұрынғы қызметі сұранысқа ие болудан қалып бара жатты. Қазақ халқы солар арқылы ресей идеологиясымен, мемлекеттік басқару жүйесімен, грамоталарымен танысты. XIX ғ. 60-90-шы жж. империя алдында жаңа міндеттер тұрды: аймақты әкімшілік-унификация мен мәдени-тілдік орыстандыруды жүзеге асыру (Султанғалиева Г.С., 2000: 36).

Бұл реформалар қазақ жұртшылығы арасында ірі қозғалыс туындатты. Қозғалыстағы мұсылман діни қызметкерлерінің орны туралы З.Т. Садвокасова: «Зар-заман» ақындары мен А.Карымсаковтың шығармалары орыс отарлық саясатына қарсы күресуге шақырды. Ақындардың пікірінше: «Діннен айырылу бұл — ұлттан айырылу». Сол себепті, отарлауға қарсы түрлі жерлерде молдалардың бастауымен көтерілістер болды (Садвокасова З.Т., 2012: 34).

Ал төңкеріске дейінгі кейбір авторлар, 1869-1870 жылдардағы көтерілістердің себебі өз билігін жоғалтқан сұлтан және молдалардың арандатуы деп есептейді. Американдық дипломат Е. Скайлер «іріткі салу, сұлтаннардың хатшылары жағдайындағы өз мәртебелерінен айырылса, күнкөріс құралынан

айыралатындығын түсінген молдалардан тарады» деп дәлелдеді (Скайлер Е., 1998: 270). Ресей зерттеушісі, Орынбор казак-әскері полковнигі Ф.И. Лобысевич өзінің «Тургайская область и ее устройство» еңбегінде, «жаңа тәртіп бойынша халыққа ықпалды болудан қалған, сенімге оқытамыз деген сылтаумен халықты заңсыз қанау мүмкіндігінен айырылған, тоғышар молдалар тобы өздерінің соңғы қалған ықпалымен сенімсіздікті қоздыруға, даланың тыныштығын бұзуға, реформаны енгізуге кедергі жасауға барынша тырысты...» (Лобысевич Ф., 1871: 271-275).

Оның келесі баяндауы бойынша, бұл жағдайды жаңа ережеге наразылар өте қолайлы пайдаланды, әрі сол мезетте бүлікші Орал облысы қазақтарының ортасынан табылды. Қазақтардың барымтаға деген ортақ икемділігінің арқасында бүлікшілерге ең басында кезбелер мен басбұзарлардан құралған шағын топтар қосылып, өлкедегі аз санды әскерлердің қауқарсыздығын пайдаланып, Қобда мен Елек бойында көшіп жүрген және Ырғыз уезінің оңтүстігі бөлігіндегі бейбіт қазақтардың ауылдарын тонады. Көшпелілерге қорқыныш пен үрей ұялата жүріп, олар тіпті ережені қабылдап қойған қазақтардың өзін көтерілісшілердің қатарына қосты, осылайша күшті ұлғайтты. Көтерілісшілер көсемі сұлтан Ханғали Арасланов болды, өте ақылды, іскер және қызба, Асерген Мұнайтпасов, басты насихатты дінге деген қудалау және өзге лақапты таратушы дала молдасы Досов болды.

Толқулар күшейе түсті, қазақ барымташыларының шабуылы жиілеп кетті, желі тұрғындарының малдары айдалып әкетілді, керуендер тоналды, ор-қазалы бойы станциялардағы жылқыларды айдап кету, адам өлімдері мен тонау орын алды. Көтерілісшілерді басу үшін далаға қазақ отрядтары жіберіліп жатты, бірақ Орал облысына аттанған әскер көтерілісшілердің наразылығын күшейтіп, олардың жартысы Торғай облысына өтті. Көп кешікпей қазақ даласының бұл бөлігі де тыныштығынан айырылды.

Бірнеше отрядты әскер 1869 ж. көктем, жаз және күз қазақ даласында қалып, көтерілісшілердің ізіне түсті, олардың Қарғалының Елекке құяр сағасындағы Ақтөбе жаңа бекінісінің салынуына кедергі болмауын қадағалады. Осылайша, тек әскери шаралардың араласуымен Торғай облысында тыныштық орнықты, жаңа ережені қабылдауға мүмкіндік алды (Лобысевич Ф., 1871: 271-275).

Аталған реформалар бүкіл Қазақстан бойынша қарсылық катализаторлары болды, әсіресе Маңғыстаудағы қазақтардың көтерілісі қуатты болды. Істің конфессионалдық жағдайы бойынша, Қазақстанда тұратын исламды ұстанатын халық өздерінің дін ісінде түрлі басқармада болып шықты. Бұл бөліністен империя билеушілері жүргізген «бөліп ал да, билей бер» саясатын, сондай-ақ қазақтарды исламданған татарлардан оқшаулау әрекеттерін байқауға болады. XIX ғасырдың 70-ші жылдары ресей әкімшілігін, қазақтардың исламға және өз діндерін тереңірек тануға деген талпыныстары қобалжытты. Сондықтан да, «қырғыз билеушілері күпия ұстаздары ретінде орыс билеушілері назарынан таса ұстауға тырысатын, кезбе мұғалімдер болып қырғыз халқы арасында фанатизмді уағыздаушы, зиянды элементтерді таратушы, қазақ даласынан түрлі мұсылман жұртшылығын шеркеш, татар, сарт және басқаларын шығару ұсыныстары шықты» (ҚР ОММ Қ.64. - Оп. I. - I.5578. - П.14, П.26 об.). Патшалық ресейді түркі-мұсылман халқының отарлыққа қарсылығы және ишан, молда және басқа діни адамдардың қазақ, қырғыз арасында беделінің аса жоғары өсуі «тәуелсіздікке ұмтылған Түркістандағы түркі-мұсылман жұртының азаттық күресінің бір арнаға тоғысып, күш алып кету қаупі алаңдатпай қоймады» (Махаева А., Рустемов С.).

Қорытынды

Жоғарыда аталғандарды қорытындылай келе, атап өту қажет, Қазақстандағы XIX ғасырдағы қарсылық қозғалысының басты себебі қазақ халқының дәстүрлі өмір тіршілігін реформалау, отарлық саясаттың күшеюі болды. Мұсылман дін басылары халықтың рухани жетекшілері ретінде және халық арасында

үлкен беделге ие бола отырып, барлық қазақ даласын қамтыған халықтық толқулардың тыс қала алмады. Дегенмен, Кавказ немесе орталықазиялық территориядағы қарсылықтармен салыстырғанда, қазақ дін қайраткерлері ұлт-азаттық қозғалыстарға басшылық жасамады (Марал ишанды есептемегенде), олар ұлт тәуелсіздігі жолындағы күрестің дем берушілері, идеологтары ретінде болды. Мұсылман дін басыларының қарсылық қызметі мәдени-ағартушылық акция сипатында болды. Аталған акциялар ең маңызды, қазақ халқының білім деңгейін көтеруге, мәдени кодын жоғалтпауға және таяп келе жатқан отарлық езгі қаупіне қарсы тұруға көмектесетін рухани негіздерін бекітуге бағытталды.

Әдебиеттер:

Абдулғафаров С. Мусульманские ишаны // Остроумов Н.П. Сарты. Ч.1. Ташкент, 1908. - С. 206.

Абилъ Е.А. Суфизм в национально-освободительном движении казахов второй четверти XIX века // http://www.rusnauka.com/10_DN_2012/Istoria/2_101116.doc.htm
Бартольд В.В. Ишан // Сочинения, - Т.6, М., 1970. – С.675.

Бларамберг И.Ф. Воспоминания. - М.: Издательство восточной литературы, 1978.- С.303.

Букейханов А.Н. Казахи: историко-этнографические труды. 2-е изд. доп. – Астана: «Алтын кітап», 2007. – С.38.

Добросмыслов А.И. Тургайская область. Исторические очерки // Известия Оренбургского отдела Императорского русского географического общества. – Выпуск № 16. – Оренбург, 1901. – С.272.

История Казахстана в русских источниках XVI-XX веков. IX том. Алматы: «Дайк-Пресс», 2007. – С.311.

Казахско-русские отношения в XVIII-XIX веках (1771-1867 годы). - Алма-Ата: Наука, 1964. - С.195.

Крафт Н.Н. Из киргизской старины. – Оренбург, 1900. – С.87-89.

Лобысевич Ф. Тургайская область и ее устройство // Военный сборник. Т. XXVIII, 1871 г. – С.271-275.

Лыкошин Н. Ишаны ташкентские // Сборник материалов для статистики Сыр-Дарьинского области. Т. 7. Ташкент, 1899. - С. 135.

Материалы по истории политического строя Казахстана. Т.I. А-А., 1960. - С.339.

Махаева А., Рустемов С. Түркістан халықтарының азаттық қозғалыстағы өзара байланыстары (XIX ғасырдың 60-90 жылдары) // e-history.kz/kz/contents/view/2308

Нуртазина Н.Д. Ишаны туркестанского края // Вестник КазНУ. Серия историческая. – 2012. - №1 (64). – С.26-30.

Нұртайұлы С. Ислам және Марал-баба. Алматы, 2004. - 38 б.; Жолдасұлы Т. Марал ишанның әулиелігі // <http://degdar.kz/?p=2292>

Садвокасова З.Т. Қазақ халқының рухани саласында империялық саясатқа мұсылман діни қызметкерлерінің қарсылығы // ҚазҰУ хабаршысы. Тарих сериясы. – 2012. - №1 (64). – 31-35 б.

Скайлер Е. Сущность реформы / Прошлое Казахстана в источниках и материалах. Под ред. Проф. Асфендиярова С.Д. – 2-е изд. – Алматы: Қазақстан, 1998. Сб. 2. - С.270.

Султанғалиева Г.С. Татарская диаспора в конфессиональных связях казахской степи (XVIII - XIX вв.) // Вестник Евразии. 2000. № 4. – С.36.

References:

Abdalgafarov S. Mәsәlmanskiе ishany // Ostroэmov N.P. Sarty. Ch.1. Tashkent, 1908. - S. 206.

Abil E.A. Sәfizm v natsionalno-osvoboditelnom dvijenii kazahov vtoroi chetverti

- XIX veka // http://www.rusnauka.com/10_DN_2012/Istoria/2_101116.doc.htm
- Bartold V.V. Ishan // Sochineniia, - T.6, M., 1970. – S.675.
- Blaramburg I.F. Vospominaniia. - M.: Izdatelstvo vostochnoi literatūry, 1978. - S.303.
- Bəkeihanov A.N. Kazahı: istoriko-etnograficheskie trədy. 2-e izd. dop. – Astana: «Altyn kitap», 2007. – S.38.
- Dobrosmyslov A.I. Tərgaiskaia oblast. Istoricheskie ocherki // Izvestiia Orenbėrgskogo otdela Imperatorskogo rəsskogo geograficheskogo obestva. – Vypėsk № 16. – Orenbėrg, 1901. – S.272.
- Istoriia Kazahstana v rəsskih istochnikah XVI-XX vekov. IH tom. Almaty: «Daik-Press», 2007. – S.311.
- Kazahsko-rəsskie otnosheniia v XVIII-XIX vekah (1771-1867 gody). - Alma-Ata: Nəka, 1964. - S.195.
- Kraft N.N. Iz kirgızskaı stariny. – Orenbėrg, 1900. – S.87-89.
- Lobysevich F. Tərgaiskaia oblast ı ee əstroistvo // Voennyı sbornik. T. XXVIII, 1871 g. – S.271-275.
- Lykoshin N. Ishany tashkentskie // Sbornik materialov dlia statistiki Syr-Darinskogo oblasti. T. 7. Tashkent, 1899. - S. 135.
- Materialy po istorii politicheskogo stroia Kazahstana. T.I. A-A., 1960. - S.339.
- Mahaeva A., Rəstemov S. Tėrkistan halyqtarynyń azattyq qozlystay yzara bailanystary (HIH asyrdyń 60-90 jyldary) // e-history.kz/kz/contents/view/230
- Nərtazina N.D. Ishany tərkestanskogo kraia // Vestnik KazNƏ. Seriia istoricheskaia. – 2012. - №1 (64). – S.26-30.
- Nurtauly S. Islam jne Maral-baba. Almaty, 2004. - 38 b.; Joldasuly T. Maral ishannyń bəheligi // <http://degdar.kz/?p=2292>
- Sadvokasova Z.T. Qazaq halqynyń rəhanı salasynda imperialyq sarasatqa musylman dini qyzmetkerleriniń qarsylyy // QazUƏ habarshysy. Tarih seriasy. – 2012. - №1 (64). – 31-35 b.
- Skailer E. Sənost reformy / Proshloe Kazahstana v istochnikah ı materialah. Pod red. Prof. Asfendiarova S.D. – 2-e izd. – Almaty: Qazaqstan, 1998. Sb. 2. - S.270.
- Səltangalieva G.S. Tatarskaia diaspora v konfessionalnyh sviaziah kazahskoi stepi (XVIII - XIX vv.) // Vestnik Evrazii. 2000. № 4. – S.36.

ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҚАЗІРГІ ЗАМАНҒЫ ТАРИХЫ НОВЕЙШАЯ ИСТОРИЯ КАЗАХСТАНА CONTEMPORARY HISTORY OF KAZAKHSTAN

FTAMP: 03.20

Смағұлова С.О.¹

¹тарих ғылымдарының докторы,
Қазақ ұлттық аграрлық университетінің профессоры.
Қазақстан Республикасы, Алматы қ. E-mail: adep_s68@mail.ru

ҚУҒЫНДАЛҒАН АҚСУАТТЫҚТАР

Мақала 1937-1938 жж. Кеңес үкіметінің жүргізген қуғын-сүргін саясатына арналған. Архив құжаттар мен газет материалдары негізінде большевиктік жүйенің солақай саясатының «халық жауы», «фашист агенті» ретінде ақсуаттықтардың (Шығыс Қазақстан облысына қарасты Ақсуат ауданы) үстінен жүргізілген қылмыстық істер мен оларды тұтқындау, тергеу және жазалау әрекеттері фактілермен айқындалады. Қылмысты деп тұтқындалып, түрме қапасына қамалған, ату жазасына кесілген қарапайым азаматтар жайында мәліметтер беріледі.

Кілт сөздер: большевиктік жүйе, қуғын-сүргін, ақсуаттықтар, халық жауы, саяси күрбан, қылмыс, зиянкестік, ақтау.

Смағұлова С.О.¹

¹доктор исторических наук,
профессор Казахского национального аграрного университета.
Республика Казахстан, г. Алматы. E-mail: adep_s68@mail.ru

РЕПРЕССИРОВАННЫЕ АКСУАТОВЦЫ

Статья посвящена репрессивной политике Советского правительства в 1937-1938 гг. Автор на основе данных архивных документов и газетных материалов рассматривает проблемы, связанные с расследованием, преследованием и арестами ақсуатовцев (Ақсуатский район, Восточно-Казахстанской области), объявленных «врагами народа», «фашистскими агентами», подрывавшими большевистскую систему.

Наряду с этим, в научном исследовании представлена информация о простых гражданах, заключенных в застенки и приговоренных к смертной казни.

Ключевые слова: большевистская система, репрессия, ақсуатовцы, враг народа, политическая жертва, преступление, вредительство, оправдание.

Smagulova S.O.¹

¹Doctor of historical sciences, professor of Kazakh National Agrarian university
Republic of Kazakhstan, Almaty c. E-mail: adep_s68@mail.ru

THE REPRESSED AKSUAT HABITANTS

The article is dedicated to the repressive policy of the Soviet government in 1937-1938. The author, on the basis of archival documents and newspaper materials, examines the issues associated with the investigation, prosecution and arrest of the Aksuat habitants (Aksuat district, East Kazakhstan region), declared “enemies of the people”, “fascist agents” undermining the Bolshevik system.

Along with this, the scientific research provides information on ordinary citizens

imprisoned and sentenced to death.

Keywords: Bolshevik system, repression, Aksuat habitants, enemy of the people, political sacrifice, crime, sabotage, justification.

Кіріспе

XX ғасырдың 30-жылдарындағы қуғын-сүргін қасіреті ұзақ уақыт халықтың санасында қалып қойды. Себебі, «халық жауы» ретінде істі болып, жазаланғандар туралы еске алмақ түгіл, олардың атын атаудан қорықты.

Құрығы ұзын большевиктік үкімет халық жауларын таңдамады. 1937-1938 жылдары «кеңес жүйесіне қарсы» деген желеумен жоғары лауазымдылармен бірге ауылдың қарапайым жұмысшылары, малшылары да ұсталып, үстілерінен түрлі қылмысты істер қозғалынды. Тағылған айыптарын оқи отырып, қылмысты деп танылғандарға «фашист», «зұлым», «арамза», «қаскүнем», «зиянкес», «үялас», «қандыбалақ қарақшы» «агент», «ұлтшыл», «халық жауы» және т.б. жан түршігерлік сөздерді қолданғандығын көруімізге болады. Оларға жабылған қылмыстың ақ-қарасын ажыратуға үкімет пұрсат та бермеді. Мерзімді баспасөз беттерінде кеңес жүйесіне іріткі салушыларды әшкерелеген мақалалар күнделікті жарияланып отырды. Айдап салу тәсілімен жазылған материалдар газет-журналдың негізгі тақырыбына айналды. Нәтижесінде қазақ зиялылары, тіпті қарапайым ауыл азаматтарының арасында өз басын аман сақтап қалу үшін бірін-бірі қаралағандардың қатары көбейді.

Партияның шешімін орындау барысында тұтқындалғандарға қатысты тергеу органдары заңсыз әрекеттерге барды. Мәселен, қамауға алу және тінтуге қатысты ордерлері болмаса да, үйіне баса көктеп кіріп, тұтқындау, заттарды шашу фактілері анықталды.

Газеттерде коммунистердің қатарына кіріп алған бұрынғы бай тұқымдары фашизм агенттерімен сыбайласып, социалистік құрылыстың дамуына зиянкестік тигізді, ұлтаралық ынтымақтастыққа кедергі жасауға тырысты делінген мақалалар басылды. «Социалистік Қазақстан» газетіне жарияланған «Халық дұшпандарын түгел әшкерелеп, көзін мүлде құртайық» деген редакциялық мақалада зымияндығымен партия қатарына өтіп, мемлекет аппаратына қызметке кіріп алып, контрреволюциялық әрекеттерін жалғастырып жатқандар жайындағы бірнеше фактілердің айқындалғаны айтылды. Олардың мұндай жолға түсуіне троцкийшіл-зиновьевшылардың ықпал әсер етті деген тұжырым жасалып, әрбір кеңес азаматына қырағылықты күшейтуді талап етті (Социалистік Қазақстан. – 1937. 9 январь).

Осы мақаланың жалғасын тапқан келесі мақалада Жаңа Семейде алдаумен партия қатарына кіріп кеткен бірнеше бұрынғы жуан жұдырық иелері әшкереленіп, аластатылғаны айтылып, алда партия қатарындағы осындай элементтерді шығаруды, өз жұмысын жоғары сатыға көтеруді мақсат етіп отырғанын келтірді (Социалистік Қазақстан. – 1937. 11 январь).

БК(б)П Қазақстан өлкелік комитетінің VI пленумында С. Нүрпейісов Қазақстан партия ұйымдарына партия құжаттарын алмастырудың қорытындылары туралы баяндама жасап, Қазақстанда партия қатарына троцкист-зиновьевшіл бандиттер, контрреволюцияшыл ұлтшылдар мен ұлт арасына іріткі салып отырған азғын топтар еніп кетуінен, олардан тазарту үшін құжаттарын жіті тексере отырып, жаңаша үлгіде алмастыру жұмысының И.В. Сталиннің тапсырмасымен жүргізілгендігін айта келе, осы жұмыс барысында жіберілген кемшіліктерді атап берді. Олар: партияның пленумдарының шешімдері мен өлкелік комитеттерінің нұсқауларын орындауда бұрмалаушылықтарға жол берілуі, құжаттарды тексеру барысы атүсті жүргізілуі, тіпті кейбір жерлерде тексерілместен ауыстырылуы, партия құжаттарын ауыстыру кезінде көп құжаттардың жарамсыз болып бүлінуі, партияға жаңа мүшелерді қабылдауда лениндік-сталиндік принциптердің бұзылуы,

БК(б)П-ның қатарында болуға лайықты коммунистердің партия қатарынан еш себепсіз шығарылып тасталуы.

С. Нұрпейісов көрсеткендей, 1936 ж. 1 тамызға дейін партия қатарынан лайықсыз деп 432 коммунист шығарылған. Алайда БК(б)П ОК-нің және өлкелік комитеттің VI пленумынан кейін бұл шығарылғандардың 269-ы қайтадан партия қатарына қабылданған. Бұндай қателіктерге жол берілуінің себебі, партия идеологиясының дұрыс жүргізілмеуі, үгіт-насихат жұмыстарының ақсауы деп келтірілді (Смағұлова С., 2011: 343).

1937 жылы «Халық жауын» анықтау мәселесі де арнайы нұсқаумен жүргізілді. Мирзоянның 8 мыңдық лимитін орындауда бірін-бірі аңду, бірінің үстінен екіншісінің жала арыз жазуы өршіді.

Негізінде КСР Одағы Ішкі істер халық комиссары, мемлекеттік қауіпсіздік комитетінің бас комиссары, БК(б)П ОК жанындағы партиялық бақылау комиссиясының төрағасы Н.И. Ежовтың 1937 жылғы 30 шілдеде құпия түрде шығарған бұйрығы қуғын-сүргін науқанын бастап берді. Бұл науқан 5 тамызда басталып, төрт айдың ішінде аяқталуға тиіс болатын. Осы бұйрық бойынша халық жауларын анықтау екі категориямен жүргізілді.

Негізгі бөлім

Жалпы Шығыс Қазақстанда кеңес жүйесіне жат элементтермен күрес барысы 1937 жылдың басында қолға алынды. 8 ақпанда облыстық комитет бюросында троцкистшіл контрреволюциялық орталықтарға қатысты қабылданған қаулы бойынша мемлекеттік айыптаушы Вышинскийдің сөйлеген сөзін ескеру және түсіндірме жұмыстарын жүргізуді міндеттелді.

Вышинский барлық қалалық, аудандық өндірістік кәсіпорындарда, цехтар, колхоздар мен совхоздарда, бригада, фермаларда, МТС, транспорт жаңа құрылыстарында, оқу орындарында, мекемелерде тазарту жұмыстарын жүргізуді ұсынған болатын (ҚРПА. 141-қ. 1-т. 12811 іс. 377 п.).

Жат элементтерді әшкерелеу барысы Шығыс Қазақстан облысының Ақсуат ауданында үлкен қарқынмен өріс алды. Осы өңірдің тумасы Қ. Алтынбаев пен Е. Жұмахан «Ақсуат» атты кітабында 30-шы жылдары ақсуаттықтардың «ұлттық фашист», «халық жауы» ретінде ұсталуының себебін: «Партияны тазартудың, адамдарды жаппай қуғындаудың алғашқы толқыны С.М. Кировтың өліміне байланысты 1934 жылы басталғаны тарихтан белгілі. 1937 жыл соның жетілдірген кең ауқымды түрі. Бұл екі саяси науқан кезінде көбіне зиялы қауым өкілдері, ұлттың мандайына басар ардақтылары қазаға ұшырады. Мұның түпкі мәнісі, біріншіден, кейінгілерді есінен кетпестей қорқыту, екіншіден, халықтың ойын, еркін білдіретін саналыларды құрту, сөйтіп, басқаларды рухани құлға айналдыру», - деп жазған болатын (Алтынбаев Қ., Жұмахан Е., 1998: 150).

Партияның құпия тапсырмасымен Ақсуат аудандық партия комитетінің әр апта сайын өткізілген мәжілістерінде үкіметтің саясатына қарсы шыққандар анықталып отырған. Мәселен, 1937 жылы 3 мамырдағы аудандық комитетінің жалпы жиылысында Ойшілікте Манабаева деген құлақтың қызы комсомол хатшысы болғандығы, осыны пайдаланып алашшыл Камалитден Манабаев комсомолдар арасында іріткі салып, колхозда ру жігін туғызып отырғандығы айтылды.

Алашордашылардың сөзін сөйлейтін байдың тұқымы К. Манабаевтың партияға қарсы әрекетке барғандығына аудандық халық соты Байғабыл Бұтабаевтың көз жұма қарап отырғандығы да сынға алынды.

Көкжыра ауылында да колхоз арасында іріткі салушыларды Нүкенов, Байғарин сияқты коммунистер білсе де білмеген сынап танытқаны да анықталды. Сөз сөйлеушілердің айтуынша, алашордашыл Манабаевтың әкесі Манабайдан тараған 9 баланың (6 ұл) бірнешеуі арғы бетке Қытайға кеткен (ҚРПА. 141-қ., 1-т., 12952-іс. 8,9,13, 16, -пп.).

Осының алдында ғана ҚК(б)П-ның Шығыс Қазақстан облыстық атқару комитетінің және ҚК(б)П-ның Семей қалалық комитеті мен қалалық кеңесінің органы «Екпінді» газетінде алашордашыл Манабаевтың кеңес үкіметіне зиянкестігіне арналған екі бірдей кезең мақалалар жарияланған болатын. Басылымның бірінші нөміріндегі «Қанды кезең» деген мақалада алашордашыл Манабаевтың өзі мен туысқандары кеңес үкіметке қарсы әрекеттері әшкереленгендігі айтылды.

Ал «Манабаевтың зиянкестігі» атты екінші мақалада ол туралы: «Алашордашыл элементтің бірі Ақсуат ауданының Ойшілік ауылында әрекетін жүргізіп келгені ашылып отыр. Аты шулы Манабай қажының баласы, бір уақыттарда қажының алашордашыларды қорғап, үйінде сақтаған, сыбайлас болып олардың шашбауын көтерген Камалатден Манабаев бүгінде «мұғалім» рөлінде өзінің дүшпандық әрекетін жүргізіп отыр», - деліне, Манабайдың патша тұсынан Ақсуат өңірінде әмірін жүргізген атақты қажы, бірнеше жыл би болғандығын, ал баласы Сапа да өлденеше жыл болыс болып, әмірін жүргізгендігі келтірілді.

Оған тағылған айыптар мыналар: 1916 жылы қазақ еңбекшілерін патшаға қарсылық етпеуге үгіттеп, елдің бүлінген кезін пайдаланып, талаған. 1917-1919 жылдары алашордашыл Райымжан Мәрсекөвпен байланыс жасап, 1931 жылға дейін ол қашып жүрген кезеңде үйінде жасырып, большевиктерді (Матвеев және т.б.) өлтіріп, шет елге қашып кетуге көмектескен. Балалары Жәлелетден, Сиражитден және мұғалім болып жүрген Камалитденнің атасы Айтқұлға шетелге қашуға көмектескен.

Кеңес өкіметі орнағаннан кезде ол Ақсуат ауданындағы Ойшілік ауылында мұғалім, яғни Ойшілік ауылының оқу комиссары қызметін атқарып, мектепке басшылық жасап, ашыққауыздықтарын пайдаланып, қаскүнемдік саясатын жүргізіп отырды делінді. Сонымен қатар ауылдағы коммунистердің арасына іріткі салып, ауыл кеңесінің төрағасы Орамалов пен партия ұйымының басшысы Райымханов екеуін шағыстырған және оқушыларды «Освихимге» кірмеуге, комсомолдардың малын сатуға үгіттеді деген де айып тағылыпты (Екпінді. 1937. 21 апрель). Міне, осы газеттегі фактілер оның қылмыстылығын дәлелдегендей болды.

«Халық жауы» деп танылған Камалитден Манабаев 1895 жылы Ақсуат ауданына қарасты Қарбұға мекенінде дүниеге келді. Бастауыш білім алған, Сұлутал колхозында колхозшы болған екен. «Колхозға зиянкестік тигізді» деген желеумен 1937 жылы 23 тамызда тұтқындалып, үштіктің шешімімен 9 қазанда ату жазасына кесілді. 1960 жылы 13 ақпанда құрамында қылмыстық істің жоқтығынан Семей облыстық сотының шешімімен ақталды (<https://ru.openlist.wiki/>).

К. Манабаев істі болып, тұтқындалған «кезде колхоз жұмысына кедергі келтірген» деген желеумен Батталов, Жарылғасынов, ағайынды Шөкелевтер, Мағзұмов, Арызбаева, Ахметов, Кәбеков азаматтардың үкіметке қарсы әрекеттері сыналып, олардың Манабаевпен қатыстылығы нақтыланды. Мәселен, Жарылғасыновқа «Көкжыра ауылында аудандық таныс қызметкерлерді арқа сүйеп, колхоз мүлкіне зиянкестік жасаумен бірге кеңес, колхоз белсенділеріне қарсы колхозшылар арасында үгіт жасады» делінсе, ал Үшарал ауылындағы атақты бидің балалары Шөкелевтер кеңес сайлауына қарсы шыққандығы айтылып, қылмыстық іс қозғау мәселесі көтерілді (ҚРПА. 141-қ., 1-т., 12952-іс. 18,47,49,50,69-пп.).

Жат элементтердің арасында Әбдікәрім Кәбеков те бар. Халық жауы ретінде оның әкесі Түрқожа да істі болды. Түрқожа Кәбеков 1917 жылы құрылған «Үш жүз» партиясының мүшесі, Ақсуат өңірінен шыққан тұңғыш дәрігер Ысқақ Кәбековтың әкесі. Түрқожаның Ысқақтан басқа Бұрахан, Жұмахан, Әбдікәрім деген ұлдары болған. Балаларының бірі Жұмахан қазақша-орысша білім алған, кеңес үкіметінің алғашқы жылдарынан атком төрағалық қызметін атқарған. Інісі Ысқақтың оқып, білім алуына көмектескен (Нұрғалиұлы Т., 2003: 214-215-бб.).

Түрқожаның өзі 1853 жылы осы Ақсуат ауданына қарасты Көктүбек ауылында

дүниеге келген екен. Ал кенже баласы Әбдікәрім 1904 жылы туған. Зайсан қаласында мұғалімдік білім алыпты. 1935 жылы Ақсуаттағы оқу бөлімін басқарса, одан кейін Ерназардағы жеті жылдық мектептің директоры қызметі атқарды. Әбдікәрімнің тұтқындалуының себебі, 1937 жылы халық жауы С. Сейфуллиннің «Тар жол, тарғақ кешу» романын оған өз қолымен тарту етуі болатын. С. Сейфуллин ағасы Ысқақпен жақсы дос болып, араласып тұрған екен.

Әбдікәрім 1937 жылы 24 қарашада тұтқындалса, ал әкесі Тұрқожа 2 күннен кейін, яғни 26 қарашада тұтқындалды. 30 қарашада екеуіне де үштіктің қатысуымен үкім шығарылып, Тұрқожа ату жазасына кесілсе, ал Әбдікәрім 10 жылға сотталып, 1959 жылы 21 желтоқсанында қылмыстық істің жоқтығынан ақталған. Ал Тұрқожа 1989 жылы 25 сәуірде Семей облыстық прокуратурасының шешімімен жабылған жаланың негізсіздігі дәлелденгендіктен ағарды. Ал «кенес сайлауына қарсы үгіт жүргізді» делінген Үшарал ауылындағы ағайынды Шөкелевтерден 1894 жылы туған Мұхамеджар 1937 жылы 10 қарашада тұтқындалып, 27 қарашада 10 жылға бас бостандығынан айырылды. Жабылған жаладан тек Семей облыстық сотының шешімімен 1969 жылы 27 ақпанда ақталды (<https://ru.openlist.wiki/>).

«Халық жауларын» әшкерелеу мәселесі өршіп жатқан кезде аудандағы жат пиғылдыларды тауып, жария ету жедел қолға алынды. Бірінші ретте коммунистердің қатары қайтадан тексеріліп, бұрынғы өмірбаяндары ашық түрде партия жиналыстарында талқыға салынды. Партия қатарына өтушілердің өмірбаяны, шыққан тегі мұқият тексерілді. Мәселен, партияға кандидаты Жағыпар Солтамбековтың мүшелікке өту арызын талқылау барысында туған інісі 1935 жылы Семейдегі алашордашылармен байланыста және ата тегінің әлді болғандығын жасырғандығы анықталған (ҚРПА. 708-қ., 1-т., 350-іс. 34-п.).

Ақсуат аудандық партия комитеті ауданда жіберіліп жатқан кемшіліктер мен оны тудырып отырған жағдайды анықтау мәселесін қолға алып, тексеріс нәтижесін комитеттің жиналыс, жабық мәжілістерінде талқыға алып отырды. 1937 жылдың 11 маусымында болған аудандық комитетте партия шаруашылығының жайы туралы НКВД аудандық бөлімінің жанындағы партия ұйымы туралы Балжановтың баяндамасы тыңдалып, коммунистер есебін дұрыстау туралы орталық партия комитетінің нұсқауын партия ұйымдары толық түсінбей, жай ғана мәселе деп қарап отырғандығын баса айтып, талқыға салынды. Орын алып отырған кемшіліктер партия ұйымы комитеттерінде түсіндіру жұмыстары дұрыс жүргізілмегендіктен, партия қатарындағыларды тексеру барысында есеп қағаздарын дұрыс толтырмағандықтан деп көрсетілді. Мәселен, МТС партия ұйымына жаңа барған Мұқашев, Мұсанов, Ахметжановтар жайында толық мәліметтің жазылмағандығы, олардың қайдан келді, шыққан табы туралы ешқандай ақпар жоқтығын, ауылдық партия ұйымында хаттама жазудың өрескел бұзылып отырғандығын да айтылған.

Партком Қарағызов ұйымның қаулысын бір айға дейін жазбай, салақтық жасаса, Қарғыба партия ұйымының басшысы партия қағаздарын партияға кандидат Әубәкіровке тапсырып кеткен. Партия жарнасын төлеу барысында да өрескел қателіктер жіберілді делінген. Қарағызовқа тағылған айыптың бірі «Б. Бұтабаевтың жарнасын төледі деп 1942 жылға дейін қол қойып тастауы және жиналған жарналарды жинақ кассаларына өткізбеуі. Бұдан басқа Майлышат партия ұйымының басшысы Рүстемовтің де бірнеше айдың партия жарнасын алдағы айларға алдын ала алып алу фактісі де анықталды.

Тексеріс барысында Күмкөл партия ұйымының басшысы Имамбаев қарауындағы 3 кандидаттың біреуі ұйымнан қай уақытта шығып кеткендігін білмеген және оны аудандық партия комитетіне хабарламаған (ҚРПА. 708-қ., 1-т., 350-іс. 2-3-пп.).

Міне, осындай өз жұмысына салғырт қараған немесе қызмет бабын пайдаланып, партия жарнасына қол сұққандардың барлығы қатаң сөгіс жарияланып, зиянкестік әрекеттері бар ма, осы мәселе төңірегінде іс жүргізді.

Осындай кемшіліктерге жол берген партия ұйымдарының басшылары қатаң сөгіс алды. Партия қатарына өткелі отырған кандидаттар қатаң тексерістен өтті. Партия мүшелігіне өтпек болған Қали Кәкімжановтың арызы талқыланып, оның жеке басында кемшіліктердің барлығы анықталды. Бұл қос әйел алумен үкімет заңын бұзуы, мұғалімдермен бас араздығы. Осыған орай оның арызы кейінге қалдырылды. Әрине, бұл Орталық партия ұйымының кемшіліктерді әшкерелеуге қатысты қауылының орындалуының басы-тын.

Партия ұйымымен бірге комсомол комитеттерінде жіберілген өрескел қателіктер де тексеріле бастады. Аудандық комсомол белсенділерінің жиылысында аудандық комитетінің хатшысы Садырбаев ауданға қарасты 64 колхоздағы 28 комсомол ұйымдарында кемшіліктің орын алып отырғандығын айтқан еді. Осы жиын барысында Садырбаевтың өзі жіберіліп отырған кемшіліктерге көз жұмып отырғандығы да баса сыналды (Екпінді. – 1937. – 14 июнь).

Газетке жарияланған келесі мақала «Айтжановтың сыры ашылды» деп аталды. «Екпін» артелінің төрағасы Айтжановтың үкіметке келтірген қастығының айқындалғандығы келтірілді. Мұның алдындағы газеттің 80 санында мақалада оның артеліне келтірілген зиянкестігі айтылған болатын.

Бұл мақаладан кейін 28 мамырда болған колхозшылардың жалпы жиналысында Айтжановтың 1936 жылдан колхоздың төрағасы болғаннан бері үкіметтің ақшасын талан-таражға салып, бас пайдасына жұмсағандығы, жауапты жұмысқа таныс-тамырларын қойғандығы әшкереленді. Оған тағылған айыптың бірі алашордашылармен бірігіп, оларға жәрдем беріп келгендігі болды (Екпінді. – 1937. – 17 июнь). Әрине, жиналыс барысында айтылған сындар мен газетке жарияланған айыптар қолдан жасалынған, айғақсыз еді.

Тіпті кеңестік жүйеге зиянкестік жасаушылар бір ауылға жиылып алып, өз әрекеттерін жүзеге асырып жатқандығы да айқындалған. Ақсуат аудандық партия комитетінің 1937 жылы 26 шілдесіндегі мәжілісте қаралған мәселелердің бірі Серіктес артелінде ашылған тап жауы элементтерінің зиянкестігі туралы болды. Көкжыра кеңесінің төрағасы Нүкенов Қызылкесікте кеңес төрағасы болып тұрған кезінде байлармен тығыз байланыс жасап, Көкжыраға келгенде Тоқтаровпен бірге астық жеп, шөп жинау барысында өтірік мәлімет беріп, колхоздың күш-көлігін өлтіргендігі, өзінің хатшысына жасы толмаған қызды алып бергендігі анықталып, оның үстінен қылмыстық іс қозғау мәселесі көтерілді.

НКВД-ның мәліметінше, Нүкенов «нағыз жаудың қалдығы, бұрын сотталып, кешірім арқылы ағарып келсе де колхоз мүлкіне қол сұғып, астық жеп отыр. Барлық әрекетін Қарбығадағы Қыдырхан Әубәкіров арқылы жасап отырған». Оның қарамағындағы Екпін артелінде Қасымов деген «Сталин тұтқында» деп қауесет таратып, колхозшыларды сендіруге тырысқан. Тексеру барысында оның молда мүзем болғаны және ел арасында ықпалының жоғарылығы анықталды (ҚРПА. 708-к., 1-т., 350-іс.101-107-бб.).

Нүкеновке тағылған айыптарға орай 1937 жылдың 5 тамызда аудандық комитет арнайы жиналыс өткізіп, Серіктес колхозындағы зиянкестікке қатыстылығы да айқындалған. Архив дерегіне сүйенсек, Серіктес колхозы кеңес үкіметіне қарсы тап жауларды ұялатып алып, үкіметке қарсы іс-әрекеттер жүргізген. Колхоздың төрағасы Тоқтаров сол зиянкестерді ұйымдастырып, колхоз шаруашылығын кері кетіргісіп, әлсертуге апарғандығы расталған. Тап жаулары «колхоздағы 69 га. жерге егін салмай, салынды деп жалған мәлімет беріп, егістікке деген тұқымды өзара бөліске салды, колхозға бұрынғы бай, болыстардың тұқымдары жиналып алдынды» деп келтірілген. Мәлімдемешілердің көрсетуінше, Тоқтаров молданың, қоймашы Мұқанов құлақтың, колхоз есепшісі Мариев ірі саудагердің балалары, ал тұқым тасушы Қоқышев бұрын зиянкестік жасағаны үшін партиядан қуылып, сотталған.

Оларға қойылған басты кінә партия жұмысына салғырттықпен қарап, бірде-бір рет колхозшылардың арасында жиналыс өткізбегендігі. Осының бәрін білген аудандық кеңестің төрағасы Нүкенов жұмған аузын ашпай, бейқамдық танытқан. Бұл жәйтті талқылай келе аудандық комитет мәжілісі төмендегідей қаулы шығарады:

1. Серіктес колхозы мүшелерінің 23 тамыздағы колхоз басшылығында келіп зиянкестік істеген тап жауы элементтері басшылықтан алынсан деген қаулысы дұрыс деп есептеліп, тергеудегі жұмыстарын қысқа срокта аяқтатып, сол колхоздың өзінде көрнекті сот жасауды ұйымдастыру прокурор Потегановқа тапсырылсын.

2. Серіктес колхозында зиянкестіктің зардабын жою үшін басшылығына сынаған үкіметке сын берілген адамның қойылуы қажет. Нүрпейісовке, Аяпбергеновке тапсырылсын. Үш күн ішінде басшылыққа жарайтын адамды тауып колхоз жиналысына ұсыну қатар егінді орып, жинау күзгі шаруашылық жұмысты аяқтауды көмектесіп отыру үшін жер бөлімі қызметкерлерінің бірін сол колхозға бекіндіріп қоюы жер бөлімі ж. Аяпбергеновке тапсырылсын.

3. Тап жауы элементтерінің зиянкестеріне революциялық қырағылық жасамай бейқамдылық, ашықауыздылық жасағаны үшін партия ұйымдастырушысы Қазанғаповқа сөгіс жариялансын. Ауыл совет председателі Нүкеновке Серіктес колхозында уәкіл бола тұрып, егіннің дұрыс егілмеуіне ешқандай басшылығы болмай, дұшпандардың зиянкестігіне бейқамдық жасағандығы, оны ашпақшы болған колхозшылардың қаулысына құлақ салудың орнына орынсыз пәле салып, қуғынға ұшырағаны үшін совет председателдік қызметінен алынуы ауыл совет пленумына ұсынылсын.

Пленумды өткізуге Жақыпов жіберілсін. Нүкеновтің партияда қалу-қалмауы тергеудегі жұмыстың қорытындысымен қаралатын болсын.

4. Колхоз шаруасына зиянкестік істеген дұшпандардың кейбіреулері комсомол мүшесінің атағын алып, комсомолдық билетті бетке ұстап келген аудандық комсомол комитетінің секретары Садырбаевқа тапсырылсын. Тезден олардың жұмысын қарап, комсомолдан шығаруы бұл дұшпандардың комсомолдық атаққа ие болып келгендігі, барлық комсомол ұйымдарында талқыланып қырағылықты күшейтуге комсомол жұртшылығы ұйымдастырылатын болсын.

5. Серіктес колхозында дұшпанның зиянкестігі туралы РК-нің осы қаулысы барлық ауылда колхозшылар жиналысында талқыланып, дұшпандардың қырағылығын күшейтумен олардың тамырын құртуға ұйымдастырылатын болсын.

6. Райкомның осы қаулысы газетке басылуы Ахметовке тапсырылсын (ҚРПА. 708-қ., 1-т., 350-іс. 36-п.).

Бұдан кейін Серіктес колхозындағы қоғамға жат адамдардың істері жіпке тізілгендей тексеріліп, бақылауға алынды. Аудандық партия мәжілісі бұл мәселеге бірнеше рет қайтып оралып, колхоздың әрбір ісін қадағаланды.

Аудандық комитетте қызметте болған басшылардың арасынан да лауазымын пайдаланып, үкімет ісіне кедергі келтіріп келгендерді де әшкерелеп бақты. 1937 жылдың 23 қазанда бұрынғы аудандық атқару комитетінің төрағасы М. Оралбаев халық жауы ретінде партия қатарынан және атқару комитеттің құрамынан шығарылды. Оған «зиянкестік әрекеттер жасап жатқан контрреволюцияшыл-үлтшылдармен бірігіп, фашистермен жасырын байланыс жасады, кеңестік билікке қарсы шықты» деп тағылған айыптар дәлелсіз еді.

М. Оралбаевтың өзі ғана емес, онымен тығыз байланыста болғандар да жазасыз қалмады. «Кооператив мүлкін талан-таражға салып, үлтшыл-фашист Оралбаевпен байланыста болды» деген желеумен Қабдолла Базаров та партия қатарынан шығарылып, ісі НКВД орнына берілді. Сонымен қатар М. Оралбаевпен қызметтес болған Қаранезовтың ара-қатынасын тексеру үшін құрамында Нүрпейісов, Батыханов, Кенембаев бар комиссия құрылып, тексеру жұмыстары жүргізілді.

Ұлтшыл атанған Мұхаметжановты үйіне қонақ қылғаны үшін аудандық газет редакторының орынбасары Ахметов орнынан босатылды. НКВД қарауындағы қызметкер Айқымбеков те «жат адамдармен байланыс жасап, Қытайға өз адамдарын жасырын түрде жіберіп отырды» деген қауесет шығып, оны 3 күн ішінде тексеріп, ақ-қарасын ашу Балжановқа жүктелінді (ҚРПА. 708-к., 1-т., 350-іс. 89-90-пп.). Тексеріс барысында әрине оған тағылған жасанды қылмыстар дәлелденді.

Халық жауы ретінде танылған Нүкеновтің М. Оралбаевпен тығыз байланыста болғандығы да айқындалып, оған «Оралбаевтың айтқанын орындап, колхоздың мүлкін талан-таражға салды, одан ақшалай көмек алып отырды» деген айып тағылды. Нүкенов партия қатарынан шығарылып, ісі НКВД орнына тапсырылды.

Ақсуаттық Өсербай Асылбеков те халық жауы ретінде танылды. Оған тағылған айыптың біріншісі М. Оралбаевтың туған інісі болғандығы, екіншісі Оралбаевтың ұлтшыл-фашист екендігін біліп тұрып тиісті орындарға хабарламауы, үшіншісі өзі де халық жауларына қосылып алып, зиянкестік әрекет жүргізуі. Ол да партия қатарынан шығарылып, қылмысын тексеру мәселесі бойынша ісі НКВД онына берілді (ҚРПА. 708-к., 1-т., 350-іс. 91-п.).

Аудандағы зиянкестері әшкерелеу күннен-күнге өрши түсті. Халық жауы, ұлтшыл-фашист ретінде ұсталғандармен бірге қарым-қатынас жасап, олардың тапсырмаларын орындап, большевиктік билікке қарсы шыққандардың қатары көбейе берді. Аудандық комитеттің 24 қазанындағы мәжілісі барысында облыстық партия комитетінің қаулысымен партия қатарында қалдырылған Дөкен Ахметжановтың жат әрекеттері айқындалып, оның ұлтшыл-фашист Түскеевтің жәрдемін алып отырғандығы нақтыланған екен. Д. Ахметжановтың ісі де, пікірі де партияға жатпайды делініп, обкомға өздерінің шығарған шешімін қайта қарауды ұсыну жөнінде қаулы етілді.

«Жаңа қоғам» участкелік сайлау комиссиясының бұрынғы төрағасы Орамановтың да халық жауы, ұлтшыл-фашист екендігі әшкереленіп, орнынан алынды. Оның артынан «Жаңа жол» участкелік сайлау комиссиясының бұрынғы төрағасы Бикенов те халық жауы ретінде тұтқындалды (ҚРПА. 708-к., 1-т., 350-іс. 92-п.).

Бұрынғы аудандық соттың төрағасы Байғабыл Бұтабаевтың қылмыстық ісі аудандық комитетте арнайы күн тәртібіне қойылып, қарастырылды. Бұған дейінгі 3 мамырда болған аудандық партия комитетінің жиналысында Б. Бұтабаевқа қатысты «көпшілікпен байланысы нашар, жұмысты босандықпен істейтіндігі бар. Қылмысты жұмысты кешіктіріп қарайды» деген мінездеме берілген еді (ҚРПА. 141-к., 1-т., 12952-іс. 36-п.).

Өмірдерегіне сүйенсек, Байғабыл Бұтабаев 1908 жылы Шығыс Қазақстан облысының Зайсан ауданына қарасты Қуаныш ауылында дүниеге келді. Ақсуат аудандық халық сотында хатшылық қызмет атқарған болатын. Оған төңкеріс заңының тапшылық бетін бүркеп, колхоз құрылысын ажырату мақсатымен қоғамның мүлкін талан-таражға түсірді, мал шаруашылығын төмендету үшін сойып сатып, саудагерлік істеген, және кооператив қаржысын ішіп-жеген дұшпан элементтерінің үстінен түскен арыздарды қысқартып, кейбіріне жеңілдік жасап, ақтап жіберді, тап жаулары Байтеміров, Абылғазин, Сүлейменов, Әлин, Айдаров, Арқабаев және тағы басқалармен тығыз байланыста болды, солардың қылмыстарын жасыруға тырысты деген жалалар жабылды.

Б. Бұтабаевтың мұндай қылмыстық істерін біле, көре тұра жақ аспаған Нүрсейітовтің керісінше болысқандығы анықталып, ақыры «халық жауы» ретінде екеуінің де істерін НКВД сотына беру жөнінде шешім қабылдады (ҚРПА. 708-к., 1-т., 350-іс. 95-96-пп.).

Аудандық комитет мәжілісінде «халық жауы» деп танылған Байғабыл Бұтабаевтың ісі бойынша төмендегідей қорытынды шығарылыпты:

1. Судья Байғабыл Бұтабаев 1936 жылы ұлтшыл, халық жауы Мұқатай Байтеміровтің шыққан табын жасырып, кедей деп анықтама берген және бірнеше ақ қағазға мөр басып, Тарбағатай ауатқомына берген. М. Байтеміровтің қылмысын біле отырып, айыптаған кезде де, айып ретінде тек қара жұмыс қана беріп, оған бұрынғы жұмысын атқаруға мүмкіндік берген. Осындай қылмыстық істерге жол бергендігін Б. Бұтабаев мойындап отыр.

2. Саудагер Батыр Абылғазиннің де қылмыстық ісі әшкереленсе де Б. Бұтабаев «оның айыбы жоқ» деп істі тоқтатқан. Б. Абылғазиннің халық жауы ретінде 1937 жылдың орта кезінде тұтқындалғанға дейін колхозда ру жігіне бөліп, колхоз мүлкін шашып, ұлтшылдық әрекет жүргізуіне Б. Бұтабаев себепкер болған.

3. Ұлтшыл-фашист Нәзір Жұматаевтың кооператив мүлкін шашқан қылмысты ісінен Б. Бұтабаев ағартып жіберген. Бұдан кейін Н. Жұматаев соңғы уақытқа дейін ұлтшыл-фашистік жұмыстарын жүргізіп келген.

4. Кооператив мүлкін талан-таражға ұшыратқан Күнғали Әлинді де қорғап, ақтап жіберген.

5. Кооператив мүлкін шашып айыпталған ұлтшыл-фашист Шәкен Ақбанбаевты да Б. Бұтабаев ағартып жіберіп, оның да ұлтшыл-фашистік істерін жүргізуге жәрдем еткен.

6. Жат элемент Айдаровтың займ нөмірлерін бұзып, ұтыс шыққан нөмірлеріне дәл келтіріп подлог жасап, ақша алмақ болған әрекетін жұмсартып, көмектескен.

7. Колхозды бүлдіру әрекетін баспаған, колхоз мүлкін жеген, ақшасын шашқан Арқабаевтың мойнындағы ақшасын өндіруге үкім шығармаған, сонымен қатар Байтүсіповтың жеген 1500 сом ақшасын өндірмей, көмектескен.

8. Жартылай феодалдың баласы, кооператив мүлкін шашқан Өскембаевтың тегін жасырып, ағартып жіберген.

9. Колхоз мүлкін шашып, 60 центнер жеген Мақсұтбаевты сот тергеуі барасында ағартып жіберген.

10. Колхоз малын сойып сатқан Әлімұқан Самарқановқа да жеңіл жаза берген.

11. Колхоз мүлкін шашты және колхозшыларға әлім-жетік көрсетіп айыпталған Сүлейменовтың жазасын жеңілдеткен. Оның інісін өзіне атқосшы ретінде алған.

12. Халық жауы, ұлтшыл фашист, бұрынғы облыстық соттың төрағасы Нүрсейітовпен тығыз байланыста болған. Нүрсейітов те оған екі айдай демалыс беріп, экономикалық жағдай жасаған (ҚРПА. 708-қ., 1-т., 350-іс. 12-п.).

Міне осындай айыптар тағылған Байғали Бұтабаев партия қатарынан шығарылып, 1938 жылы 27 қаңтарда тұтқындалып, осы жылдың 12 қарашасында КСРО Жоғары Сотының Әскери коллегиясының шешімімен ату жазасына кесілді және бұл үкім орындалды. 1957 жылдың 16 шілдесінде оған тағылған айыптың негізсізінен КСРО Жоғары Сотының Әскери коллегиясының шешімімен ақталды. Б. Бұтабаевтың «айыбы жоқ» деп ісін тоқтатқан Батыр Абылғазинге тоқталсақ, ол 1896 жылы Ақсуат ауданында Қызылқайың ауылында дүниеге келген. Исаев колхозында колхозшы болған. 1937 жылы 17 тамызда негізсіз тұтқындалып, айыбы нақты дәлелденбесе де 17 қыркүйекте сотталды. Оған тағылған айыптардың жалғандығы расталғаннан кейін 1959 жылы 4 шілдеде Семей облыстық сотының шешімімен, екінші рет 1990 жылы 16 желтоқсанда Қазақстан Жоғарғы сотының шешімімен ақталды (<https://ru.openlist.wiki/>).

Б. Бұтабаев ағартқан Шәкен Ақбанбаевқа тоқталсақ, 1897 жылы Ақсуат ауданының Қарбұға ауылында дүниеге келген. Аудандық тұтынушылар одағының кооперативінде сатушы болған. «Кооператив мүлкін шашты әрі ұлтшыл-фашистік пиғылды ұстанды» деген айыппен аудандық НКВД органы 1937 жылы 23 тамызында тұтқындап, үштіктің шешімімен 1 қазанда ату жазасына кесілді. 1967 жылдың 1 маусымда қылмыс құрамының жоқтығынан Семей облысының сотының шешімімен ақталды (<https://ru.openlist.wiki/>).

Кенестік жүйеге қарсы шығуға дін иелерінің де қатыстылығының барлығы анықталынды. Сондықтан үкімет барлық партия ұйымдарына дінге қарсы үгіт-насихат жұмысын күшейтуді тапсырды және де көпшілік арасында атеистік тақырыпта дәрістер, әңгімелер жүргізіп, баяндамалар оқуды жүктеді. Ақсуат ауданында құдайсыздар ұйымын құру және оған жастарды тарту, құдайсыздар бюросына мүшелікке аудандық комитетке Оспановты, аудандық комсомол комитетінен Сәтбаевты, оқу бөлімінен Кеңембаев пен Еңсебаевты қосу міндеттелінді (ҚРПА. 708-к., 1-т., 350-іс. 38-39-пп.). Молдалардың бұрынғы өмірі мен басқан қадамдары жасырын түрде тексерілді. Мәселен, Ақсуаттағы «Жаңа мектеп» колхозында Семжан Жақыпов дейтін молданың 1932 жылы бандылар тобын ұйымдастырып, колхоздың малын тонап, қарсы шыққандарды өлтірмек болғандығы анықталған (Екпінді. – 1937. – 11 август).

Бұл газеттен алынған бір ғана факті. Осындай дін иелеріне, ишан, молдаларға қатысты, олардың кеңес үкіметіне зияндығын әшкерелеген мәліметтер жоғарғы орындарға хабарланып отырылды. Негізінде 1931-1932 жылдары аштықтан титықтаған, әрі үкімет саясатына түсіне алмай, қарсылық білдіргендердің басы-қасында болған ишан, молдаларды «бандиттер» қатарына жатқызылып, аяусыз жазалағандығы, аман қалғандарының өзін осы 1937-1938 жылдардағы қуғын-сүргінге іліккендігі белгілі. ОГПУ мәліметтеріне сүйенсек, осы кезде көтеріске шыққандардың рухани тірегі дін болған.

Атеистік идеология жанданып, барлық діни салттар мен шараларға тыйым салған кезде С. Жақыповтың үстінен осындай істің қозғалуы, бұл ол сияқты діндар адамдардың сағын сындыру, қорқыту-үркіту еді.

1937 жылы Темірбек Жүргенов пен Ұзақбай Құлымбетовтың халық жауы ретінде ұсталуынан Ақсуат аудандық партия комитеті осы қайраткерлердің атындағы колхоз бен мектептің атын өзгертуді қолға алды. Сөйтіп, Құмкөл ауыл кеңесіндегі Құлымбетов атындағы колхоз бен Көкжырадағы Құлымбетов атындағы мектептің аты өзгертілді (ҚРПА. 708-к., 1-т., 350-іс. 40-п.).

Колхоздардағы зиянкестердің ошағын әшкерелеу коммунист, комсомол ұйымдарының арасында ғана емес, орта мектептерде де қолға алынды. Мектеп мұғалімдерінің бұрынғы өмірі, ұстанған ұстанымдары кұпия түрде тексерілді. Ұстаздар арасындағы кейбір зиянкестік әрекеттері аудандық мұғалімдер конференциясында, аудандық комитеттің мәжілісінде ашық түрде сынға түсті. Мәселен, Қысылкесік мектебінің мұғалімі Поменигтің зиянкестігі 18 қыркүйекте болған аудандық комитеті мәжілісінде қаралып, НКВД тексеруіне жіберілді (ҚРПА. 708-к., 1-т., 350-іс. 61-п.).

Ақсуат орта мектебінің директоры Шақар Нұрқайдаровтың да ісі қаралды. Ш. Нұрқайдаровтың өмірбаянына жүгінсек, ол 1910 (1912) жылы Бесқарағай ауданында Майтүбекте дүниеге келген. Шыққан табы бай, болыс. Мұғалім. 1931 жылдан партия мүшесіне кандидат. Алайда 1937 жылдың 3 қыркүйегінде Ақсуат оқу бөлімінің қаулысымен партия кандидаттылығынан шығарылған. Оған тағылған айып: 1. Атасы мен әкесі бай болып, патша заманында билік еткен. Партияға кандидаттыққа өтерде осыны жасырып қалған. 2. Халық жаулары Оралбаев және Дүйсембаевпен тығыз байланыста болып, үкіметке қарсы істерін жүргізіп отырған. 3. Өзі қызмет ететін мектеп оқушылары арасында іріткі салып, жұмысқа жеккен.

Ол да «халық жауы» деп айыпталғандардың тағдырын құшты. Партия қатарынан шығарылды, ісі НКВД орындарына тапсырылып, жасамаған қылмысы дәлелденіп, 1937 жылдың 9 қарашасында тұтқындалып, 27 қарашада үштіктің шешімімен 10 жылға бас бостандығынан айырылады (ҚРПА. 708-к., 1-т., 350-іс. 92-п.).

1937 жылдың 17 қарашасындағы БК(б)П Орталық комитетінің шешімі бойынша Шығыс Қазақстанда кеңес үкіметіне жат элементтердің қатарын

жоспарлы түрде 1-ші категориялы 400-ге, 2-ші категориялы 350-ге жеткізу тиісті болды (ҚРПА. 708-қ., 1-т., 53-іс. 12-п.).

Ел арасында «халық жауын», «ұлтшыл фашистерді», «зиянкестерді» жоспарлы түрде іздестіру қызу науқанға айналды. Зиянкестік жасаған қылмыстарының ақ-қарасы дәлелденбей жатып, газет бетіне жариялап жіберу фактісі жиіледі.

1937 жылы 16 желтоқсанында «Екпінді» газетіне «Басқармалар бас пайдасын ғана ойлайды» деген мақала басылып, онда «Қызылқайың» ауыл кеңесінің қарамағындағы «Жаңа жол» колхозының ферма бастығы Манабай Қоғаев пен Қазыбаевтардың колхозға тигізген зиянкестігі айтылды (Екпінді. 1938. – 2 февраль). Мақаладан кейін аудандық прокуратура тексеріс жүргізіп, қылмыстық іс қозғап, колхозды жау элементтер жайлағандығы жөнінде дабыл қағылды.

1938 жылдың 4 қаңтарында «Екпінді» газетіне «Ұлтшыл-фашистердің сілімтіктері және оларды сүйеушілер» атты Сәду Қызаевтың мақаласы жарияланды. Онда «Ақсуат ауданында ұялаған Оралбаев бастаған ұлтшыл-фашистердің бет перделері жұлынып, әшкереленіп қолға түскен, сойылын соққан талай сілімтіктерді Ақсуат ауданында әлде жасырынып қалып қойып отыр», - дей келе, ұлтшыл-фашист Оралбаевтың достарының бірі аудандық атқару комитетінде қызмет ететін Зейнолда Еңсебаевтың қылмыстық істерін тізіп берді. Оның біріншісі, байдың баласының болуы. Сол үшін 1935 жылы Зайсан аудандық комсомолындағы қызметінен қуылған. Екіншісі, халық жауы болып табылған Оралбаев таныс-тамырлығымен Ақсуатқа алдырып, ауданнан шыққан халық жаулары Нүкенов, Байтеміровпен қарым-қатынаста болып, Нүкеновтің үйінде тұрып оқу оқыған.

Мақалада одан әрі Оралбаевтың қатарынан табылған аудандық атқару комитетінің председателі Аяпбергеновтің, аудандық жер бөлімінің агрономы Сәдуақасов жазасыз отырғандығы баса көрсетілді. Сәдуақасовтың аудандық жер бөлімінде қызмет істейтін Ахметов, Байшұқов, Дайырбекова, Тойболдина, Нұркин және тағы басқаларды қуғындап, қаса-қана аудан көлемінде агротехника жұмыстарын әлсіретуге тырысты, бір үйде тұрған адамдар арасында дінді дәріптеп, теріс тәрбиелеуге тырысқандығы айтылды.

Осындай аудандағы тап жаулардың барлығын біле тұра Ақсуат аудандық партия комитеті мен заң орындары үнсіз отырғандығын сынға алады (Екпінді. – 1938. – 4 қынауар). Бұл мақалалар аудандық партия комитетіне сілкініс әкеліп, НКВД орындарымен бірлесе халық жауларының тізімі жасалынды.

«Халық жауының» тізіміне 1938 жылдың наурызының соңында аудандық және қалалық комитетінің қызметкері Шарияздан Бабайұлы Фахрутдинов ілікті (ҚРПА. 708-қ., 2/2-т., 19-іс. 46-п.).

Ш. Фахрутдинов 1903 жылы Көкпекті ауданында дүниеге келді. Ұлты татар. Ол 1935-1937 жылдар аралығында Ақсуат аудандық партия комитетінің хатшылығын, ал 1937 жылдың мамырынан Ұлан аудандық комитетінің хатшылығын атқарды. Одан кейін Ақсуат аудандық комитетінде қызметте етті. 1938 жылы 15 қаңтарда тұтқындалды (Политические репрессии в Казахстане в 1937-1938 гг., 1998: 310). «Екпінді» газетіне жарияланған «Басшылықтың большевизмге жат стилі» деген мақалада Ұлан аудандық партия комитетінің хатшысы Құрманбаевтың үкіметке зияндық әрекетін Фахрутдиновтың жылы жауып тастағандығы жөнінде келтірілді (Екпінді. – 1938. – 17 июнь).

Ақсуат селосы маңындағы «Бахрай қорасы» деген қыстау бар. Шериязданның атасы Фахрутдинге тілі келмегендер «Бахрай» деп атаған екен. Шерияздан Ақсуат ауданының оқу-ағарту саласына, колхоздарды ұйымдастыруға көп еңбек сіңірген. «Халық жауы» ретінде Ұлан аудандық комитетінің хатшылығын атқару барысында ұсталып, он жылға кесіледі. Оған тағылған айып, Ақсуат аудандық партия комитетінің екінші хатшысы болып тұрған кезінде «жазда бұршақ соғатын жерге егін салғызып, ашыққан елге жаңа пісіп келе жатқан егінді ішінара кекілдеп

орып алуға рұқсат етті) (Алтынбаев Қ., Жұмахан Е., 1998: 150-151-бб.).

Шериязданның істі болуының себебін Ақсуат тұрғыны, қария Дүйсеш Әзімбеков аудандық газетке жариялаған мақаласында «мемлекетке бермей қалған астықты колхозшыларға бөліп бергені үшін» деп жазған екен (Тарбағатай. – 2012. – 21 мамыр).

Ш. Фахрутдинов 1941 жылдың 16 қыркүйегінде КСРО Ішкі Істер Халық Комиссариатының (НКВД) Ерекше мәжілісінің шешімімен 10 жылға бас бостандығынан айырылды (Политические репрессии в Казахстане в 1937-1938 гг., 1998: 310). 8 жыл жазасын өтеп келгеннен кейін партия стажын қалпына келтірді. 1955 жылы 31 желтоқсанда айыбының негізсіздігінен толықтай ақталды.

Аудандық партия комитетінің кеңестік билікке жат элементтерге қатысты шешімдері халық жауы ретінде айыптауға бірден-бір айғақ болды.

Халық жауы ретінде айыпталған Райысов пен Ақмәдиевтың үкіметке тигізген зияны ҚК(б)П-ның Ақсуат аудандық комитеті мен еңбекшілер депутаттары кеңесінің Ақсуат аудандық атқару комитетінің «Социалистік қарқын» газетіне жарияланған «Ақмәдиев Райысовтың әнін әндеп отыр» деген мақалада айқындалды. Онда Райысовтың «халық жауы» екендігіне мынадай фактілер келтірілді: «Халық дұшпаны Райысов 2-3 жыл бойы МТС-ты «басқарды». Фашист қожайындарының тапсыруымен ол МТС-та бүлдіргіштік жұмыстар істеді, зиянкестік жасады, МТС-ты құлата жаздады. Райысов өзінің зиянкестік әрекетін неше түрлі жолмен іске асырып отырды: ол ең алыдмен трактор ремонтын қасақана ақсатты, тракторды шала ремонттатты, жағармайды жеткізбеді, МТС-қа керекті машинаның запчас бөлшектерін, саймандарды аз әкелуге тырысты, МТС-тың ремонт мастерскойын екі жыл бойы бітіртпей тастады, кадрдың жақсыларына қуғын жасап, жамандарын көтермелеп, стахановшылар қозғалысының өсуіне кедергі жасады. Райысовтың мұндағы мақсаты: МТС-тың өндіріс планын, оның колхоздар алдындағы міндеттерін орындатпай, оның колхозшылар алдында абыройын түсіріп, шек көрсету еді». Газеттегі осы айыптаулар оның үстінен НКВД орындары қылмыстық іс қозғауына түрткі болды.

Райысов ұсталғаннан кейін оның орында басшылықты атқарып отырған Қанапия Ақмәдиевтың да кеңес өкіметіне қарсы жүргізіп отырған жаулық пиғылының барлығы айтыла бастады. «Социалистік қарқын» газетіне жарияланған мақалада біріншіден, оның бай тап өкілінен екендігі, екіншіден, 1935 жылы «Қарағандыкөл» совхозында қызмет етіп жүріп, үкіметке зиянкестік әрекет еткені үшін 10 жыл түрмеге кесіліп, партия қатарынан шығарылғандығы, алайда Райысовтың көмегінің арқасында жазадан құтылып кеткендігі, үшіншіден, Райысов екеуі бірігіп, кеңес үкіметіне қарсы әрекет жасап, МТС-ты құлатпақ болды, трактор ремонтын ақсатты, запас бөлшектер болса да, ремонт жасамады, төртіншіден, інісі Ғаббас Ақмәдиев қой терісін жамылып, аудандық комитет аппаратында отырғандығы келтірілді (Социалистік қарқын, 1938. 8 ғинуар).

Қ. Ақмәдиевтің «халық жауы» ретінде түпкілікті істі болуына газетке жарияланған «Ақмәдиевтің екіжүзділігі туралы» мақала себепші болды. Онда да Қ. Ақмәдиевтің Райысовтың зиянкестігін жалғастырушы, бір кездерде тәркіленген туысы Мұхамедқалидан байланысын үзбей, жәрдем беріп отырғандығы келтірілді.

Мақалада Қ. Ақмәдиевке қатысты аудандық комитетте шығарылған қаулы шешімін өзгеріссіз басты. Онда былай деп келтірілген еді: «1904 жыл туған, 1931 жылдан партия мүшесі, партия билет №15804386 шыққан табы шаруа Ақмәдиев Қанапия МТС-та үнемі зиянкестік жүргізіп, МТС-ты құлатуға жақындатқаны үшін партия қатарынан шығарылсын, жауапқа тарту үшін жұмысы заң орнына берілсін» (Социалистік қарқын. – 1938. – 3 февраль).

1937-1938 жылдары «халық жауы» ретінде сотталған ақсуаттықтардың арасында Құрмаш Есжанов, Оразбай Ахметов, Садық Шөкелов, Құрман Шөкелов,

Мұхаметжар Шөкелов, Көшкембай Айтжанов, Тоқтар Жұмабаев, Дүйсенбай Қазанғапов, Қазтай Әзімбеков, Қасымбай Абылғазин, Егізбай, Абылғазин, Нәзір Жұматаев, Мейіржан Сәменов, Салық Сәрсенов, Смағұл Жармақов, Базарбек Түсіпбаев және т.б. азаматтар болды. Бұлардың бірі басшылық қызметте болса, бірі мұғалім немесе қарапайым колхозшы, есепші еді. Бірі ұзақ мерзімге тар қапасқа камалса, бірі атылып кетті. Төменде бірнеше құрғын-сүргін нәубетінің құрбандары жайында шағын да болса мәліметтер келтіріп отырмыз.

Құрмаш Есжанов 1902 жылы Ақсуат ауданының Кокжыра ауылында дүниеге келді. Баспан колхозында жұмыс істеп, ел басына бұл үйірілген кезде жала айыппен халық жауы ретінде 1938 жылы 10 шілдеде тұтқындалып, осы жылдың 28 қыркүйегінде РКФСР-дың Қылмыстық кодексінің шешімімен ату жазасына кесіліп, үкім орындалған. 1960 жылдың 10 тамызында Түркістан Әскери округінің Әскери трибуналының шешімімен, тағылған айыбының негізсіздігінен ақталды.

Тоқтар Жұмабаев 1907 жылы Ақсуат ауданының Ойшілік ауылында дүниеге келді. Тұтқындалғанға дейін Комсомол колхозында сатушы болды. 1938 жылы 20 шілдеде тұтқындалып, 26 қазанда 58-6 бап бойынша ату жазасына кесілді. 1989 жылы 15 мамырда Семей облыстық прокуратурасының шешімімен ақталды.

Дүсенбай Қазанғапов 1900 жылы Ақсуат ауданы Көктүбек ауылында дүниеге келген. Аудандық НКВД-ның шешімімен 1937 жылы 11 желтоқсанда тұтқындалып, 29 желтоқсанда 10 жылға сотталды. Бірақ 1958 жылы 21 шілдеде қылмысы дәлелденбегендіктен ақталды.

Нүролла Ысқаков 1896 жылы Ақсуаттың Қарабұға ауданында дүниеге келген. Бастауыш мектептің мұғалімі. Ішкі істер халық комиссариатының өкілеттілігі аудандық органының шешімімен 1937 жылы 17 қарашада тұтқындалып, 11 тамызда он жылға сотталды. 1963 жылы 27 шілдеде қылмыстық істің жоқтығынан Семей облыстық сотымен ақталды (<https://ru.openlist.wiki/>).

Қорытынды

30-шы жылдары «халық жауы», «кеңес үкіметін төнкеруші» деген жаламен сотталып кеткендердің тізімі ұзын-сонар. 1928 жылы аудан болып құрылған кішкентай ғана Ақсуат өңірінің зұлмат құрбанына айналғандардың бірінің тағдыры белгілі болса, екіншісінің соңғы өмір жолдары беймәлім түрде қалып тұр. Біреулердің жалған көрсетуімен, жалған куәлігімен қылмыскерге айналып, «халық жауы» ретінде абақтының қапасына қамалған бұл азаматтардың есімдерін өскелең үрпақ білуге, рухтарына тағзым етуге тиіс. Олардың большевиктік идеология құрбанына айналғанын, тағылған, жабылған жалалар мен айыптардың негізсіз екендігіне еш күмәніміз болмауы керек.

Әдебиеттер:

Ақмадиев Райысовтың өнін әндеп отыр // Социалистік қарқын. – 1938. – 8 гинуар. – №6 (146).

Ақмадиевтің екіжүзділігі туралы // Социалистік қарқын. – 1938. – 3 февраль. – №10 (150).

Алтынбаев Қ., Жұмахан Е. Ақсуат: Тарихи-деректі басылым. – Алматы: Ер-Дәулет, 1998. – 288 б.

Әзімбеков Д. Арыстарымыз ардақталса екен // Тарбағатай. – 2012. – 21 мамыр. Басшылықтың большевизмге жат стилі // Екпінді. – 1938. – 17 июнь. – №137 (1837).

Бейқам секретар, құрғақ баяндама // Екпінді. – 1937. – 14 июнь. – №134 (1533). Газет хабарларынан кейін // Екпінді. – 1938. – 2 февраль. – №26 (1726).

Қазақстан Республикасы Президентінің Архиві (бұдан әрі ҚРПА). 141-қ., 1-т., 12811-іс. 377-п.

ҚРПА. 141-қ., 1-т., 12952-іс. 8,9,13, 16, -пп.

- ҚРПА. 708-к., 1-т., 350-іс. 34-п.
 ҚРПА. 708-к., 1-т., 350-іс. 2-3-пп.
 ҚРПА. 708-к., 1-т., 350-іс.101-107-бб.
 ҚРПА. 141-к., 1-т., 12952-іс. 18,47,49,50,69-пп.
 ҚРПА. 708-к., 1-т., 350-іс. 36-п.
 ҚРПА. 708-к., 1-т., 350-іс. 89-90-пп.
 ҚРПА. 708-к., 1-т., 350-іс. 91-п.
 ҚРПА. 708-к., 1-т., 350-іс. 92-п.
 ҚРПА. 141-к., 1-т., 12952-іс. 36-п.
 ҚРПА. 708-к., 1-т., 350-іс. 95-96-пп.
 ҚРПА. 708-к., 1-т., 350-іс. 12-п.
 ҚРПА. 708-к., 1-т., 350-іс. 38-39-пп.
 ҚРПА. 708-к., 1-т., 350-іс. 40-п.
 ҚРПА. 708-к., 1-т., 350-іс. 61-п.
 ҚРПА. 708-к., 1-т., 350-іс. 92-п.
 ҚРПА. 708-к., 1-т., 53-іс. 12-п.
 ҚРПА. 708-к., 2/2-т., 19-іс. 46-п.
 Қызбаев С. Ұлтшыл-фашистердің сілімтіктері және оларды сүйеушілер // Екпінді. – 1938. – 4 ғинуар. – №3.
 Манабаевтың зиянкестігі // Екпінді. – 1937. – 21 апрель. – №91 (1490).
 Мұғалім Қоңқабаев. Айтжановтың сыры ашылды // Екпінді. – 1937. – 17 июнь. – №137 (1536).
 Молдалардың ылаңы // Екпінді. – 1937. – 11 август. – №183 (1582).
 Нұрғалиұлы Т. 2003. Ақсуат-Атамекенім. – Семей. – 508 б.
 Политические репрессии в Казахстане в 1937-1938 гг. Сборник докум. 1998. – Алматы: Қазақстан. –336 с.
 Смағұлова С. 2011. Қазақ мерзімді баспасөзі: шығу тарихы мен деректік маңызы (XX ғ. 20-30 жж.). – Алматы: Елтаным. – 432 б.
 Троцкийшіл-ұлтшылдардың контрреволюцияшыл істері және партия қырағылығы туралы // Социалистік Қазақстан. – 1937. – 11 январь. – №9.
 Халық дұшпандарын түгел әшкерелеп, көзін мүлде құртайық // Социалистік Қазақстан. – 1937.– 9 январь. – №7.
<https://ru.openlist.wiki/>

References:

- Akmadiev Rajysovtuң әнін әндер отыр // Sotsialistik қарқын. – 1938. – 8 ғинуар. – №6 (146).
 Akmadievтің ekizhyzdiligi туралы // Sotsialistik қарқын. – 1938. – 3 fevral'. – №10 (150).
 Altynbaev Қ., Zhymahan Е. Ақсуат: Tarihi-derekti basylym. – Алматы: Er-Dәulet, 1998. – 288 b.
 Әзімбекөв D. Arystarymyz ardaqtalsa eken // Tarbaғataj. – 2012. – 21 мамыр.
 Basshylyqtuң bol'shevizmge zhat stili // Ekpindi. – 1938. – 17 ijun'. –№137 (1837).
 Bejқam sekretar, құғғақ bajandama // Ekpindi. – 1937. – 14 ijun'. – №134 (1533).
 Gazet habarларыnan кейin // Ekpindi. – 1938. – 2 fevral'. –№26 (1726).
 Қазақстан Respublikasy Prezidentiniң Arhivi (bұdan әgi ҚРПА). 141-к., 1-т., 12811-іс. 377-р.
 ҚРПА. 141-к., 1-т., 12952-іс. 8,9,13, 16, -pp.
 ҚРПА. 708-к., 1-т., 350-іс. 34-п.
 ҚРПА. 708-к., 1-т., 350-іс. 2-3-pp.
 ҚРПА. 708-к., 1-т., 350-іс.101-107-bb.
 ҚРПА. 141-к., 1-т., 12952-іс. 18,47,49,50,69-pp.

- ҚРПА. 708-к., 1-т., 350-ис. 36-р.
 ҚРПА. 708-к., 1-т., 350-ис. 89-90-pp.
 ҚРПА. 708-к., 1-т., 350-ис. 91-р.
 ҚРПА. 708-к., 1-т., 350-ис. 92-р.
 ҚРПА. 141-к., 1-т., 12952-ис. 36-р.
 ҚРПА. 708-к., 1-т., 350-ис. 95-96-pp.
 ҚРПА. 708-к., 1-т., 350-ис. 12-р.
 ҚРПА. 708-к., 1-т., 350-ис. 38-39-pp.
 ҚРПА. 708-к., 1-т., 350-ис. 40-р.
 ҚРПА. 708-к., 1-т., 350-ис. 61-р.
 ҚРПА. 708-к., 1-т., 350-ис. 92-р.
 ҚРПА. 708-к., 1-т., 53-ис. 12-р.
 ҚРПА. 708-к., 2/2-т., 19-ис. 46-р.
 Қызбаев С. Үлтшыл-фашистердің сiлiмтiктерi zhөне оларды syjeushiler // Екпiндi. – 1938. – 4 fинуар. – №3.
 Manabaevтун zijankestigi // Екпiндi. – 1937. – 21 апрел’. – №91 (1490).
 Мұғалим Қоңқабаев. Айтжановтун syру ашылды // Екпiндi. – 1937. – 17 ijun’. – №137 (1536).
 Moldalардун yлаңу // Екпiндi. – 1937. – 11 avgust. – №183 (1582).
 Нұғалиұлы Т. 2003. Ақсуат-Атамекеним. – Semej. – 508 b.
 Politicheskie represii v Kazahstane v 1937-1938 gg. Sbornik dokum. 1998. – Almaty: Kazakstan. –336 s.
 Смағұлова С. 2011. Қазақ мерзімді баспасөзі: шығу тарихы мен деректік маңызы (НН ғ. 20-30 zhzh.). – Almaty: Eltanym. – 432 b.
 Trotskijsshil-yлтshылдардун контрреволjutsijashыл isteri zhөне partija қурагулуғу туралы // Sotsialistik Қазақстан. – 1937. – 11 janvar’. – №9.
 Hалық dushpandaryn түgel öshkereler, көzin myлde kurtajық // Sotsialistik Қазақстан. – 1937.– 9 janvar’. – №7.
<https://ru.openlist.wiki/>

МРНТИ: 03.20

Жанбосинова А.С.¹

¹Доктор исторических наук, профессор ВКГУ им. С. Аманжолова

ТОЛСТОУХОВСКИЙ МЯТЕЖ В ИСТОЧНИКАХ И МАТЕРИАЛАХ*

Статья посвящена истории крестьянских восстаний, в частности восстанию под руководством Федора Толстоухова на территории Восточного Казахстана. Восстания крестьян были направлены против насильственной модернизации сельского хозяйства. Протестные настроения крестьян в Казахстане приобретали характер гражданской войны в период реализации заготовительных кампаний, имевших чрезвычайный характер. Одним из ярких вооруженных выступлений крестьян на востоке Казахстана было Толстоуховское восстание, отличавшееся масштабностью, массовостью, имевшее целенаправленный план действий. Настало время представить летопись восстания с детальным описанием событий, персоналий, показать трагедию населения, оказавшегося по разные стороны баррикад.

*Статья выполнена в рамках проекта КН МОН РК: «Память о жертвах политических репрессий (1920-1950-е гг.) и ее фиксация в сакральном ландшафте Казахстана (на примере Восточного Казахстана)» ИРН проекта AP05130870

Впервые в научный оборот вводятся документы по истории Толстоуховского восстания. Представленная статья является составной частью будущей монографии по истории крестьянских восстаний на территории Восточного Казахстана.

Ключевые слова: Толстоухов, восстание, крестьяне, Восточный Казахстан, насилие, модернизация, коллективизация.

Жанбосинова Альбина Советовна¹

¹Тарих ғылымының докторы, С.Аманжолов атындағы ШҚМУ профессоры

ДЕРЕКТЕР МЕН МАТЕРИАЛДАРДАҒЫ ТОЛСТОУХОВ БҮЛІГІ

XX ғасырдың 20-30-жылдарда Қазақстанның ауыл шаруашылығын күштеп экономикалық жаңғырту кезеңіндегі шаруалардың көтерілісі мәселесі Кеңес өкіметінің қуғын-сүргін саясатын зерттейтін ғалымдардың түпкілікті зерттеу нысаны болып табылады. Қазақстанда шаруалардың наразылықтары төтенше жағдайда болған азық-түлік дайындау кезеңінде азаматтық соғыс сипатында болды. Қазақстанның шығысындағы шаруа наразылықтарының бірі – Толстоухов көтерілісі. Бұл көтеріліс нақты мақсатқа бағытталған іс-әрекеті жоспарланған, өзінің аумақтылығы мен бұқаралығымен ерекшеленген көтеріліс. Қазіргі уақытта бұл көтерілістің оқиғаларын толық сипаттап, жүру барысының жылнамасын және қатысушыларын анықтап, баррикаданың әртүрлі жағында қалған тұрғындардың қасіретін талдау қажеттілігі туындап отыр.

Толстоухов көтерілісінің тарихы бойынша құжаттар алғаш рет ғылыми айналымға енгізіліп отыр. Ұсынылып отырған мақала Шығыс Қазақстан аумағындағы шаруалар көтерілістерінің тарихы бойынша монографияның құрамдас бөлігі болып табылады.

Кілт сөздер: Толстоухов, көтеріліс, шаруалар, Шығыс Қазақстан, күштеу, жаңғырту, ұжымдастыру.

Zhanbosynov A.S.¹

¹Doctor of historical Sciences, Professor of the Department of history of Kazakhstan. S. Amanzholov

TOLSTOVSKY REBELLION IN SOURCES AND MATERIALS

The history of peasant uprisings during the period of forced economic modernization of agriculture in Kazakhstan in the 20-30s of the twentieth century is the object of close attention of historians and researchers dealing with the repressive policy of the Soviet state. The protests of peasants in Kazakhstan has acquired the character of a civil war during the implementation of procurement campaigns, which had extraordinary. One of the brightest armed uprisings of peasants in the East of Kazakhstan was Tolstouhova the rebellion, distinguished by its scale, mass, had a focused plan of action. It is time to present a chronicle of the uprising with a detailed description of the events, personalities, to show the tragedy of the population, who found themselves on different sides of the barricades.

For the first time in historical circulation introduced documents on the history of the Tolstoukhov uprising. The article is an integral part of the future monograph on the history of peasant uprisings in the territory of East Kazakhstan.

Keyword: Tolstoukhov, the revolt, the peasants, Eastern Kazakhstan, violence, modernization, collectivization

Введение

Экономическая модернизация сельского хозяйства сопровождалась насилием и порабощением крестьянства. Повсеместно выражалось недовольство государственной политикой: «Советская власть грабит, не дает спокойно жить крестьянам, окончательно подрывает сельское хозяйство, дураки те, кто стоит за советскую власть». (Архив ДВД ВКО Ф.19. Оп.2. Д.2427:310)

В Казахстане в 20-х – начала 30-х годах XX века произошли масштабные антисоветские выступления, направленные против политики коллективизации. Они были характерны для всех регионов края, объединяющей детерминантой протестных настроений крестьянства стала беспредельно жесткая политика, реализуемая властными структурами на местах.

Уместно процитировать К. Алдажуманова, что «... с осени 1929 по 1932 годы на территории республики фактически развернулась самая настоящая гражданская война. Около 380 крупных восстаний и эксцессов, а также многочисленные бунты и мятежи охватили Казахстан. В них принимали участие свыше 80 тысяч человек по всей республике. Политика власти вновь после 20-х годов открыла широкую дорогу такому явлению как социальный бандитизм. Все выступления граждан подавлялись силами регулярных войсковых частей и отрядов». (Алдажуманов, 2013)

Актуальность предложенного исследования заключается в том, что, к сожалению, несмотря на многочисленные публикации по истории крестьянских восстаний периода коллективизации, мы до сих пор не имеем полной картины персональной, событийной истории повстанческого движения крестьян.

Заготовительным кампаниям советской власти с репрессивным содержанием крестьяне ответили особой идеологией, направленной на защиту личного хозяйства, личных интересов, заклеив коммунистов «...сволочи, разоряют крестьянство разными налогами да хлебозаготовками»; уполномоченных: «Советская власть завела себе помещиков, посылает их по деревням (уполномоченные по хлебозаготовкам), а они не щадя крестьян отбирают хлеб и заставляют их сидеть голодными, отбирают хлеб» (Архив ДВД ВКО Ф.19. Оп.2. Д.2427:308); колхозы «... это вечная каторга, в нем только заставляют работать, а ничего не заработаешь». (Архив ДВД ВКО Ф.19. Оп.1. Д. 2410:140)

Материалы и методы исследования.

В методологии исследования очень важно учесть региональный компонент. Регион выступает как часть национально-государственной территории, при этом он может быть не только объектом, получающим директивно-репрессивный инструментарий, но и стать иницилирующим субъектом политических импульсов в реализации репрессивной политики. Это было характерно для изучаемого региона, что явилось следствием его географического, этнического, экономического своеобразия и субъективного фактора.

Пограничный (географический) фактор – близость границ с Китаем, этнический – смешение казахского и русского населения, компактное районное проживание, экономический – различные формы ведения хозяйства породили различные формы протеста от стихийных откочетов целыми аулами и селами до массовых крестьянских восстаний. Своеобразие Восточного Казахстана наиболее полно отразило сущность и механизм реализации репрессивной политики, это своего рода образец или «слепок», который можно приложить при изучении проблем репрессивной политики в рамках региональной истории в Казахстане.

Методологической основой исследуемой проблемы избран постулат Х.Т. Гадамера о необходимости понимания «самого явления всего однократной и исторической конкретности». Целевая установка в понимании изучаемого народа, человека, государства в фокусе поиска ответа на вопрос: почему они стали такими. (Гадамер, 1988)

При написании статьи автор опирался на принцип историзма, который рассматривает любое событие в призме прошлого и будущего. Были использованы методы: идиографический, описывающий индивидуальные особенности единичных исторических фактов и событий, проблемно-хронологический, отражающий факты и события в логической последовательности. Все исторические события и явления рассматривались нами методом многофакторного объяснения на стыке взаимодействия множества причин, факторов.

Обсуждение

Репрессивная политика государства, направленная против крестьянства получила освещение в трудах таких историков, как Т. Омарбеков, (Омарбеков, 1994; 1997); М. Омаров (Омаров, 1994), Л. Гривенная (Гривенная, 2007), А. Таукенов (Таукенов, 2002), Н. Каттабекова (Каттабекова, 2008). Вышеуказанные авторы проанализировали вопросы истории крестьянских восстаний в Казахстане, в том числе и восстание Ф. Толстоухова (Омарбеков, 1994; 1997), опираясь на материалы центральных и региональных архивов.

Наше исследование особое внимание уделяет масштабному восстанию, под руководством Федора Толстоухова. Порой в публикациях об указанном восстании упоминают одной строчкой, как например: «26 февраля 1930 части ОГПУ взяли с. Васильевка- центр крестьянского антисоветского восстания (20-26.02.1930) в Восточном Казахстане. Руководитель восстания Толстоухов был арестован, остатки восставших ушли в горы и пытались уйти в Китай». (Крестьянские, 2014)

Мы не можем согласиться с тем, что село Васильевка указано центром Толстоуховского восстания, ввиду того, что исток восстания начался в Пихтовом ключе, локально охватив все села Восточного Казахстана. Неточности есть и с арестом Ф. Толстоухова.

Представленная публикация основана на материалах Государственного архива Восточного Казахстана, Архива Президента и впервые вводимых в научный оборот документов Архива ДВД.

Результаты

В феврале 1930 года сильные крестьянские волнения начались в Зыряновском, Усть-Каменогорском, Самарском, Шемонаихинском, Катон-Карагайском районах Семипалатинского округа. (Абылхожин, 1997:180)

В делах арестованных, начиная с февраля 1930 года, появляются обвинения по статье 58-2 – с указанием «участник бандитского отряда», «член вооруженной повстанческой организации», «участник вооруженного восстания» и пр. Самым крупным явился Толстоуховский мятеж, в сводках ОГПУ его назвали «вылазкой кулацкой банды». Точкой отсчета восстания можно назвать дату с 19 на 20 февраля, когда ОГПУ сообщило, что села Крестовка, Пролетарка, Пихтовый Ключ охвачены «кулацким» восстанием, которым руководит Ф. Толстоухов – приверженец теории Бухарина о «врастании кулака в социализм».

Семипалатинский ОО ОГПУ еще в феврале 1930 года в сводках отметил, деятельность контрреволюционной организации в Усть-Каменогорском, Зыряновском, Бухтарминском, Самарском и других районах Восточного Казахстана. В оперсводке отмечалось, что организацию возглавляет бывший сельский учитель, бывший член ВКП(б), исключенный за разногласия по вопросу о политике партии в деревне, бывший красный партизан Ф. Толстоухов.

Партийное руководство области не обсуждало вопрос о самоуправстве местной власти, оно рассуждало о тлетворном влиянии контрреволюционного элемента, случайно попавшего во власть, обвиняло Ф. Толстоухова, совершенно «разложившего партийную ячейку».

Толстоухов Федор 1887 года рождения, уроженец Орловской губернии, интересная неординарная личность, оказался в Бухтарминском крае волей случая: был сослан как эсер в 1909 году. В годы установления Советской власти

стал коммунистом, членом уездного ревкома, с целью защиты советской власти участвовал в партизанском движении, был комиссаром партизанского отряда «Красные горные орлы Алтая». Жил в Пихтовом ключе Зырянского района. У Менгали Мусина в работе «Островок в Архипелаге ГУЛАГ» говорится, что его за «шкурничество» исключили из партии, а жена, убежденная коммунистка, ушла от него. (Мусин, 2009:16-17)

Вышеуказанные данные не сходятся с информацией одного из исследователей крестьянских восстаний в Восточном Казахстане Александра Лухтанова, который сообщает, что ради большой любви к другой женщине он оставил первую жену. Кем же он был Федор Толстоухов? А. Лухтанов пишет: «Хлеборобом, интеллигентом-учителем, политическим деятелем местного масштаба? Наверное, можно его назвать народным героем, защитником обиженных и борцом за справедливость. Этаким бухтарминским Робин Гудом XX столетия. В любом случае это была яркая личность с твердым характером и своими убеждениями». (Лухтанов, 2005:17)

Еще в декабре 1929 года партийная ячейка Пихтового ключа заявила: «Мы Пихтово-Ключевская ячейка всю политработу прекращаем, несогласны с генеральной линией партии, партия ведет крестьянство к разорению, а посему считаем себя беспартийными и будем руководствоваться революционной совестью». В партийных документах того времени отмечалось, что антисоветская, контрреволюционная ячейка «под крепким руководством Толстоухова развила свою массовую работу и увлекла за собой в кулацкое вооруженное выступление против Советской власти бедноту и батрачество». (АП РК Ф. 141. Оп. 1. Д. 3292.: л.131-132)

Вследствие активной агитации против мероприятий советской власти, в Пихтовом ключе развалился организованный колхоз, ввиду выхода сельчан из него. Особую роль в развале организованного колхоза в Пихтовом ключе сыграли братья Черемновы Афанасий и Антон.

Последние убеждали народ, что «Колхоз это советская барщина - потерпите немного индивидуально, не сдавайтесь, скоро будет освобождены, скоро придут «наши» и избавят от паразитов - насильников». (Архив ДВД ВКО Ф.19.О.1.Д.2774:40-41)

Антон Черемнов говорил: «Кто вступит в колхоз, тот жить не будет. Вы думаете, что Советская власть долго просуществует – ничего подобного, ее скоро не будет, все крестьянство из Края в Край ненавидит, и скоро ее сбросят». (Архив ДВД ВКО Ф.19.О.1.Д.2774:40-41)

В прокламации, распространяемой адъютантом Ф. Толстоухова, Якубовым отмечалось, что «Добиваясь свободы вы сами сбросили царское самодержавием Колчака. Коммунисты украли у народа свободу. Они тоже обещали свободу, но вместо свободы дали расстрелы, ссылку и тюрьмы, а вместо равенства – голод и нищету. Каждый видит к чему мы пришли. Каждому ясно, куда гонят народ винтовкой и тюрьмой хотя сделать из крестьянина раба и за его труд надеть хомут советской барщины...». (Архив ДВД ВКО Ф.19.О.1.Д.2774:2)

Цель повстанцев – свержение советской власти. Основные лозунги повстанцев: «Граждане – или голод, тюрьма, совхозная барщина»; «Долой душителей народа, коммунистов»; «Долой рабство и совхозную барщину»; «Долой кровопивцев - душителей народа – сталинцев»; «Да здравствует свободный труд, да здравствует воля народа повстанцев»; «Долой колхозы, долой пятилетку, долой коммунистов и грабежи, да здравствует свободный труд и свободная торговля»; «Вольный труд, вольная торговля, полная свобода, без коммунистов и их помощников - активистов»; «Долой коммунистов, да здравствует свободный труд», «Долой коллективизацию», «Долой пятилетку», «Мы не против власти, а против насилия», «Да здравствует чистая Советская власть». (Архив ДВД ВКО Ф.19.О.1.Д.2774:85)

Ф. Толстоухов в своих выступлениях говорил: «Наша организация борется за свободный труд крестьянства, за вольную торговлю, чтобы крестьянин мог сам излишки хлеба продавать на рынке, купить для своего хозяйства разных товаров без членских книжек и без всяких паев в кооперации». (Архив ДВД ВКО Ф.19. Оп.1.Д. 2415:277) Он же заявлял, что «русские генералы, белые офицеры готовы выступить на советскую Россию...но нам, крестьянской массе нежелательно, отдать власть капиталистам ибо золотопогонники борются за землю, фабрики, заводы, а нам нужно чтобы земля была у трудящихся крестьян, фабрики, заводы рабочего государства». (Архив ДВД ВКО Ф.19. Оп.1. Д. 2415:278)

Лозунги, используемые в восстаниях 1930-х годов, ратовали за Советскую власть без коммунистов, что отражало чаяния крестьян, именно это отчетливо выраженное настроение уловил Ф.Толстоухов. Подтверждением тому являются высказанные мысли крестьянина Лаврентия Козлова: «Это правильно, что сделали восстание, так и нужно было, нечего нам смотреть, нужно присоединиться». (Архив ДВД ВКО Ф.19.О.1.Д.2771:7) В феврале 1930 года в селе Богатырево Зырянского района он же агитировал крестьян: «Коммунисты убегают, надо вооружиться и начинать восстание у нас в Богатырево, а потом ехать в Зырянск и выпустить арестованных. Не больше как через месяц, власть будет другая, без коммунистов и будет свободная торговля, товару будет столько, сколько вашей душеньке хочется, только чтобы вы пособили коммунистов перевешать» (Архив ДВД ВКО Ф.19.О.1.Д.2771:14)

Активными помощниками Ф.Толстоухова были бывшие белые офицеры Клиновицкий, Зеньковский, бывший эсер Паутов. Основная задача указанной «контрреволюционной организации» заключалась в свержении Советской власти, диктатуры пролетариата и коммунистов, восстановлении крестьянской власти.

В селах Зевакино, Барашки, Таврическое действовали организации сторонников Ф. Толстоухова. Согласно данным ОГПУ, такие организации функционировали практически во всех селах до Рубцовска и Омска. Группу в селе Зевакино возглавлял братья Чекаловы Егор и Яков, Мартынов Федот, Шабалкин Петр; группу в селе Барашки Толмачев Николай. Выступление восставших в Зевакино, Предгорное, Усть-Каменогорске, Березовке, Глубоком намечалось на 16-20 сентября 1929 года. У Зевакинской группы имелись три пулемета, 10 наганов, намечался подвоз трех бричек с винтовками с Усть-Каменогорска. (Архив ДВД ВКО Ф.19.О.1.Д.2748:9)

На съезде, состоявшемся в селе Зевакино, присутствовали руководители организаций ближайших сел, было принято решение захватить телеграфные конторы, где в каждой телеграфной конторе имелись члены организации Ф. Толстоухина. В случае неожиданных случайностей и невозможности захватить телеграф, имелось 60 конных вестовых для связи с низовыми организациями. (Архив ДВД ВКО Ф.19.О.1.Д.2748:20)

В селе Мякотихатолстоуховскую организацию возглавлял Семен Бурнашев, ее активными участниками и впоследствии руководителями воинских формирований были Михаил Какоулин, Петр Какоулин, Дмитрий Никитин, Семен Екимов, Василий Селезнев, Осип Палкин, Николай Усенко, Семен Лопатин с пристани Гусиной. На собрании в феврале 1930 года Семен Бурнашев информировал своих соратников, что их организация охватывает территорию от границы до Капала и Новосибирска. Главным руководителем указанной организации на Бухтарме он назвал Федора Толстоухова. 21 февраля 1930 года предполагалось начать выступление, каждый член Мякотитихинской организации имел определенное задание, план действий. Например, Николай Усенко должен был поднять восстание от сельского совета, Михаил Какоулин арестовать уполномоченных и т.д. (Архив ДВД ВКО Ф.19.О.2.Д.3749:240)

21 февраля по заранее подготовленному плану повстанцы вышли на

улицу, частично вооружившись, подняли восстание, арестовывая уполномоченных, членов сельского совета, активистов из бедноты и колхозников. Одновременно они разоружали арестованных и сами вооружались. Часть активных участников повстанческой организации Николай Усенко, Петр Какоулин и другие бросились к сельсовету и освободили Семена Бурнашева, арестованного накануне. Освобожденный Семен Бурнашев с отобранным у уполномоченного наганом, вместе со своими соратниками пытался захватить в плен председателя совета Булашева. Последний был предупрежден и встретил повстанцев с оружием в руках. В завязавшей перестрелке, он ранит в голову Семена Бурнашева, скрывается в доме Николая Усенко, где продолжает отстреливаться, лишь под угрозой расправы с семьей, председатель сдается в руки повстанцев. На его расстреле настаивали Михаил Какоулин и Константин Бурнашев. Дальнейшие действия повстанцев были направлены на аресты сорока активистов, сторонников советской власти, мобилизацию остального населения, лошадей, фуража, проведение обысков, заготовку патронов и боеприпасов.

Захватив власть в селе Мякотиха, один из руководителей повстанцев Иван Ширингин, организовал отряд из добровольцев в составе сорока человек, и отправился в Васильевку, Верх-Таловку. Другой отряд в составе десяти человек под руководством Ефима Шушакова по поручению штаба направился в село Чистопольку. Третья группа в составе пяти человек во главе с Федором Емельяновым направилась на захват лесопильного завода Риддерского комбината. Главными руководителями штаба повстанцев в селе Мякотиха остались Михаил Какоулин и Николай Усенко. Первый из них являлся старшим, формировал отряды, направлял их по назначению, давая наказ твердо стоять в бою и не отступать. Николай Усенко занимался мобилизацией населения, составлением списков в возрастных пределах от 18 до 50 лет. На арке главной улицы села Мякотиха руководители повстанцев вывесили красное полотнище с лозунгом: «Долой колхозы, долой пятилетку, долой коммунистов и грабежи, да здравствует свободный труд и свободная торговля». 23 февраля, выступая на митинге, Николай Усенко говорил: «Товарищи нам надо держаться, власть мы возьмем в свои руки, грабежи и коллективизацию долой, будет свободный труд». (Архив ДВД ВКО Ф.19.О.2.Д.3749:245)

Мобилизация населения в охваченном восстанием населенных пунктах производилась под угрозой применения оружия и возможного расстрела, в случае отказа. Следует отметить, что руководители повстанцев, понимали зыбкость настроений мобилизуемого населения, шаткость их «политических» позиций. С целью избежать дезертирства и их бегства на сторону красных, они распространяли слухи, что взятых в плен повстанцев, коммунисты мучают, издеваются над ними, самый лучший вариант избежать плена - застрелиться. К мобилизуемой бедноте, руководители и активисты повстанческого движения не стеснялись применять оружие вплоть до расстрела за отказ от исполнения приказа, сопровождая фразами «У нас пуль на красных не хватит, но вас хватит. Все должны идти в бой». (Архив ДВД ВКО Ф.19.О.2.Д.3749:245) Интересен фразеологический стиль агитации повстанцев, как например: «Вам эта власть не надоела, что вы не идете, нужно сбросить ее»; «Нужно честно защищать чистую советскую власть, а не такую, которой руководят коммунисты». (Архив ДВД ВКО Ф.19.О.2.Д.3743:18) Повстанцы использовали метод летучих митингов, где лейтмотив содержания выступающих гласил: «Товарищи, настало время сбросить всех паразитов и грабителей, уничтожить насилие и рабство, за нами миллионные армии восстали, все, все за нами, долой коммунистов, долой грабителей, да здравствует свободное крестьянство». (Архив ДВД ВКО Ф.19.О.2.Д.3746:176)

Инициатором восстания в селе Васильевка был Никанор Моченов, его помощниками Сергей Кленовицкий и Андрей Гоновичев. Никанор Моченов

был тесно связан с Мякотихинской повстанческой группой. Благодаря захваченному складу в сельсовете, где хранилось ранее отобранное оружие, повстанцы смогли очень хорошо вооружиться. (Архив ДВД ВКО Ф.19. О.2.Д.3747:13) Прибыв в Васильевку со своим отрядом, Иван Ширингин при помощи местных кулаков произвел аресты активистов села, уполномоченных по посевной кампании Струина и других, в общей численности около 18 человек. (Архив ДВД ВКО Ф.19.О.2.Д.3743)

Здесь же отряд Ивана Ширингина пытался арестовать председателя кустового объединения колхозов, сотрудника опергруппы ОГПУ Савельева, который пытался скрыться от них. Однако настигнут на Васильевской дороге, где в ходе перестрелки и отсутствия у последнего патронов был убит, повстанцы, измываясь над ним, выкололи Савельеву глаза, отрезали нос, уши, язык. (Архив ДВД ВКО Ф.19.О.2.Д.3745:106)

После завершения расправы над уполномоченным, повстанцы отправили в села Поперечное и Беляковское своих представителей с целью поднять восстание. 22 февраля под руководством кулацкой верхушки там произошли вооруженные выступления и захват власти, далее по аналогии арестованы активисты и убиты наиболее сопротивляющиеся члены сельских советов. Одновременно с вооруженным выступлением из села Беляковское в села Дороденский и Зубовский был направлен отряд во главе с Иваном Ивановым, с целью поднятия вооруженного выступления в указанных селах. После расправы с местным активом был подготовлен вооруженный отряд для оказания сопротивления частям красной армии и красным партизанам. (Архив ДВД ВКО Ф.19.О.2.Д.3743:11) Во время боя под Усть-Бухтармой васильевских повстанцев с частями красной армии, в плен попали Лаврентий Пермяков, Автон Прокопьев.

В селе Зубовка восстание произошло по привычному сценарию, отрядом повстанцев здесь руководили кулаки Иван Зубов, Ивойло Прокопьев, Иван Ширин, Петр Иванов. Зубовские повстанцы производили аресты не только взрослого населения, но и детей, как например единственный коммунист в селе, председатель колхоза Федул Зиновьев был арестован вместе со всей семьей, в том числе и шестилетним сыном, который от нахождения в холодном амбаре заболел. Довольно жестоко повстанцы расправились с милиционером Ведомственной Милиции концессии Лена Гольдфильдс Храмченко. Они застрелили его, сняли одежду и тело присыпали снегом. Совершив расправу над единственным вооруженным представителем власти, руководители Зубовского восстания стали готовиться к дальнейшему выступлению на другие села. Вооруженный отряд численностью сто человек двинулся на село Кондратьевское, оттеснив имеющийся там отряд коммунаров, заняв село Алтайское. Из села Алтайское повстанцы численностью в четыреста человек возвращаются в Зубовку, укрепляются в селе Крестовка, с целью отпора наступающим частям красной армии и красных партизан. Здесь же в Зубовке повстанцы были разбиты и в большинстве своем попали в плен. В делах мы обнаружили занимательный факт стойкости повстанцев во время сражения с красноармейцами, в лице Якова Моченова. Он жил в Рубцовском округе селе Титовка, приехал в село Васильевское накануне восстания к брату, кстати, бывшему на тот момент одним из руководителей повстанческого движения. Яков Моченов возглавил отряд, защищающий Зубовку. На предложение сдаться, заявил: «Я, Моченов будем вилами и палками сражаться до последней капли крови, товарищи красноармейцы, неужели вы будете проливать крестьянскую кровь». (Архив ДВД ВКО Ф.19.О.2.Д.3745:199)

В селе Чистополька, повстанцами было арестовано тридцать пять активистов. Среди населения не без помощи повстанцев муссировались слухи о падении советской власти от Китая до Урала. Активную роль в руководстве восстанием в Чистопольке сыграли Федот Иванов и Василий Тютеньков.

Согласно плану, Ф.Толстоухова предполагалось с местными силами удерживать лесные и горные округа Алтая, и не дать отсюда хлеб, пока восстание не перекинется дальше за Семипалатинск и Омск. Восставшие считали, что восстание охватит весь Урал и Сибирь.

Ячейка Пихтового ключа в полном составе во главе с секретарем ячейки Бочковым, 3-мя комсомольцами, 2-мя членами партии и демобилизованными красноармейцами, а также членами партии села Крестовки приняли активное участие в вооруженном кулацком выступлении. Вряд ли к данному выступлению применим критерий «кулацкое». Впоследствии Зырянский район назвали местом грубейших и безобразнейших извращений и искривлений политики партии в крестьянском вопросе, в коллективизации и совершенно не терпимых перегибов в отношении середняка, переросших в формы открытого преступного издевательства над ним и кошмарных расстрелов. Под кошмарным расстрелом подразумевалось самоуправство местных работников в селе Кутиха, 12 марта 1930 года расстрелявших двух середняков, в выписке из протокола заседания бюро Семипалатинского окружного комитета ВКП(б) говорилось, что «факт расстрела в селе Кутиха крестьян свидетельствует о проникновении в ячейки этого района чуждых преступных кулацко-бандитских элементов». (ГАВКО. Ф. 139п. Оп. 1. Д. 22:64-66)

Партийное руководство области не обсуждало вопрос о самоуправстве местной власти, оно рассуждало о тлетворном влиянии контрреволюционного элемента, случайно попавшего во власть, обвиняло Ф. Толстоухова, совершенно «разложившего партийную ячейку».

19 октября 1930 года состоялось закрытое бюро районного комитета партии, где был заслушан доклад о политическом состоянии района в связи с ликвидацией толстоуховщины. Бюро в постановляющей части отметило, что в качестве причин восстания можно выделить следующее: сопротивление кулачества и контрреволюционного элемента социалистическому строительству, наличие родовых связей и широкой экономической базы кулаков в районе, наличие в районе резмигрантов «баев», репрессированного кулачества из других районов республики, особенности пограничного района. Было предложено судебным следственным органам усилить репрессии в отношении кулацкого элемента, усилившего свою контрреволюционную деятельность. При решении вопроса репрессий особо осторожно относиться к применению репрессий в отношении бедняков и середняков, даже участников контрреволюционных ячеек, репрессируя только участников организующей головки из этих ячеек и соответственно признать необходимым увеличение аппарата органов ОГПУ на единицы с отнесением их за счет местного бюджета». (ГАВКО. Ф. 139п. Оп. 1. Д. 22: 217)

Уже в начале февраля 1930 года при проведении первых операций в Зырянском районе против толстоуховской банды было арестовано 92 человека. Органами ОГПУ было обнаружено при обысках 19 штук разных систем оружия, в том числе нарезного 8 штук, 200 штук трехлинейных патронов и пр. Следует отметить, что дела ОГПУ по каждому локальному движению повстанцев содержали фамилии обвиняемых от 30 до 80 человек, проходивших по данному следственному делу.

Восстание одновременно во всех районах должно было начаться 16 февраля, однако действия ОГПУ расстроили планы организованного выступления. В результате последующих военных столкновений Ф.Толстоухов был вынужден бежать в Китай. Направляясь в Китай, остатки повстанческих отрядов остановились в 11 ауле Тарбагатайского района, где 4 марта 1930 их встретили Жамансартов Закарья со своим родственником Жакияновым Молдагали. Угостив своих гостей, пожаловавшись на притеснения баев со стороны советской власти, они сопроводили их в горы, дав им возможность скрыться. (Архив ДВД ВКО)

Ф.19.О.2.Д.3401:62)

Федор Толстоухов 28 сентября 1930 года попал в устроенную ОГПУ засаду и был убит. По непроверенным данным ОГПУ в «банде»Ф. Толстоухова приняло участие около 900 человек, из них было убито 160, ранено 70, покончило жизнь самоубийством 3, взято в плен 597 человек. (АП РК. Ф. 141. Оп. 17. Д. 455:43-60). Указанная цифра требует уточнения.

Восстание подавили уже в марте 1930 года, а отголоски его продолжали проявляться по территории Восточного Казахстана. В феврале-марте 1931 года, оставшиеся после разгрома восстания, члены толстоуховской организации, вновь начали группироваться и собирать своих сторонников. В апреле месяце 1931 года ее руководители, к коим ОГПУ отнесло Зиновьева Федора, Кочергина Василия, пытались завязать связи по селам и создать массовую контрреволюционную организацию и вновь произвести вооруженное восстание. Поскольку основное ядро состояло из толстоуховцев, то соответственно основная политическая платформа были позаимствованы оттуда. Среди сторонников вновь созданной организации, активно циркулировали слухи о том, что Федор Толстоухов жив и скоро вернется из-за границы с отрядами, поднять массовое вооруженное восстание против советской власти».(Архив ДВД ВКО Ф.19.О.1.Д.2775:48)

Зиновьев Федор в беседе с населением утверждал: «Советская власть будет крестьянская – без пятилетки и колхозов». (ГАВКО. Ф. 788. Оп. 1. Д. 35:85)

Завершая свое выступление на собрании своих сторонников, Василий Кочергин заявил, что «после свержения этой власти, у нас будет чистая советская власть». (ГАВКО. Ф. 788. Оп. 1. Д. 35:89)

Зайсанский погранотряд 50 в спецдонесениях сообщал: «Преступный элемент из наших пограничных районов, рассчитывая спастись от ответственности за свои преступные деяния, находит себе единомышленников в среде казахского населения китайской пограничной полосы и при вооруженном содействии последних нарушает границу, нападает и бесчинствует над нашим пограничным населением, грабя его, и забирает население с собой в китайские пределы». Начальник погранотряда 50 сообщал, что ушло в Китай 2720 семей со скотом численностью в 47200 голов. В донесении указан полный список ушедших за кордон, начальник погранотряда лукавит, говоря, что кочевники подчинились силе напавшей китайской стороны и ушли с бандитами. Только за сентябрь 1931 года было задержано 45 человек за организацию откочевки в Китай. (ГАВКО. Ф. 788. Оп. 1. Д. 35:107-116)

Катон-Карагайский райотдел ОГПУ сообщал, что 5 июня 1931г. по донесению Чингистауской заставы в местечке Калгуты появилась банда неизвестного командования в количестве 60 человек, вооруженная 5 трехлинейными винтовками, 10-четырёхлинейными винтовками, остальные дробовиками. 4 июня под их прикрытием снялось 500 дворов со скотом, взяли направление на Китай. (ГАВКО. Ф. 139п. Оп. 1. Д. 78.:26)

Выводы

С началом колхозного строительства применение репрессивных мер в деревне становится главным рычагом в реализации задач по созданию обобщественного коллективного хозяйства и социальной перестройки деревни. Крестьянские восстания периода коллективизации имели масштабный характер, социальную неоднородность состава участников.

Силовая модернизация сельского хозяйства и ликвидация индивидуалистического крестьянского мышления через политику раскулачивания привели к настоящей войне, которую государство объявило крестьянской деревне. По масштабам проводимой политики, речь шла не о простой экспроприации или аресте небольшого количества кулаков, шел активный процесс раскрестьянивания, который привёл к коренной ломке культуры, образа жизни и психологии

крестьянства.

Восстание, вошедшее в историю Восточного Казахстана, как Толстоуховский мятеж имело разветвленную «контрреволюционную» сеть, программу, целевые установки и план выступления. Немаловажным обстоятельством, повлиявшим на содержательную сторону восстаний в Восточном Казахстане стал приграничный фактор. Крестьянские выступления являлись вызовом советской власти, тем более были направлены против ее руководителей – коммунистов. По отношению к участникам восстания применялся термин «бандиты», «бандитизм», «банды», «кулаки-уголовники», советская цензура на долгое время исключила из истории факты крестьянских бунтов, бегства крестьян за пределы родины, а по сути это проблема крестьянского сопротивления – гражданская война крестьян с властью, не ставшая до сих пор предметом исследования.

Литература:

Алдажуманов К. В короне российской империи/CentralAsiaMonitor. 07.06.2013. /<https://camonitor.kz/7935-.html>

Абылхожин Ж. Очерки социально-экономической истории Казахстана. XX век. – Алматы: Университет «Туран», 1997.– 360 с.

Гадамер Х.-Г.=Истина и метод: Основы филос. герменевтики: Пер. с нем./Общ. ред. и вступ. ст. Б. Н. Бессонова.- М.: Прогресс, 1988.

ГАВКО. Ф. 139п. Оп. 1. Д. 22. 248 л.

ГАВКО. Ф. 788. Оп. 1. Д. 35. 178 л.

ГАВКО. Ф. 139п. Оп. 1. Д. 78. 52 л.

Гривенная Л. А. Крестьянское повстанчество в Северном Казахстане в начале 20-х годов XX века: дисс...канд. ист. наук. – Алматы, 2007. 162 с.

АП РК Ф. 141. Оп. 1. Д. 3292. 146 л.

АП РК. Ф. 141. Оп. 17. Д. 455. 216 л.

АП РК Ф. 141. Оп. 1. Д. 3292. 146 л.

Архив ДВД ВКО Ф.19. Оп.1. Д. 2415.344л.

Архив ДВД ВКО Ф.19. Оп.1. Д. 2410.147л.

Архив ДВД ВКО Ф.19. Оп.2. Д.2427. 356 л.

Архив ДВД ВКО Ф.19.О.1.Д.2774. 93 л.

Архив ДВД ВКО Ф.19.О.1.Д.2771. 30 л.

Архив ДВД ВКО Ф.19.О.1.Д.2748. Т.1 371 л.

Архив ДВД ВКО Ф.19.О.2.Д.3749. 283 л.

Архив ДВД ВКО Ф.19. О.2.Д.3743. 184 л.

Архив ДВД ВКО Ф.19.О.2.Д.3746. 251 л.

Архив ДВД ВКО Ф.19. О.2.Д.3747. 170 л.

Архив ДВД ВКО Ф.19. О.2.Д.3745. 311 л.

Архив ДВД ВКО Ф.19. О.2.Д.3401. 71 л.

Архив ДВД ВКО Ф.19. О.1.Д.2775. 391 л.

Крестьянские волнения-движения 1929-1931 годов// <http://e-history.kz/media/scorm/390/text/text.htm>

Каттабекова Н. К. Аграрные реформы и репрессии крестьянства в Южном Казахстане (1921-1937 гг.): дисс...канд. ист. наук. – Алматы, 2008. 143 с.

Мусин М. Островок в Архипелаге ГУЛАГ. - Усть-Каменогорск: КГП «Шыңгысакпарат», 2009. – 68 с.

Лухтанов А. Да здравствует власть рабочих и крестьян, долой коммунистов и коммунию // Простор. – 2005. – №12. – С.10-39.

Омарбеков Т. Зобалаң: Күштеп ұжымдастыруға қарсылық. 1929-31 жылдары болған халық наразылығы. – Алматы: Санат, 1994.272 б.

Омарбеков. Т. 20-30 жылдарындағыҚазақстанқасіреті. – Алматы: Санат, 1997.

320 б.

Омаров М. Расстрелянная степь. Документальное повествование. – Алматы: «Гылым», 1994. 104 с.

Таукенов А. С. Антисоветские вооруженные выступления в Центральном Казахстане (1930-1931 гг.): дисс...канд. ист. наук. – Алматы, 2002. 183 с.

References:

Aldazhumanov K.V koronerossiyskoyimperii/Central Asia Monitor. 07.06.2013. / <https://camonitor.kz/7935-.html>[in Russian].

Abylhozhin Zh. Ocherki sotsialno-ekonomicheskoy istorii Kazahstana. XX vek. – Алматы:Universitet «Turan», 1997.– 360 s.[in Russian].

Gadamer H.-G.Istina I metod: Osnovy ifilos. germeneytiki: Per. s nem./Obsch. red. ivstup. st. B.N. Bessonova.- М.: Progress, 1988.[in Russian].

GAVKO.F. 139p.Op. 1. D. 22. 248 l.

GAVKO. F. 788. Op. 1. D. 35. 178 l.

GAVKO.F. 139p.Op. 1. D. 78. 52 l.

Grivennaya L.A. Krestyanskoe povstanchestvo v Severnom Kazahstane v nachale 20-h godov XX veka: diss...kand. ist. nauk. – Алматы, 2007. 162 s.[in Russian].

AP RK F. 141. Op. 1. D. 3292. 146 l.

AP RK. F. 141. Op. 17. D. 455. 216 l.

AP RK F. 141. Op. 1. D. 3292. 146 l.

Arhiv DVD VKO F.19. Op.1. D. 2415.344l.

Arhiv DVD VKO F.19. Op.1. D. 2410.147l.

Arhiv DVD VKO F.19. Op.2. D.2427. 356 l.

Arhiv DVD VKO F.19.O.1.D.2774. 93 l.

Arhiv DVD VKO F.19.O.1.D.2771. 30 l.

Arhiv DVD VKO F.19.O.1.D.2748. T.1 371 l.

Arhiv DVD VKO F.19.O.2.D.3749. 283 l.

Arhiv DVD VKO F.19. O.2.D.3743. 184 l.

Arhiv DVD VKO F.19.O.2.D.3746. 251 l.

Arhiv DVD VKO F.19. O.2.D.3747. 170 l.

Arhiv DVD VKO F.19. O.2.D.3745. 311 l.

Arhiv DVD VKO F.19. O.2.D.3401. 71 l.

Arhiv DVD VKO F.19. O.1.D.2775. 391 l.

Krestyanskie volneniya-dvizheniya 1929-1931 godov// [http://e-history.kz / media/scorm/390/text/text.htm](http://e-history.kz/media/scorm/390/text/text.htm)[in Russian].

Kattabekova N.K. Agrarnyie reform i repressi krestyanstva v Yuzhnom Kazahstane (1921-1937 gg.): diss...kand. ist. nauk. – Алматы, 2008. 143 s.[in Russian].

Musin M. Ostrovok v Arhipelage GULAG. - Ust-Kamenogorsk: KGP «Shyngyisakparat», 2009. 68 s.[in Russian].

Luhtanov A. Da zdravstvuet vlast rabochih i krestyan, doloy kommunistov i kommuniyu // Prostor. – 2005. – 12. – S.10-39.[in Russian].

Omarbekov T. Zobalan: Kushtep uzhymdastyuga karsylyk. 1929 - 31 zhyldary bolgan halyk narazylygy. – Алматы: Sanat, 1994. 272 b.[in Russian].

Omarbekov. T. 20-30 zhyldaryndagy Kazakstan kasireti. – Алматы: Sanat, 1997. 320 b.[in Russian].

Omarov M. Rasstrelyannaya step'. Dokumental'noe povestvovanie. – Алматы: «Gylym», 1994. 104 s.[in Russian].

Taukenov A.S. Antisovetskie vooruzhennye vystupleniya v Central'nom Kazahstane (1930-1931 gg.): diss...kand. ist. nauk. – Алматы, 2002. 183 s.[in Russian].

Асанова С.А.

к.и.н, зав. отделом истории Казахстана советского периода
Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова

НАЦИОНАЛЬНЫЕ ФОРМИРОВАНИЯ И НАЦИОНАЛЬНЫЙ ВОПРОС В КРАСНОЙ АРМИИ 1941 -1945 ГГ.

Статья посвящена анализу национальной политики в экстремальных условиях войны 1941-1945 гг. Особое внимание уделено определению основных векторов изменения содержания пропагандистской работы в первый наиболее трагический период войны. Предпринята попытка этнологического анализа мотивационных факторов в деле моральной мобилизации армии и народа. Предпринята попытка ответа на вопрос о причинах, обеспечивших высокий патриотический подъем казахских воинов и в целом населения республики. Сделаны выводы о том, что эффективная перестройка содержания пропагандистской работы усиление национального содержания стала главным мотивационным фактором добровольного патриотического подъема казахских солдат.

Ключевые слова: национальная политика, мобилизация, национальные войсковые формирования, патриотизм, интернационализм, шовинизм, национализм.

Асанова С.А.

т.ғ.к., Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының
Кенес дәуіріндегі Қазақстан тарихы бөлімінің меңгерушісі

1941-1945 ЖЫЛДАРДАҒЫ ҚЫЗЫЛ АРМИЯДАҒЫ ҰЛТТЫҚ ҚҰРЫЛЫМДАР МЕН ҰЛТТЫҚ МӘСЕЛЕ

Мақала соғыстың төтенше жағдайларында 1941-1945 жылдары ұлттық саясатқа талдау жасауға арналады. Соғыстың алғашқы аса қайғылы кезеңдеріндегі насихаттық жұмыс мазмұнының негізі бағыттарына ерекше назар аударылған. Әскер мен халықты моралды мобилизациялау ісіндегі мотивациялық факторларға этнологиялық талдау жасауға және қазақ жауынгерлерінің және жалпы республика халқының жоғары патриоттық сезімінің өсуін қамтамасыз еткен себептер туралы сұрақтарға жауап беруге талпыныс жасалды. Насихаттық жұмыс мазмұнының тиімді қайта құрылуы, ұлттық мазмұнның күшейуі қазақ жауынгерлерінің еркін патриоттық сезімі өсуінің басты мотивациялық факторы болғаны жайлы қорытынды жасалады.

Кілт сөздер: ұлттық саясат, жұмылдыру, ұлттық әскери құрылымдар, патриотизм, интернационализм, шовинизм, ұлтшылдық.

Asanova S.A.¹

¹Candidate of historical sciences, head of the department of history of Kazakhstan of the Soviet period of the Ch.Ch. Valikhanov Institute of history and ethnology

NATIONAL FORMATIONS AND THE NATIONAL QUESTION IN THE RED ARMY OF 1941-1945

The article is devoted to the analysis of the national policy under extreme conditions of the war of 1941-1945. Particular attention is paid to the definition of the main vectors for changes in the content of advocacy work in the first period of the war in an attempt of

analysis of motivational factors in the matter of moral mobilization of the army and people. The main question is of the reasons that provided a high patriotic rise of Kazakh soldiers and the population of republics. Conclusions are drawn that effective restructuring of the content of propaganda work became the main motivational factor of the voluntary patriotic rise among Kazakh soldiers.

Keywords: national policy, mobilization, national military formations, patriotism, internationalism, chauvinism, nationalism.

Национальный вопрос был одним из главных протяжении всей семидесятилетней истории советского государства. Идеологической основой в решении национального вопроса являлось положение марксизма о провозглашении интернационального единства всех пролетариев мира. На протяжении всей своей семидесятилетней истории советское руководство никогда не отказывалось от этой идеологической установки. Однако при решении текущих тактических задач оно легко шло на отход от тех или иных идеологических постулатов при необходимости сохранности конечных стратегических целей. Тактическая гибкость особенно наглядно проявилась в реализации национальной политики в условиях войны 1941-1945 гг.

Впервые десятилетия советской власти необходимость укрепления политической власти на местах вынуждало большевиков проводить так называемую политику «коренизации», которая провозглашалась как отход от колониальной политики царской России. Она реализовывалась как положительное решение национального вопроса в пользу национальных окраин. Были созданы союзные и автономные национальные государственные образования. Создавались условия для развития национальных языков, развивалась местная система здравоохранения, большие усилия прилагались для развития национальных школ, открывались новые учебные заведения и учреждения науки и искусства. Все эти проведенные советской властью мероприятия позволяют сегодня оценивать советское государство данного периода как «империю положительной деятельности»[1]. Однако уже в предвоенный период произошел отход от прежней модели национального строительства и поворот политического курса в сторону тоталитарных форм правления, ужесточение репрессивной машины. Следствием изменения политического курса стало и возрождение имперских традиций и в национальном вопросе. Это нашло выражение в ограничении развития национальных культур, прав культурных автономий, уничтожении национальной элиты, и форсировании унификации на базе русификации или согласно. Этот процесс актуализировал, по мнению Д.Брандерберга курс на «руссоцентризм», и способствовал изменению содержания национальной политики сталинского режима. Объявление русского народа первым среди равных так же означало наступление на любые проявления национального во всех сферах жизни советского общества. [2]

Тенденция возрождения имперской национальной политики продолжала сохраняться и в условиях начавшейся войны. Однако военная действительность внесла свои коррективы в методы и формы ее реализации. Необходимость перестройки национальной политики, обуславливалась, прежде всего, катастрофическим состоянием Красной Армии в первые месяцы войны. В этой ситуации только от восточных регионов и, прежде всего национальных республик зависело реальное спасение страны. В этой критической ситуации казахский народ с честью выполнил свой гражданский долг, самоотверженно и героически защищая советское социалистическое Отечество. Однако в этом хрестоматийном положении кроется некоторое противоречие. Если участие казахского народа в этой войне, на стороне и в составе единого государства СССР, рассмотреть с позиции собственно национальных интересов возникает противоречивая

ситуация. Поскольку с точки зрения рациональной логики добровольное участие казахов в этой войне выглядит как исторический парадокс. Не совсем ясными становятся причины, побудившие казахский народ так самоотверженно защищать советское государство. С чем связаны главные факторы поведенческой мотивации казахского народа, которые позволили преодолеть память обо всех ужасах силовой коллективизации, которая обернулась этноцитом и физическим уничтожением 2 млн.200 человек, непрекращающихся репрессий в уничтожении национальной элиты.

В этой связи основная исследовательская гипотеза данной статьи состоит, в поиске ответа на следующие вопросы. Что лежало в основе активной гражданской позиции казахских солдат, героически вставших на защиту социалистического отечества? Что превалировало в мотивационном поле поведения казахских солдат советский или национальный патриотизм? Каким образом национальная политика советского государства влияла на сознание воюющего народа.

Методология исследовательского дискурса основывается на теории этноса, согласно которой этнические константы являются результатом интеллектуальных конструкций. Они утверждаются в общественном сознании благодаря использованию государством комплекса средств массовой агитации и пропаганды, а также системы образования. Исторически сложившаяся советская практика управления этническими процессами наглядно демонстрирует эффективность и результативность государственного воздействия на этнические процессы. Ситуационное использование конструктивизма позволяет определить роль государства в формировании общественных настроений и мотивов поведения и обратного ответа со стороны общества [3].

В современной казахстанской историографии история войны 1941-1945 гг. не самое популярное направление отечественной исторической науки. Отчасти это объясняется тем фактом, что в предшествовавший советский период тема Великой Отечественной войны была одной из самых востребованных и хорошо исследованных. В Казахстане в этот период была фактически создана собственная историографическая традиция, так к декабрю 1987 г. в СССР вышло в свет свыше 20 тыс. книг, брошюр и журнальных статей по истории Великой Отечественной войны, «По по сведениям библиографов, по истории Казахстана периода Великой Отечественной войны было опубликовано сотни книг, брошюр и журнальных статей. Только в 1965 г. в связи с 20-летием Победы вышло 8 книг, 24 брошюры и свыше 200 научных статей в журналах и республиканских газетах, отражающих вклад республики разгром врага» [4].

При этом в освещении вопросов, связанных с моральной мобилизацией воюющего народа, существовала определенная заданность парадно - победоносного тона в изложении тех или иных события и явлений войны. К примеру, декларация нерушимой дружбы народов. Хотя действительность была гораздо сложнее и трагичнее для всех акторов «Великой войны» [5].

С позиций современной парадигмы казахской истории такой подход является односторонним и недостаточным в изучение действительно сложных и не всегда однозначных аспектов истории Великой Отечественной войны, ее места и значения в истории казахского народа.

Война, как событие экстремальное, обнажила многие слабые места советской внутренней и внешней политики. Суровая военная действительность показала насколько реальное положение отличается от той радужной картины, которой рисовала советская пропаганда. Большинство провозглашенных достижений оказались не жизнеспособными. Эти просчеты и ошибки советской власти учитывали и немецкие военачальники не без основания, рассчитывавшие, на то, что как только войска вермахта перейдут границу СССР « Сталин будет

свергнут собственным народом, если потерпит на фронте тяжелое поражение» [6]. Начало войны привело к крушению Красной армии, которое, по мнению российских исследователей были не только результатом внезапного нападения, тактических промахов советского руководства, но и подтверждением того факта, что в сложившейся трагической ситуации широкое распространение получили паника, отчаяние, которое в конечном счете привели к массовой сдаче в плен. С этим фактом связано, принятие советским руководством соответствующих приказов и постановлений. Так 16 июля 1941г. в постановлении ГКО, подписанным И.В.Сталиным, указывалось: «Государственный комитет Обороны должен признать, что отдельные командиры и рядовые бойцы проявляют неустойчивость, паникерство, позорную трусость, бросают оружие и, забывая свой долг перед Родиной, грубо нарушают присягу, превращаются в стадо баранов, в панике бегущих перед обнаглевшим врагом. Далее шел список девяти высших командиров западного, Северо-Западного и Южного фронтов, расстрелянных за « трусость, бездействие власти, сдачу оружия противнику без боя.»[7].

Сценарий уничтожения Советского Союза казался реальным. «За первые 18 месяцев войны непобедимый до сей поры гитлеровский вермахт нанес катастрофические поражения Красной Армии, продвинувшись в Советский Союз на глубину, эквивалентную расстоянию между атлантическим побережьем и рекой Миссисипи в Северной Америке. Войска вермахта оккупировали 30 % территории страны, это были наиболее богатые экономически развитые регионы европейской части. Фактически разгромленной оказалась новая рабоче-крестьянская Красная Армия треть офицерского и рядового состава этой армии оказалась в плену»[8].

Однако ценой невероятных усилий советский народ и его руководство сумели преодолеть этот судьбоносный кризис. Была восстановлена и ли точнее создана заново Красная Армия, задействованы все возможные материальные ресурсы огромной страны. Но помимо этих ресурсов необходимо было задействовать самый главный ресурс, который, в конечном счете, решает исход любого сражения – морально психологическое состояние воюющего народа. Если этот ресурс правильно задействован и народ должным образом мотивирован от него можно требовать, и он пойдет на любые самопожертвование во имя победы.

Решающее значение в деле моральной мобилизации казахского народа стало обращение к национальным традициям. Прежде всего, к историческим воинским традициям и в целом реабилитация исторического прошлого, от которого советская власть требовала всегда отказаться, как от темного феодально-байского прошлого. Главной составляющей военной пропаганды обращение к национальным гуманистическим ценностям. Свообразным сигналом послужило выступление И. Сталина 3 июля 1941 года почти через две недели после начала войны. Впервые в истории Советского государства вождь обратился к народу не только как к гражданам или товарищам, а как к братьям и сестрам. Этот церковный словесный оборот демонстрировал изменение идеологической доктрины красноречивее всех официальных приказов. До войны одной из главных идеологием большевистской пропаганды был интернационализм. Более того, патриотизм считался основой национализма, а национализм рассматривался как часть отсталого, буржуазного сознания. Эта положение продолжал сохранять ведущее положение в системе пропагандистской машины советского государства до конца тридцатых годов. Военная действительность потребовала пересмотра прежних пропагандистских установок. Вместо лозунгово неизбежной победы мировой пролетарской революции и интернационального единства мирового пролетариата была провозглашена идея защиты национального Отечества. Этот резкий поворот облегчался и тем обстоятельством, что Германия напала первой, что позволяло создать образ коварного внешнего врага, избывшего союзника.

До последнего дня начала война в СССР была фактически официально запрещена антинемецкая и антифашистская пропаганда. Теперь, война приобретает оборонительный, а значит благородный характер защиты Отечества. Но здесь возникает очень важный и интересный нюанс. Провозглашается защита не общей Родины СССР, а образ Родины конкретизируется до твоей родной земли и твоего, отчего дома. Таким образом, происходит наполнение национальным содержанием идеологической агитации. Точно так же как советские граждане и товарищи в одночасье стали братьями и сестрами великому вождю. Родина стала конкретно твоим домом, твоим народом, которого надо защитить. Изменение идеологической доктрины позволило обратиться к исторической традиции защиты Отечества казахского народа. В одночасье были забыты принципы классового подхода. В качестве героев для подражания были провозглашены исторические личности классово чуждого для советской власти строя происхождения- князья, аристократы ханы и батыры. Впервые за историю уже советского Казахстана лидер местной коммунистической партии Жумабай Шаяхметов в своей речи на митинге, посвященном началу мобилизации в июне 1941 года призвал казахских юношей обратиться к духу великих предком в лице хана Аблая и хана Кенесары. Точно такие же призывы прозвучали в другом документе- Письме казахского народа воинам фронтовикам, которое собрало более 2 миллионов подписей[9]. Ослаблением идеологического давления в области национальных отношений как всегда успешно использовала интеллектуальная элита. В годы войны началось официальное научное изучение истории национально-освободительного движения казахского народа, возвращение и восстановление казахской устной поэтической традиции, не только жанров казахского эпоса, но и живой поэтической традиции - казахского айтыса. Только за период с 1941 по 1943 было проведено десятки областных и республиканских айтысов на которых выступали известные народные акыны: Шашаубай, И.Байзаков и др [10].

Создание национальных воинских формирований находится в том же русле изменений вектора национальной политики в экстремальных условиях войны. Военное руководство в лице Ставки, НКО и Генерального штаба оказались вынужденными практически с нуля создать фактически новую армию. Поиски внутренних резервов заставили Верховное командование искать новые и возрождать традиционные формы военного строительства. В раннем периоде советской истории рабоче-крестьянская Красная Армия молодого государства создавалась и состояла из национальных воинских формирований. Они составляли основной костяк вооруженных сил. Этот факт еще одно свидетельство лояльного отношения коммунистической партии к национальным регионом и соответствовала главной тенденции национальной политики – поддержке любых форм самостоятельной жизни национальных окраин. Однако эта так называемая политика коренизации была фактически свернута И.Сталиным к середине тридцатых годов. Как специалист в национальном вопросе Сталин и его окружение опасались, не желали допускать чрезмерной самостоятельности национальных республик. Национальные воинские соединения таили в себе реальную угрозу целостности многонационального государства. Этим объясняется, что 7 марта 1938 года постановлением ЦК ВКП (б) и СНК СССР «О национальных частях и формированиях РККА».

Однако, трагическая ситуация на фронтах в первые месяцы войны заставило сталинское руководство вернуться к практике формирования национальных воинских частей. К концу 1941 года Красная Армия остро нуждалась в скорейшем пополнении личного состава действующей армии. Решение о восстановлении национальных частей стало эффективным и своевременным решением данной проблемы. Оно было принято Государственным Комитетом Обороны в

виде постановления за № 894 от 13 ноября 1941 года О формировании национальных войсковых соединений. Всего планировалось создать 20 кавалерийских дивизий и 15 отдельных стрелковых бригад. Их них в Башкирской АССР-2 кавалерийские дивизии, в Туркменской ССР 1 кавалерийские дивизии и 1 отдельные стрелковые бригады в Узбекской ССР- 5 кавалерийских и 9 отдельных стрелковых бригад; в Таджикской ССР -1 кавалерийская и 2 отдельных стрелковых бригады; в Казахской ССР -2 отдельные стрелковые бригады и 1 кавалерийские дивизии; в Калмыцкой АССР-- 1 кавалерийские дивизии; в Киргизской ССР- 3 кавалерийские дивизии; в Чечено-Ингушской и Кабардино-Балкарской АССР- 1 кавалерийские дивизии [11].

Всего за годы войны в Красной армии насчитывалось 66 национальных воинских формирований, в числе которых было 26 стрелковых и горнострелковых дивизий, 22 кавалерийские дивизии и 18 стрелковых бригад. Из них на фронте воевало 37 воинских частей. Формирование остальных 29 национальных соединений так и не завершилось, и они были расформированы. Необходимо отметить, что значение национальных воинских формирований в ходе боевых действий возросло настолько, что 1 февраля 1944 года Верховным Советом СССР был принят закон, разрешающий каждой союзной республике иметь свои воинские формирования. На республики при этом была возложена ответственность за укомплектованность их личным составом, транспортом, лошадьми и т.п. Размещение и материальное обеспечение национальных частей и соединений до полного формирования и передачи в состав Вооруженных Сил производились также за счет ресурсов республик и автономных областей. В послевоенный период национальные воинские формирования просуществовали до середины 50-х годов, затем было принято решение о возврате к экстерриториальному принципу комплектования войск[12].

Здесь так же хотелось бы подчеркнуть значение решения о формировании национальных соединений, как мотивационного фактора добровольного и самоотверженного ратного подвига казахских солдат. Призыв в ряды действующей армии независимо от социального положения и вероисповедания демонстрировал казахам, что новая власть считает их полноправными гражданами. Кроме того здесь необходимо так же отметить традиционно высокий статус ратного труда воинской службы в казахской ментальности. Отношение к войне, базировалось на сохранении элементов кочевнического сознания. Которые, хотя и в отрывочных, фрагментарных формах еще сохранялось в национальном сознании. Воинская службы всегда рассматривалось кочевниками, как достойное занятие при условии, что государство дает тебе оружие и обмундирование и доставляет на место боевых действий. Многими молодым людям военная служба служила в качестве реального социального лифта, предоставляла возможность быстрого социального роста. Стоит отметить, что аналогичная ситуация имело место в годы Первой мировой войны, когда в 1916 году, казахов призвали в армии, но не дали оружия и статуса полноценного солдата. Недооценка этого фактора традиционного национального сознания стало одной из причин крупнейшего и кровопролитного восстания казахского народа.

Однако, добровольная жертвенность казахского народа в годы войны, объясняется, не только умело приводимой национальной политикой, эффективностью средств агитации и пропаганды. Здесь нельзя сбрасывать со счетов и такой фактор, как страх перед репрессиями. Степень влияния мотивации страха в поведенческой структуре советских граждан достаточно новая тема. Интересным в этой связи является мнение российского исследователя М.А. Вылцана определяя основные факторы поведенческой мотивации трудовой деятельности крестьянства в годы войны, отмечает, что: «В поведенческой структуре крестьянства не последнее место занимало и ощущение страха неотвратимости

наказания за неисполнение «своего гражданского долга», приказа высших и местных властей [13]. Это положение российского автора со всем основанием можно применить к оценке мотивационных факторов казахских солдат, которые в основной своей массе были сельскими жителями. Поэтому есть основание утверждать, что самоотверженный и труд и солдатская доблесть казахского народа не во всем является только следствием патриотического подъема, здесь, безусловно, имели место чувство страха, которое всегда является «стимулом деятельности и поведения всего народа, тоталитарного воспитания. Помимо страха перед репрессивной властью, еще одним фактором политической лояльности казахского народа стало то обстоятельство, что к началу войны, в результате нескольких репрессивных компаний мы потеряли большую часть общенациональных лидеров. Народ фактически оказался обезглавленным. В свое время еще адмирал Колчак утверждал, что, если уничтожить казахских вождей, в дальнейшем можно не сомневается в его политической лояльности и покорности [14].

Еще одним своевременным и верным шагом в деле формирования мобилизующих мотивационных стимулов стало изменение религиозной политики. Жесткий контроль, установленный в свое время сталинским режимом над всеми формами общественной активности, и подавление любых проявлений несоответствующих советскому образу жизни в условиях войны были невозможны. Многие верующие начали открыто высказывать свои религиозные взгляды, посещать молитвенные здания и отправлять обряды, игнорируя прежние запреты и ограничения. Поэтому руководство, страны в трагические первые месяцы войны было вынужденно стать лояльным к верующим, в том числе и к мусульманам. Причин, по которым атеистическая советская власть решила повернуться лицом к религии было несколько. С одной стороны, это было связано с патриотической позицией, занятой религиозными организациями в годы Великой Отечественной войны. Верующие принимали самое активное участие в военных действиях и в сборе материальных средств для нужд Красной Армии. Исламские священнослужители вместе со всеми представителями других конфессий помогли советскому руководству поднять моральных дух воюющего народа мобилизовать их силы на священную борьбу защиты отечества. Кроме того, необходимость корректировки религиозной политики была связана с интересами международной политики. Заинтересованность во втором фронте требовала гуманизации отдельных сторон жизни советского общества, Необходимо было продемонстрировать мировой общественности приверженность общечеловеческим ценностям в частности наличию религиозной свободы в СССР. Не случайно официальное признание властями заслуг религиозных организаций и верующих произошло накануне переговоров на высшем уровне в Тегеране. В сентябре 1943 г. состоялась встреча И. В. Сталина с главами Русской православной церкви, в ходе которой были приняты решения, ознаменовавшие новый этап в отношениях государства и религии. На практике это выразилось в смягчении налогового законодательства в отношении зарегистрированных служителей культа, освобождении их от призыва по мобилизации, предоставлении религиозным организациям ограниченных прав юридического лица и других действиях государства. В 1943 г. в дополнение к действующему Центральному духовному управлению мусульман (с центром в г. Уфе) были образованы ещё три духовных управления мусульман — Северного Кавказа (Буйнакск), Закавказья (Баку) и Средней Азии и Казахстана (Ташкент). Увеличилось число мечетей и прихожан, особенно женщин и молодежи в тыловых областях СССР. В 1945 г. мусульмане СССР получили разрешение на совершение хаджа. В Мекку отправилась первая группа верующих (22 чел.). Король Саудовской Аравии Абдель Азиз ибн Сауд, официально объявил, что отныне его страна отныне открыта для посещения паломниками из СССР [15].

Таким образом, мы можем констатировать что, в результате своевременной перестройки национальной политики советское государство смогло обеспечить быструю моральную мобилизацию населения национальных республик, от которых во многом зависело спасение страны в первые критические месяцы войны. В годы войны имел место процесс определенной десталинизации режима. Великая победа была достигнута всем советским народом не благодаря Сталину, а вопреки его политической практике. Большинство методов репрессивной политики оказались бездейственным в условиях войны. Управлять силой и страхом людьми, которые каждый день должны добровольно рисковать жизнью невозможно. Здесь действует только фактор добровольности и осознанного поведения. Необходимо отметить, что данная политика продолжалась недолго и сразу же после коренного перелома в ходе войны, т.е. начиная с 1943 сталинский режим начал восстановление прежде сданных идеологических позиций.

Вместе с тем апелляция к традиционным ценностям национального сознания казахского и других народов составляющих Советский Союз позволили власти поднять боевой дух воюющего народа и добиться победы в невероятно трудных условиях.

Литература:

Терри Марти. Империя «положительной деятельности». Нации и национализм в СССР, 1923-1939 гг. – М.: РОССПЭН, 2011. – С. 23.

Бранденбергер Д.Л. Сталинский руссоцентризм. Советская массовая культура и формирование русского национального самосознания. 1931-1956 гг. – Москва: РОССПЭН, 2018. – С. 28.

Коротеева В.В. «Воображенные», «изобретенные» и «сконструированные» нации: метафора в науке // Этнографическое Обозрение. – 1993. – №3. – С. 13.

Козыбаев М.К., Белан П.С. Казахстанская историография великой победы итоги и нерешенные задачи. Научно-аналитический обзор. – Алматы: АН Казахской ССР, 1991. – С. 20.

Уинстон Черчилль. Мои великие современники. – Москва: Захаров, 2011. – С. 56.

Ширер. У. Взлет и падение Третьего рейха. – Москва: Воениздат, 1991. – Т.2. – С. 244.

Гланц Д.М. Советское военное чудо 1941-1943 гг. Возрождение Красной Армии. – Москва: Яуза, ЭКСМО, 2008. – С. 117.

Россия XX век. Документы. 1941 год / Сост. Л.Е. Решин и др.; Под ред. В.П. Наумова; Вступ. ст. акад. А.Н. Яковлева. – Москва: Международный фонд «Демократия», 1998.. – Кн. 2. – С. 472.

Балакаев Т.Б., Алдажуманов К.С. Қазақстан еңбекшілер майдан қызметінде. № Алма – Ата; Ғылым.1985.-С. 45.

Сулейменов Р.Б. Ленинские идеи культурной революции и их осуществление в Казахстане (Исторический опыт развития социалистической культуры народов, миновавших стадию капитализма) / Академия наук Казахской ССР. – Алма-Ата: «Наука» Казахской ССР, 1972. – С. 145.

РГАСПИ. Ф. 644. Оп. 1, Д. 1. Л. 1.

Кирсанов Н.А. Национальные формирования Красной Армии в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг. // Отечественная история. – 1995. – №4. – С. 9.

Вылцан М.А. Приказ и проповедь: способы мобилизации ресурсов деревни в годы войны // Отечественная история. – 1995. – №3. – С. 5.

Михайлов В.Ф. Хроника Великого джуга. – Алма-Ата: Жалын, 1990. – С. 23.

Второй курултай САДУМ-1948г. – <http://www.idmelina.ru/ussr/135430.04.200914>.

**ЖЕКЕ ТҮЛҒАЛАР
ПЕРСОНАЛИИ
PERSONNEL**

МРНТИ 03.20

Қарасаев Ғ.М.¹

¹т.ғ.д., ҚР БҒМ ҒК Мемлекет тарихы институтының Бас ғылыми қызметкері
Қазақстан Республикасы, Астана қ. E-mail: karasayev_gm@mail.ru

**ӘМІРСАНА ЖӘНЕ ХVІІІ ҒАСЫРДЫҢ ОРТАСЫНДАҒЫ ОРТАЛЫҚ
АЗИЯДАҒЫ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚАТЫНАСТЫҢ ЖЕКЕЛЕГЕН
ТАРИХЫНАН
(қазақ-жоңғар—қытай -орыс қатынастары)**

Мақалада тарихи деректер негізінде Жоңғар билеушісі Галдан Церен қайтыс болғаннан кейін ХVІІІ ғ. ортасындағы Орталық Азияда болған трагедиялық оқиғалар, яғни хандықтың жойылып, жоңғар халқының Қытай тарапынан көрген қасыреті қарастырылады.

Үнемі қанды қырғынмен жалғастырылып келген билеушілер арасындағы жоғары билікке таласта Әмірсана негізгі тұлғаға айналып, бар әрекетін алдына қойған мақсатын орындауға арнады. Ноян, әскербасы Әмірсананың осы оқиғалардағы орнына ғылыми баға берілді. Цинь империясының агрессиясына қарсы жоңғарлар көтерілісін ұйымдастырудағы оның роліне талдау жасалады.

Кілт сөздер: Әмірсана, жоңғарлар, Орталық Азия, Қытай, Ресей, Галдан Церен

Карасаев Г.М.¹

¹ доктор исторических наук, Главный научный сотрудник КН МОН РК
Института истории государства,
Республика Казахстан, г. Астана. E-mail: karasayev_gm@mail.ru

**АМУРСАНА И НЕКОТОРЫЕ АСПЕКТЫ ИСТОРИИ МЕЖДУНАРОДНЫХ
ОТНОШЕНИЙ В ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ СЕРЕДИНЫ ХVІІІ ВЕКА
(КАЗАХСКО-ДЖУНГАРСКИЕ-КИТАЙСКИЕ-РУССКИЕ ОТНОШЕНИЯ)**

В статье на основе исторических данных раскрывается трагические события, происшедших в Центральной Азии в середине ХVІІІ века после кончины правителя Джунгарии Галдан Церена, которые на основе кровавых распри внутри страны привели впоследствии к уничтожению ханства и истреблению джунгарского народа со стороны Китая.

Дана научная оценка участия джунгарского нояна, военачальника Амурсаны в этих событиях. Проанализирована его роль в организации восстания джунгаров против агрессии Циньской империи.

Ключевые слова: Амурсана, джунгары, Центральная Азия, Китай, Россия, Галдан Церен.

Karasayev G.M.¹

¹Doctor of Historical Sciences, Chief Researcher Institute of State History,
Republic of Kazakhstan, Astana. E-mail: karasayev_gm@mail.ru

**AMURSANA AND SOME ASPECTS OF THE HISTORY OF CENTRAL ASIA
INTERNATIONAL RELATIONS IN THE MIDDLE OF XVIII CENTURY
(KAZAKH, DZUNGAR, CHINESE AND RUSSIAN RELATIONS)**

The article based on the history data and revealed tragic events in Central Asia during the middle of XVIII century after the death of the Dzungaria ruler Galdan Tseren that led to bloody battles inside the country, the khanate ruin and the Dzungar people extermination by China.

Scientific assessment of the role of the Dzungar leader, Amursana commander in these events is given in the article. His significance in organizing an armed revolt by the Dzungar people against Qin empire aggression has been analyzed.

Keywords: Amursana, Dzhungars, Central Asia, China, Russia, Galdan Tseren.

Кіріспе

XVIII ғасырдың ортасындағы Орталық Азия аймағындағы мемлекеттер мен халықтар арасындағы қатынастың тарихында Жоңғарияның белгілі әскер басы, ноян Әмірсананың өзіндік орны бар екендігі айқын. Осы күнге дейін аталған өңір халықтарының, соның ішінде жоңғарлардың тарихын зерттеушілердің арасында оның өмір жолы, қызметіне тарихи баға беруде қарама-қайшылықтар орын алып келе жатқандығы белгілі.

Әмірсананың саясаткерлігі, әскербасылық қабілеті XVIII ғасырдың ортасындағы Жоңғар хандығындағы, жоңғар-қазақ, жоңғар-қытай және жоңғар-орыс қатынастарындағы оқиғалардан барынша көрінді.

Аталған жүз жылдықтың 40-50 жылдарындағы Жоңғар хандығындағы үнемі орын алған өзара билікке таласта хан тұқымынан емес Әмірсана бақталастар арасында оңтайлы қадамдарын іске асыру арқылы тиімді нәтижелерге жете отыра негізгі жоспары- Жоңғарияның жоғары билеушісі болуға ұмтылып келді.

Нақты тарихи деректер негізінде Әмірсананың өмірі мен қызметін екі кезеңге бөлуге болады:

1. XVIII ғасырдың 40 жылдарының соңынан 50 жылдардың ортасына дейінгі мерзім - Әмірсананың белгілі әскер басы, Жоңғар хандығындағы білгір саясаткер ретіндегі қалыптасуы;

2. Көрсетілген ғасырдың 50 жылдарының екінші жартысындағы оның шебер де ұтымды әрекеттерінің нәтижесінде Жоңғарияның ресми тұрғыда болмаса да іс жүзіндегі билеушісі ретінде танылып, жоңғар халқының Қытай империясына қарсы азаттық қозғалысының бастаушысына айналуы.

Әмірсананың қызметінің негізі жоғарыдағы аталғанындай Жоңғар мемлекетінің ішіндегі XVIII ғасырдың ортасында орын алған хандық билікке таластың бел ортасында болуымен ерекшеленді. Бақталастар арасындағы ала-ауыздықты әрқашан шеберлікпен өз пайдасына шешіп келген Әмірсана осы жолда мемлекет ішіндегі мүмкіндіктермен қатар бұл оқиғалардың қорытындысына мүдделі болып келген Қазақ хандығы, Қытай, Ресей мемлекеттерімен де тиімді байланыстар жасай білді.

Әмірсананың шыққан тегі туралы бір жақты анықтама кездеспейді. XIX ғасырдың басындағы Сібір, Алтай өңірі халықтары мен мемлекеттерінің тарихын зерттеуші С.Липовцевтің жазуынша: «...соңғысы (Әмірсана,-Ф.К.) Сарайға Цеван Раптанның қызы және Ладзан ханның ұлынан тараған шеше жағынан ғана туыс болды. Яғни, шығыс ережесі бойынша ол ешқандай да хан тұқымына жатпады. Алайда аса керемет дарыны оның әулеттік жағынан жетіспегендігін толықтырды» (Сибирский Вестник, 1821: 50).

Бичуриннің жазуынша: «Әмірсананың тегі қарапайым, алайда екібетті, кекшіл, қатал және жоғары дәрежедегі билікті аңсаушы» (Описание Джунгарии..., 1823:160).

«О возмущениях, бывших в Дзюнгарии и Малой Бухарии (Перевод с китайского, из книги называемой: Си юй вынь дзьянь лу, т.е. Записки о землдах лежащих близ западной границы Китая. Возмущение и погибель Дзюнгаров в

1754 году» (Сибирский Вестник, 1823) деген шығармада: Галдан Цериннің әкесі Цеван -Араптан да Тибеттің байлығына қызығып, бұл елді бағындырғысы келді, осы мақсатпен Тибет ханы Лацзанды империядан (Қытайдан,-Ғ.Қ.) бөлініп, өзіне бағынуға үгіттеді, осы үшін өз қызын Лацзанның ұлына беріп, оларды Іле өңіріне орналастыра отыра, одан Тибет жерлерін беруді талап етті. Лацзань аталған талапты бұған соңғысы қарсы болған Далай Ламаға жеткізді. Қатты ашуланған Цеван – Араптан Бұхар қаласы Шаярь арқылы Үлкен Тибетке өтті. Шаярь билеушісі жол басшы болды. Құмды және шөл даладағы Лобнор жолы аса ауыр, көптеген адамдары мен малдарынан айырылды, осыған ашуланған ол өзінің күйеу баласы және Лацзанның ұлын өлтірді. Осы мерзімде қызы екі қабат қалып, егер ұл туса өлтіретін, қыз туса тірі қалдыратын болды. Қыз туып, оны күйеуге беріп, одан Әмірсана өмірге келді», -деп көрсетілген(Описание Джунгарии..., 1823:105-106). Әмірсана, оның шығу тегі, Қытай империясы және қазақтармен жүргізген саясаты туралы Шәкәрім Құдайбердіұлы мына деректерді береді: «Ғалдан хан өлген соң өзге ағайынның балалары сол сөзді сылтау етіп, (Халық аузындағы мәлімет негізіндегі Шәкәрімнің жазуынша Әмірсана Ғалданның баласы емес, оның әкесі қазақтың Ұлы жүзінің батыры Төлеки деген сөз тараған, ал Әмірсананың шешесі Қытайдың Ежин ханының қызы болған,-Ғ.Қ.), Әмірсана қазақтың баласы деп хан қоймай, қалмақтың көбі өзгелеріне қосылып, хан қоймаған соң, Әмірсана нағашысы Ежин ханға барыпты. Ежин хан бұл жақтағы қытайлардың бастықтарына –қалмақты Әмірсанаға қаратып бер десе-Қытай келіп, қалмақты шауып, быт-шыт қылып тоздырып жіберген соң, Әмірсана – елімді тоздыр дегенім жоқ,-деп Қытайдың әскерімен жауласып, қашып Абылайға келеді» (Шаһкәрім, 2008: 341).

Жоңғар қоғамындағы сол мерзімдегі ер жүректігі, әскери дарындылығы мен жоғары билікке үмтылудағы бітіспестігімен ерекшеленген Әмірсана әкесінің қазақ екендігі туралы айналасына, соның ішінде қазақтар арасында тараған осындай түсінік Абылайдың болашақты болжай отыра оған үнемі көмектесіп, өзіне одақтастыққа тартуының бір себебі де болуы мүмкін. Осы тұрғыдағы: «Тарихи жағдайдың ықпалымен қандас екі халық бір-біріне жау болып алды да ағайындар өзара қырқысты», -деген анықтама ғасырлар бойы орын алған қарама-қайшылықты қазақ-жоңғар қатынасының осындай ерекшелігін айқындай түсетіндігі белгілі (Назарбаев Н.Ә., 1999).

Негізгі бөлім

Негізінен алғанда Әмірсананың Жоңғариядағы саясатқа араласып, хандық билік үшін күреске қатысуы Жоңғар ханы Галдан Цериннің қайтыс болған мерзімінен бастау алады. Жалпы айтқанда аталған мемлекеттің қуатының артып, аймақтағы ықпалды күшке айналуы Галдан Цериннің кезінде іске асырылғандығы белгілі. Яғни, «Оның (Галдан Цериннің,-Ғ.Қ.) қолбасшылық және дипломатиялық шеберлігі нәтижесінде (XVIII ғасырдың бірінші жартысындағы,-Ғ.Қ.) Жоңғар хандығының беделі жоғары болып қала берді» (Кузнецов В.С., 1980: 6). Жоңғарлардың көршілеріне, соның ішінде барша халқымызды тарихи мекендерінен айырып, күйзеліс, жоқшылық пен қасірет әкелген барша қазақ жеріне кең көлемдегі үнемі жүргізілген шабуылдары да аталған мерзімге жатады. Сол кезеңдегі тарихи деректер халқымыздың оларға қарсы ұйымдасқан тұрғыдағы көптеген жеңісті соғыс қимылдарына қарамастан қазақтардың барша аймақтарының жоңғар агрессиясынан барынша зардап шеккендігін айқындайды. Көрсетілген тұрғыдағы: « ... осы уақытқа қалмақтардың үнемі өсе түскен шапқыншылықтарына орай қырғыздардың солтүстік –батысқа қарай (лажсыздан,-Ғ.Қ.) жаңа қоныс аударуы орын алды», - деген XX ғасыр басындағы орыс дерегі осының бір ғана дәлелі болады (Материалы по киргизскому землепользованию... Петропавловский уезд, 1908: 69).

Жоңғар елін осындай соғысқұмар мемлекетке айналдырған Галдан Церин

қайтыс болғаннан кейін бұл хандықтың ішкі және сыртқы жағдайы бірден барынша күрделенді. Осы тұрғыдағы тарихи деректе баяндалатынындай: «1746 жылдың қыркүйек айында бұл хан қайтыс болды. Одан кейінгі он үш жылға жуық уақытта Жоңғарияда оның мұрагерлерінің арасындағы бақталастық орын алды, ...» (Записки Императорского русского географического общества, издаваемая под редакцией К.Н.Бестужева-Рюмина, 1863: 114). Нәтижесінде, жоғары билікке және де қолайлы сәтті пайдаланып өздерінің ықпалдарын арттыруға жетісуге жаңа бақталастық, осының негізіндегі қосымша байлық, жайылымдыққа деген ұмтылыс жоңғар шонжарларын өзара жауға айналдырып, олардың көрші аймақтарға, соның ішінде қазақ руларына деген жорықтарының жиілеуіне әкеліп соқты. Яғни, тарихи құжаттарда баяндалатынындай, осы кезеңде: «Жоңғарияда жекелеген феодалдық топтары арасындағы күрес жалындай түсті. Хандықтағы ішкі саяси жағдайдың шиеленісуі ... нояндардың жайылымдықтарын жаңа жерлерге жылжытуларына және нәтижесінде солтүстікке.. қарай ығысуларына әкеліп соққан қазақ малшыларының жерлерін басып алуларына әкелді» (Записки Императорского русского географического общества, издаваемая под редакцией К.Н.Бестужева-Рюмина, 1863: 82). Мемлекет ішіндегі осы бітіспес бақталастың хандықты жікке бөліп, оның толық күйреуіне ұшыратуы көршілері, әсіресе бұған мүдделі Қытайға аса қажет болды. Осы мерзімде екі империя да мүмкіндігінше Жоңғарияның есебінен өздерінің Орталық Азиядағы ықпалын нығайтып, оның иеліктеріне қожалық етуді мақсат етіп қойды. Соның ішінде жоңғарлар басып алған қазақтардың Орта жүзі руларының кең байтақ тарихи қоныстары Ресей және Қытайдың арасындағы бөсекеге түсті. Атап айтқанда: «Жоңғариядағы оқиғалар және де ... маньчжурия феодалдарының (Цинь империясының, -Ф.Қ.) әскери жорыққа дайындығы патша үкіметінен Сібір өңірлерінің қорғанысын күшейтулеріне мәжбүр етті. Ресей үкіметі 1745 жылы Сібір жүйесіне генерал-майор Киндерман басшылық еткен тұрақты әскер бөлімдерін (екі жаяу әскер, үш атты әскер полкы) жіберді. Сенаттың 1752 жылғы жарлығымен 1755 жылы аяқталған Преснегорковск немесе Горькая деп аталған шекара жүйесінің құрылысы басталды. Жүйе Ертістегі Омбы қамалынан батысқа қарай Покровск, Николаевск, Лебяжье, Полуденный, Петропавловск Скопинск, Становая, Пресновск, Кабанью, Преснегорковск арқылы Звериноголовскге дейін созылды. Преснегорковск жүйесінің салынуымен солтүстіктегі Ишим (Есіл, -Ф.Қ.) жүйесінің маңызы жойылды. Ишим (Есіл, -Ф.Қ.) арқылы өтетін Ескі Ишим және Преснегорковск жүйесі бойындағы Ишим, Вагая және Тобол аралығындағы егіншілікке қолайлы орманды-далалы кең аудан орыс егіншілерімен белсенді түрде қоныстандырыла және игеріле бастады. XVIII ғасырдың ортасына Тобольск, Түмен, аудандары және т.б. басқа территориялар шаруаларымен Преснегорковск жүйесін кең ауқымды қоныстандыру орын алды. 1752 жылы ғана Тобол, Ишим (Есіл, -Ф.Қ.) және Краснослободск дистриктерінің 1000-нан артық шаруасы жүйе аудандарына қоныстануға тілек білдірді» (История Сибири, 1968:182).

Осындай жағдайда қазақ елінің шығыс аймағының негізгі мекендері - Ертіс, Алтай өңірі XVIII ғасырдың ортасынан Ресей империясының иелігіне өте бастады.

Галдан Церен өлгеннен кейінгі мерзімдегі Жоңғариядағы жағдай өңірдегі жетекшілікке ұмтылған Ресей мен Қытай арасындағы бөсекелестікті одан арғы жаңа деңгейге көтерді. Екі империя да тарап, жойылудың шегіне жеткен Жоңғарияның есебінен жаңа жерлерге ие болуға ұмтылды.

Міне осылай, өмірден кетуі хандығының күйреп, халқының жаппай қырғынға ұшырауына, сонымен қатар аймақтағы мемлекеттер мен халықтар арасындағы шиеленісті барынша күрделенуге жеткізген «Галдан Цереннің үш ұлы және бір қызы болды. Ол өлер алдында өзінің ізбасары етіп екінші әйелінен туған үлкен ұлы Лама Даладжаға тоқтамай, бірінші әйелінен туған Оджаны тағайындады.

... Аса қатал Оджа таққа отырысымен-ақ інілерін өлтірумен айналысты. Галдан Цереннің кіші ұлы бақытсыз Мокша осындай жауыздықтың құрбаны болды. Кіші інісінің өлтірілгенінен қорыққан Лама Даладжа өз өмірін сақтаудың барлық шараларын қолданды. Оджаға толықтай бағынуын көрсетіп, осы арқылы өзін қауіпсіз етуді мақсат етті. Ол сонымен бірге інісін өлтірушіні жазалаудың қолайлы сәтін күтті, ... Біраздан кейін Лама Даладжа көптеген өзінің жақтастарын, соның ішінде Оджаға жақындарды тауып, түнгі уақыттың бірінде хан ағасына тұтқиылдан шабуыл жасап, оны өлтіреді. Галдан Цереннің ұлдарының арасындағы осындай жағдай жоңғар халқына тыныштық әкелмеді.

Ойраттардың ақсүйектері Лама Даладжаны қанды әрекеттері үшін жазалағылары келмеді, ол ешқандай да кедергісіз таққа отырып, заңды тұрғыда хан ретінде танылды. Аталған ханның билік етуінің алғашқы кезеңі тыныштық және жайлылық жағдайында өтті. Алайда ханның айналасындағылар тарапынан ешқашан толастамайтын бақталастық пен атакқұмарлыққа орай қауіпті қастандық әрекеттер ойластырылып, оның өміріне нұқсан келтіру жоспарлана бастады.

Галдан Цереннің қызы Ұлан Баяр мұндай істі алғашқы ұйымдастырушы болды. Әйел болғандықтан хандық билікке таласа алмайтын ол хандық тұқымға жатпайтын күйеуін осы іске дайындағысы келді. Лама Даладжаны барынша жексұрын інілерін өлтіруші тақтың заңсыз жауыз иесі ретінде жариялай отыра Ұлан Баяр өз жағына ханның жауларын жинай бастады. Оларды кек алу мақсатында қаруландырып, асығыстықпен хан сарайына апарды, алайда ханның қарулы күштеріне тап болып, күшпен басылды, біраз жақтастарымен тұтқынға түсіп, өмірі қиылды.

Галдан Цереннің қызының сәтсіз әрекеті, оның қайғылы тағдыры шен құмарларды Лама Даладжаның өміріне және оның хандығына деген қастандық әрекеттерді тоқтата алмады. Галдан Цереннің қызының сәтсіздікке ұшырауын Даваци мен Әмірсана нәтижемен аяқтады. Олардың біріншісі хан тұқымынан тарағандығы және ықпалды әулеттің жақын туысы болғанымен өзінің жоғары дәрежелілігін ештеңемен дәлелдей (алмады,-Ф.Қ.). ...

Жылдам және нақты шешім қабылдау қабілеті, шексіз шенқұмарлығы арқылы Әмірсана өзінің жоғары билікке жетуге деген мақсатын орындауға кірісті. Сол кездегі сарайдың барлық қатынастағы жағдайын біле отыра Лама Даладжаның ерте ме кеш пе үнемі, барлық жерде ұйымдастырылып жатқан өзінің табиғи әлсіздігінен оған қарсы тұра және жазалай алмайтын қастандықтың құрбандығы болатынын түсіне білді.

.... Лама Даладжаны тақтан тайдырып, өзін Жоңғарияның ханы етуді бойына берік сіңірген жоспарын ол әлсіз Даваци арқылы іске асырмақ болды. (Осы жоспарларын жүзеге асыру үшін,-Ф.Қ.) олар өздерінің үлестері бар Жар (Яр) жеріне жетіп, соғыс ісіне дайындала отыра, сенімді жасақ жинай бастады. Мұны білген Лама Даладжа оларға қарсы күшті атты әскер жіберіп, Даваци мен Әмірсана хасақтардан (қазақтардан,-Ф.Қ.) қолдау тауып, олардың көмегі арқылы қуатты күшке айналударын болдырмау үшін аталған жауынгер халық арасында қалдырмауға шешім қабылдады. Ол бірден өзіне берілген қолбасшылар басқарған 60000 іріктелген әскер аттандырып, ... оларға бүлікшілерді не тірідей ұстап немесе өлдей әкелуге тапсырма берді» (Сибирский Вестник, 1821: 47-52).

«1750 жылы Жоңғарияда Лама-Доржының билік басына келуі өзара қырқысқан күрестің қайтадан тұтануына әкеп соқты. Бұл күресте жеңіліс тапқан (Абылайдан үнемі қолдау тауып келген,-Ф.Қ.) Даваци нойон жиендері Әмірсана мен Байнджурды алып, 1751 жылдың көктемінде қазақтарға қашып келіп, оларды абақ-керейлердің билеушісі Қожаберген батыр қабылдады. Жоңғарияның билеушісі (Лама Доржы,-Ф.Қ.) өзінің саяси бақталастарын қайтарып беруді талап етті. 1752 жылдың жазында ордада Орта жүз бен Ұлы жүздің батырлары мен

рубасыларының жиыны болып, онда Абылай және батырлардың көпшілігі Давациді қолдауды жақтады.

...Қазақтардың Даваци нойонды (Әмірсамамен бірге,-Ф.Қ.) беруден бас тартқанына ашуланған Жоңғария билеушісі Лама Доржы Орта жүзге Сайын – Бөлек пен Шадыр басқарған әскер жіберді».

... Нәтижесінде «Жоңғарлар Орталық Қазақстанда көшіп жүрген үйсін, уак және керейлердің қоныстарына шабуыл жасады. 3 мыңнан астам қазақ тұтқынға алынып, орасан көп мал мен мүлік қолға түсірілді. Бұған жауап ретінде Абылай Сайын-Бөлекке қарсы (өзі қолдау көрсетіп отырған,-Ф.Қ.) Давациді жіберді, оған ... қазақ ұлыстарында тұтқында жүрген барлық жоңғар жауынгерлерін де қосып берді. Сонымен бірге ірі ауқымды соғысқа дайындық басталды, ...1753 жылдың жазында жоңғар әскерлері қазақ даласына тағы да басып кірді, алайда Давацидің 1753 жылғы қыркүйектегі Жоңғарияның терең түкпіріне жасаған батыл жорығы Лама-Доржының өлтірілуіне жеткізді. Даваци жаңа қоңтайшы болып жарияланды, ол бірден Абылайға елшілік жіберіп, өзінің ризашылығы мен достығына сендірді. Қазақтардың іс жүзінде жеңуі және Жоңғарияда қазақтарды жақтаушының билік етіп отыруы қазақ жүздерінде Абылай сұлтан беделінің күшеюіне жеткізді. Алайда дала өңірінде бейбітшілік ұзаққа созылмады. Даваци билікті ұстап тұра алмады. Оның бұрынғы одақтасы әрі туысы, қазақтар жақтан қолдау тапқан Әмірсама оған қарсы шықты. Жағдайдың жаңадан шиеленісуін Орталық Азияда белсенді басқыншылық саясат жүргізіп келген Цин империясы шебер пайдаланды», - деп жазылған тарихи деректерде осы оқиға туралы (Қазақстан тарихы, 2010: 248).

XIX ғасырдың басындағы белгілі Орталық Азия халықтарының тарихын зерттеуші С.Липовцевтің көрсетуінше: Олардың күйреуі сөзсіз еді, алайда Әмірсананың болашақты болжай білетін ақылы барлық қауіптен құтылып, басына түскен өлімді де өз пайдасына шешуді қамтамасыз етті. Лама осындай көпсанды әскер жібергеннен кейін қажетті күзетсіз қалғандығын аңғара білген (Әмірсама,-Ф.Қ.) оған тұтқиылдан шабуыл жасап, тақтан тайдыруды жоспарлады. Ол өз жоспарын Давациге айтады. Алайда жасқаншақ, таяз ойлы князь мұның мүлдемге мүмкін еместігін көзіне жас ала отыра мәлімдейді. Ол тек қана өзін қоршаған сәтсіздікті, келіп қалған ажалды ғана ойлайды. «Өлім,-деп жауап берді оған Әмірсама,- ер жүрек адамдарға қорқыныш әкелмеуі керек. Ешқандай маңызды іс атқармай өлу санасы төмен адамдарға ғана лайық. Батыл сеніммен менің соңымнан ер, саған бабаларың рух беретініне сенемін. Осыдан кейін олар өздерімен тағдырлас 1500 адамды жинап, Іле өзені жағалауына қарай жорыққа аттанды, түнде ғана жүре отыра күндіз өтуі қиын жерлерге жасырынып, ақыр соңында жоспарлаған жерлеріне жетіп, қараңғы түнде Лама Даладжының мекеніне шабуыл жасап, ештеңеге алаңдамай, қажетті күзетсіз отырған оны өлтірді» (Сибирский Вестник, 1821: 52-53).

Осыдан арғы «...Қатал Әмірсама Лама Даладжидің өлі денесін ары ысыра отыра өзіне именшек Давациді шақырып, сатқындық және жауыздықтың нәтижесіндегі бұрынғы ханның қаны төгілген жерде оны Жоңғарияның заңды ханы етіп жариялайды. Ешкім де қаруланған Әмірсананың бұл шешіміне, Давацидің қабілеті болмаса да хандық билікке отыруына қарсылық келтіре алмады.Әмірсананың билігі күн өткен сайын күшейе түсті. Ол басқару тізгінін толығымен қолына алып, ханның өзіне өктемдік жасай бастады.

... Ол болашақ апатты болжай отыра, қолына келген биліктің сенімсіздігін айқындай білді, сондықтан да ақсүйектердің өзіне деген қолдауын, халық сүйіспеншілігін алуға ұмтылды. Осындай жолмен беделін арттыра отыра хандық билікке жетуді мақсат етті. Әлсіз Давацидің билік жүргізуге қабілетсіздігі, маңайындағылардың дүние құмарлығы, атақ алуға деген ұмтылысы оған осы мүддесіне жетуге жол ашқандай болды. Алайда Лама Даладжының Даваци екеуінің

арттарынан қырғыз-хасақ даласына жіберген көпсанды әскерлері оған маза бермеді. Себебі аталған әскерлердің басшылығында соғыс ісін жақсы білетін және бұрынғы ханға (Лама Даладжаға,-Ф.Қ.) берілген әскер басылар болды. ... Осыдан кейінгі атқарылған шаралар Әмірсаның заңды алаңдаушылығының дұрыстығын көрсетті. Оларға (Лама Даладжаға сенімді әскер басыларына,-Ф.Қ.) Давацидің атынан «жауынгерлерді босатып, өздерінің хан ордасына келуін» жеткізуге жіберген шабарман қанағаттанғысыз қарсы алынды және жаңа ханның бұйырығы орындаусыз қалды.

Сақ Әмірсана осындай жағымсыз хабарды алғаннан кейін өз өмірін қауіпке ұрындырмай, болашақтағы жағдайын қамтамасыз етуге қажетті барлық тиісті шараларды іске асыра бастады. Оңтүстік Сібір мен халқастар жеріне жақын оның иелігі орналасқан Жар (Яр) елі халықтың толқуы кезінде қауіпсіздік мекені міндетін атқарды. Өзіне нақты шабуыл жасаған кезде немесе сәтсіздік жағдай орын алғанда ол көрші халықтан (қазақтардан,-Ф.Қ.) өзіне пана іздеді, ал іс оңды бағыт алғанда бастаған ісін аяқтау үшін Іле өзенінің жағалауында бола алатын еді.

... Әмірсана ол жерден кетіп қалғаннан кейінгі біраз уақыттан кейін Іле жағалауында мұздай қаруланған әскер пайда болып, Давациге және оның тағы да басқа жақтастарына үлкен қорқыныш әкелді. Әскер жетекшілері одан Лама Даладжыны күшпен өлтірудің себебін батыл талап етті. Барлық кінә Әмірсанаға жабылды.

Давацидің ризашылықпен қабылдауы, және қайырымды көзқарасы оларды барынша қанағаттандырды, сонымен қатар бұрынғы артықшылықтарының қалдырылуы, сонымен қатар жаңадан берілген құрметтер ашуларын мүлдемге басты. Олар Әмірсанаға дайындаған кек алуларынан бас тартты. Тыныштық орнатылып, оны бұзуға ешкімнің де еркі болмады, ... алайда (біраз уақыттан кейін,-Ф.Қ.) коқан лоқылық, күш көрсету, тонау және толқулар қайтадан басталды. ... Тәртіпсіздіктер күн өткен сайын өсе түсті, әлсіз Даваци ... осындай тәртіпсіздіктердің өсе түсуінің себебіне айналды.

... Оған (Давациге,-Ф.Қ.) өзінің кеңестері және әрекеті арқылы тыныштықты қалпына келтіретін адам керек болды. Оның назары Әмірсанаға ауды. ... Алайда өркөкірек Әмірсана хандық дәрежеге өзін лайықты деп есептеп, Давациді жек көре отыра ... әрқашан шақыруды әр түрлі себептермен қабылдамай тастап отырды.

... Ақсүйектер мен сарайдың бірінші мүшелері оның жасырын ойларын ұққанға дейін Әмірсанаға ықыластық көрсетті, олардың барлығы оны Давацидің бірінші көмекшісі ретінде көргісі келді, алайда көпшілігі оның хан болуына қарсылық білдірді.

... Ол өзінің жақтастары арқылы Даваци мен оның адамдарына қарсы әрекет жасауды жоспарлады. Алайда олардың бұл қастандық әрекеттері Давацидің айналасына мәлім болды. Бұдан ары Әмірсаны қолдау тоқтатылды. Жалпы жиналыста «бүлікшіл» деп жарияланып, қаруды күшімен жазалау туралы шешім қабылданды. ... Өзіне қажетті күш таба алмаған және Давациге қарсы күресуге, Лама Даладжы сияқты оны орнынан алуға шамасы келмейтіндігін білген Әмірсана жоспарын Пекин сарайы арқылы іске асырмақ болды. Ақыр соңында өзін қолдайтын жақтастарын жинап, ... өтуі қиын дала арқылы жасағын Қытайдың Шанси губерниясының солтүстік шетіндегі Куку Хотон қаласына бағыттады.

Мұнда қолдаушыларының негізін қалдырып, жақтастарының аз бөлегімен өзінің оған берілгендігін мәлімдеу және қайырымсыз Давациге қарсы қолдау алу, осылармен бірге қорғаныш сұрағандығын білдіру үшін Қытай императорына аттанды. Осы мерзімде Қытайда билік еткен император Кян-Лун одан өзіне үлкен жетістік күткен жаңадан келген бағыныштысын болмаған дәрежедегі қанағаттану және силастық белгілерімен қарсы алды. Ол (Әмірсана арқылы,-Ф.Қ.) арқылы

өзінің әкесі және атасы іске асыра алмаған Жоңғарияны жаулауды жүзеге асыру мақсатында оны империяның бірінші дәрежедегі князы дәрежесіне көтерді, және де байлыққа кенелтіп, сұрағандарының барлығын қамтамасыз етті. Екі жақтан да перделеп, түмшаланған аса қулық саясат жүргізілді. Император Жоңғарияны бағындыруды жоспарлады, Әмірсана Давациді құлатып, өз отандастарына толық билік жасауды мақсат етті»,- деген тарихи баяндамадан Әмірсананың өзінің алдына қойған түпкі ниетін орындаудағы ойластыра жүргізген қадамдары барынша айғақтана түседі (Памятная книжка Семипалатинской области на 1897 г., 1897: 56-64). Жоңғариядағы таққа таласудың барысы және Цинь империясының бұл хандыққа деген түпкі мақсаты туралы: «Жоңғарлардың қуаттылықтан толық күйреуге дейін жылдам жетуінің себебі жекелеген жоңғар билеушілерінің арасындағы бақталастық еді. Галдан-Церен өлгеннен кейінгі ешкім шектеу қоя алмай, бүкіл елді билеушінің орнын басып алуға ұмтылған соңғылары Жоңғарияның саяси өмір сүруінің соңын даярлады. Мұның негізгі кінәлісі Әмірсана болды. Өзінің бақталасы Давацимен ерегеске түсіп, ол 1754 жылы өзіне Қытай билігін мойындады және император Цянь-Луннан Давациге қарсы өзіне көмек сұрады. Император Әмірсананы өзінің бағыныштылары қатарына қабылдады және де Давациге қарсы емес, керісінше өзінің шапқыншылықтарымен ұзақ уақыт бойы алаңдатқан Жоңғарларды толығымен бағындыруға күшті әскер аттандырды»,-деп көрсетілді (Памятная книжка Семипалатинской области на 1897 г., 1897: 155).

И.Бичуриннің жазуынша: «Ханға (Қытай императорына,-Ф.К.)қарсы тұруға шамасы келмейтіндігін білген Әмірсана шайқастан бас тартып, Дурбот тайшасы Номоханменжәне Хошот тайшасы Банчжурмен бірге 20000 санды ошақпен Қытайға өз еріктерімен бағынды. Бұл оқиға 1754 жылы болды. Осыдан кейін Әмірсана Қытай сарайынан Іледегі тынышсыздықты басамын деген қулық сылтаумен әскер сұрады. Қытай билеушісі Қытайдың көмегі арқылы Әмірсананың Давациді тағынан алып, Жоңғар тағына өзі отыру мақсатын қойғандығын білді; алайда мүлдем басқа мүддемен оны қолдауға шешім қабылдады» (Историческое обозрение ойратов или калмыков..., 1854:109). Міне, сондықтан да «Билеуші оған (Әмірсанаға,-Ф.К.)бірінші дәрежелі князь(Цинь-вань) атағын берді» (Описание Джунгарии и Восточного Туркестана в древнем и нынешнем состоянии., Переведено с китайского Монахом Яакинфом, 1829:165).

«Хун-ли де, Әмірсана да,-деп жазады Жоңғар хандығының тарихын зерттеуші В.Кузнецов,- бір-біріне тек қана өздерінің жеке, өзара бітіспес мақсаттарына жетудің құралы ретінде қарады. Алайда олар бұл ойларын құпияда сақтады. Боғдыхан қолына Әмірсананы түсіре отыра өзіне жек көрінішті ойрат ұлысын толығымен және мәңгілікке талқандауды және оны Әмірсана мұндай ойдан ешқандай да күдіктенбейтіндей жағдайда іске асыруды ойлады. ... оларға Әмірсананың билігін мойындайтындығымызға жағдай жасауымыз керек. Әрине олай болуы мүмкін емес. ... Жоңғария Аспан асты мемлекетінің құрамына енуі керек» (Кузнецов В.С., 1980: 43-44,96).

Әмірсана негізгі тұлға болған Давациге қарсы соғысты бастауға арналған көптеген құпия кеңестерден кейін император оның адалдығына шек келтіріп, неғұрлым алыстағы елмен соғыстың нәтижелілігіне сенімсіздік білдірген сарай мүшелерінің басым бөлегінің наразылығына карамастан ... 1754 жылы (жоңғар жеріне,-Ф.К.) өзіне тікелей есеп беретін Баньди, Ожунан және Әмірсана басқарған іріктелген жауынгерлерден тұратын көпсанды таңдаулы жасақ жіберуге шешім қабылдады. Қытайдың барлық батыс губерниялары Қытайдың Үлкен қорғанының батыс қақпасы арқылы Хами, сонымен бірге Турфанға жорыққа шыққан көпсанды әскерді азықпен қамтамасыз етумен айналысты (Сибирский Вестник, 1821, Ч.16: 68).

Қытай әскерлерінің жоңғарларға қарсы аталған жорығының мақсатын

«XVIII ғасырдың 50-жылдарының орта шеніне қарай Цин әскерлері Жоңғарияның шекарасында тұрып, басып кіруге дайындалды. Давацидың әлсіреуі, Әмірсана мен оның қазақ одақтастарының жеңістері мәселенің шешілуін тездетті. 1755 жылдың ақпанында (Қытай,-Ф.Қ.) император Цян-лун шабуылға шығу туралы бұйрық берді, ...», -деген деректер бекіте түседі (История Сибири, 1968: 248).

Міне осылай, «... 1755 жылдың басында екі Қытай армиясы Әмірсананың жасағымен Ойрад хандығын 4 бөлікке бөлу мақсатында отанын жеке өзі басқарғысы келген Әмірсана ойламаған жорыққа шықты» (Словцов П., 1844: 410).

«... Алаңсыз Даваци және оның дарынсыз сарай қызметкерлері Қытай әскерінің жорығы, олардың жоңғар жеріне енуі туралы ештеңе білмеді. Толықтай жарқыраған қарумен жарактанған, сансыз көп тулары желбіреген үш жүз мың әскер Давацидің иелігіне қаптап кетті. Қорқыныш пен үрей қысқа уақытта барлық жерге тарады. Бірінші дәрежелі княздар, зайсандар қытай әскер басыларына тізе бүгіп, олардың императорына әрқашан адал болатындықтарын мәлімдеп, өмірлерін сақтап қалудан басқа ештеңе сұрамады» (Сибирский Вестник, 1821. Ч. 16: 68-69).

Үнемі қарастырып келген қолайлы сәттің тууына орай «...Көктемде Қытай әскерлері Әмірсананың жасақтарымен бірге Жоңғарияның аумағына кіріп, Давациді оп-оңай талқандады» (Қазақстан тарихы, 2010. 3 т.: 249).

(Қиын кезеңде,-Ф.Қ.) «...өзінің жақын адамдарының барлығы сатып кеткендігін көрген Даваци қарадан шыққандығына қарамастан Әкімбек дәрежесіне көтеріп, Уши облысының билеушісі еткен Мұсылман Хогистен пана таппақ болды. Қатігез Хогис екіжүзділікпен өз билеушісінің және жарылқаушысының тағдырына жалған нали отыра Қытай қолбасшысына Жоңғар ханы өз қолында, егер қызметі үшін силық берілген жағдайда оны табыс етуге дайын екендігін жеткізді» (Сибирский Вестник, 1821. Ч. 16: 69).

Өзінің жоспарын іске асыруға кіріскен «Хакім-бек қашқындарға тамақтанып алуды ұсынып, сенгіш Даваци қармаққа түскеннен кейін оны мас етіп, байлап, Қытай лагеріне табыс етті, осы қызметі үшін император Кянь-луннан князь атағын алды» (Землеведение П.Риттера. География страны Азии, находящихся в непосредственных сношениях с Россиею, 1873: 383). Міне, осылай «...бақытсыз Даваци өзінің жалғыз ұлы Лобдзанмен қайырымсыз Хогистің сатқындығы нәтижесінде қамауға алынды. Давациді қолға түсірген Баньди (Қытай әскерінің қолбасшысы,-Ф.Қ.) оны бірден императорға аттандырды және де үш жауынгерден тұратын шабарманды Қытайға қарсы тұра алар Жоңғарияны бағындырғаны туралы хабармен жіберді. Давацидің қабілетсіздігі және Әмірсананың немқұрайлылығы оның (Жоңғарияның,-Ф.Қ.) ыдырауына әкелді. Давацидың тағдырына қуанған Әмірсана барлық ықыласымен Жоңғарияның толық және тәуелсіз билеушісі болуға үмтылды. Ол Қытай әскерлерінің қайтуын ... күтті. Императордың қолбасшылары Баньди мен Ожунан көпсанды әскерлерін жабайы және кедей елден тамақтандыруға азық таба алмай, оларды қосымша дүкендер бар Турфан және Хамиге жіберуге мәжбүр болды, ал өздері іріктелген әскерлерінің бір бөлегімен жаңа бағындырылған жерлерді басқаруға арналған тиісті жарлықтар дайындау үшін Мирцинь өңірінде қалды» (Сибирский Вестник, 1821. Ч. 16: 69-71). Осылай «1755 жылы Әмірсана Абылай және Қытай императорының көмегімен бүкіл Қалмақ мемлекетін бағындыра алды» (Гынышбаев М., 1993).

Аталған уақыттан Цинь әулеті билеушілері мен Әмірсананың арасындағы қатынас жаңа, бір-біріне қарсы сипат алды. Тарихи деректерде баяндалатынындай: «Қатігез Әмірсана оның көмегі арқылы Жоңғарияны билеушісі болуды мақсат ете отыра қытай әскерлерін отанына әкелді, алайда Манчжур-Қытай сарайының саясаты жау хандықты бағындырып, өзіне қосуды мақсат етті. Істің өзі ойлағандығындай түрғыда орындалмайтындығын білген Әмірсана бүлік жасауды жоспарлады» (Записки Императорского русского географического общества,

издаваемые под редакцией А.Н.Бекетова. 1861, книжка первая:111).

«Осы мерзімде Әмірсана ойластырған қимылын іске асыруға кірісті. Ол жасырын түрде қытайлықтардың өркөкіректігі мен жаңа нұсқаулары ұнамаған лама, князь және зайсандарды жинап, оларға бұғаудан құтылудың жолдарын ұсынды, егер де олар бірауыздан көмектесіп, Жоңғарияның барлық күштерін толық қарамағына беретін болса, еркіндіктерін қамтамасыз етуге өз өмірін қиюға дайын екендігін мәлімдеді. Шарттар мен сенім ризашылықпен қабылданып, антпен бекітілді. Әмірсана жоғары әміршінің туын желбіреге ұстайды, мұны көрген әркімнің еркіндікке деген ұмтылысы артады, барлығы қаруға жармасып, бірауыздан Әмірсанадан Қытайға қарсы жорыққа бастауды сұрайды. (Әмірсана,-Ғ.Қ.) Оларды азғана әскермен Мирцинге орналасқан Банди мен Ожунанға бағыттайды, оларды қапыда бас салып, барлығын өлтіреді. Одан ары Қытайға қарай асықпай бара жатқан Қытай әскерлерінің соңына түседі, оны қуып жетіп, толығымен талқандайды.

Еш жерде қарсылық кездестірмеген ол Хамиге дейін жетеді, көпсанды әскер және қажетті заттар молынан жинақталған Барсай қаласын алуды жоспарлады. Алайда қала басшысы жаудың келе жатқандығын және болған оқиғаларды біле отыра қаланы қорғауға барлық шараларды қолданды, сонымен бірге барша жағдайды жеткізу үшін Пекин сарайына шабарман жіберді. Осы мерзімде Әмірсана Варкуня маңайында пайда болды, алайда қала бастығының дайындығын көріп және атты жауынгерлерден тұратын әскердің қаланы алуға қабілетсіздігін ескеріп нәтижесіз қоршауды тоқтатты. Хами жерін тонап, ол Іле өзеніне жеңісін тойлау үшін қайтып оралды» (Сибирский Вестник, 1821. Ч. 16: 71-73).

Әмірсананың аталған кезеңдегі Қытай императорымен арадағы қатынасының түпкі мақсаты және оның Цинь әскерлеріне қарсы тұтқиылдан жасалған жеңісті шабуылы туралы сол мерзімдегі қытай жазбасы «Әмірсана залым және тұрақсыз болды. Ілені бағындыру үшін ол Қытай әскерін бастап олардың көмегі арқылы Жоңғарияның ханы болғысы келді. Басталуы оған едәуір тұрғыда қолайлы болды, ... алайда Сарайдың (Пекин,-Ғ.Қ.) басқаша маңызды жоспары болып, істің өзінің ойлағанындай болмай бара жатқандығын көрген Әмірсана бүлік шығаруға деген шешім қабылдады.

... Шабуыл тұтқиылдан болып, ... Әмірсана оларды қаталдықпен талқандады», - деген сипаттама береді (Сибирский Вестник, 1821. Ч. 16: 108-109). «Әмірсананың осындай батыл да ержүрек әрекеті,-деп көрсетілген тарихи жазбаларда,- Цин империясының барлық назарын оған қарсы аударды. Сөзсіз жазалауға, Жоңғар халқын құртуға деген шешім қабылданды. Ал тура осы мерзімнен Әмірсананың күші аса басым жаулаушы Қытай империясына қарсы Жоңғария мемлекетін қалпына келтіріп, оның тәуелсіздігі жолындағы азаттық соғысы бастау алады деп есептеуге болады. Яғни аталған уақыттан Әмірсана азаттық қозғалысының жетекшісіне айналды. Абылайдың да көрсетілген кезеңдегі жауынан жеңіліске ұшырап, өзінен пана іздеген Әмірсанаға көмектесуін шарасыздыққа түсіп, құруға айналған халыққа деген игі шарасы деп ұққан жөн болар. Аталған тұрғыдағы келесі тарихи деректерден белгілі болғанындай: «... Ол (Қытай императоры Кянь-Лун) жауыз Әмірсананың көзін жоймай, осы арқылы қырғынға ұшыраған мыңдаған өзінің әскерлерінің кегін алмай бастаған ісін тоқтатпауға уәде береді. Оның жарлығымен екі көпсанды жасақ ұйымдастырылып, не жеңу не сонда өлу туралы тапсырмамен Жоңғарияға асқан асығыстықпен аттандырылды. ... Әмірсана тікелей шайқасқа қатысқысы келмей, керісінше тынымсыз шабуылдарымен ... Қытай әскерлерін әлсіретуді ойлады. Осыған қарамастан Қытай қолбасшылары жоңғарлар тобын ажыратып, олардың басшысының қашып кетуіне мәжбүрлік жасады» (Сибирский Вестник, 1821. Ч. 16: 73-74). Міне осылай күші басым қытай әскерлерінің қоршауын бұзып шыққан Әмірсана өзіне әрқашан қиын сәттерде

көмектесіп келген Абылайдан пана іздеуге мәжбүр болды, нәтижесінде «Бұл күресте оған тағы да Абылай көмектесті» (Қазақстан тарихы. 3 т., 2010: 249).

Монғол тарихшысы Сұлтан Тәукебайұлының баяндауынша: «Осы қолдың құрамындағы манжу генералы Хадаха бастаған топ Алтай, Тарбағатайды басып, Дардана бастаған қол Үрімші, Манас арқылы Боз далада түйісіп, Амырсана, Чингүнжав бастаған көтерілісшілерге қарсы шабуылдады.

Екі ай бойы Чин әскерлерімен соғысып, арпалысқан Амырсана басым күшке төтеп бере алмай, шегіне-шегіне Алтайды артына тастап, тағы да Абылайға келіп паналады. Абылай да, сонау күні ескерткеніндей, «Амырсананың Дабачқа ала жүгірген отының үшқыны қазақ жерін өртеп, күйелі ағашы жеткен жерін былғайды –ау», - деп назаланды. Өткен іске өкінгенмен амал не?! Ресей ханы (патшасы,-Ф.Қ.) татар Абдолла Қасенұлын Абылайға шаптырып, Амырсананы өз қолына тапсыруды өтінді. Бірақ, Абылай ескі досының мойнына тұзақ салуды арына жат санады.

1757-сыыр жылы шыға Амырсана ойраттың дәрбет, торғауыт, хойд, хошуд руларынан қайта қол жинап, Абылайды әскери одақ құруға шақырды. Дәл осы тұста наурызда Чин патшасы Ілеге Чжао-Хуй генералды аттандырып, сенім алдырған Цэрэн ханзаданы кері қайтарды.

... 1757- жылы жазда Амырсанамен бірге Чин патшасының ұлы қолының алдынан қасқайып қарсы тұрды. ... Амалсыздан жүрегі шайлыққан манж Чин патшасының әскері Бор талға қарай шегінді» (Сұлтан Тәукебайұлы, 2000: 218-219).

XIX ғасырдың ортасындағы Ресей зерттеушісі Карл Риттердің баяндауынша: «Жоңғарларға қарсы екі рет жіберілген жаңа қытай генералдары бастаған үлкен армия; бірінші армия тіпті Әмірсананы одан ары Тұрфандағы оның лагерінен қуып шықты, алайда көрші Қырғыз-Қайсақтардың қытайлар Давань деп атаған жайылымдық жерлерін тонаумен ғана шектелді. Әмірсана осыған қашып барды, ал оны қуып келген қытай армиясы өздерінің шабан қимылдарымен өздеріне тұтқиылдан шабуыл жасап, оны толығымен талқандауына мүмкіндік жасады. Мұнда жіберілген екінші армияның генералдары жалған бағыныштылықтарын көрсеткен, алайда Іледегі Қытай армиясын қанды қырғынға ұшыратқан Әмірсананың олардың даласына қашып баруына жасырын көмектескен Қырғыз-Қайсақтара алданды. Тек осы сынды уақытта басқа экспедициядан оралған жаужүрек қытай генералы Чао-Хой бастаған үшінші армия ғана эллоттер мен Қырғыз-Қайсақтардың жекелеген жеңіске масаттанған және бейқамдыққа берілген корпусстарын кездестіріп, оларды талқандады» (Землевладение Азии Карла Риттера, 1859:158).

Міне осылай Цинь әскерлері біріккен қазақ-жоңғар қолының қаһарын нақты шайқаста басынан кешірді. Соғыстың одан арғы нәтижесінің күрделілігі белгілі болды. «... Мұның бәрі Цин өкімет орындарын шындап алаңдатты, олар көтерілісшілерге қолдау көрсетуді дереу тоқтатуды талап етіп, Орта жүзге бірқатар елшіліктер жіберді. Абылай елшілерді өзінің Цин империясына адалдығына сендіріп отырды, алайда жоңғарларға көмек көрсетуін тоқтатпады. Көреген саясатшы болған ол Жоңғарияның қазақ қоныстарын Қытай экспанциясынан қорғап, аралық орын рөл атқаратынын тамаша ұғынды» (Қазақстан тарихы. Т.3. 2010: 249).

«Бұл оқиға Монғолияның ортасында орын алып,-деп жазады И.Бичурин,- Дарданға Жоңғарияның батыс шекарасына шықты. Әмірсана оған қарсы қырғыз-қайсақ әскерлерімен бірге қарсы шықты; алайда қарсылық көрсете алмай, қашуға мәжбүр болды және Дарданға Абылай ханнан оны ұстап беруді талап етті. Аталған іс туралы келісім бірнеше айға созылды; ақыр соңында қыс таяп, соғыс қимылдарын тоқтатуды қажет етті. Дарданға әскерлерді қысқы орындарына

орналастыру үшін Пекинге кетті» (Историческое обозрение ойратов или калмыков...1854:121).

Қалыптасқан осындай шешуші уақытта «Әмірсана тағы да күшін жинап, өзіне көмек талап ете отыра хасақтармен (қазақтармен,-Ф.Қ.) келісім жасады. Уақыт өте келе жағдай өзгере бастады, Қытай әскер басылары тамақ қорын тауысып, жау жағының шабуылына ұшырай отыра жоңғар елінен шығуға мәжбүр болды. Міне осылай бұл соғыс та табыссыз аяқталды.

Біраздан кейін Қытай императоры Жоңғариядағы соғыстың нәтижесіз жалғастырылып отырғандығын білді. ... Осындай сәтсіздіктің барлығының кінәсін өзінің қолбасшыларына аударған (император,-Ф.Қ.) біреуін шақырып алып, басқаларын жібереді, алайда Пекинде жеңіске жете алмаған қолбасшыларды бүкіл халық алдында асқан қатігездікпен жазалау ғана молая түскен мұндай ауыстырулар жана сәтсіздіктерден басқа ештеңе әкелмеді» (Сибирский Вестник. Ч.14. 1821: 74).

Анығын айтқанда: «Сондай жеңісті басталған соғыстың сәтсіз аяқталғанына налыған Қытай билеушісі сәтсіздікке жол берген әскер басыларын қызметтерінен алу арқылы қатал жазалады. Патшаның күйеу баласы князь Балчжур Әмірсананың жоспарларын жасырғаны үшін қатардағы әскерге төмендетілді. Князь Рицин-Дорцзи Әмірсананы босатып алғаны үшін өлім жазасына кесілді. Қолбасшы Юань-Чань қорқақтығы үшін Пекинге шақырылып, сотқа берілді» (Историческое обозрение ойратов или калмыков...1854:118).

Тура осы уақытта «Жоңғария біртұтас болып, ортақ бостандық үшін үлкен жігерлілікпен соғыса алса, Пекин сарайының барлық әрекеттеріне қарсы тойтарыс бере алар еді. Алайда жікке бөліну аталған бақытсыз патшалықты ыдыратуға әкелді. Зайсандардың немесе халық жетекшілерінің үлкен бөлегі алдындағы уақытта Әмірсананың әскери ерліктеріне тамсанып келсе, соңғы мерзімде оны сатқын, Жоңғарияны ұзақ және созылмалы соғысқа тартушы ретінде жек көре бастады. Жікке бөліну одан ары жалғаса түсті, ешқандай да күш оларды татуластыра алмады, нәтижесінде Жоңғарияның Қытай қаруының күшімен емес, өзінің ішкі жікшілдігінен құлауы белгілі бола түсті.

Жалғасы келесі санда

ТАРИХ ТЕОРИЯСЫ ЖӘНЕ МЕТОДОЛОГИЯСЫ ТЕОРИЯ И МЕТОДОЛОГИЯ ИСТОРИИ THEORY AND METHODOLOGY OF HISTORY

МРНТИ 03.01.09

ГАЛИЕВ А.А.

д.и.н., профессор

Казахский университет международных отношений
и мировых языков им.Абылайхана

г.Алматы, Казахстан

agaliev@hotmail.com

МИФОЛОГИЗИРОВАННАЯ ИСТОРИЯ КАК ОБЪЕКТ ИССЛЕДОВАНИЯ

В процессе строительства государство новые страны сталкиваются с таким явлением как мифологизация истории. Очень часто, этот процесс является компенсацией за прошлые искажения истории. В статье рассматривается природа мифологизации истории, даются ее основные характеристики. Рассмотрены основные функции мифологизированной истории и ее роль в современном обществе. Показаны основные угрозы, которые несет искажение прошлого для нашей страны. Дана историография изучения мифологизированной истории Казахстана. Характеризуются основные формы мифологизации истории и их отличие от исторической науки.

Ключевые слова: мифологизированная история, историческая наука, этногенетический миф, апроприация, конструктивизм, примордиализм, нациестроительство, коллективная память

Ғәлі А.А.

т. ф. д. , профессор

Абылай хан атындағы Халықаралық

катынастар және әлем тілдері Қазақ университеті

Қазақстан, Алматы қ.

МИФОЛОГИЯЛЫҚ ТАРИХТЫҢ ЗЕРТТЕУ МАҚСАТЫ

Мемлекетті құру процесінде жаңа елдер тарихтың мифологиясы сияқты феноменге тап болды. Бұл процесс тарихтың өткен бұрмалануларына өтемақы болуын жиі кездестіреміз. Мақалада тарихтың мифологиялық табиғаты қарастырылып, оның негізгі сипаттамалары келтірілген. Мифологиялық тарихтың негізгі функциялары және оның қазіргі қоғамдағы рөлі қарастырылды. Біздің ел үшін, өткенді бұрмалаудағы негізгі қауіптер көрсетілді. Қазақстанның мифологиялық тарихын зерттеудің тарихнамасы берілген. Тарихтан алынған мифологияның негізгі формалары және олардың тарихи ғылымнан айырмашылығы сипатталған

Кілт сөздер: мифологияландырылған тарих, тарихы, этногенетииялық миф, апроприация, конструктивизм, примордиализм, мемлекеттік құру

Galiev A.

Doctor of Historical Sciences, Professor
at Kazakh University of International Relations
and World Languages agaliev@hotmail.com

MYTHOLOGIZED HISTORY AS RESEARCH OBJECT

During state-building process new countries are facing with such phenomenon as a history mythologization. This process often is a compensation for the history distortion in the past. This article reviews basic features and character of history mythologization process, examine basic function and her role in modern society. It shows main threats which bear distortion of history for our country. It is given research historiography of mythologization history of Kazakhstan and describes basic forms of history mythologization and its difference from historical science.

Keywords: mythologized history, historical science, ethnogenetical mrth, appropriation, constructivism, primordial's theory, nation building, collective memory.

Введение

Строительство новых государств, в том числе и независимого Казахстана, сопровождалось ростом этничности и национального самосознания и соответственно возрастанием интереса к истории своего народа. Последнее обстоятельство усиливалось и тем, что в советский период прошлое казахов, как и других тюркоязычных народов СССР, подвергалось сильной деформации и искажениям, - зачастую им, как и другимномадам, отводилась в лучшем случае роль статистов в мировой истории, способ их производства рассматривался как некая тупиковая ветвь, абсолютно бесперспективная. Между тем, следует попутно отметить, что в недавно изданной монографии «Сталинские кочевники», германский исследователь Р.Киндлер совершенно справедливо отметил, что большевики, боровшиеся с кочевым способом производства, вынуждены были в конце концов признать, что этот способ в условиях аридной зоны был вполне успешным и конкурентоспособным (Киндлер Р., 2017: 304-305, 329).

Давно замечено, что в новых государствах, получивших независимость, процесс государственностроительства сопровождается пристальным вниманием к проблемам этно- и политогенеза, что вполне закономерно, поскольку каждое явление, в первую очередь, происхождение своего народа и государства, должно быть прослежено и осмыслено от самых его истоков. Видимо этим объясняется то, что во многих постсоветских государствах приоритетной становится такая проблема, как потеря независимости и вхождение земель в состав царской России. Именно эти процессы не получили в предшествующий период адекватного разрешения, что явилось причиной мифологизации, наблюдаемой в последнее время.

Под мифологизацией истории, понимается процесс создания ненаучной версии прошлого, в основе которой лежит структура мифа: представление о «Золотом веке», культуртрегерской и миссионерской роли, выполняемой предками данного этноса или группы; коварных врагах, присвоивших все достижения и территорию обитания, которая была намного шире; возвращение этой «славной старины» (Чернышевский И., 2002).

Как вариант мифологизированной истории рассматривается этногенетический миф, но в отличие от последней, он создавался народом в тот период, когда еще не было знаний о природе и человеке, и предназначался для объяснения существующих реалий: происхождения этноса и его соседей, получения территории и взаимоотношении с другими народами. Мифологизированная история, в отличие от этногенетического мифа конструируется отдельным человеком или группой

интеллектуалов и объясняет те же процессы, но при этом не только не опирается на данные науки, но и опровергает их, для чего нередко применяется «теория заговора».

Мифологизированная история в определенных условиях (к примеру, при авторитарном правлении), принимает характер официальной истории, поскольку должна подтвердить легитимность правления определенного человека, династии и т.д.

Вышеназванная функция мифологизированной истории определяет негативное воздействие на общество, поскольку оправдывает подавление народа, но этим ее роль в политике не исчерпывается: она дает основание для межгосударственных, межэтнических, этноконфессиональных конфликтов и территориальных споров. Результатами воздействия на массы является искаженное историческое самосознание, ксенофобия, и конечно же, торжество мифологизированной истории происходит за счет подавления исторической истины. Поэтому изучение данных воздействий на общество и нейтрализация их последствий также актуализирует постановку данной проблемы.

Возникновение мифологизированной истории и ее активизация в переломные моменты истории является в то же время закономерным явлением, поэтому нельзя отрицать ее существование и в нашей стране, о чем говорит Президент РК Н.Назарбаев (Назарбаев Н., 1999: 38, 146). Действительно, в Казахстане, где проживают представители различных конфессий и народов, развитие сюжетов мифологизированной истории, подразумевающей в том числе и создание «образа врага», может привести к нарушению стабильности в межэтнических и межконфессиональных отношениях. Следует учитывать, что поощрение мифологизации в соседних государствах при эксплуатации сюжетов об автохтонности и захвате их территории также является фактором угрозы национальной безопасности нашей страны.

Многочисленные функции, выполняемые мифологизированной историей, являются объектом пристального внимания исследователей различных стран.

Собственно мифологизированная история достаточно рано стала предметом изучения в Европе. Один из основателей школы «Анналов» М.Блок, уделил внимание проблеме достоверности древних источников и их использованию в достижении определенных целей (Блок М., 1986: 36).

Среди зарубежных работ, посвященных отдельным аспектам мифологизации истории тюркоязычных народов, в том числе и казахов прежде всего надо назвать монографии Паксоу (Paksoy H. B., 1989), Анке фон Кюгельген (Анке фон Кюгельген, 2004), Р. Стюарта де Лорма (De Lorme, R. Stuart, 1999), статьи Т. Уяма (Uyama T., 1999, 2002) и Ч. Обийя (Obiya Ch., 1998). Большинство этих работ написано с позиции конструктивизма и в них показано как используется история и традиции в формировании нации и государства.

Проявлением мифологизированной истории является этностереотип. В монографии А.М.Хазанова (США) «Кочевники и внешний мир» уделено вниманию формированию и предназначению негативного стереотипа о номадах и их культуре (Хазанов А.М., 2002).

Российские историки В.Н. Шнирельман, И.М.Савельева, А.В. Полетаев одними из первых на постсоветском пространстве обратили внимание на феномен мифологизированной истории (Савельева И.М., Полетаев А.В., 2004, Shnirelman V.; Шнирельман В.Н., 1993, Shnirelman V., 1993, Шнирельман В.Н., 1995, 1996).

Природа этногенетического мифа тюрков и его информативные возможности в отражении этнополитических процессов древности и средневековья стали объектом изучения казахстанских востоковедов Ю. А.Зуева и В.П.Юдина (Зуев Ю.А., 1967, 2002, 1957, Юдин В.П., 1983).

Историческая наука в советский период подвергалась мощному прессингу со стороны коммунистической идеологии. Это привело к тому, что освещение многих явлений стало носить мифологизированный характер.

Процессы мифологизации нуждались в изучении и многие авторы, асмаивая те или иные исторические процессы касались в определенной степени и проблемы мифологизации. Различные аспекты мифологизации истории рассмотрены в работах Б. Ирмуханова (Ирмуханов Б., 2002, 2001), М. Сембинова (Сембинов М., 2002) и др.

Появились в Казахстане и работы, посвященные собственно мифологизированной истории, в частности это монография Н.Э Масанова, Ж.Б Абылхожина, И.В Ерофеевой «Научное знание и мифотворчество в современной историографии Казахстана» (Масанов Н.Э., Абылхожин Ж.Б., Ерофеева И.В., 2007).

Столь пристальное внимание отечественных исследователей к проблеме мифологизации истории, также свидетельствует об актуальности дальнейшего изучения проблемы.

Говоря о методологии изучения мифологизации, следует отметить, что при рассмотрении этничности и этнополитических процессов, являющихся наиболее частыми объектами мифологизации, наметилось два концептуально противоположных подхода – примордиалистский и конструктивистский. Если примордиализм предполагает извечное существование этничности и этноса и служит своего рода основой для возникновения мифологизированной истории, то конструктивизм делает упор на изменчивой, ситуативной и субъективной природе этничности. Сама эта противоположность подходов уже предполагает изучение феномена мифологизации этнополитических процессов с конструктивистских позиций.

Конструктивистское понимание этничности совершенно справедливо связывается с трудами норвежского этнолога Федерика Барта (1899-1971 гг.), который определил этничность как ситуативный феномен, создаваемый при помощи символического различения. Этничность в конструктивизме является процессом социального конструирования воображенных общностей, которые основываются на вере в естественную и природную связь, в существование единого типа культуры, и что наиболее важно для нас, мифе об общности происхождения и общей истории.

В ставших классическими работах конструктивистов Э. Геллнера (Gellner E., 1983), Б. Андерсона (Андерсон Б., 2001), Э. Хобсбаума (Hobsbawm E., 1983) и других продемонстрирована плодотворность применения идей конструктивизма в изучении роли мифологизированной истории и «изобретенной традиции» в становлении нации и государства. В этих работах убедительно показано, что в политических целях используются существовавшие до этого культуры и культурное богатство, хотя использование их избирательно, и чаще всего оно радикально трансформируется. «Мертвые языки могут, - справедливо заметил Э.Геллнер, - быть оживлены, традиции изобретены, вполне фиктивная первоначальная чистота нравов восстановлена» (Gellner E., 1983: 55-56.). Поскольку речь идет о изобретенной традиции, мифологизированной истории, возникает вопрос о ее соотношении с собственно мифом и историей.

Философы, историки, религиоведы, в работах, посвященных этой проблеме констатируют, что миф, появившийся раньше истории, успешно выполнял свои функции. На основе мифологической модели мира, человек объяснял все сущее и структурировал его. Миф объяснял происхождение вещей и человека, социума, общественных отношений, этнических процессов. Ритуал реактуализировал миф, а он в свою очередь был вечно повторяющейся циклической историей.

Разорвав этот замкнутый циклический круг времени, историческая наука пришла на смену мифу, но в отличие от него, она воссоздает реальное прошлое, не прибегая к фантастическим объяснениям. Как и любая наука, история имеет научно-познавательную функцию, кроме того, она выполняет ряд других важнейших функций в жизни общества. Однако миф не умер, он модифицировался, приспособился к новым реалиям, нашел ниши, где может существовать и выполнять определенные функции. Современные мифы служат не разрешению и изживанию противоречий, а их «натурализации» и оправданию. Р.Барт считает, что миф не оставляет ни одной щелки, дающей доступ к «настоящей» действительности (Зенкин С.Н., 1999: 14).

Возможность подмены мифом истории существует благодаря проблеме достоверности фактов, содержащихся в источниках. Эта проблема является одним из факторов, затрудняющих исследование. Уже начиная с древних времен, источники, как письменные, так и материальные, подвергались намеренным искажениям и нередко подделывались с целью достижения определенных целей. Поэтому историк должен учитывать, что данные, которыми он пользуются, уже прошли стадию отбора и первичной обработки. Каждый источник имеет свою социальную природу, и историк должен уметь делать правильные выводы из них.

Один из основателей школы «Анналов» М. Блок подразделял источники на намеренные и ненамеренные (Блок М., 1999: 36). Историки в настоящее время больше склонны доверять источникам второго типа. Это не значит, что подобные документы свободны от ошибок или прямой лжи. М.Блок приводит огромное количество фактов свидетельствующих, что в Европе периода средневековья и нового времени подделка документов была более чем обычным явлением ((Блок М., 1999: 48).

Не вполне достоверны архивные документы, так как они имеют пропагандистское значение в будущем. К примеру, источники по истории внешней политике— это, в первую очередь архивные материалы внешнеполитических ведомств. Внешнеполитический курс нуждается в оправдании. Поэтому возникшие в процессе этого материалы создавались в пропагандистских целях. Это относится и к мемуарам, в которых государственные деятели стремятся оправдаться перед соотечественниками и потомками. Б.Андерсон, показал также особую роль переписи, экспозиций музеев и географических карт в проведении государственной политики. Зачастую исследователь имеет дело со специально сфабрикованными материалами. Деформации подвергались также устные источники, и историк должен учитывать множество факторов, повлиявших на создание того, или иного источника.

Исследователи должны помнить о различных факторах, субъективизирующих их изыскания. Чтобы избежать субъективизма следует придерживаться ряда принципов, в первую очередь объективности и историзма. Тем не менее, следует признать, что поскольку история наука гуманитарная, то здесь всегда присутствует человеческий фактор, что обуславливает существование различных версий одних и тех же событий, при этом они могут оперировать одни и теми же фактическими данными.

Поэтому, прежде всего, отметим, что массовые представления о прошлом часто обозначаются словосочетаниями, включающими слово «память». Виды памяти являются формами существования мифологизированной истории. Так «коллективная память» охватывает только те события, которые имеют огромное ценностное значение для данного общества.

Столь же аисторичной зачастую является и индивидуальная и «историческая память». Последняя включает символы, мифологизированные версии важнейших исторических событий, отчасти этнические стереотипы и автостереотипы.

Коллективная память компактно расселенных этнических меньшинств содержит три блока представлений о «золотом веке»; о событиях, связанных с включением в состав полиэтничного государства; об опыте совместного проживания. Эти блоки сближают коллективную память с мифом, и поэтому она не может служить надежным историческим источником

Формой существования мифологизированной истории, являются стереотипы и изобретение традиций. Принято различать автостереотип этноса, который описывает представление этноса о себе, и гетеростереотип, описывающий образ другого этноса.

Изобретение традиций - это процесс формализации и ритуализации, отличающийся также отсылкой к прошлому. Чаще всего традиция изобреталась в ходе радикального преобразования общества. Старинные материалы используются для конструирования изобретенной традиции, служащей новым целям.

Мифологизированная история, как и миф, возводит данный этнос к «началу времен» и рисует его культуртрегером; как и миф, она циклична, но в отличие от мифа она мимикрирует под историю, пытаясь оперировать реальными событиями и личностями, но все это вляется в ткань мифологического повествования. В данном случае речь идет о мифологизации истории, нередко же бывает, что историки пытаются увидеть в мифе реальные события, поскольку действительно нередко миф отражал и действительность. Эти попытки являются историзацией мифа и отличаются от мифологизированной истории, в том числе и потому, что исследователь выдвигает гипотезу, а не утверждение. Все это показывает сложные отношения между мифологизированной историей и историей. К числу основных отличий их относятся цели, которые они хотят достигнуть, использование источников и методов. Мифологизированная история, как и миф, построена на вере, история же открыта для дискуссий.

Мифологизированная история формируется на основе определенных источников. В качестве таковых часто служат научные гипотезы, высказанные известными учеными в качестве предположения. Нередко мифотворцы из огромного количества гипотез выбирают только те, которые способны тешить национальное сознание. Источниками также служат устаревшие, не нашедшие подтверждения гипотезы. Зачастую мифологизаторы опираются на сфабрикованные источники. Существует множество причин создания их - от желания пошутить до легитимации правления страной.

Мифотворцы не различают такие понятия, как «источник», «исследование» и оупс, созданный таким же дилетантом. Происходит это из-за отсутствия специальных навыков и наличия определенной цели. Среди методов «работы» мифотворцев, в первую очередь, следует назвать, использование неполноты данных о прошлом, умалчивание фактов, метод «сходственного звона», выборочное использование источников. Распространен также метод, объяснения всех явлений древности у различных народов, реалиями своей истории и своим личным опытом. Такой ненаучный подход объясняется и тем, что среди мифотворцев преобладают дилетанты.

Сами мифотворцы, часто рассматриваются как «мобилизаторы этничности». Вольно или невольно, их деятельность приводит к возрастанию интереса к прошлому, и в конечном итоге, на стадии борьбы за независимость и образование государства, способствует пробуждению национального самосознания.

Так, для сравнения, можно сказать, что одной из важных функций, выполняемых исторической наукой является образовательная. Но как показывают различные данные в борьбе с наукой за умы, в борьбе на образовательном поле, мифологизированная история существенно выигрывает. Мифологизированная история, создаваемая определенными людьми, предназначена для населения,

в то время как научные работы имеют узкую аудиторию. Каналами распространения квазиистории являются средства массовой информации, художественная литература и школьное образование.

В эпоху, переживаемую нами сейчас, приобретает особенный смысл. Это связано с тем, что в ходе модернизации, глобализации и экономической интеграции происходит унификация культуры, и многие народы, живущие как в поли-, так и моноэтнических государствах, теряют свои традиционные хозяйственные системы, обычаи, социальную организацию, родной язык, т.е. основные элементы структурирующие этническую идентификацию. Главными, а зачастую и единственными условиями, которые поддерживают их этническую идентичность, являются сказания о великих предках и их великих деяниях, совершенных в далеком прошлом. Поэтому такие представления об истории самым тесным образом связаны с самоидентификацией, что дает основание для предположения, что в ходе углубления модернизации роль этих представлений будет все больше возрастать.

Данные функции мифологизированной истории и исторической науки совпадают, но этноцентрические или региональные версии прошлого, насыщены прославленными знаменитыми предками, создателями выдающихся культурных ценностей и основателями древнейших государств. В этих версиях присутствует апроприация прошлого, «позорные» страницы вырезаются, вклад же своего народа в культуру человечества преувеличивается. Этим они естественно отличаются от научных работ, поскольку в них речь идет не столько об установлении исторической истины, сколько о конструировании исторического мифа, который вдохновил бы массы, и помог бы преодолеть нынешний кризис.

Еще один, не менее, а возможно и более важный мотив связан с этнополитикой. Обращаясь к древнейшим страницам истории государственности своего народа, но как правило, чаще изобретая их, мифологи пытаются опереться на исторический прецедент, который призван легитимировать претензии на самоопределение или самостоятельную государственность и мобилизовать народ для достижения этой цели. Следует отметить, что формирование мифологизированного образа истории не является только «конструктивным» действием, поскольку оно также имеет и огромное «инструментальное» значение. Под последним понимается использование истории в качестве инструмента, прежде всего в политических целях. Когда история не способна оправдать войны и завоевания, захват территорий, революции (или наоборот, - контрреволюции), власть одного класса, народа или расы над другими, ее изобретают, конструируют.

Очень часто мифологизированная история мобилизуется для оправдания войн и завоеваний чужой территории. Происходит это потому, что мифологизация истории определяется древнейшим стереотипом менталитета человечества, своего рода архетипом, – правом первого захвата. Именно отсюда берут начало истоки желания найти свидетельства о как можно более древней истории народа, попытки как можно глубже отодвинуть ее истоки.

Тот же архетип – «право первого», порой усугубленный ореолом сакральности, используется для легитимации права на власть правящим домом, партией, группой. Связь исторического знания с политической властью была актуальна уже в древности. Конституирующую тот или иной социальный организм функцию память, перекладывает на себя, к примеру, в королевских и дворянских родах, которые сохраняют память о славных предках, их великих победах, славе и чести.

Мифологизированная роль выполняет роль скрепы нации и государства. Забвение или заблуждение могут явиться одним из основных факторов формирования нации, и «потому прогресс исторических исследований часто представляет опасность для национальности», - говорил еще Э.Ренан.

Б.Андерсон показал, что «печатный капитализм» придал новую фиксированность языку, что в конечном счете, помогло создать образ древности, имеющий центральное значение для представления о нации (Андерсон Б., 2001: 86).

Какую же роль играет мифологизированная история в создании этничности? «Групповое прошлое (включающее прошлое нынешних и бывших членов группы) является важным элементом групповой идентификации. Прежде всего, это положение относится к этнотерриториальным общностям. Как было показано в многочисленных этнографических исследованиях, мифические предки, история происхождения и другие компоненты прошлого являются важнейшей основой племенной идентификации, определяя различия в тотемах, ритуалах и т.д. Одновременно с этим возникает и обратное явление — групповая (племенная) самоидентификация влияет как на отношение к «своему», так и к «чужому» прошлому в рамках межгрупповых (межплеменных) отношений.. Сразу «после того, как групповое сознание начинает формироваться, выявляются лидеры призывающие к национальному пробуждению, т.е. «мобилизаторы этничности». Появляются также авторы грамматик, люди, ратующие за чистоту (и очищение) языка, собиратели народного фольклора и эпоса, первые литераторы, сочиняющие свои произведения на усовершенствованном разговорном языке, появляются антиквары и историки, выявляющие древние документы и литературные образцы — как подлинные, так и сфальсифицированные, но все они должны символизировать величие нации».

Формой интеграции, равно как и дезинтеграции социума и нации в целом, также могут служить массовые представления о событиях происходивших когда-либо в прошлом.

Столь же важная роль принадлежит мифологизированной истории в создании национального государства. «Вполне очевидно, - пишет Э. Хобсбаум, - сколь привлекательной - ввиду потенциального воздействия на массы - может быть традиция государственности для современного национализма, цель которого - становление нации в форме территориального государства. Это заставляло некоторые из национальных движений выходить далеко за пределы реальной исторической памяти своих народов, дабы отыскать в прошлом подобающее (и подобающим образом внушительное) национальное государство. Так обстояло дело с армянами, которые после I в. до н. э. не имели сколько-нибудь крупного государства, и с хорватами, чьи националисты видели в себе (без особых оснований) наследников «хорватской политической нации» (Хобсбаум Э., 1998: 28).

Фундаментализм, неизменно опирается на те «ценности», которые, «восходят к более ранней, чаще всего - изначальной, чистой и стадии в сакральной истории соответствующей группы. Эти ценности используются для достижения целей демаркации дл, чтобы четко обозначить границы, привлечь и интегрировать «своих» и оттолкнуть «чужих».

При этом следует отметить, что если фундаментализм все же способен опираться на остатки подлинных традиций, обычаев и обрядов, которые воплощаются и закрепляются в религиозном культе, то национализм, наоборот оказывается либо открыто противопоставленным реальной истории, либо возникает на его основе. К примеру, создание Белорусского государства, не имевшего предтечи в прошлом, вызвало необходимость в мифологии. Относительная слабость белорусской государственности и культурного ренессанса периода революции в России тесно связана с недостаточностью базы, на которой основана историческая мифология, в связи с чем белорусские этнонационалисты не сумели компенсировать эту недостаточность своими собственными усилиями, путем создания новой исторической мифологии, которая могла бы лечь в основу для

последующих попыток. Напротив, партизанское движение, развернувшееся в период Отечественной войны, также как и начавшееся послевоенное восстановление экономики способствовали созданию исторических мифов, которые впоследствии были использованы президентом Лукашенко. Отметим, что это была не национальная, а специфическая белорусско-советская историческая мифология.

В создании нации и государства мифологизированная история достигает своего пика в переломные периоды, что и понятно; на обломках старого строя или государства возникает новое, требующее своего узаконения, но и в старых государствах мифологизированная роль призвана укреплять лояльность и идентичность граждан («ежедневный плебисцит»). Так, знаменитая «пилтдаунская фальшивка» относится к 1912 г. Значение ее, кроме всего прочего заключалось и в том, что «это была английская находка».

Может ли мифологизированная история выполнять познавательные функции? Некоторые мифотворцы ставят перед собой такие цели. Работы математиков Фоменко и Носовского, авторов «новой хронологии», отличаются от других произведений альтернативной истории, так как преследуют цель достижения, как им кажется научной истины, пересмотра всей истории человечества. Еще одно отличие работ Фоменко со товарищи, это не удревление истории, а ее омоложение, но в этом жанре присутствуют следы «теории заговора», заговора со стороны историков. Как видим, познавательные функции мифологизированная история не выполняет в силу своей антинаучной природы.

Огромную роль играет мифологизированная история в международных отношениях. Национальные версии истории какой-либо страны, могут вызвать резонанс в другой, чья история может в результате такой «национализации» пострадать. Хрестоматийным стал пример непризнания Грецией Македонии, - нового государства, образовавшегося на развалинах СФРЮ. По мнению греков, одна из групп южных славян, неправомерно, вместе с именем присвоила и славное прошлое. Так же и Иран негативно относится к тому, что Азербайджан, тюркская республика Закавказья носит имя одной из иранских провинций.

Другим примером является напряжение в отношениях между Китаем и Японией, вызванное освещением Второй мировой войны в японских учебниках. Таких примеров можно привести огромное множество. Имеются они и в отношениях между некогда братскими республиками бывшего СССР. В национальных историографиях на постсоветском пространстве активно пересматриваются национальные версии истории, созданные в советский период, что приводит к охлаждению двухсторонних отношений. В России, например, существует мощное протестное движение против пересмотра той же войны в странах Балтии, в имеющихся там попытках демонтажа памятников советским воинам-освободителям.

Пример обратного рода представляет Грузия. Здесь популярна версия об этнических связях картвелов и басков. Баскские (а через басков – испанские, и шире – европейские) связи очень важны для Грузии, строящей свою европейскую идентичность, и в то же время оказавшуюся в кольце «недружественных народов». Современная грузинская национальная историография, вынужденная легитимировать нынешнюю территорию, включающую ряд автономий, исходит из того, что грузины – один из древнейших автохтонных народов Кавказа, в то время как абхазы и осетины - пришельцы. Роль России, пытающуюся держать в узде строптивую горскую республику, пересматривается. Подвергается сомнению характер присоединения грузинских земель к Российской империи в то же время Турция уже не выглядит агрессором.

Мифологизированная история может служить и как фактор, влияющий на национальную безопасность. Мифологизация истории России, к примеру, мешает осознать реальное место страны в мире, ее подлинный национальный

интерес, а следовательно, выстроить приоритеты во внешней и внутренней политике, создать настоящую концепцию национальной безопасности.

Мифологизированная история, какого либо народа, в том числе и диаспоры, проживающей на территории какого-либо государства, может угрожать его национальной безопасности (казачество в Казахстане). Угрозу национальной безопасности государств, чьи народы имеют родоплеменную структуру, представляет создание мифологизированной истории различных этнических групп, питающее такое явление как трайбализм.

Некоторые этногенетические мифы предназначены для реанимации архетипов, способствующих обострению межэтнических отношений. Они отражают не существующие реалии, а мифологическую модель мира, в основе которой лежит бинарная оппозиция «мы/они», «свое/чужое», где «свое» наделяется наиболее высоким семиотическим статусом, идеализируется, а «чужое» же является полной его противоположностью. Таким образом, взаимоотношения между автохтонным населением и более поздними пришельцами предстает как неизбежный конфликт.

Та же мифологизированная история рекрутируется в целях интеграции, все шире и шире охватывающей планету.

Для более полновесного выполнения объединительных функций, этноцентристские мифы должны звучать убедительно для всех входящих в этническую группу. Для этого, как необходимое условие в достижении успеха, они должны разделяться членами группы. Миф должен объяснить этой группе ее судьбу и причины «временных» неудач. Изобретенный элитой миф должен быть воспринят членами группы как свое родное, кровное. Предлагаемый элитой миф предполагает амнезию и выборку: группа должна забыть неприятные факты для утверждения версий, открывающих иные, более необходимые группе перспективы.

Как показано имагологами, сплочению группы более всего способствует образ врага, поэтому он становится необходимым элементом этноцентристского мифа. Этот образ, поэтому всегда имплицитно или эксплицитно создается региональными историями. Варианты его: противопоставление горцев жителям равнин, оседлых народов - кочевникам, коренных жителей - пришельцам, христиан – иудеям и мусульманам. Нередко это создает цепную реакцию, и миф начинает моделироваться по образцу своего соперника, но с обратным знаком. Мифологизированная история столь же успешно может выполнять и дезинтегрирующую функцию. Дезинтегрирующие версии истории характерны для таких полиэтнических государств, как Российская Федерация, и особенно для «нерусских» районов, где региональному прошлому придается особое значение, насыщенное глубоким смыслом. Например, казанские татары и чуваша делают особый акцент на истории Волжской Булгарии, сибирские татары возрождают память о Сибирском ханстве, ногайцы связывают свой этногенез с овечьим славой веком Ногайской Орды. Когда такие версии начинают противоречить друг другу, это вызывает межэтнические идеологические конфликты. Так, в Татарстане выявились серьезные разногласия в понимании местной истории между сторонниками золотоордынского происхождения татар (татаристами) и сторонниками их болгарского происхождения (булгаристами). Северо-кавказские народы: осетины, балкарцы, карачаевцы, чеченцы и ингуши претендуют на то, что именно их предки были создателями и автохтонами Аланского государства. Многие из этих мифов носят характер ксенофобии и могут послужить дальнейшему обострению взаимоотношений русских с тюркскими народами. Интерпретация истории Золотой Орды, может служить ярким примером того, как русская историческая традиция (исключая теоретиков евразийства) рисует этот период исключительно в негативном свете. Бесспорным считается, что тюрки-кочевники только разрушали государства и цивилизации и не создатели каких-либо заслуживающих доброго слова

и внимания культурных ценностей. Поэтому борьба русских с кочевниками представляется как героическое деяние, спасшее цивилизацию. Покорение тюркских народов, в особенности, взятие Казани и завоевание Сибири получают характер справедливого акта возмездия. Эта враждебность переносится на современных татар, что в свою очередь вызывает у последних чувства тревоги и протеста. Поэтому, в национальных регионах создаются свои ксенофобские мифы, имеющие антирусскую направленность. Происходит обращение к «Золотому веку», когда данный этнос имел свое собственное государство и был известен своими выдающимися культурными достижениями. Причины упадка «великой культуры», видятся в действиях захватчиков.

Изучение истории, направленной на дезинтеграцию, может вызвать конфликт. Так, в феврале 2002 г. прошли митинги учащейся и студенческой молодежи в Кишиневе (Молдова). Студенты протестовали против изучения русского языка и истории Молдовы, введенные как обязательные предметы правительством коммунистов. По мнению протестующих, – коммунисты, создавшие молдавскую нацию, формируют и историю, отдельную от румынской.

Используется мифологизированная история для поднятия статуса, как отдельных лиц, так и различных групп. В Туркменистане, например, появилось историческое направление, озаглавленное выпуском монографий «исторического характера», в которых авторы пытаются возвести происхождение Туркменбаши к очень популярному на Востоке великому полководцу Александру Македонскому. К историкам нередко, с далеко идущими политическими запросами и целями обращаются бизнесмены, заказывающие создание генеалогии, которая могла бы без труда легитимировать их высокое экономическое положение.

Мифологизированная история, поскольку она существует как явление, предназначена для выполнения определенных функций. Прежде всего, отметим, что она стремится потеснить историческую науку на ее традиционном поле и в силу этого присутствует в тех же областях, что и история, пытаясь выполнять те же функции в конструировании нации и государства, во внутренней политике и международных отношениях, в сфере национальной безопасности и образовании. Но при этом она имеет большую аудиторию, чем наука история и тем самым большее влияние. И в то же время ее функции мифологизированной истории специфичны, она не ставит перед собой задачи познания. Каналы распространения мифологизированной истории многочисленны – от СМИ до школьных учебников.

Причины создания мифологизированной истории разнообразны: от утешения собственных амбиций до легитимации претензий на самоопределение, самостоятельную государственность и правящего режима.

Иначе говоря, мифологизация прошлого имеет не только конструктивистское, но и инструментальное значение. В выполнении этой функции история, в силу своей объективности, порой не способна выполнить, к примеру, задачи интеграции, но с ней с легкостью, так же как и с дезинтеграцией, справляется мифологизация.

Возможно, что главной позитивной функцией мифологизированной истории является то, что она, находя «нестыковки» и смело вторгаясь в самые различные проблемы, заставляет историков пересматривать уже устоявшиеся положения, подводить более доказательную базу, аргументировать свои взгляды.

На стадии становления нации и государства мифологизация истории помогает консолидации сообщества вокруг определенных символов. Сама мифологизированная история может стать еще одним объектом изучения как философии истории, так и социально-культурной антропологии.

Литература:

Андерсон Б. Воображаемые сообщества. Размышления об истоках и

распространении национализма / Пер. с англ. В. Николаева; Вступ. ст. С.Баньковской. — М.: «КАНОН-пресс-Ц», «Кучково поле», 2001. — 288с.

Анке фон Кюгельген. Легитимация среднеазиатской династии мангытов в произведениях их историков (XVIII-XIX вв.). - Алматы: Дайк-Пресс, 2004.-516 с.

Блок М. Апология истории, или Ремесло историка. - Москва: Наука, 1986. - 178 с.

Gellner E. Nations and Nationalism. - Oxford. 1983. - 150 p.

De Lorme, R. Stuart. Mother Tongue, Mother's Touch: Kazakhstan Government and School Construction of Identity and Language Planning Metaphors: A Dissertation in Education: Presented to the Faculties of the University of Pennsylvania in Partial Fulfillment of the Requirements for the Degree of Doctor of Philosophy / R. S. De Lorme, 1999.- 356 p.

Зенкин С.Н. Ролан Барт – теоретик и практик мифологии // Барт Р. Мифологии. - М. : Изд. им. Сабашниковых. – 1999. - С. 5-53.

Зуев Ю.А. Древнетюркские генеалогические предания как источник по ранней истории тюрков – Автореферат дис.... канд. ист. наук. - Алма-Ата, 1967. – 32 с.

19. Зуев Ю.А. Ранние тюрки: очерки истории и идеологии. – Алматы: Дайк-Пресс, 2002.- 228 с.

20.Зуев Ю.А. К вопросу о языке древних усуней // Вестник АН КазССР. - 1957. - № 15. – С. 70- 77.

Ирмуханов Б. Этноцентризм – угроза казахстанской историографии // Наш мир. – 2001. - № 9-10.

Ирмуханов Б. Казахстанские историки в плену мифов // Наш мир. – 2002.- № 9, 10, 11.

Киндлер Р. Сталинские кочевники: власть и голод в Казахстане. – М.: Политическая энциклопедия, 2017.- 382 с.

Чернышевский И. Русский национализм: несостоявшееся пришествие // Отечественные записки. - 2002.- № 3. - С. 155- 170.

Масанов Н.Э., Абылхожин Ж.Б., Ерофеева И.В. Научное знание и мифотворчество в современной историографии Казахстана. - Алматы: Дайк-Пресс. – 2007.- 296 с.

Назарбаев Н. В потоке истории. - Алматы: Атамұра, 1999. – 296 с.

Paksoy H. B. Alpamysh: Central Asian Identity under Russian Rule.-Hartford, Connecticut : AACAR Edition, 1989. – 171 p .

Савельева И.М., Полетаев А.В. Социальные представления о прошлом: типы и механизмы формирования // Препринт WP6/2004/07.— М.: ГУ ВШЭ, 2004. — 56 с.

Сембинов М. Становление национальной историографии Казахстана // Национальные историографии в советских и постсоветских государствах. - М. : АИРО-XX. - 2002. - С.179-193.

The invention of Tradition / Eds. Hobsbawm E., Ranger T. - Cambridge, 1983. - 320 p.

Uyama T. Rethinking Ethnic History of the Kazakhs: Some Reflections on Historical Writring // Chiki Kenkyu Ronshu (ICAS Revie).- 1999.- Vol.2. - № 1. – P.85-116.

Uyama T. From «Bulgharism» through «Marrism» to Nationalist Myths : Discourses on the Tatar, the Chuvash and the Bashkir Ethnogenesis // Acta Slavica Iaponica - Sapporo : Slavic Research Center, 2002. - T.19. - P.63-190.

Obiya Ch. The problem of re-examination of the Basmach Movement in Uzbekistan // Chiki Kenkyu Ronshu (ICAS Revie). - 1998.- Vol.1. - № 2. – P.73-89.

Shnirelman V. Archaeology and Ethnopolitics: why Soviet archaeologists were so involved in ethnogenetic studies // Interpreting the Past: presenting archaeological sites to the public / Ed. by Ann Killebrew, Univ. of Haifa Publications. - p.57-65.

Шнирельман В. Н. Злоключения одной науки: этногенетические

исследования и сталинская национальная политика // Этнографическое обозрение. - 1993.- № 3. - С.52-68.

Shnirelman V. Struggle for past: ethnogenetic studies and politics in the USSR // 13th International Congress of Anthropological and Ethnological Sciences. Abstracts. - Mexico City, 1993. - P.420.

Шнирельман В.Н. Националистический миф: основные характеристики // Славяноведение, 1995. - № 6. - С.3-13.

Шнирельман В. Н. Изобретение прошлого // Новое время. - 1996.- № 32. - С. 44 – 52.

Хазанов А.М. Кочевники и внешний мир. - Алматы: Дайк-Пресс, 2002. - 604 с.

Хобсбаум Э. Нации и национализм после 1780 г. - СПб.: Алетейя, 1998.- 306 с.

Юдин В.П. Орды: Белая, Синяя, Серая, Золотая...// Казахстан, Средняя и Центральная Азия в XVI-XVIII вв. – Алма-Ата: Наука, 1983. – С.106-165.

References:

Anderson B. Voobrazhaemye soobshchestva. Razmyshleniya ob istokah i rasprostraneniі nacionalizma / Per. s angl. V. Nikolaeva; Vstup. st. S. Ban'kovskoj. - M.: «КА-NON-press-C», «Kuchkovo pole», 2001. — 288s.

Anke fon Kyugel'gen. Legitimaciya sredneaziatskoj dinastii mangytov v proizvedeniyah ih istorikov (XVIII-XIX vv.). - Almaty: Dajk-Press, 2004.-516 s.

Blok M. Apologiya istorii, ili Remeslo istorika. - Moskva: Nauka, 1986. - 178 s.

Gellner E. Nations and Nationalism. - Oxford. 1983. - 150 p.

De Lorme, R. Stuart. Mother Tongue, Mother's Touch: Kazakhstan Government and School Construction of Identity and Language Planning Metaphors: A Dissertation in Education: Presented to the Faculties of the University of Pennsylvania in Partial Fulfillment of the Requirements for the Degree of Doctor of Philosophy / R. S. De Lorme, 1999.- 356 p.

Zenkin S.N. Rolan Bart – teoretik i praktik mifologii // Bart R. Mifologii. - M. : Izd. im. Sabashnikovyh. – 1999. - S. 5-53.

Zuev YU.A. Drevnetyurkskie genealogicheskie predaniya kak istochnik po rannej istorii tyurkov – Avtoreferat dis.... kand. ist. nauk. - Alma-Ata, 1967. – 32 s.

19. Zuev YU.A. Rannie tyurki: ocherki istorii i ideologii. – Almaty: Dajk-Press, 2002.- 228 s.

20.Zuev YU.A. K voprosu o yazyke drevnih usunej // Vestnik AN KazSSR. - 1957. - № 15. – S. 70- 77.

Irmuhanov B. Ehtnocentrizm – ugroza kazahstanskoj istoriografii // Nash mir. – 2001. - № 9-10.

Irmuhanov B. Kazahstanskie istoriki v plenu mifov // Nash mir. – 2002.- № 9, 10, 11. Kindler R. Stalinskie kochevniki: vlast' i golod v Kazahstane. – M.: Politicheskaya ehnciklopediya, 2017.- 382 s.

Chernyshevskij I. Russkij nacionalizm: nesostoyavsheesya prishestvie // Otechestvennye zapiski. - 2002.- № 3 .- S. 155- 170.

Masanov N.EH., Abylhozhin ZH.B., Erofeeva I.V. Nauchnoe znanie i mifotvorchestvo v sovremennoj istoriografii Kazahstana. - Almaty: Dajk-Press. – 2007.- 296 s.

Nazarbaev N. V potoke istorii. - Almaty: Atamura, 1999. – 296 s.

Paksoy H. B. Alpamysh: Central Asian Identity under Russian Rule.-Hartford, Connecticut : AACAR Edition, 1989. – 171 r.

Savel'eva I.M., Poletaev A.V. Social'nye predstavleniya o proshlom: tipy i mekhanizmy formirovaniya // Preprint WP6/2004/07.— M.: GU VSHEH, 2004. — 56 s.

Sembinov M. Stanovlenie nacional'noj istoriografii Kazahstana // Nacional'nye istoriografii v sovetskikh i postsovetskikh gosudarstvah. - M. : AIRO-HKH. - 2002. - S.179-193.

The invention of Tradition / Eds. Hobsbawm E., Ranger T. - Cambridge, 1983. - 320 p.

Uyama T. Rethinking Ethnic History of the Kazakhs: Some Reflections on Historical Writing // Chiki Kenkyu Ronshu (ICAS Revie).- 1999.- Vol.2. - № 1. – R.85-116.

Uyama T. From «Bulgharism» through «Marrism» to Nationalist Myths : Discourses on the Tatar, the Chuvash and the Bashkir Ethnogenesis // Acta Slavica Iaponica - Sapporo : Slavic Research Center, 2002. - T.19. - R.63-190.

Obiya Ch. The problem of re-examination of the Basmach Movement in Uzbekistan // Chiki Kenkyu Ronshu (ICAS Revie). - 1998.- Vol.1. - № 2. – R.73-89.

Shnirelman V. Archaeology and Ethnopolitics: why Soviet archaeologists were so involved in ethnogenetic studies // Interpreting the Past: presenting archaeological sites to the public / Ed. by Ann Killebrew, Univ. of Haifa Publications. - p.57-65.

SHnirel'man V. N. Zloklyucheniya odnoj nauki: ehtnogeneticheskie issledovaniya i stalinskaya nacional'naya politika // Ehtnograficheskoe obozrenie. - 1993.- № 3. - S.52-68.

Shnirelman V. Struggle for past: ethnogenetic studies and politics in the USSR // 13th International Congress of Anthropological and Ethnological Sciences. Abstracts. - Mexico City, 1993. - R.420.

SHnirel'man V.N. Nacionalisticheskij mif: osnovnye harakteristiki // Slavyanovedenie, 1995. - № 6. - S.3-13.

SHnirel'man V. N. Izobretenie proshlogo // Novoe vremya. - 1996.- № 32. - S. 44 – 52.

Hazanov A.M. Kochevniki i vneshnij mir. - Almaty: Dajk-Press, 2002. - 604 s.

Hobsbaum EH. Nacii i nacionalizm posle 1780 g. - SPb.: Aletejya, 1998.- 306 s.

Yudin V.P. Ordy: Belaya, Sinyaya, Seraya, Zolotaya...// Kazahstan, Srednyaya i Central'naya Aziya v XVI-XVIII vv. – Alma-Ata: Nauka, 1983. – S.106-165.

ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚАТЫНАСТАР МЕЖДУНАРОДНЫЕ ОТНОШЕНИЯ INTERNATIONAL RELATIONS

IRSTI 11.25.67

D.R. Aitmagambetov¹,

¹Candidate of Historical Sciences, L.N. Gumilyov Eurasian National University,
Astana, Kazakhstan, e-mail: dumanad@mail.ru

A.M. Azmukhanova²,

²Candidate of Historical Sciences, Professor, Head of the Department of the Faculty
of International Relations, L.N. Gumilyov Eurasian National University,
Astana, Kazakhstan, e-mail: Aiaz67@mail.ru

K.E. Ziyatkhanova³,

³master student, L.N. Gumilyov Eurasian National University,
Astana, Kazakhstan, e-mail: kymbat.ziyatkhanova@gmail.com

MODERN CULTURE OF THE COUNTRIES OF THE EUROPEAN UNION

This article focused on the cultural processes in the countries of the European Union. Western culture has its centuries-old traditions; but new programs that promote the integration of the cultural space of the peoples of this region have emerged in modern conditions. The relevance of this article is determined by the need to study the cultural processes of the European Union, its activities aimed at cooperation in the cultural sphere between States, to preserve cultural heritage and maintain the necessary level of intercultural communication.

Keywords: European Union, cultural programs, European heritage, language policy.

Д.Р. Айтмағамбетов¹,

¹Т.ғ.д. доцент міндетін атқарушы, Л.Н. Гумилев атындағы

Еуразия ұлттық университеті,

Астана қ., Қазақстан. e-mail: dumanad@mail.ru

А.М. Азмұханова²,

²Т.ғ.к., профессор міндетін атқарушы, Л.Н. Гумилев атындағы

Еуразия ұлттық университеті,

Астана қ., Қазақстан. e-mail: Aiaz67@mail.ru

К.Е. Зиятханова³,

³ магистрант, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,

Астана қ., Қазақстан. e-mail: ziyatkhanova.kymbat@gmail.com

ЕУРОПА ОДАҚ ЕЛДЕРІНІҢ ҚАЗІРГІ ЗАМАН МӘДЕНИЕТІ

Бұл мақала Еуропа Одағы мәдени процестеріне арналған. Батыс мәдениетінің өзінің көпғасырлық дәстүрлері бар, бірақ қазіргі жағдайда жаңа интеграция бағдарлама ЕО мәдени кеңістік халықтарына ықпал етеді. Осы мақалада Еуропа Одағындағы мәдени процестерінің зерттеу және оның мәдени салада мемлекеттер арасындағы ынтымақтастық бағытталған мәдени мұраны сақтау және мәдени таралық қарым-қатынас қажетті деңгейге көтеру.

Түйін сөздер: Еуропалық Одақ, мәдени бағдарлама, еуропалық мұра, тіл саясаты.

Д.Р. Айтмағамбетов¹,

¹к.и.н, и.о. доцента, Евразийский национальный Университет им. Л.Н. Гумилева,

Астана, Казахстан e-mail: dumanad@mail.ru

А.М. Азмұханова²,

²к.и.н, профессор, заведующая кафедрой международных отношений, Евразийский национальный Университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

e-mail: Aiaz67@mail.ru

К.Е. Зиятханова³,

³ магистрант кафедры международных отношений, Евразийский национальный

Университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

e-mail: kymbat.ziyatkhanova@gmail.com

СОВРЕМЕННАЯ КУЛЬТУРА СТРАН ЕВРОПЕЙСКОГО СОЮЗА

Статья посвящена культурным процессам в странах Европейского Союза. Западная культура имеет свои многовековые традиции, но в современных условиях появились новые программы, способствующие интеграции культурного пространства народов этого региона. Актуальность настоящей статьи обуславливается необходимостью изучения культурных процессов Европейского

Союза, его деятельности, направленной на сотрудничество в культурной сфере между государствами-членами, на сохранение культурного наследия и поддержание необходимого уровня межкультурной коммуникации.

Ключевые слова: Европейский Союз, культурные программы, европейское наследие, языковая политика.

Introduction

The flowering of cultural activities contributed to the social and economic recovery of both the Union and the states. This rise led to the fact that many politicians and artists were interested in the possibility of investment in culture. The results of studies in France and the UK demonstrating the success of the decentralized cultural policy are reflected in the UNESCO reports “Our Creative Diversity” (1996) and the Council of Europe “Striving for Integrity” (1997). It is these documents that have enshrined the role of the means of social development for culture. At the initial stage, cultural policy was aimed at achieving goals not directly related to culture, such as the use of theatrical productions as propaganda for an anti-alcohol company-that is, it was instrumental in nature.

The basis of Europe’s new “instrumental” cultural policy was that within its framework “the fundamental value of culture was determined by its ability to serve various political goals and strategies aimed at social development or solving social problems”.

Review of research

In preparing the article, we relied on the publications of foreign researchers who study many aspects of the topic in various directions.

To create a real picture of the relations of EU member states at the cultural level S. Carrer, J. Staines, V. Kohler-Koch and others rely on objective historical and cultural prerequisites for establishing relations between the countries of the European Union. They recognize the possibility of successful cultural interaction among the countries of the European Union as one of the most important factors determining the future of the system of international relations.

Such foreign scientists as M. Dragečević-Szesic, A. Gerard, J. Gentil, M. di Angelo, M. Vesperini and others studied the European integration. Western researchers A. Mole, A. Besand analyzed possible models of relations between countries, including the cultural aspects of the European Union.

Methodology

The choice of methodology is determined by the specifics of the research being studied. To reveal the topic, the authors turned to the principles and methods used in this scientific article.

The main principles of the study were historicism, systemic nature, analysis of the facts and events studied.

Chronological method was used to analyze the facts associated with European culture. The historical-comparative method was applied in comparing cultural policies in the EU countries. Due to the application of the critical method, the effectiveness / ineffectiveness of the activities of the EU’s cultural policy in terms of addressing the strategic and tactical tasks of cultural policy was established.

The analytical method allowed to consider the main parameters of the culture of the countries of the European Union.

Content

The desire to organize joint socio-cultural measures on the European level became clear in the 70s years of the last century. Officially, only in 1992, in Article 151 of the Maastricht Treaty, culture was given a place in the construction of a pan-European home. In this treaty, the European Union encourages for the implementation of the contribution to «the development of the cultures of Individual State Parties while maintaining their national and regional diversity and the simultaneous attention to the common cultural

heritage».

To create a true pan-European cultural space, the Union should promote cooperation between member states and, if necessary, support and participate in their activities in the following areas:

- the spread of culture and history of European peoples;
- preservation of cultural heritage of pan-European importance;
- non-commercial cultural exchange;
- artistic and literary creativity, including the audiovisual sphere;
- cooperation with third countries and international organizations [1]. (ru. ambafrance.org).

During ten years, the Commission has supported cultural cooperation in the framework of three experimental programs in the field of fine and visual art, cultural heritage and literature (KALEIDOSKOP, ARIANE и RAPHAEL). In addition, the European Community supports the initiative of the State Parties since 1985, entitled «European Capital of Culture».

In 2000, the Commission adopted a new concept of its activities in the field of culture - the framework program «Culture 2000». The purpose of this concept was to create a common cultural space through the promotion of cultural dialogue, artistic creativity, the mobility of artists and their works, the support of the European cultural heritage, new forms of cultural expression, and the socioeconomic role. In 2007, the program «Culture» was presented, this program facilitates the collection and dissemination of information in the cultural sphere.

Along with the program «Culture», cultural cooperation in Europe supported by special events financed from other European programs. In particular, it is about measures in the spheres of economy, science and research, general and vocational education or regional development, which also stimulate cultural cooperation. This cooperation should be understood in the broadest sense, in most programs can take part both the countries of the European economic space, as well as the candidate countries; third countries and various international organizations[2]. (euro-pulse.ru).

The program will primarily finance three areas: support for cultural activities (77% of the budget); support of European cultural networks and organizations (about 10% of the budget); support activities related to the implementation of projects, financing of statistical activities, researches related to cultural cooperation and development (about 5% of the budget) [3]. (Nesterova T. P., 2017: P. 172-182).

Association of Cultural Institutions (European Union National Institutes for Culture (EUNIC)) - associations of national organizations that carries out cultural and educational programs abroad as part of their research. At present, the Union includes organizations from 26 countries of the European Union. The total budget of all programs of the corporate union is 2,2 billion Euros per year.

Since January 2014 a new program «Creative Europe» has come into effect. It is designed for 7 years - up to 2020. The program budget is 1,46 billion euros. The program should help artists and other representatives of creative professions, support the cinema and help translate fiction in the languages of the peoples of the European Union [4]. (Kovalchuk O.V., Rimsky V.P., 2014: P. 23-28).

Here it should be borne in mind that nowadays the official languages of the EU are 60 national minority languages. It should be borne in mind that the Program also includes projects that have received positive results from previous years. For example, the project «European Capital of Culture» was launched in the mid of 1980 of XX century. The main difference between this program and the previous one is the shift of emphasis from the preservation of cultural heritage, taking into account the trends of modern society and the formation of new cultural stereotypes.

Another aspect of the EU's cultural policy is aimed at overcoming intercultural

barriers, «expanding and disseminating knowledge about the culture and history of European peoples». To this end, thanks to these events realized familiarity with the cultural traditions of other peoples. Therefore, close cooperation between countries in the field of culture is actively promoted, also it should promote mutual understanding between peoples and the formation of tolerant attitude to foreign traditions. At the same time realised the idea of assimilation of European peoples and the creation of a «European nation».

In September 2015, on the eve of the UN General Assembly, dedicated to the 70th anniversary of this authoritative international organization, the Summit on «Sustainable Development» was held, at which the final document “Transformation of development for the period until 2030” was adopted. It provides for the continuation of work, the commencement of the Millennium Development Goals, and the final achievement of those goals that have not been achieved by 2015. It should be noted that the importance of culture in the promotion of development goals was previously addressed in international documents. IN the UN General Assembly Resolution of December 20, 2010, which was called “Culture and Development”, UN organizations, particularly UNESCO, were invited at the request of States to assist them in developing national capacity to assess how to optimize the contribution of culture to development, including through the dissemination of information, exchange of best practices, data collection, research and the use of appropriate scorecards in accordance with their national priorities and taking into account the relevant resolutions of the General Assembly.

However, over the past two decades, the mechanism and ways of influencing culture on sustainable development have not been disclosed, which could be actively used in social practices of different countries. For example, in the most important international document - the Millennium Development Goals in 2000there was no culture. At the same time, it was precisely from the beginning of the 2000s. The role of culture in achieving fair and sustainable development drew the attention of the international community, which contributed to the growth of a wave of interest in it. The stimulus for this process was the preparation and holding in 2012 in Rio de Janeiro Summit on sustainable development (RIO + 20). The final document is RIO + 20. “The future we want” contains a number of important references to the role of culture in achieving sustainable development, including in connection with the strengthening of peace and security. In these circumstances, the outcome document of the Summit on Sustainable Development in New York (2015) has become a loss of interest in culture and a landmark event in terms of the correction of the Development Goals.

Franco-German relations in the field of cultural and scientific cooperation are particularly intensive and rely on a dense network of institutions, including:

- Franco-German Youth Directorate, established in 1963 in the framework of the Elysee Treaty, which offers activities and exchange in all areas relating to youth, and whose programs each year involve 200,000 youth members;
- Franco-German University, established in 1997, which is a network of higher education institutions offering (6,300 students) integrated training programs that allow obtaining a double diploma;
 - ARTE – French-German cultural channel of European orientation;
 - Franco-German High Council for Cultural Affairs, established in 1988 and aimed at providing information support to the governments of France and Germany with a view to making informed decisions on important bilateral and European issues in the field of culture [5]. (Markova A.N., 2000 - 600 p).

Finally, since 2003, the Franco-German Cultural Foundation has supported cooperation initiatives implemented jointly by networks of diplomatic missions of France and Germany in third countries.

In Germany, the network of cultural, school, scientific and technical cooperation

institutions is dense and diverse:

- The French Institute in Germany, which includes 11 branches (besides the center in Berlin);
- Five specialized departments in Berlin (devoted to books, cinema, theater, dance, music and the fine arts);
- 11 bilateral organizations (Franco-German cultural centers and branches);
- Center for Historical Studies (French Historical Institute in Germany, Frankfurt).

This system is complemented by numerous bilateral initiatives, including the annual «Franco-Germanic Day» in educational institutions of both countries, the publication of French-German history textbooks for graduation and senior classes in France and Germany, as well as a strategy for supporting the learning of the partner's language.

Despite the crisis that hit Spain, Franco-Spanish cooperation is developing dynamically, manifesting itself on a daily basis as part of large-scale exchanges in the educational, linguistic and cultural areas. In support of such a dynamic cooperation on March 28 2015, the Pompidou Museum branch was opened in Malaga.

The French cultural network in Spain provides a balanced presence throughout the country, with six French Institutes or their branches (in Barcelona, Bilbao, Valencia, Madrid, Zaragoza and Seville) and twenty Alliances Françaises centers. Despite the fact that French takes the second place among the taught live foreign languages, its position is unstable, since the study of the second living foreign language in the school is not mandatory.

About 2 million French people learn Spanish and 1.3 million Spaniards learn French. The network of French schools in Spain retains the first place in Europe and ranks third in the world after Lebanon and Morocco. In addition, France is the second country in terms of the number of accepted Spanish students in the framework of the international mobility program (more than 6000 in 2013-2014 on a par with the UK). In 2008, the ministries of education of the two countries signed an agreement on a double exam at the end of secondary school (bachibac agreement).

Scientific and cultural exchanges involving multiple stakeholders developed through direct interaction between universities, museums, institutes, research centers and foundations. Cooperation is aimed at promoting the French language and its teaching, the exchange of ideas and interaction in the humanities at the university level, in particular with the University of Cambridge.

In Western Europe, the United Kingdom remains the country in which French is the most studied foreign language, not counting Belgium and Switzerland. In the United Kingdom study about 14000 French students and in France about 3000 British students.

The French Institute in Bulgaria has a branch in Varna and is supported by a network of 8 «Alliances Françaises» institutions. Cultural cooperation - is an area in which the best practices of France receive wide coverage. Many events have now become an integral part of the Bulgarian cultural landscape (Night of Museums, Month of European Photography, Francophili Festival).

Bulgaria has been a member of the International Organization of Francophonie since 1993. The French language, which is understood by 8% of the population, remains the 4th most studied language, despite some reduction in its teaching.

There are 47 French-Bulgarian bilingual sections in the high school classes (six of them are accredited by «FrancEducation»), as well as the French Lyceum «Victor Hugo» in Sofia and the French International School in Varna. There are several French-language departments in higher education institutions, including 9 institutions that are members of the University Agency of Francophonie. Currently, there are almost 1,700 Bulgarian students in France (5th host country).

France is Bulgaria's second largest scientific partner in the EU. The partnership of Hubert Curien «Rila» annually finances about 15 joint research projects [6]. (diplomatic.

gouv.fr).

In the “best” years in Poland - at the turn of the 1970s-1980s, up to 40 feature films were produced each year. In the 1990s, this figure fell by half. Now the number of produced films has again reached to 40. For comparison: in the UK in recent years, annually produced 70-90 films, in Germany - 100-120, in Spain - 120-150, in France - 170-190, and in the Czech Republic and Hungary about 25.

The share of Polish cinema in the domestic film market has stabilized at a high enough level for the European cinema at 20-25%, and in the best years reaches to 30%. The Polish film market, despite the upward trend, is still quite little, and it is extremely difficult to collect profits for the filmmaker. Foreign markets also do not bring additional revenue. Budgets of the largest Polish films do not exceed the cost of Hollywood for making copies of blockbusters[7]. (Adamchik M., 2013: P.215-219).

The United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization (UNESCO), established on November 16, 1945, is one of the specialized agencies of the United Nations. UNESCO was established to strengthen international peace and harmony by enhancing cooperation among peoples in the fields of education, science, culture and communications.

On 27 September 2017, UNESCO Director-General Irina Bokova participated in the High-level Conference on Tourism, held in the European Parliament under the auspices of the President of the European Parliament, Mr. Antonio Tajani, with the participation of the Deputy Chairman of the European Commission on Employment, Economic Growth, Investment and Competitiveness - on Jyrki Kainainen. In this regard, Irina Bokova held a bilateral meeting with the chairman of the Tayani to discuss further cooperation in the field of sustainable tourism and culture in Europe.

In view of the fact that the year 2018 was declared the Year of Cultural Heritage in Europe, UNESCO and the European Union launched a joint program to develop new cross-border thematic routes running through World Heritage sites throughout Europe. The common EU tourism policy will strengthen joint activities, drawing attention to the important role of cultural tourism as the driving force for job creation, social integration, the formation of European self-esteem and citizenship [8].(ru.unesco.org).

There are a large number of European sites included in the UNESCO World Heritage List (more than 400 out of a total of 1,073 sites on the World Heritage List). The main natural, historical and architectural objects are the key elements of European identity, they play a decisive role in the economic and social development of European countries, attracting millions of citizens and foreign visitors annually.

The history of Germany, numbering two thousand years, has brought to our days a great many natural masterpieces and silent, but at the same time eloquent witnesses to the cultural achievements of the past. The UNESCO World Heritage List includes 39 sites located on the territory of Germany: architectural monuments, whole cities, former industrial complexes and unusual natural landscapes.

36 objects are included in the list by cultural criteria, 11 of them recognized as masterpieces of human genius, and the remaining 3 objects - by natural criteria. In addition, 7 sites in Germany are among the candidates for inclusion in the World Heritage List.

The Federal Republic of Germany ratified the Convention for the Protection of the World Cultural and Natural Heritage on 23 August 1976. The German Democratic Republic, which until 1990 was an independent State, also ratified the Convention on 12 December 1988, but not one of the objects on its list is listed. It was. The first facility located on the territory of the Federal Republic of Germany was listed in 1978 at the second session of the UNESCO World Heritage Committee.

United Kingdom. In the UNESCO list in the United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland there are 28 titles. 23 objects are included in the list by cultural criteria,

11 of them are recognized as masterpieces of human genius, 4 objects by natural criteria. In addition, as of 2012, 13 sites in the UK were among the candidates for inclusion in the World Heritage List. The United Kingdom ratified the Convention for the Protection of the World Cultural and Natural Heritage on May 29, The first five objects were listed in 1986 at the 10th session of the UNESCO World Heritage Committee. Of the 28 facilities, 17 are in England, 4 Scotland, 3-Zamorchesky territories, 3-Wales, and one - Northern Ireland.

In the UNESCO list in the French Republic there are 42 names (for 2016), which is 4.0% of the total number (1052 for 2016). 38 objects are included in the list by cultural criteria, 20 of them are recognized as masterpieces of human genius, 3 objects are included according to natural criteria, each of which is recognized as a natural phenomenon of exceptional beauty and aesthetic importance, as well as 1 mixed object. In addition, as of 2016, 37 sites in France are among the candidates for inclusion in the list. France ratified the Convention for the Protection of the World Cultural and Natural Heritage on June 27, 1975. The first five objects were listed in 1978 at the 3rd session of the UNESCO World Heritage Committee.

Italy is the country with the largest number of sites under the protection of UNESCO. In total, the UNESCO list includes 981 objects in 160 countries, of which only 49 objects are in Italy, followed by China (45 sites) and Spain (44 sites).

In 2006, 42 of the Rolly's Palaces belonged to the rich and noble families of the city, which, during the times of the Republic of Genoa, were included in special lists (rolls), competing in this way for the right to host guests of Genoa. Rock art in the valley of Val Camonica is one of the largest collections of prehistoric petroglyphs in the world, whose age is over 8 thousand years. This object became the first recognized by UNESCO in Italy in 1979. More than 140,000 rock images are officially cataloged by UNESCO, however, the continuous discoveries of new petroglyphs have increased their real number by almost half.

In the UNESCO list in the Kingdom of Spain there are 45 titles. 40 objects are included in the list by cultural criteria, 3 by natural criteria, each of which is recognized as a natural phenomenon of exceptional beauty and aesthetic importance, as well as 2 mixed objects. In addition, as of 2016, 32 sites in Spain are among the candidates for inclusion in the World Heritage List. The Kingdom of Spain has ratified the Convention for the Protection of the World Cultural and Natural Heritage on 4 May 1982. The first five facilities located on the territory of Spain were listed in 1984 at the 8th session of the UNESCO World Heritage Committee.

Czech Republic. In the UNESCO list in the Czech Republic there are 12 titles. All objects are included in the list by cultural criteria. In addition, as of 2014, 18 facilities in the Czech Republic are among the candidates for inclusion in the World Heritage List (including the Břevnov Monastery). The Czech Republic ratified the Convention for the Protection of the World Cultural and Natural Heritage on 26 March 1993. The first three sites on the territory of the Czech Republic were listed in 1992 at the 16th session of the UNESCO World Heritage Committee when the country was still part of Czechoslovakia.

Prague is the largest historical and cultural city reserve. The historical center covers an area of 866 hectares and includes a unique urban complex of Prague Castle and Hradcany, Lesser Town and Charles Bridge, Old Town and Josefov with a preserved part of the Jewish city, New Town, Vyšehrad and several other monuments. In the list of UNESCO monuments, Prague was introduced in 1992.

The Cultural Routes of the Council of Europe Annual Advisory Forum 2018, "Cultural Routes of the Council of Europe connecting cultural values, heritage sites and citizens: strategies and synergies in a global perspective", will take place on 26-28 September in Gurlitz (Germany).

Organised by the Council of Europe (Enlarged Partial Agreement on Cultural Routes) in cooperation with the City of Gurlitz, the Saxon Ministry of the Interior and

the German Federal Foreign Office, this year's Forum will discuss the strategies and synergies between European Cultural Routes and International Organisations (UNESCO, European Union, UNWTO...) concerned with the protection and the promotion of cultural heritage. The Annual Advisory Forum is an occasion to develop new initiatives and partnerships, as well as a platform for exchange of good practices from our Council of Europe member States, Cultural Routes of the Council of Europe and new cultural route projects, in line with the values of the Council of Europe.

Coinciding with the current European Year of Cultural Heritage, the 2018 Advisory Forum intends to create synergies and joint strategies between complementary programmes: the Forum will mainly explore the Cultural Routes of the Council of Europe existing and potential synergies with EU cooperation and EU Regional Strategies and policies, as well as with various European programmes, such as the European Heritage Days and the World Heritage List.

To mark this important occasion, an opening dinner will be organised at the Dom Kultury in Zgorzelec (Poland); the closing reception will take place at the Gurlitz Theater, along with a cultural programme.

To attend the 2018 edition of the Advisory Forum, member States of the Council of Europe, Presidents of the associations managing the Cultural Routes of the Council of Europe and representatives from candidate cultural routes, International Organisations, local and regional authorities, along with academics, experts and representatives from the culture and tourism industry [9]. (www.coe.int).

Conclusion

In general, culture is viewed by Europeans as one of the main elements of civilization, a catalyst for the development of society and the emergence of innovations. Therefore, the formation of a pan-European cultural policy has become a necessary condition for the further development of the European Union. However, this policy is complex and contradictory. A certain part of the problems connected with the ideological platform of cultural policy, enshrined in the EU documents. The basis of European integration was the principle of «unity in diversity», and the founders of the European Union proceeded from the idea of preserving national identity, respect for cultural and religious differences, but did not take into account the potential for expanding the Union. This led to the existence of diametrically opposed views and approaches within the framework of one organization, which inevitably engenders conflicts both within the Union and on the international area. As a priority, the EU culture called «pan-European values», but it does not decipher this concept. The uncertainty of the thesis makes possible a very broad interpretation of these meanings, which, again, is a conflict of interests.

Literature

Adamchik M. System of financing and support of cinematography in Poland after 2005 // Culture digest, 2013 №3 (66) P.215-219.

Alliance de française // <https://ru.ambafrance.org/spip.php?article9285> date of the application: 02.08.2018.

Bulgaria: bilateral relations // <https://www.diplomatie.gouv.fr/ru/dossiers-pays/bolgariya/rerelations-bilaterales/> date of the application: 10.08.2018.

Creative Europe: Budget of cultural sector and film industry of EU will increase on 9% // euro-pulse.ru/news/kreativnaya-europa-na-9-uvlichitsya-budgetkulturnogosectora-i-kinoindustry-es date of the application: 06.08.2018.

Cultural Routes: newsroom // <https://www.coe.int/web/cultural-routes/-/8th-cultural-routes-annual-advisory-forum> date of the application: 31.08.2018.

Kovalchuk O.V., Rimsky V.P. European culture in the modern world // Analytics of cultural studies. - 2014. - №5. - P. 23-28.

Markova A.N. Culturology: History of World Culture. - M.: 2000. - 600 p.

Nesterova T. P. Culture as an element of the EU regional policy in the late XX - XXI centuries: the experience of Spain and Portugal // Scientific dialogue.- 2017. - № 1. - P. 172-182.

UNESCO and the European Parliament signed a partnership agreement on sustainable tourism in Europe // <https://ru.unesco.org/news/yunesko-i-evropeyskiy-parlament-zaklyuchili-soglashenie-o-partnyorstve-po-ustoychivomu-turizmu> date of the application: 29.08.2018.

References:

Adamchik M. Sistema finansirovaniya I podderzhki kinematofrafa v Polshe posle 2005 goda// Culture digest, 2013 №3 (66) С.215-219.

Frantsuzskiy al'yans // <https://ru.ambafrance.org/spip.php?article9285> data obrasheniya: 02.08.2018.

Bolgariya: dvustoronniye otnosheniya // <https://www.diplomatie.gouv.fr/ru/dossiers-pays/bolgariya/reasons-bilaterales/> data obrasheniya: 10.08.2018.

Kreativnaya Evropa: Na 9 % uvelichitsya budget kulturnogo sektora ikinoindustrii// euro-pulse.ru/news/kreativnaya-evropa-na-9-uvelichitsya-budgetkulturnogo-sektora-i-kinoindustrii-es data obrasheniya: 06.08.2018.

Kul'turnie marshruty: novie puti // <https://www.coe.int/web/cultural-routes/-/8th-cultural-routes-annual-advisory-forum> data obrasheniya: 31.08.2018.

Koval'chuk O. V., Rimskiy V. P. Yevropeyskaya kul'tura v sovremennom mire // Analitika kul'turologii. - 2014. - №5. - S. 23-28.

Markova A.N. Kul'turologiya: Istoriya mirovoy kul'tury. - M.: 2000. - 600 s.

Nesterova T. P. Kul'tura kak element regional'noy politiki YES v kontse XX — XXI vekakh: opyt Ispanii i Portugalii // Nauchnyy dialog. - 2017. - № 1. - S. 172-182.

UNESCO I Evropeyskiy parlament zaklyuchili soglashenie o partnerstve po ustoychivomu turizmu v Evrope // <https://ru.unesco.org/news/yunesko-i-evropeyskiy-parlament-zaklyuchili-soglashenie-o-partnyorstve-po-ustoychivomu-turizmu> data obrasheniya: 29.08.2018.

Мазмұны
Содержание
Contents

**АРХЕОЛОГИЯ ЖӘНЕ ЭТНОЛОГИЯ
АРХЕОЛОГИЯ И ЭТНОЛОГИЯ
ARCHEOLOGY AND ETHNOLOGY**

Тоқтабай А.У., Карамендина М.Ө.
ӨЗБЕКСТАНДАҒЫ ҚАҢЛЫ, ШАНЬШҚЫЛЫ ТАЙПАЛАРЫНЫҢ
АТА-ТЕГІ ЖӨНІНДЕ.....5

Бекназаров Р.А.
РЕЛИГИОЗНЫЕ ДЕЯТЕЛИ И МЕЧЕТИ XIX – НАЧАЛА XX ВВ.:
ИССЛЕДОВАНИЕ НА МАТЕРИАЛАХ АКТЮБИНСКОЙ ОБЛАСТИ.....21

Сураганова З.К.
ПРАЗДНИКИ САРЫ-АРКИ: РЕСУРСЫ СОХРАНЕНИЯ И
ФОРМЫ РЕПРЕЗЕНТАЦИИ В СОВРЕМЕННЫХ УСЛОВИЯХ.....30

**Джумабекова Г.С., Ахияров И.К., Дүйсенбай Д.Б.,
Джуманазаров Н.Ш., Базарбаева Г.А.**
ПРЕДВАРИТЕЛЬНЫЕ ИТОГИ АРХЕОЛОГИЧЕСКИХ
ИССЛЕДОВАНИЙ БАССЕЙНА РЕКИ БЫЖЫ
(УЧАСТОК «КАСПАН», ЖЕТЫСУСКИЙ АЛАТАУ).....43

Турганбаева Л.Р.
СИСТЕМА ТРАДИЦИОННОГО КАЗАХСКОГО
СКОТОВОДЧЕСКОГО ПОСЕЛЕНИЯ КАК ОБЪЕКТ
АРХИТЕКТУРНОГО ИССЛЕДОВАНИЯ.....58

Мынбаев Н.Ж., Саипов А., Кабульдинов З.Е., Майсупова А.С.
О ПРОИСХОЖДЕНИИ НАРОДА И ЭТНИЧЕСКОГО
ТЕРМИНА ТЮРК (В СВЕТЕ ТЮРКО-МОНГОЛЬСКОГО ЕДИНСТВА).....88

**ДЕРЕКТАНУ ЖӘНЕ ТАРИХНАМА
ИНСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ И ИСТОРИОГРАФИЯ
SOURCE STUDIES AND HISTORIOGRAPHY**

Mazhitova Zh.S., Omarova B.K.
THE INTERMEDIARY AND CONCILIATION PROCEDURES
IN THE KAZAKH CUSTOMARY LAW BY THE OPINION OF
RESEARCHERS OF THE EVOLUTIONARY APPROACH (XIX CENTURY).....99

Құрманалина Н.Н.
ҚАЗАҚ-ЖОҢҒАР СОҒЫСЫНЫҢ ТӨҢКЕРІСКЕ
ДЕЙІНГІ ТАРИХНАМАСЫНАН.....112

Мажитов С.Ф.
ДИХОТОМИЯ «ЭТНИЧЕСКАЯ ТОЖДЕСТВЕННОСТЬ»
И «НАЦИОНАЛЬНОЕ САМОСОЗНАНИЕ» В ПРИЗМЕ
КОЛОНИАЛИЗМА И НАРОДНО-ОСВОДИТЕЛЬНОЙ БОРЬБЫ.....121

ОРТА ҒАСЫРДАҒЫ ҚАЗАҚСТАН

Larin N.S.
FORMATION OF KAZAKH-RUSSIAN DIPLOMATIC RELATIONS
(XVICENTURY).....132

ЖАҢА ЗАМАНДАҒЫ ҚАЗАҚСТАН ТАРИХЫ
НОВАЯ ИСТОРИЯ КАЗАХСТАНА
MODERN HISTORY OF KAZAKHSTAN

Шамгонов А.Ш.

Исатай мен Махамбет батырлар бастаған көтерілістің соңғы кезеңі.....147

Алпысбес М.А., Ергалиева Д.С., Халиева А.Н.

ИСТОРИЯ ГОСУДАРСТВА КУБ-БЕКА И «БОЛЬШАЯ ИГРА»
В ВОСТОЧНОМ ТУРКЕСТАНЕ.....155

Нұрбаев Ж.Е., Медешева И.Б.

ҚАЗАҚТАРДЫҢ ХІХ ҒАСЫРДЫҢ ОРТАСЫНДАҒЫ
ҰЛТ-АЗАТТЫҚ ҚОЗҒАЛЫСЫНДАҒЫ
МҮСЫЛМАН ДІН БАСЫЛАРЫ.....168

ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҚАЗІРГІ ЗАМАНҒЫ ТАРИХЫ
НОВЕЙШАЯ ИСТОРИЯ КАЗАХСТАНА
CONTEMPORARY HISTORY OF KAZAKHSTAN

Смағұлова С.О.

ҚУҒЫНДАЛҒАН АҚСУАТТЫҚТАР.....178

Жанбосинова А.С.

ТОЛСТОУХОВСКИЙ МЯТЕЖ В ИСТОЧНИКАХ
И МАТЕРИАЛАХ.....192

Асанова С.А.

НАЦИОНАЛЬНЫЕ ФОРМИРОВАНИЯ И НАЦИОНАЛЬНЫЙ ВОПРОС
В КРАСНОЙ АРМИИ 1941 -1945 ГГ.....204

ЖЕКЕ ТҮЛҒАЛАР
ПЕРСОНАЛИИ
PERSONNEL

Қарасаев Ғ.М.

ӘМІРСАНА ЖӘНЕ ХVІІІ ҒАСЫРДЫҢ ОРТАСЫНДАҒЫ
ОРТАЛЫҚ АЗИЯДАҒЫ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚАТЫНАСТЫҢ
ЖЕКЕЛЕГЕН ТАРИХЫНАН
(қазақ-жонғар—қытай -орыс қатынастары).....212

ТАРИХ ТЕОРИЯСЫ ЖӘНЕ МЕТОДОЛОГИЯСЫ
ТЕОРИЯ И МЕТОДОЛОГИЯ ИСТОРИИ
THEORY AND METHODOLOGY OF HISTORY

ГАЛИЕВ А.А.

МИФОЛОГИЗИРОВАННАЯ ИСТОРИЯ КАК
ОБЪЕКТ ИССЛЕДОВАНИЯ.....224

ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚАТЫНАСТАР
МЕЖДУНАРОДНЫЕ ОТНОШЕНИЯ
INTERNATIONAL RELATIONS

D.R. Aitmagambetov, A.M.Azmukhanova,

К.Е. Ziyatkhanova.

MODERN CULTURE OF THE COUNTRIES
OF THE EUROPEAN UNION.....237

Басуға 15.09.2018 қол қойылды
Шартты баспа табағы - 13
Офсеттік басылым
Таралымы 150 дана.

Ш.Ш. Уәлиханов атындағы
Тарих және этнология институты,
«Отан тарихы»
журналының редакциясында
басылды

Редакцияның мекен-жайы:
051000, Қазақстан Республикасы,
Алматы қ., Шевченко көшесі, 28